ئابدۇرېھم ئۆتكۈر

ئىز

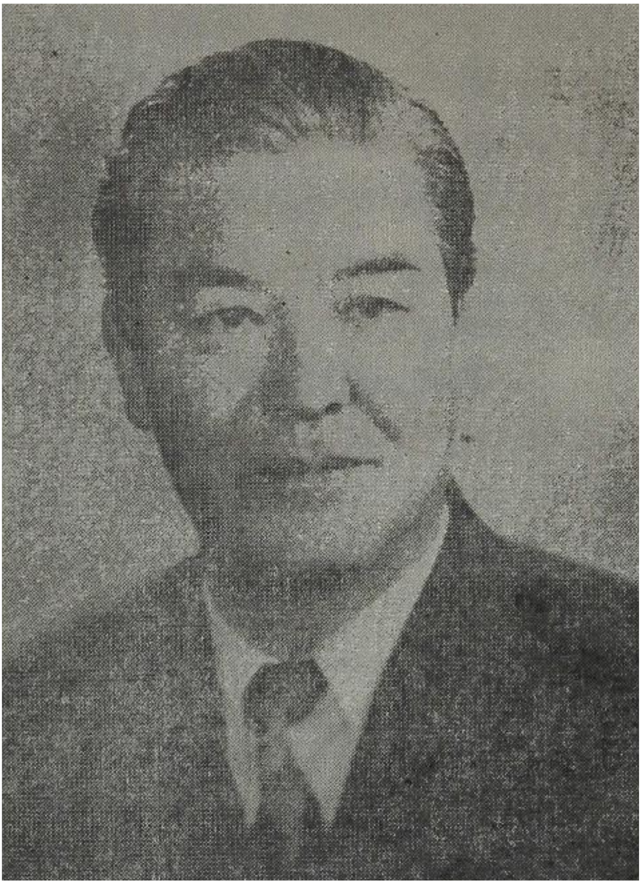

FROM THE LIBRARY OF
EAST TURKISTAN
NATL RESEARCH
CENTER INC
GULAMETTIN PAHTA

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر

ئىز

(تارىخىي رومان)

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابدۇۋەلى خەلپەتوپ

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر

ئىز

(تارىخىي رومان)

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابدۇۋەلى خەلپەتوپ
مەسئۇل كوررېكتورى: ئادالەت مۇتەللىپ

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھەر ئازاتلىق كوچا 306 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 13.25 قىستۇرما ۋارىقى: 9
1985 - يىل 1 - ئاي 1 - نەشرى
1985 - يىل 8 - ئاي 1 - بېسىلىشى
كىتاب نومۇرى: M10098·973
تىرازى: 1 — 27,000
باھاسى: 1.85 يۈەن

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە 1
بىرىنچى باپ تاغ پەرىسى 8
ئىككىنچى باپ ئايقىزنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى 21
ئۈچىنچى باپ بوز ئاتلىق كىشى 30
تۆتىنچى باپ كۆچ سىنىشىشتىن كېيىن...... 51
بەشىنچى باپ كۆتۈلمىگەن ۋەقە 67
ئالتىنچى باپ سەنمۇ گۇۋا بول، قۇياش... 81
يەتتىنچى باپ شامەخسۇت ۋاڭنىڭ چۈشى... 97
سەككىزىنچى باپ ئۈرۈمچى جاڭجۇڭى قان
سورايدۇ 109
توققۇزىنچى باپ قوزغىلاڭ ھارپىسىدا....... 121
ئونىنچى باپ ئون بالاغا بىر داۋا...... 132
ئون بىرىنچى باپ ئۆز جازاسى ئۆزىگە....... 141
ئون ئىككىنچى باپ جەڭ ئالدىدا 148
ئون ئۈچىنچى باپ مەرتنى مەيداندا سىنا...... 167
ئون تۆتىنچى باپ ۋاڭ ئوردىسىدا بىر كېچە... 183
ئون بەشىنچى باپ ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ 193
ئون ئالتىنچى باپ يالقۇن تاققا سوغا......... 208
ئون يەتتىنچى باپ سۈيىقەست 216

ئون سەككىزىنچى باپ ئۈچ ئاتلىقنىڭ جاسارىتى ... 227
ئون توققۇزىنچى باپ «ئەرۋاھ» 239
يىگىرمىنچى باپ سۆزلەيدىغان تۇمار 247
يىگىرمە بىرىنچى باپ ئاقچۇق سېيىدا.............. 257
يىگىرمە ئىككىنچى باپ جەڭدىن كېيىن 276
يىگىرمە ئۈچىنچى باپ «ئەۋلىيا» نىڭ ئۆلۈمى....... 284
يىگىرمە تۆتىنچى باپ توي ئۈستىگە توي......... 294
يىگىرمە بەشىنچى باپ ياڭ جاڭجۈننىڭ پاراستى.. 323
يىگىرمە ئالتىنچى باپ پاجىئەنىڭ باشلىنىشى..... 332
يىگىرمە يەتتىنچى باپ قاپقان 343
يىگىرمە سەككىزىنچى باپ پاجىئەنىڭ ئاخىرى......... 374
خاتىمە 409

مۇقەددىمە

قەدەم ئىزى — بىراۋنىڭ ماڭغىنىنى كۆرسىتىدۇ.

— مەھمۇت قەشقىرى

ياش ئىدۇق ئۇزۇن سەپەرگە ئاتلىنىپ ماڭغاندا بىز،
ئەمدى ئاتقا مىنگەدەك بوپ قالدى ئەنە نەۋرىمىز.
ئاز ئىدۇق مۇشكۈل سەپەرگە ئاتلىنىپ چىققاندا بىز،
ئەمدى چوڭ كارۋان ئاتالدۇق، قالدۇرۇپ چۆللەردە ئىز.
قالدى ئىز چۆللەر ئارا، گايى داۋانلاردا يەنە،
قالدى نى-نى ئارسلانلار دەشت-چۆلدە قەۋرىسىز.
قەۋرىسىز قالدى دىمەڭ يۇلغۇن قىزارغان دالىدا،
گۈل-چىچەككە پۈركىنۈر تاڭسا باھاردا قەۋرىمىز.
قالدى ئىز، قالدى مەنزىل، قالدى ئۇزاقتا ھەممىسى،
چىقسا بوران، كۆچسە قۇملار ھەم كۆمۈلمەس ئىزىمىز.
توختىماس كارۋان يولىدىن گەرچە ئاتلار بەك ئورۇق،
تاپقۇسى ھىچبولمىسا، بۇ ئىزنى بىر كۈن نەۋرىمىز،
يا ئەۋرىمىز.

هۆرمەتلك كتاپخانلار:

شۇنداق غەزەللەرنى ياڭرتپ، بپايان داللاردا كۆمۈلمەس ئزلارنى قالدۇرۇپ ئۆتكەن كارۋانلار يۈرۈش باشلغان چاغلاردا، بەلكى سز تېخى تۇغۇلمغان، ياكى تۇغۇلغان بولسڭزمۇ، «تالچۋقنى ئات ئېتپ» ئويناپ يۈرگەن بولغيدڭز؛ كم بلدۇ، بەلكى شۇ يۈرۈشلەرنڭ برەرسدە قارا بوراندەك ئۇچقۇر ئاتلارغا منگەن ئەزمەتلەر بلەن بللە جەڭ مەيدانلرىدا قلچ ئويناتقانسز، ياكى ئېڭزلقلارنى كۆكرگڭز بلەن تلغاپ، چۆچەكلەردكى ئەجدىهالاردەك ئاغزدن ئوت چېچپ تۇرغان پوتەيلەرگە ئۆزڭزنى ئۇرغاندا، بەدنڭزنڭ بر يېرى «پىژ» قلپ قالغاندۇ-دە، ئۆزڭز شرن ئويقۇغا كەتكەندەك بولۇپ قالغانسز. ئەمدلكتە بولسا، بەدنڭزدكى تاتۇقلارنى هەر كۆرگەندە، شۇ كۈنلەر يادڭزغا كېلپ، كۈلۈپ قويدغانسز... كم بلدۇ بەلكى، بايلا سزنى خۇش چاخچاقلرى بلەن كۈلدۈرۈپ ئولتۇرغان سەپداشڭزنى بردەمدن كېين، يۈلغۇن تۈۋگە كۆمۈپ قويۇشقا توغرا كەلگەندە، كۆزلرڭزدن تارام-تارام ياشلار تۆكۈلگەندۇ، ياكى قاراڭغۇ كامرلار يۇتۇپ كەتكەن يولداشلرڭزنى هەر ئەسلگەندە، يۈرەك باغرڭز ئېزلپ كېتدغاندۇ...

ئاه، كېسلگەن باشلار، تۆكۈلگەن قانلار، دەريا-دەريا ئاققان ياشلار...

شۇنداق، شۇنداق. بۇلارنڭ هەممسى ئۆتمۈش، هەممسى تارخ، هەممسى يورۇق دۇنيا ئۈچۈن بولغان ئشلار. چۈنكى ئۇ چاغلاردا، دۇنيا بەكمۇ قاراڭغۇ ئدى. بۇ قاراڭغۇ زۇلمەتتن قۇتۇلۇپ، يورۇقلۇق يۈزنى كۆرۈش ئۈچۈن، بەك ئۇزۇن مەنزللەرنى بېسپ، ئاسمان پەلەك داۋانلاردن ئېشىشقا توغرا كېلەتتى ۋە خۇددى ماكسم گوركى ئېيتقاندەك، دانكوغا ئوخشاش پىداكار يول باشلغۇچلار لازم ئدى:

«... جاڭگاللىق شۇنداق قاراڭغۇلاشتىكى، دۇنيا يارالغاندىن بۇيان، قانچە قاراڭغۇ كېچىلەر ئۆتكەن بولسا، گويا شۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ يەرگە يىغىلغاندەك بولۇپ قالدى ... دانكو بىردىنلا ئۆزىنىڭ كۆكسىنى قولى بىلەن ياردى - دە، يۈرىكىنى يۇلۇۋېلىپ، بېشىدىن ئېگىز قىلىپ كۆتەردى. يۈرەك خۇددى كۈنگە ئوخشاش، ھەتتا كۈندىنمۇ يورۇق لاۋۇلدىدى. مانا ئەمدى ئادەملەرگە بولغان ئۇلۇغ مۇھەببەت مەشئىلى بىلەن يورۇغان پۈتۈن جاڭگاللىق جىمجىت بولۇپ قالدى. قاراڭغۇ زۇلمەت يورۇقچىلىقتىن قېچىپ، جاڭگاللىقنىڭ ئىچكىرىسىدىكى سېسىق سازلىققا بېرىپ تىقىلدى ...»

قەدىمقى ئىتالىيىدە، قۇللار ئارىسىدىن چىققان سپارتاك، خۇاڭخې دەرياسى بويلىرىدىن چىققان باھادىر شاھ لى زىچېڭ بىلەن «تەيپىننەم» زامانىسىنىڭ «ساماۋى شاھى» خۇڭ شيۇچۈەن، كونا روسىيىدىكى كازاكلاردىن چىققان ستىپان رازىن بىلەن يېمىليان پۇگاچېۋ، ئۇچتۇرپان شەھىرىدىن چىققان رەھمىتۇللا بەگ بىلەن قۇمۇل تاغلىرىدىن چىققان تۆمۈر خەلپىمۇ، ئاشۇ دانكوغا ئوخشايدىغان كىشىلەر ئىدى.

تۆمۈر خەلپە جۇڭگودا ئىككى مىڭ نەچچە يۈز يىل ھۆكۈم سۈرگەن فېئودال خانلىققا خاتىمە بېرىپ، ۋەتەن زېمىنىدا تۇنجى قېتىم جۇمھۇرىيەت بايرىقىنى تىككەن «شىنخەي ئىنقىلاۋى» نىڭ ئىلھامى بىلەن تىيانشان ئېتەكلىرىدىمۇ، ئىنقىلاپ بورانلىرى باشلانغاندا، ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىن چىققان ئاجايىپ جەسۇر «بوران قۇشى» ئىدى. ئۇنىڭ پەرۋازى بىلەن قۇمۇل دىيارىدا باشلانغان بوران ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشى بىلەن شۇنداق كۈچەيگەن ئىدىكى، ئۈچيۈز نەچچە يىللىق قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ كۆيىقاپقا ئوخشاپ كېتىدىغان سۈرلۈك ئوردىسى بىلەن ئۈرۈمچى جاڭجۇڭلىرىنىڭ قارا دەرۋازىلىق يامۇللىرى زىلزىلىگە كېلىپ، گۇم بولۇشقا ئاز قالغان ئىدى. تارىختىكى بىرمۇنچە دېھقانلار قوزغىلاڭلىرىغا ئوخشاش، بۇ قوزغىلاڭ ھەم مۇرادىغا يېتەلمىگەن بولسىمۇ، ۋاڭ ئوردىلىرى بىلەن جاڭجۇڭ يامۇللىرىنى گۇم قىلىشنىڭ مۇمكىنلىكىگە كەڭ ئەمگەكچى خەلقنى ئىشەندۈرۈپ، ئۇلارغا كۈچ ۋە ئۈمىت بەخش ئەتتى، ئاچچىق ساۋاقلارنى بېرىپ

كەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ تۆمۈر خەلپە يەتمىش نەچچە يىلدىن بۇيان، قۇمۇل خەلقىنىڭ ئاغزىدا داستان بولۇپ كەلمەكتە.

بۇ كىتاپ ئەنە شۇ تۆمۈر خەلپىگە بېغىشلىنىدۇ.

1936 - يىلى، يازدا، مەرھۇم ئابدۇكېرىم ئابباسوپ بىلەن ئىككىمىز ئۈچتۇرپاندىن ئۈرۈمچىگە ئوقۇشقا كەلدۇق. ئوتتۇرا مەكتەپ دەرسلىرى باشلانغىچە، 1931 - يىلدىكى قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ يولباشچىسى ۋە قوزغىلاڭدىن كېيىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان خوجىنىياز ھاجىنىڭ مېھمانخانىسىدا يېتىپ تۇرۇشقا توغرا كەلدى. ھاجىم چۈشلۈك غىزاسىنى مېھمانخانىدىكىلەر بىلەن بىللە يەيتتى. داستىخان ئۈستىدە، ھەرخىل ماۋزۇلاردا پاراڭ بولاتتى. بىر كۈنى، ھاجىم ئۆزىنىڭ يىگىتلىك چاغلىرىدا «تۆمۈر خەلپە يېغىلىغى» غا قانداق قاتناشقانلىغى، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئاجايىپ ئىش - ھەركەتلىرى، مىجەز - خۇلقى توغرىسىدا سۆزلەپ كېلىپ، تۆمۈر خەلپە ئۈچۈن خاڭچېك قەۋرىستانلىغىدا ① بىر گۈمبەز قوپۇرۇپ قويۇش نىيىتى بارلىغىنى ئېيتتى.

— «تۆمۈر خەلپە يېغىلىغى» توغرىسىدا، سىزنىڭمۇ ئاڭلىغانلىرىڭ بارمۇ ؟ — دىدى ئابباسوپ، ئىككىمىز يالغۇز قالغاندا.

مەن بالىلىق چاغلىرىمدا، مارىخان مومىمىز بىلەن تۆگىچى بارات بوۋىدىن بىرمۇنچە ھېكايە - چۆچەكلەر قاتارىدا «تۆمۈر خەلپە يېغىلىغى» ھەققىدە ئاڭلىغانلىرىمدىن ئېسىمدە قالغانلىرىنى سۆزلەپ بەردىم. ئابباسوپ قىزىقىپ ئاڭلىدى ۋە خاڭچېك قەۋرىستانلىغىغا بېرىپ كېلىشنى تەكلىپ قىلدى.

بىر قەۋرىستانلىق يېنىدىكى كىچىككىنە مەسچىت ئالدىدا، بېشىغا سەللە ئورىغان بىر بوۋاينى ئۇچراتتۇق. ئۇ كۆرۈنۈشىدىن

---

① ھازىرقى «تەجرىبە» ئوتتۇرا مەكتەپ بىلەن ئۈرۈمچى شەھەرلىك ئون توققۇزىنچى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئورنىدا قەۋرىستانلىق بار ئىدى.

شۇ مەسچىتنىڭ مەزىنى ئىدى. سالامدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپىنىڭ قەۋرىسىنى سورىدۇق. بوۋاي: «سىلەر تۇققانلىرى بولامسىلەر؟» دېدى ۋە جاۋابىمىزنى ئاڭلاپ، بىزنى كونا بىر قەۋرە ئالدىغا باشلاپ باردى. «مانا مۇشۇ قەۋرە شۇ. بۇ قەۋرىنى مەن ئۆز قولۇم بىلەن قاتۇرغان» دېدى بوۋاي، ئاندىن، — «قېنى ئولتۇرۇڭلار، بۇ يەرگە كەلگەن بولغاندىن كېيىن، ئايەت ئوقۇپ ئۆتكۈلۈك» دەپ قىرائەت باشلىدى. دۇئادىن كېيىن، بىز يانچۇقلىرىمىزنى كولاپ، بار پۇلىمىزنىڭ ھەممىسىنى بوۋاينىڭ ئالدىغا قويدۇق. بوۋاي بىزگىمۇ دۇئا قىلدى.

— بۇ قەۋرە بەك ئولتۇرۇشۇپ كېتىپتۇ. يېڭىلاپ قويساق بوپتىكەن، يا بولمىسا، بىر گۈمبەز قوپۇرۇپ قويساق، ياخشى بولغىدەك، — دېدى ئابباسۇپ بوۋايغا قاراپ.

— ئوبدان گەپ قىلدىڭىز بالام. گۈمبەز قوپۇرۇپ قويساق، ئوبدان بولاتتى. بۇ ئىش مېنىڭ قولۇمدىن كەلمىدى. بۇ ئەمدى سىلەرنىڭ ئىشىڭلار، — دېدى بوۋاي بىزگە قاراپ.

— بۇ كىشى ناھايىتى ھېكمەتلىك گەپ قىلدى. تۆمۈر خەلپىگە چوقۇم بىر گۈمبەز قوپۇرۇش لازىم، — دېدى ئابباسۇپ، قەۋرىستانلىقتىن چىقىپ كېلىۋېتىپ.

ئەپسۇسكى، بۇ گۈمبەزنى قوپۇرۇشقا خوجىنىياز ھاجىمنىڭمۇ، ئابباسۇپنىڭمۇ ئۆمرى يار بەرمىدى. يىللارنىڭ بوران-چاپقۇنلىرىدا، تۆمۈر خەلپىنىڭ قەۋرىسىمۇ ئىزسىز يوقىلىپ كەتتى. ھېلىقى بوۋاينىڭ ئېيتقىنىدەك تۆمۈر خەلپە ئۈچۈن بىر گۈمبەز قوپۇرۇش كېيىنكى ئەۋلاتلارنىڭ ئىشى ئىدى. تاش-توپا ياكى پولات-بېتوندىن ئەمەس، ئېقى قەغەز، قارىسى سىيا بىلەن قوپۇرۇلغان گۈمبەزلا، ھەرقانداق بوران-چاپقۇنلارغا بەرداشلىق بېرىپ، ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا قالىدىغان گۈمبەز بولالايتتى. مەرھۇم ئابباسۇپنىڭ دېگىنىمۇ شۇ بولسا كېرەك.

ئۆزۈمنىڭ ناتىۋانلىقىمغا قارىماي، شۇنداق گۈمبەز قوپۇرۇش نىيىتىدە بىرقانچە يىللار ئىزلەندىم، ئۆگەندىم، يىغدىم ۋە يېزىشقا كىرىشتىم. بىراق، يازغانلىرىمنى «ئون يىللىق جۇت» شۇۋىرغانلىرى ئۇچۇرۇپ كەتتى. قەلىمىم سۇندى.

قەلەم سۇندى، ئەلەم ئەزدى دىلىمنى،
شامال دارىپ، كېكەچ قىلدى تىلىمنى.
قولۇم تۇتماس، پۇتۇم باسماس، پالەچ مەن،
نىمەم بىرلە قىلاي رازى ئېلىمنى!

يۈزمىڭ شۈكرىكىم، قايتا باھار باشلاندى. باھار يامغۇرلىرى يېغىپ، سۇلىرى تاشتى. باھار قۇشلىرى سايراپ، دىلىمغا ئىلھام ۋە ئۈمىت، قولۇمغا كۈچ ۋە قۇۋۋەت بەخش قىلدى. دەۋران ماڭا يېڭى قەلەم بەردى. ئەمدى يازماي قاچان يازغۇلۇق!

تۆمۈر خەلپە — يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تارىخىنىڭ قانلىق سەھىپىلىرىدىكى بىر قەھرىمان شەخس. ئۇ، تارىخنىڭ كۆز يېشى. تارىخ — ئۆتكەن كۈنلەرنىڭ ئاددى خاتىرىسى ئەمەس، بەلكى ماركس ئېيتقاندەك: «ئۆز مەقسىدىنى ئىزلەپ يۈرگەن ئادەمنىڭ پائالىيىتىدىن ئىبارەت» بولغاچقا، تارىخىي تېمىدا يېزىلغان رومان، چىن مەنىسىدىن ئېيتقاندا، ھەم ھەقىقى تارىخ، ھەم بەدىئى ئەسەر بولۇشى، يەنى تارىخشۇناسلىق بىلەن رومانچىلىق سەنئىتىنىڭ جانلىق بىرىكمىسى بولالىشى، ھەممىدىن ئاۋال، تارىخىي چىنلىقنى ئاساس ۋە ئالدىنقى شەرت قىلىشى لازىم. مۇنداق ئەسەر مۇئەللىپتىن تارىخ ئىچىگە چوڭقۇرلاپ كىرىشنى ۋە تارىخ ئىچىدىن قاڭقىپ چىقىش ماھارىتىنى بىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. مەن بۇ روماندا ئاشۇ پىرىنسىپلارغا قاتتىق ئەمەل قىلىشقا تىرىشتىم. تىرىشىش نەتىجىسىنىڭ قانچىلىك بولغانلىقى كەڭ جامائەتچىلىكنىڭ ئوبيېكتىپ باھاسىغا باغلىق. بۇ كىتاپ ھېچ بولمىغاندا، تارىخىمىز-

دىكى قەھرىمانلارنىڭ بېسىپ ئۆتكەن ئىزلىرىنى يورۇتۇپ بېرىشتە بىر باشلىنىش بولۇپ قالسا ئەجەپ ئەمەس. كام يېرىنى كېيىنكىلەر تولدۇرار، خاتاسىنى كۆپچىلىك تۈزىتەر.

ئاخىرىدا، ماڭا تۆمۈر خەلپە توغرىلىق نۇرغۇن ھىكايىلەر سۆزلەپ بەرگەن قۇمۇل تاراتلىق روزى بوۋا (1983-يىلى ئاپرېلدا بىر يۈز تۆت يېشىدا قازا قىلغان) قاتارلىق بوۋا-مومىلىرىمنى چوڭقۇر ھۆرمەت بىلەن ياد ئېتىپ ئۆتكەچ، بەزى ئارخىپ ماتېرىياللىرىدىن پايدىلىنىش ئىمكانىيىتىنى بەرگەن پارتىيە رەھبەرلىكىگە، مېنى نۇرغۇن يازما ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىگەن بۇرادىرىم مەرھۇم ئىسمائىل ئىبراھىمغا، ئابلىز ئىسمائىل، كېرەم رېھىم، ئابدۇللا ئەخمىدى، ئابدۇللا ئوشۇر، رېقىپ تۆمۈردەك يولداشلارغا چوڭقۇر مىننەتدارلىق بىلدۈرىمەن!

بىرىنچى باپ

تاغ پەرىسى

مەڭگىزلىرى گۈل-گۈل، كىرپىكلىرى خار،
قاپاقلىرى كەڭ-كەڭ، ئاغىزلىرى تار.

— ئەلىشىر ناۋايى

1

1911-يىل. ياز كۈنلىرىنىڭ بىرى. قارىغايزارلىق ياپ-يېشىل جىلغا.

تاشتىن-تاشقا ئۇرۇلۇپ ئېقىۋاتقان تاغ سۈيىنىڭ ھەيۋەتلىك شارقىراشلىرى پۈتۈن جىلغىنى قاپلىغان. شۇ ئېقىن بويلاپ، خۇددى ئىلان ئىزىدەك سوزۇلغان چىغىر يولدا ئاتلىق بىر يىگىت دىمىغىدا ناخشا ئېيتىپ كېلىۋاتاتتى. يەلكىسىدىكى دۇشالقا (شىراق)لىق قارا مىلتىقى بىلەن غانجۇغىسىدىكى بۆرە، سۇغۇر تېرىلىرى ئۇنىڭ ئوۋچى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى.

بىردىنلا ھاۋا بۇزۇلدى، قارا بۇلۇت پارچىلىرى توپ-توپ قاغىلارغا ئوخشاش ئەگىپ كېلىپ، ئېگىز تاغلارنىڭ باشلىرىغا قونۇشقا باشلىدى. «ھوي جانىگەرەي! — دېدى يىگىت ئېتىنى دېۋىتىپ، — بۇ مېڭىشىڭدا مېنى يېدى-يامغۇردا قويىدىغان ئوخشايسەن، قېنى، قەدىمىڭنى ئىلداملاتقىنا!»

قارا ئات بۆرە مېڭىشىغا چۈشتى، بىراق، جىلغىغا ئۆتۈپ كىرگەن بىر تۇمشۇقتىن ئۆتۈش بىلەنلا، قاتتىق ئۈركۈپ ئارقىغا شوخشىدى. ئاتلىق ئۆزىنى ئوڭشاپ بولغىچە، ئوڭ تەرەپتىن بىر قىزنىڭ دادۇ-پەريادى ئاڭلاندى. چاچلىرى چۇگۇلغان قىز يىقىلىپ-قوپۇپ، قېچىپ كېلىۋاتاتتى. ئون-يىگىرمە قەدەم كەينىدە يوغان بىر ئېيىق ئۇنى قوغلاپ كەلمەكتە ئىدى.

يىگىت ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ، ئېيىققا ئوق ئۈزدى، ئېيىق دومىلىنىپ كەتتى. بىراق، كۆكرىكىدىن قان ئېقىپ تۇرۇشىغا قارىماي، يەنە قوپۇپ دەھشەت بىلەن ھۆكۈرىگەن پېتى يىگىت تەرەپكە دەلدەڭشىپ ماڭدى. شۇ ئارىدا ھاۋا گۈلدۈرلەپ، چاقماق چېقىپ كەتتى. يىگىت قارا مىلتىقنى بەتلەشكە ئۈلگۈرەلمەي، ئۇنىڭ دۇشالقىسىنى ئېيىقنىڭ ئاغزىغا توغرىلىدى. ئىرغاي ياغىچىدىن ياسالغان دۇشالقا ئېيىقنىڭ گېلىغا نەيزىدەك سانچىلىپ قالدى. شۇ ئارىدا ئېيىق بىر سىلكىنىپ، ئاغزىنى بوشىتىپ ئالدى، ئەمدى يىگىت قېچىپ يۈرۈپ، مىلتىقنىڭ پايىنىكى بىلەن ئۇنىڭ باش-كۆزىگە ئۇرۇشقا باشلىدى. بىراق، بۇ يىرتقۇچ يېرىم جان بولۇپ قالغىنىغا قارىماي، يەنىلا خىرىس قىلىپ تۇراتتى. يىگىت چاققانلىق بىلەن يانداپ كەلدى-دە، قولاقتىن ئېلىپ، كۆكرىكىگە بىر-ئىككى پىچاق ئۇرۇۋەتتى. ئېيىق تۇمشۇقى بىلەن يەر تىرەجەپ جىم بولدى. يىگىت ئۆزىمۇ قارا تەرگە چۆمۈپ كەتكەن ئىدى. ئۇ، ھېلىقى قىزنىڭ ھوشسىز ياتقانلىقىنى كۆرۈپ، كىگىز قالپىقى بىلەن سۇ ئەپكېلىپ يۈزىگە سەپتى. قىز بىر سەسكىنىپ كۆزىنى ئاچتىيۇ، بېشىنى كۆتىرەلمىدى.

قىزنىڭ چۇگۇلۇپ كەتكەن قاپ-قارا چاچلىرى ئارىسىدا، خۇددى بۇلۇتلار ئىچىدىن يېرىم كۆرۈنۈپ تۇرغان تولۇن ئايدەك يۇمۇلاق يۈزى مومدەك ئاقىرىپ، كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن ئىدى؛ گەز باغلاپ كەتكەن نېپىز لەۋلىرى مەھكەم يۇمۇقلۇق تۇراتتى. يىگىت بىر قاراپلا ئۇنىڭ ئاچلىق ۋە هارغىنلىقتىن دەرمانى كەتكەنلىكىنى چۈشىنىپ، نېرىراقتا قۇلاقلىرىنى دىڭ قىلىپ تۇرغان ئىتنى تۇتۇپ كەلدى-دە، تېرە خۇرجۇندىن چايجۆشنى چىقىرىپ، چاي قاينىتىشقا كىرىشتى. چاي قايناتقاچ، ئۇنى يۆلەپ ئولتۇرغۇزۇپ، ياغاچ چۆچەكتە چاي ئىچكۈزۈشكە باشلىدى. قېنىق چاي بىلەن بىر پارچە پىشلاق قىزغا دەرمان بولدى چېغى، ئۇ خېلى تېتىكلىشىپ، بويىنىغا چۈشۈپ قالغان هال شايى ياغلىغىنىمۇ بېشىغا چىگىۋالدى. شۇ ئارىدا ئۆتكۈنچى يامغۇر قۇيۇۋەتتى. يىگىت بىلەن قىز بىر قارىغاي تۈۋىگە كېلىپ، يانمۇ-يان ئولتۇرۇشتى. قىز شۇنداق چىرايلىق ئىدىكى، يىگىت ئىختىيارسىز هالدا ئۇنىڭغا بىر-ئىككى قېتىم قارىۋالدى. قىزنىڭ يېشىل مەخمەل كەمزۇلىغا قادالغان ئۇششاق كۈمۈش تەڭگىلەر بىلەن تۇمشۇقلىرى تاشتا تىلىنىپ كەتكەن گۈللۈك ئۆتۈكى يىگىتكە غەلىتە كۆرۈندى، «هەي، بۇ قىز بىر خەقتىن ئەمەسقۇ؟ نەدىن كېلىپ بۇ يەرلەردە يالغۇز تېنەپ يۈرگەندۇر!؟» دەپ ئويلايتتى ئۇ، ئەمما گەپ سوراشقا پېتىنالمايتتى. قىز بولسا، ئۆزىنىڭ نىجاتچىسى بولغان بۇ يىگىتكە ئاستىرتتىن قاراپ، نېمىدۇر دېمەكچى بولىدىيۇ، گەپ قىلالماي لەۋلىرى تىترەپ كەتتى ۋە شۇ چاغدىلا يىگىتنىڭ ئۇ يەر-بۇ يېرى يىرتىلغان چاپىنى بىلەن بويۇن ئارىلاپ سول مۈرىسىدىكى تىرناق ئىزلىرىدىن تەپچىۋاتقان قان تامچىلىرىنى كۆرۈپ قېلىپ، دەرهال رومىلى بىلەن سۈرتمەكچى بولدى.

— هېچقىسى يوق، — دېدى يىگىت كۈلۈمسىرەپ، ئاندىن قارىغاي تۈۋىدىن بىر سىقىم قۇرۇق توپا ئېلىپ، يارىسىغا بېسىپ قويدى.

— راقمېت سىزگې، جانىمنى ئايۇدان قۇتقارىپ قالدىڭىز! — دىدى قىز كۆزىگە ياش ئېلىپ.

يىگىتنىڭ گۇمانى توغرا ئىدى. بۇ رەھىمسىز تەقدىرنىڭ دەھشەتلىك بورانلىرى ئاللىقاياقلاردىن قۇمۇل تاغلىرىغا ئۇچۇرۇپ كەلگەن قازاق قىزى ئىدى. يىگىت دادىسىنىڭ چوڭلارغا ئېيتىپ بېرىدىغان ئۆز سەرگۈزەشتىلىرى قاتارىدا قازاق خەلقى ھەققىدە قىلغان بەزى گەپلىرىنى ئاڭلاپ قالغان بولسىمۇ، ئۆزى تېخى قازاقلارنى كۆرمىگەن ئىدى. شۇڭا، قىزنىڭ گېپىنى دەرھال چۈشىنەلمەي سەل تۇرۇۋېلىپ:

— ھە، ئېيىق، ئېيىق، ئۆزلە بولمىسىلا، بۇ ئېيىق مېنىمۇ يەپ قويۇردى، — دىدى، ئاندىن، — ئۆزلە نەتتىن كەلدىلە؟ — دەپ سورىدى قۇمۇل تاغلىقلىرى شىۋىسىدە.

قىزمۇ بۇ گەپنى تەستە چۈشىنىپ، ئۆزىنىڭ يىراقتىن كەلگەنلىگىنى ئۇقتۇردى. ئاندىن يىگىتنىڭ «ئەمدى نەگە بارىدىلا؟» دىگەن سوئالىغا جاۋابەن، نەگە بېرىشىنى ئۆزىنىڭمۇ بىلمەيدىغانلىغىنى ئېيتىپ يىغلاپ تاشلىدى. يىگىت پۈتۈن ۋۇجۇدى ئېرىپ كېتىۋاتقاندەك، بوشىشىپ كەتتى. «قانداق قىلسام بولۇر؟ ئۆيگە بارسىلا دېسەم ئۇنارمۇ؟ ئۇنىمىسىچۇ؟ ئۇنى بۇ يەردە قانداقمۇ يالغۇز تاشلاپ كەتكىلى بولىدۇ؟!» دەپ ئويلايتتى ئۇ. ئاخىرى، ئۆزىگە غەيرەت بېرىپ: «بىزنىڭ ئۆيگە بارامدىلا، ئانچە يىراق ئەمەس» دىدى.

— ئۆيىڭىزدە كىمىڭىز بار؟ — دىدى قىز.

قىزنىڭ بۇ گېپى بىلەن يىگىت تېتىكلىشىپ، ئۆز ئۆيىدە قېرى ئاتا-ئانىسىنىڭ بارلىغىنى، ئۆزلىرىنىڭ مالچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بىلەن كۈن كۆرىدىغانلىغىنى بىر نىملەر قىلىپ ئۇقتۇردى. قىز بېرىشقا رازىلىق بىلدۈردى. يىگىت ئۆتكۈنچى يامغۇرنىڭ ئاخىرقى تامچىلىرى ئاستىدا، ئېيىقنىڭ تېرىسىنى سويۇشقا كېرىشتى. قىزمۇ قوينىدىن پىچاق چىقىرىپ، ئۇنىڭغا ياردەملەشتى.

يىگىت بۇنى كۆرۈپ، «ئۇلارنىڭ يۇرتىدا قىزلارمۇ پىچاق تۇتىدىغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ قالدى. كېيىن ئۇنىڭ ئويلىغىنىدەك بولماي، بۇ پىچاقنىڭ سىرى باشقىچە بولۇپ چىقتى.

يىگىت ئېيىق تېرىسىنى ئەگەرگە بۆكتۈرمىلەپ بولۇپ، قىزنى ئاتقا مىنىشكە تەكلىپ قىلدى. قىز باشتا ئۇنىمايراق، كېيىن يىگىتنىڭ زورلىشى بىلەن ئاتقا مىندى. قىز بىر قەدەم ئالدىدا كېتىۋاتقان يىگىتكە ئەمدى ئوبدانراق قاراشقا باشلىدى. ئۇنىڭ كېلىشكەن قەددى-قامىتى، كەڭ يەلكىسى، بولۇپمۇ پالۋانلارچە مەردانە قەدەم تاشلىشى كىمدۇر بىرسىگە ئوخشاپ كەتكەندەك سېزىلدى-دە، بىردىنلا كۆڭلى بۇزۇلۇپ، ئارقىدا قېلىۋاتقان ئېگىز تاغ چوققىلىرىغا ئىختىيارسىز بۇرۇلۇپ قارايتتى. ئۇنىڭ بوتا كۆزلىرىدىن مەڭزىگە تېمىۋاتقان ياش تامچىلىرى پېتىپ كېتىۋاتقان قۇياش نۇرىدا خۇددى سەھەر ۋاقتىدىكى شەبنەم دانىچىلىرىدەك پاقىرايتتى.

2

ئۈچ يۈز نەچچە يىل ھۆكۈم سۈرگەن قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ ئاخىرقى ۋەكىلى شامەخسۇت ۋاڭلىق قىلغان زامانلاردا (مىلادى 1875-يىلدىن 1928-يىلغىچە) قۇمۇل تاغ رايونلىرى ئون ئىككى سۇمۇلغا ① بۆلۈپ ئىدارە قىلىناتتى. بۇ ئون ئىككى سۇمۇل «ئون ئىككى تاغ» دەپ ئاتىلاتتى. ئون ئىككى تاغ: تاراتى، قوراي، تاشار، ئىدىر، باغداش، خوتۇنتام، شوپۇل، باي، ئارا تۇرۇك، نوم، تۇركۆل ۋە نېرىنكىر دېگەن يەرلەردىن ئىبارەت ئىدى. ھەر بىر تاغنى بىر دورغا ② باشقۇراتتى. نېرىنكىر قۇمۇلنىڭ شىمالىدىكى تىيانشان تاغ تىزمىلىرىغا جايلاشقان بولۇپ، قۇمۇلدىن باركۆلگە بارىدىغان يول

---

① سۇمۇل — موڭغۇلچە «يۇرت» دېگەن سۆز.

② دورغا ياكى دارۇغا — موڭغۇلچە «ئىدارە قىلغۇچى» مەنىسىدە. قۇمۇلدا ھەر بىر دورغا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مىڭ بېگى بىلەن تەڭ مەنسەپ ئىدى.

كۆشۈتە داۋان ئارقىلىق نېرىنكىر تاغلىرىنىڭ ئېتىگىدىن ئۆتەتتى. نېرىنكىرلىقلار ئاز-كۆپ تېرىقچىلىقنى ھېساپقا ئالمىغاندا، ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن كۈن كەچۈرەتتى.

بايىقى ئۈۋچى يىگىت ئەنە شۇ نېرىنكىرلىق سەپەرقۇل دېگەن مالچىنىڭ ئوغلى ئىدى. سەپەرقۇلنىڭ ئۆزى بولسا، ئون بەش يېشىدا قەرز تۆلىگىلى ھېساۋىغا ۋاڭ ئوردىسىغا قۇللۇققا تۇتۇلغان ئىدى. شۇندىن باشلاپ، ئوردىنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدىغان پارچە-پۇرات ئىشلىرىدىن تارتىپ، ئات بېقىش، ھارۋا ھەيدەش، ۋاڭ بىر ياققا ماڭسا، جو (تەختىراۋان) كۆتىرىشكە ئوخشاش ئىشلار بىلەن ئۇنىڭ يىگىرمە بەش يىللىق ئۆمرى ئۆتۈپ كەتتى. بۇ يىگىرمە بەش يىلنىڭ كۆپ قىسمى ئۇ يېقى بېيجىڭ، بۇ يېقى مورى، گۇچۇڭ، ئالتاي-چۆچەك، ئۈرۈمچى، تۇرپان يوللىرىدا، ۋاڭنىڭ سودا كارۋانلىرىدا تۆگە يېتىلەش بىلەن ئۆتتى.

شامەخسۇت ئەللىك تۆت يىل ۋاڭلىق قىلىش مەزگىلىدە، بېيجىڭدىكى مانجۇ خانلىرىنىڭ ئالدىغا ھەددى-ھېساپسىز سوغا-سالاملار بىلەن ئون نەچچە قېتىم تەزىمگە بارغان ۋە شۇ جەرياندا ئۇنىڭ مەنسەپ دەرىجىسى ئون سەككىز قېتىم ئۆستۈرۈلگەن ئىدى. شامەخسۇت ۋاڭ بېيجىڭغا قىلىنغان سەپەرلىرىنىڭ بىرىدىن قايتىپ كېلىۋاتقاندا، بىر چۈش كۆرۈپ قالدى. تەبىرچىلەر بۇ چۈشنى «ئەگەر ئوردىنىڭ كونا قۇللىرىدىن بىرىنى ئازات قىلسا، ۋاڭ غوجامنىڭ مەرتىۋىسى تېخىمۇ ئۆسكەي» دەپ ئۆردى. شۇنىڭ بىلەن شامەخسۇت ئونلىغان ئوردا قۇللىرىنىڭ ئىچىدىن سەپەرقۇلنى ئازات قىلىپ، ئۆز يۇرتى نېرىنكىرغا قايتۇرغان ئىدى.

سەپەرقۇل «ئازات» بولغاندا، قىرىق ياشقا كىرىپ قالغان، ئاتا-ئانىسى بولسا، ئاللىقاچان ئالەمدىن ئۆتكەن. شۇڭا، ئۇرۇق-تۇققانلىرى بىلەن ئەل-جامائەت ئۇنى جاھاندىن ئەۋلاتسىز كەتمىسۇن دەپ، رەۋىخان دېگەن بىر تۇل ئايالغا ئۆيلەندۈرۈپ قويغان ئىدى. ئارىدىن بىرەر يىل ئۆتۈپ رەۋىخان بىر ئوغۇل

تۇغدى. سەپەرقۇل «مەن كۆرگەن قۇللۇق جەۋرىدىن خۇدايىم ئامان ساقلىغاي» دېگەن ئوي بىلەن ئىرىم قىلىپ، بالىغا «ئامانبەگ» دەپ ئات قويغۇزدى (قۇمۇلدا، ئادەتتىكى كىشىلەرمۇ، ئۆز پەرزەنتلىرىگە «پالان بەگ-پوكۇن بەگ» دەپ ئات قويۇش بىر ئادەت ئىدى) بىراق، سەپەرقۇلنىڭ ئوغلىغا بۇ ئات سىڭمىدى. بالا يەتتە-سەككىز ياشلارغا كىرگەندە، مەھەللىدىكىلەر «ئامانقۇل» دەيدىغان بولۇۋالدى. ئېتىڭ نېمە دېسە، بالىمۇ «ئامانقۇل» دەپ جاۋاپ بېرەتتى. شۇنداق قىلىپ، بالىنىڭ ئېتى «ئامانقۇل» بولۇپ قالدى. ئەمما بۇ ئىشلار سەپەرقۇلنىڭ كۆڭلىنى ناھايىتى غەش قىلاتتى. ئۇ «بۇ قانداق گەپ! ئۇلار بەگ بالىسى بەگ، قۇل بالىسى قۇل. سېنىڭ «قۇل» دېگەن ئېتىڭ بالاڭغىمۇ مىراس بولۇپ قېلىشى كېرەك دېمەكچىمۇ؟» دەپ ئويلايتتى، كىملەرگىدۇ ئاچچىق قىلىپ.

بىراق، ئايلار، يىللار بىر خىلدا كېچىۋەردى، زامان ئۆز پەيلىنى ئۆزگەرتمەي ئۆتۈۋەردى. سەپەرقۇلمۇ تەقدىرگە تەن بېرىپ، ئۆز تىرىكچىلىكىنى قىلىۋەردى. بالىنى بولسا، مىلتىق تۇتالايدىغان بولغاندىن باشلاپ، ئوۋچىلىققا ئۇگىتىپ كېلەتتى. ئامانقۇل يىگىتلىك دەۋرىگە يەتكەندە، ئۇستا مەرگەن بولۇپ قالدى. بىر كۈنى دادىسى ئۆزىنىڭ بىردىن-بىر قىممەتلىك بايلىقى بولغان كونا قارا مىلتىقىنى ئۇنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ، «بالام، مەن قېرىپ قالدىم، ئەمدى ئۆزەڭ بىر نېمە قىل. خۇدايىم بەرىكە بەرسە، قەرزلەرنى ئۈزۈپ، تويلۇغۇڭنىمۇ راسلاپ ئالۇرمىز» دېدى. شۇندىن بۇيان، ئامانقۇل كەسپىي ئوۋچى بولۇپ قالدى. بەزىدە ئىككى-ئۈچ كۈنلەپ ئۆيگە قايتمايتتى. بۈگۈن ئۇ ئىككى كۈنلۈك ئوۋدىن قايتىپ كېلىۋېتىپ، بايىقى ئېيىق ۋەقەسىگە ئۇچرىغان ئىدى.

3

ئامانقۇل بايىقى قىز بىلەن يۇرت ئىچىگە كىرگەندە، ئاندا-ساندا چىراقلار يېنىپ، ئىتلار ھاۋشىماقتا، قوي-قوزىلار مەرەش-

مەكتە ئىدى. ئون تۆت كۈنلۈك تولۇن ئاي يەر-جاھاننى كۈندۈزدىكىدەك يورۇتۇپ تۇراتتى.

ئۇلار مەلىنىڭ ئەڭ چېتىدىكى ئۆيگە يېقىنلاشقاندا، ھاۋشىپ كېلىۋاتقان «قارا يىلپىز»① ئۆز ئىگىسىنى تونۇپ، جىم بولدى-دە، قۇيرۇقىنى شىپاڭشىتىپ كېلىپ، ئامانقۇلنىڭ تېرە شالۋۇرىنى پۇراشقا باشلىدى. سەپەرقۇل بىلەن رەۋشخان مومايمۇ، ئۆيدىن چىقىپ كەلدى. بۇ، تاملىرى تاش-لاي بىلەن قوپۇرۇلغان ئاددى بىر ئۆي ئىدى، ئۇنىڭ ئۇدۇلىدا بىر كىگىز ئۆي ئاپپاق ئايدىڭدا خۇددى بوز گۈمبەزدەك چوقچىيىپ تۇراتتى. قېرىلار ئامانقۇل بىلەن ئېسەنلىشىۋېتىپ، ئاتتىن چۈشۈۋاتقان قىزغا ھەيران بولغاندەك قاراشتى.

— مېھمان باشلاپ كەلدىم، — دېدى ئامانقۇل كۈلۈمسىرەپ.

قىزمۇ قېرىلارغا نازۇك بىر ھەركەت بىلەن تازىم قىلدى.

— ھارمىغايلا، ئايلا② قىزىم، — دېدى رەۋشخان موماي قىزنىڭ يېنىغا كېلىپ. سەپەرقۇل قىزنىڭ كەمزۇلىدا پارقىراپ تۇرغان ئۇششاق تەڭگىلەرگە قاراپ، بىر زامانلار ئالتاي يايلاقلىرىدا كۆرگەن قازاق كېلىنچەكلىرىنى ئېسىگە ئالدى-دە، ھەيران بولۇپ تۇرۇپ قالدى. ئاندىن قىزغا يېقىن كېلىپ: «خوش كەپسىز قىزىم» دېدى.

قىز قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ، بوۋايغا سالام قىلدى. سەپەرقۇل «ھەي مومىسى، بۇ ئايلا قىزىڭنى كىگىز ئۆيگە باشلا» دەپ قويۇپ، ئات بىلەن ھەپىلىشىپ كەتتى ۋە «ئېيىقمۇ ئاتتىڭمۇ تېخى، خوي ئىش قىپسەنغۇ! ماڭ، ئەمدى سەنمۇ ھاردۇق ئال» دېدى ئامانقۇلغا.

---

① ئامانقۇل ئۆزىنىڭ ئىتىنى شۇنداق دەپ ئاتايتتى.

② ئايلا — بۇ سۆز قۇمۇل شېۋىسىدە «خان قىز»، «خېنىم قىز» مەنىلىرىدە، ھەتتا ئىسىم ئورنىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، ئايلاخان، چوڭ ئايلا دېگەندەك.

قىز قارا چىراق يورۇغىدا، كونا بولسىمۇ، پاكىز يىغىشتۇرۇلغان كىگىز ئۆينىڭ ئىچىگە كۆز يۈگۈرتۈپ چىققاچ، ئۆز ئۆيىگە كېلىپ قالغاندەك يېنىكلىك ھېس قىلاتتى.

— ئوت قالاپ بېرەي، كىيىملىرىنى قۇرۇتۇۋالسىلا، قىزىم، — دېدى موماي ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۈچ پۇتلۇق تۆمۈر ئوچاققا ئوت يېقىۋېتىپ. قىز غەمكىن كۈلۈپ، موماينىڭ يېنىغا ئولتۇردى، «ھە، ئېيتماقچى، بۇ ئايلا قىزىمنىڭ ئېتى نىمكىن؟» دەپ سورىدى موماي، ئوتنى پۈلەۋېتىپ.

— ئايسۇلۇ.

— ۋاي قىزىم، ئاتلىرى خويمۇ چىرايلىق ئىكەن. ئۆزلە كىمنىڭ قىزى؟

قىز جاۋاپ بەرمەي جىم ئولتۇراتتى. بىر چەتتە ئولتۇرغان ئامانقۇل گەپكە ئارىلىشىپ:

— ئىنە①، تولا گەپ سوراپ مېھماننىڭ كۆزىگە كىرىۋالماي، ئاۋال بىرگە چاي بەرسەڭچۇ، — دېدى.

— ۋاي شورۇم قۇرغۇر! دېمىسىمۇزە، راست ئەمەسمۇ؟ ئەدەم دىگەن نىمە قېرىغاندا زىيادە گەپلىك بوپقالىدىكەن، بالام. بۈگۈن سىنى كەپقالىدۇ دەپ، كۆجە قايناتىپ قويۇۋىدىم. ھازىرلا ئىسسىتاي، — دېدى موماي چىقىپ كېتىۋېتىپ.

تاغ پىيىزى ئارىلاشتۇرۇپ قايناتىلغان ئارپا كۆجىسى ناھايىتى مەزىلىك ئىدى... داستىخان يىغىلغاندا، سەپەرقۇل ئوغلىدىن ئېيىقنى قانداق قىلىپ ئېتىۋالغانلىقىنى سورىدى. ئامانقۇل بولغان ۋەقەنى تەلتۆكۈس سۆزلەپ بەردى.

— خۇدا ساقلىغاننى بۆرە يىمەس، يەي دىسىمۇ چىشى ئۆتمەس دىگەن شۇ. بۇ قىزىمنىڭ تەلىيى بار ئىكەن، — دېدى سەپەرقۇل.

— ئېتىمۇ چىرايلىق ئىكەن، ئايسۇلۇ دەيدۇ، — دەپ يېقىم-

---

① ئىنە — ئانا.

لىق كۈلدى موماي.

— ئايسۇلۇ، — دېدى سەپەرقۇل ئۆز گۇمانىنىڭ تامامەن توغرا بولۇپ چىققانلىقىغا خوشال بولۇپ، — قازاقچىدا چىرايلىقنى «سۇلۇ» دەيدۇ، شۇنداقمۇ قىزىم؟ سىز ئالتاي ياقتىن كەلگەن ئوخشىمامسىز؟

قىز جاۋاپ بەرمەي، بېگىز بارمىقى بىلەن كىگىزنى تاتىلاپ جىم ئولتۇراتتى. سەپەرقۇل كۈلۈپ قويدى-دە، ئەمدى بۇ قىزنىڭ چوقۇم بىر چوڭ بەختسىزلىككە ئۇچرىغانلىقىنى، ھازىرچە ياتسىراپ ئۆز دەردىنى ئېيتالمايۋاتقانلىقىنى پەملەپ، ئاتىلارچە مېھرىۋانلىق بىلەن مۇنداق دېدى:

— بوپتۇ قىزىم، قەيەردىن كەلگەن بولسىڭىز مەيلى، سىز بىزگە خۇدايى قوناق. مەن ياش چاغلىرىمدا سىلەرنىڭ سۈت-قىمىزىڭلارنى كۆپ ئىچكەن، تۇز-تەمىڭلارنى كۆپ تېتىغان. بۇ ياخشىلىقنى بىر ياندۇرسام دەپ تىلەيتتىم. خۇدا بۈگۈن ئارزۇيۇمغا يەتكۈزگەن ئوخشايدۇ.

قىزنىڭ كۆزلىرىدىن تاراملاپ ياش تۆكۈلۈپ كەتتى. رەۋىخان موماي ئۇنىڭ باش-كۆزىنى سىلاپ، ئۆزىمۇ كۆز يېشى قىلىشقا باشلىدى.

— بولدى قىل مومىسى، ئەمدى بۇ ئايلا قىزىممۇ ئارام ئالسۇن، — دېدى بوۋاي ئامانقۇل بىلەن ئۆيدىن چىقىپ كېتىۋېتىپ.

ئەتىسى ئەتىگەندە، رەۋىخان موماي قىزنىڭ چاچلىرىنى تاراپ، ئۆزىنىڭ قىز تويىدا كىيگەن كىمخاپ جىيەكلىك گۈللۈك دۇخاۋا دوپپىسىنى ئۇنىڭغا كىيگۈزۈپ قويدى. دوپپا قىزغا شۇنداق ياراشتىكى، بىر قاراشتا ئۇ ئۇيغۇر قىزىنىڭ ئۆزىلا بولۇپ قالغان ئىدى. موماي ئۇنىڭ سۇمبۇل چاچلىرىغا، ئىنچىكە قارا قاشلىرىغا، ئۇزۇن كىرپىكلىرى بىلەن بوتا كۆزلىرىگە، نېپىز لەۋلىرى بىلەن ئالمىدەك يۇمۇلاق يۈزىگە قاراپ، «يائاللا. ئەجەپمۇ چىرايلىق تۆرىلىپتىكەن، ئاسماندىكى ئاينىڭ ئۆزىلا» دەپ ئويلاپ: «جېنىم

بالام، تۆژلەلى ئايقىز دېسەم بولغىدەك، ئايغىلا ئوخشايدىكەنلا» دېدى. قىز مومايىنىڭ گېپىنى چۈشەندى. ئۆزىنىڭ پاجىئەلىك سەرگۈزەشتىلىرى ۋە پايانسىز چۆلدە كېتىۋېتىپ، تۈن قاراڭغۇسىدا يولدىن ئاداشقان يولۇچىنىڭكىدەك نامەلۇم تەقدىرى تۈپەيلى، ئۆز ئىسمىنى ئۆزگەرتىۋېلىشىنىڭ لازىملىقىنى ئويلاپ رازىلىق بىلدۈردى. ئاخشىمى ئاش ئىچىۋېتىپ، رەۋىخان موماي بوۋاي بىلەن ئوغلىغا بۇ گەپنى ئېيتىپ بەرگەندە ھەممىسى كۈلۈشۈپ كەتتى.

— ھەي مومىسى، — دېدى سەپەرقۇل خۇش چاخچاقلىق بىلەن، — سېنىڭگىزە، دېمەيدىغان گېپىڭ، چالمايدىغان دېپىڭ يوق. ئايقىز دېگىنىڭغۇ تازا بوپتۇ. ئەمما بۇ قىزىمىزنىڭ ئۆزگە پەسەنت كېلۇرمىكىن؟ قانداق قىزىم، بۇ ئات سىزگە ياقامدۇ؟

قىز غەمكىن كۈلۈپ قويدى. شۇنداق قىلىپ، قىزنىڭ ئېتى ئايقىز بولۇپ قالدى.

ئايقىز شۇ كۈندىن باشلاپلا، ئۆي يىغىشتۇرۇش، قازان-قومۇچ يۇيۇش ۋە سىغىن قىلىشتىن تارتىپ، قۇرۇتتۇشقىچە بولغان ھەممە ئىشلارنى قىلىشقا كىرىشتى. ئۆي ئىگىلىرىنىڭ خۇشاللىقى ئىچ-ئىچىگە سىغمايتتى؛ بىراق، ئايقىزنىڭ كۆڭلى دائىم سۇنۇق ۋە پات-پاتلا ئۇلۇق-كىچىك تىنىپ، ئاھ چېكىشىنى كۆرۈپ، ئىچى پۇشاتتى. خالىراق قالغان كەزلىرىدە «بۇ زادى نېمە بولغان قىزدۇ، ئۇقۇپ باقساق بولاتتى» دېيىشسىمۇ، ئۇنى ئاياپ، سوراشقا پېتىنالمايتتى. قىزنىڭ بۇ ئەھۋالى، بولۇپمۇ، ئامانقۇلغا قاتتىقراق تەسىر قىلاتتى. ھېلىقى ئېيىق ۋەقەسى بولغان كۈنى، قاتتىق يامغۇر يېغىۋاتقاندا، قىز بىلەن قارىغاي تۈۋىدە يانمۇ-يان ئولتۇرغان سائەتتىن باشلاپ، ئامانقۇلنىڭ قەلبىدە ئاجايىپ بىر ھېس پەيدا بولغان ئىدى. قىزنى ھەر كۆرگەندە، يۈرىكى «جىغ» قىلىپ كېتەتتى-دە، دەرھال يەرگە قارىۋالاتتى. قىزنىڭ سەل-پەل ئېچىلىپ يۈرگىنىنى كۆرسە،

خوشال بولغۇسى كېلىپ، ئاھ چەككىنىنى ئاڭلىسا، پۈتۈن ۋۇجۇدى تىترەپ كېتەتتى. شۇنداق قىلىپ، ئون - يىگىرمە كۈن ئۆتۈپ كەتتى.

ئايقىزنىڭ ئاسماندىن چۈشكەنىدەك پەيدا بولۇپ قېلىشى، خولۇم - خوشنىلار بىلەن ئەلە - مەلىنى تېخىمۇ ھەيران قىلدى. بەزىلەر يىراق - يېقىندىن ئەجەپسىنىپ قارايتتى، بولۇپمۇ، ئاياللارغا بولۇپ بەردى. بەزىلىرى بىرەر بانا بىلەن رەۋشخان موماينى گەپكە سېلىپ كۆرەتتى. رەۋشخان موماي بولسا، باشتا دېيىشىۋالغىنى بويىچە، ئاددىيلا قىلىپ، باركۆلدىكى بىر تونۇشىمىزنىڭ قىزى دەپ جاۋاپ بېرەتتى. لېكىن بۇنىڭغا ھېچكىم ئىشەنمەيتتى.

«ئاچ نېمىنى يېمەيدۇ، ئەل نېمىنى دېمەيدۇ» دېگەندەك، ئاخىر ھەر خىل گەپ - سۆزلەر چىقىشقا باشلىدى. بەزىلەر «ئامانقۇلغا بىر تاغ پەرىسى ئۇچىقىشىپتۇ» دېسە، بەزىلەر «ئېيىق ئەپقېچىپ كەلگەن قىز ئىكەن، ئامانقۇل قۇتقۇزۇۋاپتۇ، ئەمدى ئامانقۇلغا تەككىدەك» دېيىشەتتى. بەزى ئاق كۆڭۈل كىشىلەر: «ھەر نېمە بولسا، خۇدايىم سەپەرقۇلغا تەييار كېلىن بېرىپتۇ. بولمىسا، بۇ بىچارىلەر كىمنىڭ ئالدىغا قىز سوراپ باراتتى» دېسە، بەزى كۆڭلى قارىلار: «ئامانقۇل بىر قازاق قىزىنى ئوغۇرلاپ كەپتۇ، پۇلى يوق ئاشىق، تەييارغا مەشۇق دېگەن شۇ» دېيىشەتتى. بەزى ھاللىق ئائىلىلەرنىڭ يىگىتلىرى تارلىق قىلىپ، «پەرىدەك قىزنىڭ ئامانقۇلدەك يالاڭتۆشنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغىنىنى قارىمامدىغان» دەپ نىيەتنى بۇزۇشقا باشلىدى. بولۇپمۇ، نىياز دورغىنىڭ ئەركە ئوغلى خامۇشبەگنىڭ پەيلى ھەممىدىن يامان ئىدى.

ئايقىز بولسا، تېخىچىلا سىر بەرمەي، ئاھ - ئۇھ چېكىپ يۈرەتتى. بىر كۈنى رەۋشخان موماي سەپەرقۇلغا مۇنداق دېدى:

— دادىسى، بۇ ئىش بولمىدى. مۇنداق ئۆتۈۋېرىپ، بۇ ئايلا قىزىم ئاغرىپ - تارتىپ قالمىغاي يەنە. ئۆزلە گېپىنى خېلى

ئوبدان ئۇقۇدىغان بولغاندىكىن، سوراپ باقمامدىلا. نىمە دەردى بولسا، ئىلاجىنى قىلمايمىزمۇ؟

— راست ئېيتىسەن مومىسى، — دىدى بوۋاي، — مېنىڭمۇ ئىچىم پۇشۇپ كەتتى. بۇ گۈۋالغا① قاراپ، يۈرەك - باغرىم ئېزىلىپ كېتىۋاتىدۇ. مەن بار يەردە سەن گەپ ئېچىپباق، نىمە دەركىن.

بىر كۈنى ئايقىز ئۆچكە تۇۋتىدىن يىپ ئىگىرىپ ئولتۇرغاندا، رەۋىخان موماي مۇنداق دىدى:

— جېنىم بالام، مېنىڭ قىزىم يوق ئىدى. خۇدايىم ئۆزلەنى ئاسماندىن چۈشۈرۈپ بەردى. قاراڭغۇ ئۆيگە چىراق يېقىلغاندەك، ئۆزلە بىلەن ئىچ - قارنىمىز ئېچىلىپ قالدى. ئېيتىسلاچۇ، ياخشى كۈننىڭ يامىنىدا بىزنى تاشلاپ، كېتىپمۇ قالۇرلامۇ؟

ئايقىز بىردىنلا مومايىنىڭ بويىنغا ئېسىلىپ، ئۈن سېلىپ يىغلىۋەتتى. مومايمۇ، كۆز يېشى قىلىپ، ئاق لىچىگىنىڭ ئۇچى بىلەن قىزنىڭ يېشىنى سۈرتەتتى. بىر هازادىن كېيىن، ئايقىز ئۆز سەرگۈزەشتىسىنى سۆزلەشكە كىرىشتى.

---

① گۈۋال — ئوۋاللىقتا ئۆچرىغان بىچارە.

ئىككىنچى باپ

ئايقىزنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى

> ئادەم — ئەڭ چۈرۈك قومۇش. بىرتامچە سۇمۇ، ئۇنى ئۆلتۈرۈپ قويۇشى مۇمكىن. ئەمما، ئۇ پىكىر قىلغۇچى قومۇش بولغاچقا، ئۆلۈمنى چۈشىنەلەيدۇ ۋە ئۆز قاتىللىرىدىن ئۈستۈن چىقىدۇ.
>
> — پاسكال بىلېز①

1

مەلۇم بولدىكى، بۇ قىز مورى تاغلىرىدا ياشايدىغان ھاللىق بىر چارۋىچىنىڭ يالغۇز قىزى ئىكەن. مۇھەببەت ئىلاھى ئۇنىڭ قەلبىنى ئۆزلىرىنىڭ مالچىسى يىستىم ئوغۇل جوماتايغا باغلاپتۇ. ئۇلار قازاق خەلق چۆچەكلىرىدىكى «قوزى كۆرپەش بىلەن بايان سۇلۇ»غا ئوخشاش ئىشق - مۇھەببەت ئوتىدا كۆيۈپ

---

① پاسكال بىلېز — مىلادى 1623 — 1663 - يىللىرى ياشىغان مەشھۇر فرانسۇز پەيلاسوپى.

يۈرىدىكەن. جۇماتاي ئۆز قولىنىڭ قىسقىلىغىدىن قىزغا ئەلچى كىرگۈزەلمەي، يەر قاتتىق، ئاسمان ئېگىز بولۇپ يۈرگەندە، چىنگىل دېگەن يۇرتتىكى بىر ئوكۇرداي① بۇ قىزنى ئۆز ئوغلىغا سورىتىپتۇ. قىزنىڭ دۇنياپەرەست دادىسى نۇرغۇن «قالىن مال»② بەدىلىگە ماقۇل بوپتۇ. قىزنىڭ يىغىسىغا چىدىيالمىغان ئانىسى ھەرقانچە تىركىشىپ كۆرسىمۇ، گېپىنى ئۆتكۈزەلمەپتۇ. توي كۈنلىرى يېقىنلاشقاندا، قىز جېنىدىن تويۇپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالماقچى بوپتۇ. جۇماتاي بۇنى سېزىپ قېلىپ، ساپ مۇھەببەت ئۈچۈن ياشاش يولىنى تېپىشنى، ئەگەر قىز لايىق كۆرسە، يىراق بىر ياقا يۇرتقا قېچىپ كېتىشنى تەكلىپ قىپتۇ. جۇماتاينىڭ ئېيتىشىچە، كۈن چىقىش تەرەپتىكى قۇمۇل دېگەن يۇرتنىڭ تاغلىرىدا بىپايان يايلاقلار بار، ئۇ يەردە بۇلارنى تونۇيدىغان كىشىمۇ يوق ئىكەن. قىز بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، ماقۇل بوپتۇ-دە، ئىككى ئات تەييارلاپ، بىر كېچىسى ھېچكىمگە تۇيدۇرماي يولغا چىقىپتۇ. بىرقانچە كۈنلەر چۆل-باياۋان، تاغۇ-دەشتلەرنى كېزىپ، مۇشۇ تاققا (نېرىنكىرغا) ئۇلاشقاندا، ئۈچ ئاتلىقنىڭ ئىز قوغلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قاپتۇ. تەۋەككۈل دەپ تاققا يامىشىپ، قاق بەلگە چىققاندا، ئۈچ ئاتلىق قوغلىشىپ كېلىپ ئارقا-ئارقىدىن ئوق ئۈزۈپ، ئاتلىرىنى يىقىتىپتۇ (مەقسىدى تىرىك تۇتۇش بولسا كېرەك). جۇماتاي بىلەن ئايقىز ئۇدۇل كەلگەن تاشلارنى دومىلىتىشقا باشلاپتۇ. تاش-تاشقا تېگىپ، دەھشەتلىك بىر گۈلدۈرلەش ۋە قويۇق چاڭ-توزاڭ ئىچىدە ھىلقىلار جىمىپ قاپتۇ. جۇماتاي ئۇلارنى ئۆلدى دەپ ئويلاپ، ئات-قوراللىرىنى ئېلىشقا ماڭغاندا، بىر ئوق كېلىپ جۇماتاينى يىقىتىپتۇ. قارىغىدەك بولسا، ھىلقىلارنىڭ بىرى يەنە ئۆمىلەپ كېلىۋاتقىدەك. ئايقىز غەزەپ بىلەن يەنە تاش دومىلىتىشقا باشلاپتۇ. بىر چاغدا ھىلىقى ئەبلەخنىڭمۇ

---

① ئوكۇرداي — قازاقچە «مىلتىق بېگى» دېگەن سۆز.

② «قالىن مال» — قازاقچە «تويلۇق» دېگەن سۆز.

تاش ئاستىدا ئۆلۈپ ياتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ. ئايقىز جۇماتاينىڭ يېنىغا كەلسە، ئۇ قىپ-قىزىل قانغا مىلىنىپ ياتقىدەك. قىز: «جۇماتاي، جۇماتاي!» دېگىنىچە، ئۆزىنى ئۇنىڭ ئۈستىگە تاشلاپتۇ. جۇماتاي: «سۆيۈملۈكۈم، مېنى كەچۈر. ئاتا-ئاناڭ ۋە يۇرتۇڭدىن ئايرىپ، سېنى ئېغىر كۈنلەرگە قويدۇم. تەقدىر شۇنداق بولسا كېرەك، مەندىن رازى بول!» دېگەن گەپلەرنى ئېيتىپ، بېلىدىكى تاسما بەلۋېغى بىلەن پىچىقىنى قىزغا بېرىپتۇ-دە، قىزنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ كۆز يۇمۇپتۇ. ئايقىز چاچلىرىنى يۇلۇپ، ياقىسىنى يىرتىپ، بىردەم ھوشىدىن كەتكەندەك بوپتۇ. ئاندىن، «ئەمدى بۇ جاننىڭ ماڭا نېمە كېرىكى بار» دەپ، جۇماتاينىڭ جەسىدىنى قۇچاقلىغان پېتى پىچاقنى ئۆز كۆكرىكىگە سالماقچى بولغاندا، ئەلەم ۋە غەزەپكە تولغان ياش يۈرىكىدىن بىر سادا ئاڭلانغاندەك بوپتۇ:

«توختا! سۆيۈملۈكۈڭ جۇماتاي بۇ پىچاقنى ئۆزەڭگە سال دەپ بەردىمۇ؟ ياق، ياق! قىساس ئال دەپ بەردى، قىساس! قىساس! قىساسنى كىمدىن ئالىسەن، كىمدىن؟ ئوكۇردايدىنمۇ؟ — ھە، ئوكۇردايدىن! شۇ ئوكۇردايغا ئوخشىغانلاردىن! قاچان؟ — كۈن ئۇزۇن، بىر كۈن بولمىسا، بىر كۈن قىساس ئالىسەن. شۇڭغىچە ياشاش كېرەك، ياشاش! ياشاش ئۈچۈن، ئەل بار يەرگە بېرىش كېرەك. ئەل كۆپ، ئەلنىڭ قويىنى كەڭ. ساڭا خەيرىخاھ كىشىلەر چىقىپ قالىدۇ، ياردەم قىلىدۇ، ئەلنى تاپ، ئەلنى!...»

Altunqa

شۇنىڭدىن كېيىن، ئايقىز جۇماتاينىڭ جەسىدى ئۈستىگە تاشلارنى قىرلاپ قەۋرە ياساپتۇ. ئاندىن تاش قەۋرىنى بىرنەچچە قېتىم چۆگىلەپ چىقىپ، ئۆز سۆيۈملۈكى بىلەن مەڭگۈلۈككە ۋىدالىشىپتۇ، تاغ-قىرلاردىن ئېشىپ، جىلغىغا چۈشۈپتۇ. شۇنداق قىلىپ، بىر كېچە، ئىككى كۈندۈز جان ساقلاپ كېلىۋاتقاندا، ھىلىقى ئېيىق ۋەقەسىگە ئۇچراپتۇ.

شۇ گەپلەردىن كېيىن، رەۋىخان موماي ئۆزىنى ئاران

توختىتىپ، يىرىك ئالقانلىرى بىلەن ئايقىزنىڭ مەڭزىدىكى ياشلارنى سۈرتۈشكە باشلىدى ۋە مۇنداق دېدى:

— ۋاي يەر يۇتقۇرلار! بىچارە قىزنىڭ مۇشتۇمدەك بېشىغا تاغدەك ئېغىر كۈنلەرنى سالغىنىنى قارىمامدىغان! خۇدايىم جازاسىنى بېرۇر.

— شۇنداق، — دېدى سەپەرقۇل، — بۇ ئالەم ئۇزۇن ئالەم، ئايىنىڭ ئون بەشى قاراڭغۇ بولسا، ئون بەشى يورۇق. ھەرگىز غەم يېمەڭ قىزىم. بىرىنچى خۇدا، ئاندىن قالسا، بىز بار، يۇرت بار، ئۆزىمىز گاداي بولغان بىلەن كۆڭلىمىز باي. زامان تار بولغان بىلەن قويىنىمىز كەڭ. مەن سىزگە ئاتىڭىز ئورنىدا ئاتا؛ بۇ موماي ئانىڭىز ئورنىدا سىزگە ئانا. تاپىنىڭىزغا كىرگەن تىكەن بىزنىڭ كۆزىمىزگە كىرسۇن.

ئايقىز ياشلىق كۆزلىرى بىلەن ئۇلارغا تەكشى قاراپ، «سىزدېرگە راقمېت!» دېدى.

— دادا، — دېدى ئامانقۇل، جىددى بىر ئاھاڭدا، — رەمەتلىك جۇماتاينىڭ سۆڭگىنى تېپىپ كېلىپ، بۆلەكتىن يەرلىككە قويساقمىكىن!

— خويمۇ ئوبدان ئويلاپسەن، مەنمۇ شۇنى خىيال قىلىۋىدىم. ئەتىلا خوشنىلاردىن ئىككى ئات سوراپ، ئۈچىمىز بارايلى. بۇ ئايلا قىزىم بولغاندىكىن، تاپالۇرمىز دەيمەن، — دېدى سەپەرقۇل.

ئامانقۇل ھازىرلا ئات سوراپ قويۇشقا ماڭماقچى بولۇپ تۇرغاندا، ئايقىز گەپ باشلاپ، بۇ پىكىرگە قوشۇلمايدىغانلىغىنى ئېيتتى. ئۇنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، ئۆز يۇرتى بولغاندا، بىر قېتىم ئۆتكەن يەردىكى ھەر بىر تاش، ھەربىر تال گىيامۇ يادىدا قالغان بولاتتى. ئەمدى بولسا، بۇ ناتونۇش يەرلەردىن ھېلىقىدەك ئەھۋالدا ئۆتكەنلىگى ئۈچۈن، جۇماتاي ياتقان يەرنى تاپالىشى ناتايىن ئىكەن.

ئامانقۇل ئۇ تاغنىڭ بىرەر بەلگىسىنىلا دەپ بەرسە، جۇماتاي

ياتقان يەرنى تېپىشنىڭ تەس ئەمەسلىكىنى ئېيتىپ، ئۆز پىكرىدە قاتتىق تۇرۇۋالدى. ئايقىز ئۆز كۆڭلىدە جۇماتاينىڭ سۆڭگىكىنى ئەپكېلىپ، مۇشۇ يەردە باشقىدىن دەپنە قىلىشنى ناھايىتى خالاپ تۇرسىمۇ، بىرىنچىدىن، ئۇلارغا ئاۋارىگەرچىلىك تېپىپ بېرەرمەنمىكىن، ئىككىنچىدىن، ئەل-يۇرت ئىچىدە گەپ-سۆز تېخىمۇ كۆپىيىپ كېتەرمىكىن دەپ، يەنىلا بارماسلىقنى تەكىتلەپ تۇرغاندا، سەپەرقۇلنىڭ سىرداش دوستى ۋە يېقىن خوشنىسى نۇرۇل بوۋاي ئۆيگە كىرىپ كەلدى، سەپەرقۇل ئۇنى كۆرۈپ ناھايىتى خوشال بولدى-دە، ئايقىزنىڭ پۈتۈن سەرگۈزەشتىسىنى سۆزلەپ بېرىپ، ئاخىرىدا باياتىن تالاش بولۇۋاتقان ئىش توغرىسىدا ئۇنىڭدىن مەسلىھەت سورىدى. نۇرۇل بوۋاي ئاپپاق ساقاللىرىنى سىلاپ ئولتۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— بۇ ئايلا قىزىم ئوبدان ئويلاپتۇ. دەرۋەقە، ئۇ رەھمەتلىكنىڭ سۆڭگىكىنى يۆتكەپ كېلىپ، بۇ يەردە بۆلەكتىن دەپنە قىلساق، يەنە بىر مۇنچە گەپ-سۆز چىقىدۇ. ئاخۇنۇملار شۈبھىسىز نەدە ياتسا، جەننەتنىڭ قوۋۇغى شۇ يەردىن ئېچىلىدۇ دېيىدىكەن، ئىلاھىم شۇنداق بولۇر، ئەممازە، ئۇنىڭ ياتقان يېرىنى قانداقلا بولسا تېپىپ، قەۋرە قوپۇرۇپ قويۇش كېرەك. مېنىڭ مەسلىھەتىم شۇ.

ھەممەيلەن بۇ پىكىرگە قوشۇلدى. نۇرۇل بوۋاي ئۆزىنىڭ قىرچاڭغۇسىنى بېرىپ تۇرىدىغان بولدى. ئامانقۇل يەنە بىر ئات تېپىپ قويدى. ئەتىسى تاڭ ئېتىش بىلەن ئاتا-بالا ئىككىيلەن ئايقىز بىلەن يولغا چىقتى. ئۇلار مەرھۇم جۇماتاي ياتقان يەرنى مىڭ تەستە تېپىپ، تاش بىلەن پۇختا بىر قەۋرە قوپۇرۇپ قويۇپ، شۇ كۈنى يېرىم كېچىدە قايتىپ كېلىشتى.

— ئەتە ھېلىقى ئالا ئوغلاقنى سويۇپ، رەھمەتلىك جۇماتايغا ئاتاپ نەزىر ئۆتكۈزەيلى، — دېدى سەپەرقۇل ئاتتىن چۈشۈۋېتىپ.

جامائەت نەزىردىن يېنىپ، ئۆي ئىگىلىرى يالغۇز قالغاندا،

ئايقىز كەمزۇلىنىڭ ئىچىدىن جۇماتاينىڭ تاسما بەلۋېغى بىلەن پىچىغىنى چىقىرىپ، ئامانقۇلغا ئىككى قوللاپ سۇندى-دە، «بۇ، سىزگە ئىستەلىك بولسۇن. سىزنىڭ قولىڭىز، مېنىڭكىدىن كۈچتى، جانا ئۆزۈن!» دېدى.

تاسما بەلباغ بىلەن پىچاقنى ئېلىۋېتىپ، ئامانقۇلنىڭ قوللىرى ئىختىيارسىز تىترەپ كەتتى. يۈرىگى گۈپۈلدەپ سېلىپ، تومۇرلىرى كۆپچۈپ كەتكەندەك تۇيۇلدى. ئۇ، پىچاقنى غىلاپتىن چىقارغاندا، كىگىز ئۆينىڭ تۈڭلۈكىدىن كىرىۋاتقان كۈن شولىسى بىلەن پىچاقنىڭ يۈزى ۋال-ۋۇل قىلىپ، ئۆينىڭ ئىچى تېخىمۇ يورۇپ كەتكەندەك بولدى. ئامانقۇل پىچاقنى لەۋلىرىگە تەككۈزۈپ مۇنداق دېدى:

— ئۇقتۇم، بۇ پىچاق مېنىڭ ئۆمۈرلۈك ھەمرىيىم بولىدۇ. مەن ئۇنى قانداق تۇتۇشنى ئوبدان بىلىمەن.

رەۋشەن موماي كۆزىگە لىققىدە ياش ئېلىپ ئايقىزنى باغرىغا تارتتى.

2

شۇندىن باشلاپ ئايقىزمۇ، ئۆتكەن ئىشلارنى بىر ئاز ئۇنتۇغاندەك ئېچىلىپ يايرىدىغان بولدى. كۈنلەر ۋە ئايلار ئۆتكەنسېرى، گەپ-سۆزدىمۇ قىسىلماي ئۆي ئىگىلىرى بىلەن خېلى ئازادە مۇڭدىشالايدىغان بولۇپ قالدى. بوۋاي بىلەن مومايىنىڭمۇ كۆڭلى ئارام تېپىپ، ئۇلار بۇ ئۆز ئايىغى بىلەن كەلگەن قۇتلۇق كېلىننىڭ مەرىكىسىنى قاچان ۋە قانداق ئۆتكۈزۈش غېمىگە چۈشكەن ئىدى. ئامانقۇل بولسا، ئۆزىنى دۇنيادىكى ئەڭ بەختىيار كىشىلەرنىڭ بىرى ھېساپلاپ، خۇشاللىقىدىن نېمە قىلىشىنى بىلمەيتتى.

شۇ ئارىدا، بىر ئاخشىمى نىياز دورغىدىن ئەلچى كېلىپ، ھەممىنىڭ ئارامىنى بۇزدى. ئەلچىنىڭ ئېيتىشىچە، دورغىنىڭ ئەركە

ئوغلى خامۇشبەگ بۇ قازاق قىزىغا كۆيۈپ قاپتىمىش. ئۇنى ئېلىپ بەرمىسە، دورغىنىڭ بېشى ساقايمىغىدەك. شۇڭا رەۋىشخان مومايىنىڭ هازىرلىق كۆرۈپ قويۇشى لازىم ئىمىش. ئەتە ئاخشام ئۇشۇر ئىمام نىكا ئوقۇغىلى كەلگىدەك، نىكادىن كېيىن قىزنى كۆچۈرۈپ كەتكىدەك.

— بۇ نېمە دېگەن گەپتۇ؟ — دېدى سەپەرقۇل ئەلچىگە كايىپ، — بۇ قىز ياقا يۇرتتىن كەلگەن مۇساپىر بولغان بىلەن، هازىر مېنىڭ قىزىم. خۇدايىم ماڭا بەرگەن قىز. دورغامىزە، بۇ قىزنىڭ ئىگىسى يوق، نېمە قىلسام قىلىۋەن دەمدىكەن. هېچنېمىدىن هېچنېمە يوق، نىكا ئوقۇتۇپ، كۆچۈرۈپ كەتكىدەك تېخى! گۇرۇچنىڭ خەۋىرى يوق، سەۋزە دەم يەپتۇ دېگەن شۇكەنزە!؟

— هاي سەپەرقۇل ئاكا، — دېدى ئەلچى، — نېمە دەۋاتىسىلا؟ دورغام كىم، ئۆزلە كىم؟ هالىڭىزغا بېقىپ گەپ قىلساق بولۇرمىكىن، هېلىغۇ ياقا يۇرتتىن تېنەپ كېپقالغان قازاق قىزىكەن. ئۆز پۇشتىلىرىدىن تۆرەلگەن قىزلىرى بولسىمۇ، دورغام سورىسا، بەرمەيدىغان نېمە هەددىلىرىدۇ!

— نېمە دېگەنلىرى بۇ؟ — دېدى رەۋىشخان موماي، — چېچىم ئاقىرىپ، چىشىم سارغىيىپ، شۇنچە بولغىچە ئاڭلاپ باقمىغان يوچۇنلا گەپلەرنى قىلىدىلىغۇ! نىياز دورغىغا بېيجىڭدىن چىڭگاڭ غوجاملىق مەنسۇۋى كېپقاپتىمۇيا؟

— هاي، هاي، شۇتتە① توختاپ قالسىلا بولۇرمىكىن، — دېدى ئەلچى پوپۇزا قىلىپ، — ئىشەكتەك بوپقالغان قىزنى نامەرەم بولدۇ دېمەي ئۆيگە ئەپكىرىپ ئالغانلىرىنى چىڭگاڭ غوجام ئاڭلايدىغان بولسا، هەر ئىككىلىرىگە قىرىق غولدا② ئۇرۇشتىن يانمايدۇ.

— ئەمدىزە، شۇ گەپ قالدىمۇ؟ نامەرەم بولىدىغان نېمە

---

①شۇتتە — شۇ يەردە.

② غولدا — ئۈچ قىرلىق پالاق.

ئىش بوپتۇ؟ خامۇشبەگ خەقلەرنىڭ قىز-جۇگانلىرىنى يىغىۋېلىپ، كېچە-كېچىلەپ مەشرەپ قىلسا، نامەرەملىك بولمايىزە، بىر مۇساپىر قىزنى قانتىم ئانىسىغا ئالسام، نامەرەملىك بولامدىكەن، — دېدى رەۋىخان موماي ئەلچىگە ئۆكۈپ.

شۇڭغىچە ئۆزىنى ئاران بېسىپ-ئولتۇرغان ئامانقۇل ئورنىدىن دەس قوپۇپ، ئەلچىنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە مۇنداق دېدى:

— خامۇش دېگەن ماڭقا ھەددىنى يىغىپ يۈرسۇن، ئەمدى بۇ قىزنى كۆزلەپتىمۇ؟ بۇ قىزنىڭ تاغدەك ئىگىسى بار، بۇ — تاغدىن تېرىپ كەلگەن موگۇ ئەمەس. بىلىپ قويسۇن. ئۇ ماڭقىنىڭ يەتمىش مومىسىنى كۆرسىتىپ قويماي يەنە.

ئامانقۇل مۇشتلىرىنى چىڭ تۈگۈپ، ھاۋادا پۇلاڭلاتتى.

بولۇۋاتقان گەپلەرنى تالادا ئاڭلاپ تۇرغان ئايقىز ئۆيگە ئوقتەك ئېتىلىپ كىرىپ، ئەلچىگە مۇنداق دېدى:

— مېنى سىزگە ئايتىپ قويايىن، بۇل ئۆيدىن مېنى ھېچكىم تىرىك ئالىپ كېتەلمەيدى. خازىر ئۆلسەمدى، كېيىن ئۆلسەمدى، باربىر ئۆلۈم. سىز قوجايىنىڭىزغا شۇنى ئايتىپ قويىڭ.

ئەلچى نىمە دېيىشىنى بىلمەي، ئورنىدىن-تۇرۇۋاتقاندا، رەۋىخان موماي مۇنداق دېدى:

— يوچۇنلا بىر زامانلار بوپكەتتىغۇ! «زامانە زورنىڭ، تاماشا كورنىڭ»، «يېتىمنىڭ ئاغزى ئاشقا تەگسە، بېشى تاشقا تېگەر» دېگەندەك، بۇ ئايلا قىزىمنىڭ كۆڭلى ئەمدى بىزە ئارام تاپقاندا، نىمە دېگەن دۇشقارچىلىق① بۇ!

كىگىز ئۆينىڭ ئىچى گۆرۇستان جىملىغا چۆمۈلدى. شۇ تاپتا ئۆي ئىگىلىرىمۇ، ئايقىزمۇ «ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك» دېگەن سوئالغا جاۋاپ ئويلايتتى. ئايقىز ئۆزىنى بىر ياندا ھىلىقى ئوكۇرداي، بىر ياندا نىياز دورغىدەك ئاچكۆز بۆرىلەر ئارىسىدا قالغان قوزىچاقتەك ھىس قىلاتتى. نىمە دېگەن ئار، نىمە دېگەن

---

① دۇشقارچىلىق — دىشۋارچىلىق دېمەكچى.

قۇرقۇنچلۇق جاھان ـ ھە! ئۇ يەرمۇ ئوخشاش، بۇ يەرمۇ ئوخشاش. نەگە بارساڭ قازاننىڭ قۇلىقى تۆت دېگەن شۇ بولسا كېرەك. ئەگەر قىز بولۇپ تۆرەلمىگەن بولسا، مۇنداق دىشۋارچىلىقلارغا دۇچار بولماسمىدىكىن! مۇنداق چاغلاردا، يەرنىڭ ئۈستىدىن ئاستى ياخشىراق. ياق ـ ياق! قانداقلا بولسا، ياشاش كېرەك. سەپەرقۇلدەك ئاق كۆڭۈل ئاتىنى، رەۋىخان مومايدەك مېھرىۋان ئانىنى، ئامانقۇلدەك جان كۆيەر، سادىق دوستنى تاشلاپ نەگە بارغۇلۇق؟! ئامانقۇل ئەمدى ئۆزىنىڭ سادىق دوستىلا ئەمەس، بەلكى...ھە شۇنداق! ئۇنىڭ ئۈستىگە، پۇتىدا چورۇق، ئەگنىدە ياغاق تېرە، يېيىشى ئارپا، ئىچىشى كۆجە بولسىمۇ، كۆڭلى بۇلاق سۈيىدەك سۈزۈك، ئۆزى خۇددى قازاق خەلقىدەك مېھماندوست ئەل ـ يۇرتنى تاشلاپ نەگە كەتكۈلۈك؟! قاتار ـ قاتار قارىغايلار، چۇرۇقلاپ ئېقىشىۋاتقان ئەينەكتەك سۈزۈك سۇلار، قوي ـ قوزىلار يايراپ يۈرگەن بۇ يېشىل مەخمەلدەك بىپايان يايلاقلاردىن يەرنىڭ ئاستى قانداقسىغا ياخشىراق بولسۇن! ئۇنىڭ ئۈستىگە، رەھمەتلىك جۇماتاي جان ئۈزۈۋېتىپ، ئۆز پىچىقىنى نېمىشقا بەرگەن ئىدى؟ ئامانقۇل بۇ پىچاقنى قولىغا ئېلىۋېتىپ نېمە دېگەن ئىدى؟ شۇنداق! «ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟» دېگەن سوئالغا ئەڭ ياخشى جاۋابنى ئايقىزنىڭ ئۆزىلا تاپالايدۇ ۋە تېپىشى كېرەك.

ئىتلارنىڭ تويۇقسىز قاۋاپ كېتىشلىرى بۇ جىمجىتلىقنى بۇزۇپ، ھەممەيلەننى خىيالدىن ئويغاتتى. ئامانقۇل «يەنە نېمە گەپتۇ» دەپ، تالاغا چىقتى.

ئۈچنچى باپ

بوز ئاتلق كشى

قېرسامۇ ئۆكۈزدەك بويۇنتۇرۇق بوينۇمدا،
بالا-چاقام مەپتۇنى ھەم قۇلمەن ئۆيۈمدە،
ئۆيۈم-مۈلكم، بار-يوقۇم بارماق بلەن سانارلق.
لېكن، جاپا ساناقسز، ئاتەشندە يانارلق،
جاپالاردن نتەيكم، ماڭا نجات يوق ئەسلا!

— كسائى①

كەڭلكنى سۆيگەن ئەقل يۈرەكنى سقار...

— ئا. س. پۇشكن

1

ئون نەچچە قەدەم نېردا بر ئاتلق كۆرۈندى. ئامانقۇل ئاپپاق ئايدڭدا بوز ئاتنى تونۇپ: «دادا، دادا، قارغنا كسم

---

① ٩-ئەسردە ياشغان پارس شائرى.

كەپتۇ، ئىلدام بول» دىدى-دە، ئاتلىقنىڭ ئالدىغا يۈگۈردى. سەپەرقۇل بىلەن رەۋىخان مومايلار ئۆيدىن چىققاندا، بوز ئاتلىق كىشى ئامانقۇل بىلەن پاراڭلىشىپ، ئىشىك تۈۋىگىلا كېپقالغان ئىدى. سەپەرقۇل بۇ ئوتتۇرا بوي، كەڭ غوللۇق، كەكە ساقال، قاتاڭغۇر كىشى بىلەن قۇچاقلىشىپ كەتتى. رەۋىخان موماي «خويمۇ ئوبدان ۋاختا كەپتىلا، ئوكام» دەپ ئۇنى ئۆيگە تەكلىپ قىلدى.

مېھمان قىزىق پاراڭ بىلەن چاي ئىچىپ ئولتۇرۇپ، بېشىدىن كىگىز قالپىغىنى ئالغاندا، ئۇنىڭ قويۇق قاشلىرى ئاستىدىكى قوي كۆزلىرى چىراق شولىسىدا ئوتتەك پارقىرايتتى. كەڭ ماڭلىيىدىكى چوڭقۇر قورۇقلىرى، ئاپتاپتا قارىداپ كەتكەن يۈزلىرى، قول-بىلەكلىرىدىكى كۆپچۈپ چىققان تومۇرلىرى ئۇنىڭ كۆپ جەۋرى-جاپا چەككەنلىكىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى.

شۇ ئارىدا، ئامانقۇل بىر تېرە خۇرجۇننى كۆتۈرۈپ كىردى. خۇرجۇننىڭ بىر بېشىدىن ھەرە قۇندىغى چىقىپ تۇراتتى. مېھمان خۇرجۇننىڭ ئىككىنچى بېشىدىكى قاتتىق-قۇرۇقلار ئىچىدىن ياغلىقتا تۈگۈلگەن بىرنەچچە كاللەك قەن بىلەن بىر بۇلۇڭ چاينى چىقىرىپ، رەۋىخان مومايىنىڭ ئالدىغا قويغاچ، «ئاز بولسىمۇ بالىلارنىڭ ئاپىسىنىڭ كۆڭلى، ئايلا ئاپا!»① دىدى.

رەۋىخان موماي رەھمەت-تازىمدىن كېيىن، دەرھال قەنىنى چېقىپ، بىر پارچىسىنى ئايقىزغا بەردى.

— بۇ ئايلا قىزىم كىم بولىدۇ؟ — دەپ سورىدى مېھمان.

سەپەرقۇل ئۆتكەن ۋەقەلەرنى باشتىن-ئاخىر سۆزلەپ بەردى. ئارىلاپ-ئارىلاپ گەپ قىستۇرۇپ ئولتۇرغان رەۋىخان موماي باياراق ھىلىقى ئەلچى بىلەن بولغان گەپلەرنى ئېيتىپ، «قارىسىلا

---

① ئايلا ئاپا — خان ئاچا دىگەن مەنىدە. جانلىق تىلدا «ئايلا» بىلەن «ئاپا» ئارىسىغا «ر» تاۋۇشى قوشۇپ ئېيتىلىدۇ.

ئۇكام، ئادەمنى مۇنداق-مۇزە ئانسي ئەتكەن بارمۇ؟» دەپ كۆز يېشى قىلىشقا باشلىدى. مېھمان «سەۋرى قىلسىلا ئايلا ئاپا، سەۋرى قىلسىلا» دېدى، ئاندىن، ئايقىزنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۇنىڭ بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ: «غەم يېمىسىلە قىزىم! تاڭ ئاتمايدىغان كېچە يوق. ھېلىقى ئوكۇرداي بىلەن نىياز دورغىغا ئوخشىغانلارنىڭ زاۋالى يېقىنلاپ قالدى. ئۇيغۇرمۇ، قازاقمۇ، ھەممە پۇقرانىڭ تەقدىرى بىر، نەچچە ۋاقتىن تەڭ يىغلاپ كەلدۇق، ئەمدى كۈلسەكمۇ تەڭ كۈلىمىز. ئەل بار، بىز بار. ئۆزلەنى قاناتلىقتا قاقتۇرماي، تۇمشۇقلۇقتا چوقتۇرماي، بىللە ئۆتىمىز» دېدى.

2

بۇ بوز ئاتلىق كىشى تۆمۈر خەلپە ئىدى. ئۇ چاغلاردا، خەلق ئۇنى كەسپىگە قاراپ «تۆمۈرمۇجاڭ (ياغاچچى)» دەپ ئاتايتتى. كېيىنچە، قوزغىلاڭ جەريانىدا، خەلق ئۇنىڭغا «خەلپە»① دەپ ئۇنۋان بەرگەن.

تۆمۈر خەلپە تەخمىنەن 1871-يىلى قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئەڭ چەت يېزىلىرىدىن بولغان بوغاز دېگەن يەردە بىر نامرات دىخان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئۈچ قىز ئىچىدە بىر ئوغۇل ئىدى. دادىسى ئۇنىڭ زېرەكلىكىگە قاراپ، «مۇشۇ بالامنى بولسىمۇ ئوقۇتاي، چوڭ بولغاندا بىرەر مەسچىتتە ئىمام بولۇپ قالسا ئەجەپ ئەمەس» دېگەن خىيال بىلەن ئۇنى ئالتە يېشىدىلا مەكتەپكە بەردى، بالا ياخشى ئوقۇشقا باشلىدى، بالاغەتكە يەتكىچە قۇرئان ساۋادى چىقىپ، ئانچە-مۇنچە كىتاپمۇ ئوقۇيالايدىغان بولۇپ قالدى. شۇ كۈنلەردە ئۇنىڭغا ھەمرا بولۇپ ئىنىسى شاكىر تۇغۇلدى. بىراق، بىرى تۆگىمەي بىرى، بىرىگە

---

① خەلپە — ئەرەپچىدىكى «خەلىپە»، يەنى ئىزباسار دېگەن سۆزنىڭ قىسقارتىپ ئېيتىلىشى بولۇپ، قۇمۇلدا پەقەت ئۇستاز ياكى يولباشچى دېگەن مەنىلەردە ئىشلىتىلەتتى.

قوشۇلۇپ مىڭى كېلىۋاتقان ئېغىر ئالۋاڭ- ياساقلار دەستىدىن كۈن كۆرۈش تەسلىشىپ كەتكەچكە، تۆمۈر ئون بەش يېشىدا ئوقۇشنى تاشلاپ، قولىغا كەتمەن ئېلىشقا مەجبۇر بولدى. ئەمدى، دادىسى «نىمىلا بولسا، ھۈنەرنىڭ بەرىكىتى تولا، ھۈنەر، ھۈنەردىن بەرىكە ئۈنەر» دىگەن خىيال بىلەن ئۇنى ئۆزىنىڭ ياغاچچى دوستى سۇلايمان ئۇستىغا شاگىرتلىققا تۇتۇپ بەردى. شۇنداق قىلىپ، تۆمۈر يىگىتلىك قورامىغا يەتكەندە، خېلى ئۇستا ياغاچچى بولۇپ قالدى.

ئەمما، بۇ ھۈنەر ئۇنىڭ ئائىلىسىگە بەرىكەت ئەمەس، ئاپەت ئېلىپ كەلدى. شامەخسۇتنىڭ قەسرى — ئايۋان قۇرۇلۇشلىرىغا تۇتۇلۇپ، نەق ئون ئىككى يىل ئۆمرى يېرىم قۇللۇقتا ئۆتتى. ھەتتا ئاي- ئايلاپ ئاتا- ئانىلىرى بىلەن بالا چاقىسىنىڭ يۈزىنىمۇ كۆرەلمەيتتى.

بۇ شۇنداق زامان ئىدىكى، توققۇزىنچى ئەۋلات قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت 1875 - يىلى تەختكە ئولتۇرغاندىن باشلاپ، «تارخانلىق جاساق»① تۈزۈمىنى ئىنتايىن قاتتىق قوللۇق بىلەن يۈرگۈزۈش-

---

① تارخان ياكى دارخان - (موڭغۇلچە) بىرخىل مەنسەپ ياكى ئۇنۋان نامى. قەدىمقى موڭغۇل ۋە تۈركى قەبىلىلەردە ئاددى خەلقتىن كېلىپ چىقىپ، ھەربى ياكى باشقا جەھەتلەردە چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە تارخان بەگلىك ئۇنۋانى بېرىلەتتى. مۇنداق ئۇنۋانغا ئېرىشكەنلەر، سىياسى ۋە ئىقتىسادى جەھەتتە بىرمۇنچە ئىمتىيازلارغا ئىگە بولۇپ، ھۆكۈمران تەبەقە ئەزاسىغا ئايلىناتتى. ئۇزۇندىن كېيىن، بۇ ئىمتىيازلىرى ئەۋلاتلىرىغا مىراس بولۇپ قالاتتى. قۇمۇلدا تۇنجى قېتىم (1606 - يىلى) مۇھەممەتشا غوجا ۋاڭلىق تۈزۈمىنى ئورناتقان بولسىمۇ، ئۇ، مەمۇرى جەھەتتىن يەركەن خانلىقىغا قاراشلىق بىر ھېكىم بەگ بولۇپ تۇرغان ئىدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئەبەيدۇللا 17 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى جۇڭغار توپىلىڭىنى تىنجىتىشتا مانجۇ خاندانلىقىغا چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، كاڭشى خان (ئېشىنگىيرو) 1668- يىلى ئەبەيدۇللاغا بىرىنچى دەرىجىلىك «تارخان بېگى» مەنسۇپنى بېرىپ، شەرقتە شىڭشىڭشادىن باشلاپ، غەرپتە يەتتە قۇدۇققىچە بولغان پۈتۈن قۇمۇل رايونىنى ئۇنىڭغا «جاساق» قىلىپ بەردى. شۇندىن باشلاپ، 1928 - يىلى شامەخسۇت ئۆلگەنگە قەدەر «تارخانلىق جاساق» ئىمتىيازى ئاتىدىن بالىغا مىراس بولۇپ كەلدى. شامەخسۇتتىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى نەزەر دەۋرىگە كەلگەندە (1933 - يىلىغىچە)، قۇمۇلدىكى ۋاڭلىق تۈزۈمى ئاتاقتا بار، ئەمەلدە يوق بولۇپ، ئاخىر بىكار قىلىندى.

تە ئۆزىدىن بۇرۇنقى ۋاڭلارنىڭ ھەممىسىدىن ئېشىپ كەتكەن ئىدى. ئۇ، قۇمۇل خەلقىنى ئۆزىنىڭ «قۇلى»، قۇمۇل رايونىنى ئۆز «جاسىغى» (ئاتا مىراس زېمىنى) دەپ ھېساپلايتتى؛ مانجۇ خانلىقىدىن بېرىلگەن ئىمتىياز بويىچە، بېيجىڭدىكى خانلىق ھۆكۈمەتتىن باشقا، يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھېچقايسىسىغا ئىتائەت قىلمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەنزۇ-خۇيزۇ پۇقرالارنى قۇمۇل ئامبىلى سورىسا، يەرلىك خەلقنى شامەخسۇت ئۆزى خالىغىنىچە باشقۇراتتى. ئۇلار خەنزۇ-خۇيزۇ پۇقرالار بىلەن بىر قاتاردا، چېرىكلەرگە يەم-بوغۇز، ئوتۇن-سامان بېرىش ۋە باشقا ئالۋاڭلاردىن تاشقىرى، شامەخسۇت ۋە ئۇنىڭ بەگلىرىگە قاراشلىق بىرقانچە ئون مىڭ مولۇق تېرىلغۇ يەرگە ئۆز ئوزۇقى ھەم قورال-سايمانلىرى بىلەن بېرىپ، ھەر ئايدا بەش كۈن ھەقسىز ئەمگەك قىلىپ بېرىشكە، يەر ئىجارىسىدىن تارتىپ سۇ بېجى، تۇز بېجى، جان بېجى، قان بېجى دېگەندەك يىگىرمە ئوتتۇز خىل باج ۋە ئالۋاڭ-ياساقلارنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىشقا مەجبۇر ئىدى. يامۇلنىڭ قارا چاپانلىق يايىلىرى بىلەن ۋاڭنىڭ شاپ بۇرۇت ياساۋۇللىرى يېزىلارغا ئات چاپتۇرۇپ كېلەتتى-دە، بىرى ۋاقىراپ «ئوتۇن-سامان بەر» دەيتتى، بىرى «ئالۋاڭ كەلدى ماڭ» دەيتتى. بەرمىگەننى ساۋايتتى، ماڭمىغاننى باغلايتتى؛ كۆزدە ياش، يۈزلەردە قان، بوۋاق قالاتتى يىغلاپ، ئانا قالاتتى قاخشاپ، تاغ خەلقىنىڭ كۈنى تېخىمۇ تەس ئىدى. ۋاڭغا قاراشلىق بەش يۈز مىڭ قوي، ئۆچكە، يىگىرمە مىڭ يىلقا، ئوتتۇز مىڭ كالا، سەككىز مىڭ تۆگىنى ھەقسىز بېقىپ بېرىش ئۇلارنىڭ مەجبۇرىيىتى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ۋاڭنىڭ ھەربىر ساغلىقى يىلدا بىر قوزىلىشى، ھەربىر، بايتىلى يىلدا بىر قۇلۇنلىشى، ھەر بىر ئىنىكى يىلدا بىر موزايلىشى، ھەر بىر ھىڭگاڭ (چىشى) تۆگىسى يىلدا بىر بوتىلىشى لازىم ئىدىكى، ھەرقانداق تەبىئىي ئاپەت ۋە باشقا ئەھۋاللار يۈز بېرىشىدىن قەتئىينەزەر، شۇ يىلنىڭ كۆز پەسلىدە

بولىدىغان ساناقتا ھەر بىر چىشى مالغا يەنە بىرى قوشۇلۇشى، يەنى مەسىلەن، بۇ يىلقى يۈز ساغلىق كېلەر يىلى چوقۇم ئىككى يۈز بولۇشى، ئۇنىڭ بىرەرسىمۇ بۆرە يېمەسلىكى، ئوغرى ئالماسلىقى، جۇت سوقماسلىقى ياكى بىرەرسىمۇ تاغدىن غۇلاپ كەتمەسلىكى لازىم. ئەكسىچە بولغاندا، چوقۇم تۆلەپ بېرىلىشى شەرت ئىدى. بۇنىڭ ئېتى «تۆمۈر چارۋا» بولۇپ، ھەر يىلىنىڭ كۈزلۈكى بولىدىغان «تۆمۈر چارۋا» سانىقىدا شۇ ھىساپقا توشمىغان چارۋىنىڭ تۆلىكى ئۈچۈن يۈزلىگەن مالچىلار خانىۋەيران بولۇپ، بەزىلىرى ۋاڭ ئوردىسىغا قۇللۇققا تۇتۇلۇپ كېتەتتى.

دىخاننىڭ ھالى ئۇنداق، چارۋىچىنىڭ كۈنى مۇنداق بولغاچقا، ئەمگەكچى خەلق:

دەردى يوق دەمسەن مېنى،
دەردىم ئىچىمدە بىر تۇلۇم.
شامەخسۇت زامانىدا،
قات ـ قات كەلدى بۇ زۇلۇم...

شامەخسۇت زامانىدا،
ئالۋاڭلار ئېغىر بولدى.
قات ـ قات تېگىپ قامچىلار،
دۈمبىلەر يېغىر بولدى.

دەپ زار ـ زار قاخشايتتى.

شامەخسۇت ۋاڭ يەرلىك خەلقنى خالىغىنىچە قاماش، پالاش، مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىش، ھەتتا ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىشقا ھوقۇقلۇق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئۆز ھاياتىغىمۇ ئىگە بولالمايتتى.

هاراق دېگەن ئاچچىق نېمە، شىڭ-شىڭ قاينايدۇ،
چىڭگاك غوجام كايىپ قالسا، نومما پالايدۇ.
پالىسىمۇ پالىسا، ئىتىپ سالمىسا،
چۆچۈردەك بەش بالامنى يېتىم قويمىسا.

لېكىن، «بوغۇزلايمەن دېسە، قويمۇ تېپىرلايدۇ» دېگەندەك، ئاخىر، خەلق بۇ زۇلۇملارغا چىدىماي قوزغىلىشقا باشلىدى.

1907-يىلى، ئەمدىلا ئەتىياز كىرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، قىرىق ياشلار چامىسىدىكى بىر سۇمباتلىق كىشى ئۆز يېقىنلىرىدىن تۆت-بەش كىشىنى يىغىپ: «ھەي بۇرادەرلەر، پىچاق گۆشتىن ئۆتۈپ سۆڭەككە، سۆڭەكتىنمۇ ئۆتۈپ يىلىككە يەتتىغۇ! ئېيتىڭلارچۇ، مۇشۇنداق ئۆتۈۋېرىمىزمۇ؟» دېدى. بۇ تورپاق جەمەتىدىن موللا راجى دېگەن كىشى ئىدى.

— راست ئېيتىسەن، — دېدى دۇگامەت دېگەن كىشى، — ئۈرۈمچىدىن يېڭى ئامبال كەپتۇدەك. ئاۋال شۇنىڭغا ئەرز سۇنۇپ باقساق، قانداق بولۇركىن!؟

— ئاق ئىت، كۆك ئىت — ھەممىسى بىر ئىت. ئۈرۈمچىدىن كەلگەن ئامبال بىزنىڭ ئەرزىمىزگە قۇلاق سالامتى! — دېدى ياشراق بىرسى.

— ئۇنداقلا دەپ كەتمىسىلە، — دېدى بايىقى دۇگامەت دېگەن كىشى، — بۇ ئامبال قۇمۇلغا كېلىپ، ئۈچىنچى كۈنىلا شەن يامۇلنىڭ سولاقخانىسىدىكى گۇناكارلاردىن گەپ سوراپتىمىش، ئۇگال بوپتۇ دەپ تۆت كىشىنى چىقىرىۋېتىپتىمىش.

— ئۆزىنىڭ خىتايلىرىنى چىقىرىۋەتكەندۇزە!

— ياق، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بۇلتۇر شامەخسۇت سولىتىۋەتكەن قارىسۇلۇق بوسۇق ئۇستىمۇ بار ئىمىش.

— ئالەم تەكشى ئەمەس. ئىمانى بولمىغان بىلەن ئىنساۋى باردۇ. تەلىيىمىزنى سىناپ باقمايمىزمۇ، — دېدى تورپاق موللاراجى.

شۇنداق قىلىپ، قۇمۇل خەلقى نامىدىن تورپاق موللاراجى باشلىق قىرىق-ئەللىك كىشى بارماقلىرىنى بېسىپ، يېڭى ئامبالغا خەنزۇچە ئەرز خەت سۇنۇشتى.

بىر ھەپتىدىن كېيىن، يېڭى ئامبال تورپاق موللاراجى باشلىق ئۈچ كىشىنى قىچقارتىپ، ئۆزىنىڭ تۇڭچىسى (تەرجىمانى) ئارقىلىق مۇنداق دىدى:

— تەلىۋىڭلار ئورۇنلۇق، بۇ يەردىلا ئەمەس، ئىچكىرىسىدىمۇ، پۇقرالارنىڭ كۆڭلى ئېغىر، مەن سىلەرنىڭ تەرىپىڭلاردا تۇرىمەن. ئەمما لېكىن، شامەخسۇت ۋاڭغا مېنىڭ كۈچۈم يەتمەيدۇ. ھەر ھالدا، مەن بۇ تەلىۋىڭلارنى مەلۇم قىلىپ كۆرەي. ياخشىسى، سىلەرمۇ، ۋاڭغا ئەرز خەت تۇتۇڭلار. بىرلىكتە تىرىشىپ كۆرەيلى.

— ئەرز خەت تۇتىمىدى دەمدىلا! تولا يىغلاپ، كۆزىمىزنىڭ يېشىمۇ قۇرۇپ كېتەي دىدى، بىزنىڭ ئەرز خەتلىرىمىز ئوردا بەگلىرىنىڭ يانچۇغىدىلا تىتىلىپ تۈگەيدۇ، — دىدى تورپاق موللاراجى رەنجىشلىك بىلەن.

— مېنىڭ ئاڭلىشىمچە، شامەخسۇت ۋاڭ پۇقرانىڭ ئەرز-دادى بولسا، ئۆزەمگە مەلۇم قىلسۇن دەپ، پات-پات ئوردا راۋىقىغا چىقىپ، خەلققە كۆرۈنۈپ تۇرارمىشقۇ؟ — دىدى ئامبال كۈلۈمسىرەپ.

دەرۋەقە، شامەخسۇت ۋاڭ قەدىمقى ئادىل پادىشالارنى دوراپ، شۇنداقمۇ قىلاتتى، ئەرز-دادى بارلار ئەرز خەتلىرىنى بېشىدىن ئېگىز قىلىپ تۇتقان پېتى راۋاقنىڭ ئۇدۇلىدا تازىم قىلىپ تۇراتتى. شامەخسۇت ئېگىز راۋاققا چىققاندا، كۆزى چۈشۈپ قالسا، ئۆزىنىڭ كالىرىنى ① چىقىرىپ، ئەرز خەتلىرىنى ئالدۇرۇپ كىرەتتى ۋە ئادەتتىكى ئىشلار بولسا، بەگلىرىنىڭ دەرھال بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇراتتى. لېكىن ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىگە بېرىپ تاقىلىدىغان ئىشلار بولسا، ئەرز خەت تۇتقانلار جازاغا

---

① كا — كېچە-كۈندۈز ۋاڭنىڭ يېنىدا خىزمەت قىلىدىغان خاس خىزمەتچى.

تارتىلاتتى. بۇنىڭ تېگىنى ھەممە كىشىنىڭ چۈشىنىپ كېتەلىشى ناتايىن بولغاچقا، بۇ قېتىممۇ، ئامبالنىڭ مەسلىھەتى بىلەن تورپاق موللاراجى باشلىق كىشىلەر ئىككى گەز ئۇزۇنلۇقتىكى ئاق خەسكە يۈڭ قەلەم بىلەن يېزىلغان تەلەپنامىنى خادا ياغاچقا بېكىتىپ، ۋاڭنىڭ راۋىقىغا ئۇدۇل كەلتۈرۈپ، سېپىلنىڭ سىرتىغا قاداپ قويدى ۋە ئۇنى ھەر كۈنى ئون-يىگىرمە كىشى قوغداپ تۇراتتى.

بىراق، شامەخسۇت ۋاڭ ئۆزىنىڭ ئايغاقچىلىرى ئارقىلىق بۇ تەلەپنامىنىڭ مەزمۇنىدىن ئاللىقاچان خەۋەردار بولۇپ بولغاچقا، خېلى كۈنلەرگىچە راۋاققا چىقمىدى. بىر كۈنى ئۆزىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن راۋاققا چىقتى-دە، پەستە قاراپ تۇرغان خەلققە قاراپ، مەسخىرە بىلەن كۈلۈشكە باشلىدى. جېنىدىن تويۇپ تۇرغان خەلقمۇ بۇنىڭغا تاقەت قىلىپ تۇرالماي، شامەخسۇت ۋاڭنى مەسخىرە قىلدى. شامەخسۇت ۋاڭ كايىپ كېتىپ، مۇھاپىزەتچىلىرىگە: «نىمە قاراپ تۇرۇشىسەن، ئات!» دەپ بۇيرۇق قىلدى. مىلتىقلار تاراسلاپ، ئادەملەر يىقىلىشقا باشلىدى. قىقاس-چۇقان كۆتۈرۈلدى. بىردەم ئىچىدە خەلق توپى كۆپىيىپ، غەزەپلىك نىدالار ياڭراشقا باشلىدى. تورپاق موللاراجى ئېگىز قىرنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، قاتتىق تۈگۈلگەن مۇشتلىرىنى ھاۋادا پۇلاڭلىتىپ، غەزەپ بىلەن مۇنداق دېدى:

— ھاي خالايىق، بۇ ھاقارەتنى كۆردىڭلارمۇ؟ ئۆلگەننىڭ ئۈستىگە تەپكەن دېگەن شۇ ئەمەسمۇ؟ قانداق چىداپ تۇرىمىز؟ ئېيتىڭلارچۇ، ئەمدى نىمە قىلغۇلۇق؟!

— نىمە قىلارىمىزنى شامەخسۇت ئەمدى كۆرسۇن. مۇنداق تىرىك يۈرگەندىن، مۇشت ئېتىپ ئۆلگەن ياخشى، قېنى باشلا بىزنى، — دېدى خەلق قوللىرىغا تاياق-توخماق ئېلىپ. ئاساسىي رەھبەرلىرى تورپاق جەمەتىگە مەنسۇپ بولغانلىقى ئۈچۈن «تورپاق يېغىلىقى» دەپ ئاتالغان بۇ دىخانلار قوزغىلىڭى ئەنە شۇنداق

باشلاندى. خەلق توپى بىردىنلا سۈرەن-چۇقان بىلەن ۋاڭ ئوردىسىغا يۈگۈردى. ئوردىنىڭ قېلىن تۆمۈر دەرۋازىلىرى تاقالدى. قىقاس-چۇقان پۈتۈن ئەتراپنى قاپلاپ، خەلق توپى بارغانسېرى ئۇلغايدى. تۆمۈرمۇ پالتىسىنى كۆتىرىپ، سەپكە قوشۇلدى. خەلق قازاندەك قايناپ، دەريادەك تېشىپ، ئوردىنىڭ چوڭ دەرۋازىسىنى تاش-كېسەكلەر بىلەن ئېتىپ تاشلىدى. شامەخسۇت ئۇزۇندىن بېرى بېقىپ كەلگەن لۈكچەكلىرىنى قىلىچ-مىلتىق بىلەن جەڭگە سېلىپ كۆردى. نەدىكىنى، ئۇلار خۇددى يوغان بىر پىلنى قاۋاپ قوقاتماقچى بولغان كۆكا ئىتلاردەك، چاڭ-توزاڭ ئىچىدە كۆمۈلۈپ قالدى.

شامەخسۇت «باغلاقتىكى ئىت ئۇۋغا يارىماپتۇ» دېگەن شۇ دەپ، ئەسەبىلىك بىلەن ساقاللىرىنى يۇلۇپ قاتتىق كايىدى ۋە دەرھال ئۈرۈمچىدىكى جاڭجۇڭدىن ياردەمگە چېرىك سورىدى. جاڭجۇڭ بارىكۆلدىكى چېرىكلىرىنى بۇيرۇدى. بۇ مانجۇ چېرىكلىرىنى بارىكۆلدىكى لەشكەر بېشى يى شىڭفۇ شەھەر سېپىلىنىڭ ئىچىگە باشلاپ كىرىپ، شامەخسۇتنى قوغدىماقچى بولدى. خەلق توپى خۇددى غەزەپلەنگەن شىردەك شەھەر دەرۋازىسىغا ئۆزىنى ئۇردى. شۇ چاغدا، تۆمۈرنىڭ ئالدىدا يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقان قارا توختى دېگەن يىگىت بېشى بىلەن دەرۋازىغا قىسىلىپ قالدى، كۆز يۇمۇپ-ئاچقىچە قانغا مىلەنگەن باشسىز تەن دەرۋازا سىرتىدا قالدى. سېپىل ئۈستىدىن ئوق يامغۇرى ياغدى. پەرەڭ مىلتىقلاردىن ئېتىلىۋاتقان ئوققا تاياق-توخماق بىلەن قانداق بەرداشلىق بەرگىلى بولسۇن!

بىردەم ئىچىدە ۋارا يەر قىپ-قىزىل قان بىلەن بويالدى. قان... قان... بۇلاقتەك بۇلۇقلىغان قان. خەلق توپى قان ئىچىدە قېلىپ، ھەركىم ئۆز بېشىنى قوغداشقا ئالدىرىدى. مانجۇ چېرىكلىرى سېپىل دەرۋازىسىدىن چىقىپ، خۇددى ياۋا توڭگۇز يەر تىلغاندەك، خەلق باغرىنى تىلغاشقا باشلىدى. يەنە قان، يەنە قان! شامەخسۇت

ئىگىز ئوردا ئۈستىدە تۇرۇپ، سىپايىلىك بىلەن ساقىلىنى سىلاپكۈلەتتى. ئۇنىڭ قان دەرياسى بويىدا تاماشا كۆرۈپ، خۇددى چۆچەكلەردىكى يالماۋۇزلاردەك قاقاقلاپ كۈلۈشى خەلقنىڭ بىر ئاچچىغىغا مىڭ ئاچچىق قوشتى، خەلق خۇددى يارىدار شىر ئۆز بەدىنىدىكى قانلىرىنى يالاپ-يۇتۇپ، يەنە ھەملە قىلغاندەك، باشقىدىن توپلىنىپ، جەڭگە كىرمەكچى بولدى.

دەل شۇ چاغدا مانجۇ خاننىڭ يارلىغى بىلەن گەنسۇ ئۆلكەسىدىن شىنجاڭغا مەنسەپ تۇتقىلى كېلىۋاتقان ياڭ زېڭشىڭ قۇمۇلغا كېلىپ چۈشتى. كۆپنى كۆرگەن بۇ قېرى تۈلكە ئەھۋالنى بايقاپ، دەرھال شامەخسۇتنىڭ قېشىغا كىردى-دە، مۇنداق دېدى:

— چېرىكلىرىمىزنىڭ قىلىچى ھەرقانچە ئۆتتىك بولسىمۇ، مۇنچە خەقنى قىرىپ تۈگەتكىلى بولاتتىمۇ؟! مۇبادا قىرىپ تۈگەتكىلى بولغان تەقدىردىمۇ، سىزنىڭ بىپايان يەرلىرىڭىزنى كىم تېرىپ، سان-ساناقسىز ماللىرىڭىزنى كىم باقىدۇ؟ قۇشنى دان ئالدايدۇ، ئادەمنى گەپ دەپتىكەن. بۇ ئىشنى ماڭا قويۇپ بېرىڭ، گەپ بىلەن تۈگىتىمەن.

ئەسەبىيلىك بىلەن كۈلۈپ تۇرسىمۇ، خەلقنىڭ غەزىۋىدىن ئىچىدە قان يۇتۇۋاتقان شامەخسۇت ياڭزېڭشىڭغا توققۇز تازىم قىلىپ، رازىلىق بەردى. ياڭزېڭشىڭ خالايىققا چىشىنىڭ ئېقىنى كۆرسىتىپ: «سىلەرگە ئۇۋال بوپتۇ، تەلىۋىڭلار ھەق ئىكەن. كېلىڭلار، ھەرقانداق ئىش بولسا، گەپ بىلەن تۈگىتەيلى» دېدى. شۇنىڭ بىلەن سۆھبەت ئارقىلىق كېلىشىم ھاسىل قىلىندى. بۇ كېلىشىمنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە، كەڭلىكى ئاتمىش سانتىمېتىر، ئىگىزلىكى بىرىيېرىم مېتىر كېلىدىغان بىر پارچە يېسى قارا تاشقا «بۈگۈندىن ئېتىۋارەن، شامەخسۇت ۋاڭغا قاراشلىق پۇقرالار ئوردىغا ھەر ئايدا پەقەت ئۈچ كۈنلا ئالۋاڭ قىلىپ بېرىدۇ، شامەخسۇت ۋاڭ پۇقرالارغا بۇندىن باشقا ئالۋاڭ سالمايدۇ» دېگەن مەزمۇندا

ئۇيغۇرچە-خەنزۇچە خەت ئويدۇرۇپ ئوردا قوق ① ئالدىغا ئورنىتىپ قويۇلدى. شۇنىڭ بىلەن قاينىغان قازانغا سوغاق سۇ قۇيۇلغاندەك، جاھان جىمىپ قالدى.

ياڭزېڭشىنىڭ شامەخسۇتتىن نۇرغۇن ئالتۇن-كۈمۈش مۇكاپات ئېلىپ، ئۈرۈمچىگە ماڭدى. «بۇ يالاڭئاياقلار كۆرىدىغىنىنى ئەمدى كۆرسۇن» دېدى شامەخسۇت، قوزغىلاڭنىڭ ئاساسلىق كىشىلىرىنى دەرھال جازالاشقا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ.

شۇنىڭ بىلەن يەنە قان تۆكۈلۈپ، كىچىككىنە قۇمۇل گويا قىيامەت دەھشىتىدە قالدى.

مانا، قوزغىلاڭ باشلىقلىرىدىن تورپاق مولىلاراجى، تورپاق دۇگامەت، ئوزغوجا غوجامنىيازلارنىڭ سېپىل دەرۋازىسىغا ئېسىلغان قانلىق بېشى! مانا، قانغا مىلەنگەن تۆت پارچە ئەمەت. ئۇ قوزغىلاڭدا كاتىپلىق قىلغىنى ئۈچۈن، يىشىگفۇ ئۇنىڭ قېنىغا جىگ-مومىسىنى مىلاپ يېمەكتە... مانا، قوزغىلاڭچىلارغا قىلىچ سوقۇپ بەرگەن ئاكا-ئۇكا يۇسۇپ ۋە يۇنۇس ئۇستىلار، ئۇلارنى ئۆزى سوققان قىلىچ بىلەن قانغا بوياشقان! مانا قوزغىلاڭچى ئايال روزىخان، قىرىق غولدا ئۇرۇلغاندىن كېيىن، نومغا سۈرگۈن قىلىنىپ، يول ئۈستىدە جان بەرگەن! يەنە كىملەر، يەنە كىملەر... بىرمۇنچە كىشىلەر شامەخسۇت بىلەن يىشىگفۇنىڭ قىلىچىدىن بېشىنى قاچۇرۇپ، يىراق ياقا يۇرتلاردا سەرگەردان بولۇشقا مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ، 1907-يىلى ئەتىيازدا باشلانغان «تورپاق يېغىلىقى» شۇ يىلىنىڭ ياز ئوتتۇرىلىرىدا جاللاتلارنىڭ قىلىچى بىلەن قانغا پاتۇرۇلدى.

— بالام، — دېدى تۆمۈرنىڭ دادىسى، — ئەمدى ئىش بولمىدى، قاراپ تۇرۇپ، ئۆلۈشنىڭ ئورنى يوق. سەنمۇ ئۆز جېنىڭنى ئەپقاچ. بۇ ئاي-بۇ كۈنلەردە ئۆلۈم دېگەن نېمە قارغۇ تۆگىگە ئوخشاپ قالدى، ئۇدۇل كەلگەننى ئايىماي چەيلەپ تاشلايدۇ.

---

① ئوردا قوق — قۇمۇل شەھەر سېپىلىنىڭ ۋاڭ ئوردىسى يېنىدىكى دەرۋازىسى.

3

تۆمۈر خەلپە ئۈرۈمچىگە قېچىپ كېلىپ، ئەتىسىلا يەنە بىر قانلىق ۋەقەنىڭ شاھىدى بولدى. قىلىچلىرىنى يالىڭاچلىغان مانجۇ چېرىكلىرى دۈمبىسىگە تاختا قىستۇرۇلۇپ، قوللىرى باغلانغان ئىككى كىشىنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ، كوچىدىن ئۆتۈۋاتقاندا، يۈزلىگەن كىشىلەر ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن يۈگۈرۈشتى: تۆمۈرخەلپە بىر قاراپلا يارتا غوجىمەت بىلەن دالىچى ئىبراھىمنى تونۇپ قالدى، بۇ ئىككىلەن بايىقى قوزغىلاڭ كۈنلىرىدە خەلق تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن ئون ئىككى ۋەكىلنىڭ باشلىقلىرى بولۇپ، ئۇلار مانجۇ خانىنىڭ شىنجاڭدىكى باش ھەربى-مەمۇرى ئەمەلدارى يۈەن داخۇاغا شامەخسۇت ئۈستىدىن ئەرز قىلغىلى كەلگەن ئىدى. چېرىكلەر ئۇلارنى ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ شەرق دەرۋازىسى سىرتىغا يالاپ چىقتى-دە، بىردەمدىلا بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلدى.

تۆمۈر خەلپە ئەردۇچوزىدىكى ھارۋىكەشلەر دېڭىگە قايتىپ كېلىۋاتقاندا، دوخمۇش-دوخمۇشتا توپلىنىپ، تۆت بۇرجەكلىك يوغان قىزىل تامغا بېسىلغان ئېلانلارنى ئوقۇۋاتقان كىشىلەرنى كۆرۈپ قالدى ۋە ئارىغا سىقىلىپ كىرىپ، خەنزۇ-ئۇيغۇر يېزىقلىرىدا يېزىلغان يوغان خەتلىك جازا ئېلانىنى كۆردى. مەلۇم بولدىكى، يەنە شۇ شامەخسۇتنىڭ تەلىۋىگە بىنائەن، جاڭجۈڭ يامۇل بۇ ئىككىيلەننى ئۆلۈمگە بۇيرۇپ، قالغان ھەمراللىرىدىن بىرنەچچىسىنى ئۇزۇن مۇددەتلىك قاماققا ئېلىپتۇ، بىرنەچچىسىنى ياقا يۇرتلارغا سۈرگۈن قىلىپتۇ.

بىرئايدىن كېيىن، يەنە بىر قانلىق ۋەقە ئۈرۈمچى خەلقىنى ئېغىر مۇسىبەتكە سالدى: يەنە شۇ مانجۇ چېرىكلىرى قولتۇغىدىن ئىزمىلىنىدىغان ئۇزۇن كۆك چاپان ۋە قارا لاتا كەش كىيگەن بىركىشىنى بايىقى شەرقى دەرۋازا تەرەپكە ھەيدەپ مېڭىشتى.

ئۇ كشننگمۇ قوللرى باغلاقلق، دۈمبسگە تاختا قستۇرۇقلۇق ئدى. تۆمۈرخەلپە بۇ كشنى تونۇمدى. بۇ كم بولغيدى؟ كېين مەلۇم بولدكى، بۇ كشى تېخى يېقندلا قۇمۇلغا تەيينلنپ بارغان هلقى ئامبال بولۇپ قۇمۇلدكى قوزغلاڭغا هسداشلق بلدۈرگەنلكى، بولۇپمۇ ئۆزى «خانلق هۆكۈمەت مەمۇرى» تۇرۇپ، ئچكى ئۆلكلەردە مانجۇ خانغا قارشى بولۇۋاتقان «توپلاڭ»لارنڭ خەۋەرلرنى يۇقرالارغا تارقتپ، شنجاڭدمۇ خانلققا قارشى مەلۇم هەركەتلەردە بولغانلغى ئۈچۈن جاڭجۈڭ يامۇل تەرپدن ئۆلۈمگە هۆكۈم قلنغان.

يېرم يل ئچدە، قۇمۇل ۋە ئۈرۈمچدە بولۇپ ئۆتكەن بۇ ۋەقەلەر، بۇ تۆكۈلۈۋاتقان قپ-قزل قانلار تۆمۈرخەلپنى باشقچە بر ئادەم قلپ قويدى. ئۇ، نمندۇر خيال قلاتتى، نمندۇ ئستەپ تاپقۇسى كېلەتتى، ئۆز يۈرگنڭ نمگدۇ تەلپۈنۈۋاتقانلغنى سېزەتتى. شۇنداق خياللار بلەن يۈرۈپ ئۈرۈمچى شەهرنڭ شمالىي تەرپدە سېلنۋاتقان يوغان بر بۇتخانا قۇرۇلۇشدا ئككى يللق ئۆمرنڭ ئۆتۈپ كەتكننمۇ تۇيماي قالدى. ئەمما، بۇ بۇتخانا قۇرۇلۇشدا ئشلەپ يۈرۈپ، تۇرپانلق مۆيدن، ئۈرۈمچلك گامازا تۇڭگاندەك نۇرغۇن كشلەر بلەن تونۇشۇپ، جان دوست بولۇشۇپ كەتتى. ئۇلار بلەن پاراڭلاشقاندا، ئۆز ئارلردا قانداقتۇ بر ئوخشاشلق بارلغنى سېزەتتى. قاياققدۇ كېتشۋاتقان بركارۋانغا قوشۇلۇپ، ئۇچەيلەن بللە كېتۋاتقاندەك هس قلاتتى. بۇ كارۋاننڭ نەگە بېرپ، نەدە توختايدغانلغنى بلمسمۇ، ئۇنڭدن زادى ئايرلماسلقنڭ لازملغنى چۈشەنگەندەك بولاتتى.

شۇ ئاردا، يەنى 1909-يلى 26-ماي كۈنى ئۈرۈمچى ئاهالسدن نەچچە يۈزلگەن كشى قزل بۇت (هازرقى خۇڭشەن تېغنڭ چوققسدا بۇت بار ئدى) ئالدغا توپلنپ مانجۇ خانغا قارشى نامايش ئۆتكۈزدى. تۆمۈرخەلپە ئۆزنڭ

گامازا تۇڭگان ۋە مۆيدىنلەر بىلەن بىللە ناماييشچىلار سېپىگە قانداق قىلىپ كىرىپ قالغانلىقىنى بىلمەي قالدى. بىر چاغدا، چېرىكلەر تەرەپ-تەرەپتىن ئوق ياغدۇرۇشقا باشلىدى. مەيدان قانغا بويالدى. خەلق توپى تارالدى. ئۇچەيلەن قېچىپ كېتىۋېتىپ، مۆيدىننىڭ ئاقساۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قېلىشتى. تۆمۈرخەلپە گامازا تۇڭگاننىڭ ياردىمى بىلەن ئۇنى ھاپاش قىلدى-دە، گامازا تۇڭگاننىڭ ئۆيىگە ئەپكەلدى. گامازا تۇڭگاننىڭ ئانىسى بىرنىمەلەرنى سۈركەپ يارىنى تاڭدى.

شۇ يىلىنىڭ كۈزلۈكى تاۋۇز چاغىندا گامازا تۇڭگان تۆمۈر بىلەن مۆيدىننى ئۆز ئۆيىگە باشلاپ كەلدى. ئۆيدە بىر يات كىشى ئولتۇراتتى. ئۇ كىشىمۇ، ھىلىقى چىپىلىپ كەتكەن قۇمۇل ئامبىلغا ئوخشاش قولتۇغىدىن ئىزمىلىنىدىغان ئۇزۇن كۆك چاپان ۋە قارا لاتا خەي كىيگەن ئۇزۇن بويلۇق بىر ئادەم ئىدى. ئۇ ئادەم ئۇلار بىلەن ئۇزاق پاراڭلاشتى. گامازا تۇڭگان ئۇنىڭ گېپىنى ئۇيغۇرچىگە ئۆرۈپ بېرەتتى. مەلۇم بولۇشىچە، ئىچكىرىسىدە مانجۇ خانغا قارشى كارامەت ئىشلار بولۇۋاتقىدەك، بۇ ئىشلارغا سۇڭ جۇڭشەن دېگەن كىشى يولباشچىلىق قىلىدىكەن. ئۇنىڭ مەقسىدى مانجۇ خانلىقىنى ئۆرۈپ تاشلاپ، «مىنگو» قۇرۇش ۋە يەرگە ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى تەڭشەش ئىكەن. «مىنگو» دېگەن سۆزنى گامازا تۇڭگان ئۇيغۇرچىگە ئۆرۈيەلمىدى. شۇڭا:

— مىنگو دېگەن نىمە؟ — دەپ سورىدى تۆمۈرخەلپە.

ھىلىقى كىشىنىڭ قايتا چۈشەندۈرۈشىچە، مىنگو دېگەن پۇقرالار ئۆزى قۇرىدىغان دۆلەت دېگەن بولارمىش، دۆلەت باشلىقىنى پۇقرالارنىڭ ئۆزى سايلارمىش، ھازىرقىدەك بىر خان ئۆلسە، ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى خان بولىدىغان ئىشلار تۈگەرمىش.

— ئۇنداقتا، — دېدى تۆمۈر، — بىزمۇ، شامەخسۇتنى ئۆرۈۋەتسەك، ۋاڭلىق تۈگەيدىكەن-دە! ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئەپيۇنكەش نەزەر ۋاڭ بولمەن دەپ سۈرەن سالالمايدىكەن.

— دەل شۇنداق، — دىدى ھىلىقى كىشى.

— ئۇ ئەپيۇنكەش ۋاڭ غوجا بولالمىسا، ئەپيۇنغا پۇلنى نەدىن تاپۇر؟ — دىدى مۆيدىن چاخچاق قىلىپ.

— خۇڭمياۋزىغا ① كەلسە، مەن پۇل تېپىپ بېرىدۇ، — دىدى گاماڭزا تۇڭگان. ھەممىسى كۈلۈشۈپ كەتتى.

شۇ يىلى يازدا، تۆمۈر خەلپە «نوغاي مەسچىت» ② قارىمىقىدىكى تۇرار جايلار قۇرۇلۇشىدا مەدىكارلىقتا ئىشلەپ يۈرۈپ، بىر تاتار مۇئەللىم بىلەن تونۇشۇپ قالدى. بۇ قاڭشالىق كەلگەن خۇشپىچىم يىگىتنى ھەيدەر ئەپەندى دەپ ئاتىشاتتى، ئۇلار بارا-بارا دوستلىشىپ كەتتى. ھەيدەر ئەپەندى تۆمۈر خەلپىنىڭ قۇمۇللۇق ئىكەنلىكىنى بىلگەچ، بىر كۈنى ئۇنىڭدىن «تورپاق يىغىلىقى» توغرىسىدا گەپ سوراپ قالدى. تۆمۈر بۇ يىغىلىقنىڭ جەريانىنى تەپسىلى سۆزلەپ كېلىپ، يىغىلىپ قېچىشتىكى تۇپ سەۋەپ «خەلق قۇرۇق قول ئىدى» دىدى. ھەيدەر ئەپەندى تۆمۈر خەلپىنىڭ پىكرىنى قۇۋۋەتلەپ، مىسال تەرىقىسىدە 1905-يىلى روسىيىنىڭ پېتىرگرات ③ شەھىرىدە بولغان «قانلىق يەكشەنبە» ④ ۋەقەسىنى تەپسىلى سۆزلەپ بەردى ۋە سۆزىنىڭ ئاخىرىدا ئېزىلگەن خەلقنىڭ زۇلۇمدىن قۇتۇلۇشى ئۈچۈن

---

① خۇڭمياۋزا — خەنزۇچە «قىزىل بۆت» دىگەن سۆز، ئۇ چاغلاردا، بەزىلەر ئۈرۈمچى شەھىرىنىمۇ شۇنداق دەپ ئاتايتتى.

② ھازىرقى ياڭخاڭ مەسچىت.

③ ھازىرقى لېنىنگرات.

④ «قانلىق يەكشەنبە» — چار پادىشالىق ھۆكۈمىتىنىڭ پېتىرگرات ئىشچىلىرىنى قانغا پاتۇرغان كۈنى. 1905-يىلى 9-يانۋار (يەكشەنبە) كۈنى پېتىرگرات ئىشچىلىرىدىن (بالا-چاقىلىرى بىلەن) يۈز مىڭ كىشى مەتبۇئات ئەركىنلىكى، سەككىز سائەتلىك ئىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ۋە يەر، ھوقۇقىنى دىخانلارغا بېرىشنى تەلەپ قىلىشىپ، پادىشا تۇرغان قىشلىق سارايغا ماڭىدۇ. چار پادىشا ئالدىن پىلانلاپ قويغىنى بويىچە، قورالسىز خەلقنى ئوققا تۇتۇشقا بۇيرۇق بېرىدۇ. مىڭدىن ئوشۇق ئادەم ئۆلۈپ، ئىككى مىڭدىن ئوشۇق كىشى يارىدار بولىدۇ. بۇ قانلىق ۋەقە 1905 - 1907-يىللىرىدىكى روسىيە ئىنقىلاۋىنىڭ پارتلىشىغا سەۋەپ بولغان. بۇ يەردە شۇ ۋەقە كۆزدە تۇتۇلغان.

قورال بىلەن بىللە بىلىم بولۇشى لازىملىقىنى تەكىتلەپ كېلىپ مۇنداق دېدى: «سىلەر ئۇيغۇرلار ئۇزۇن تارىخقا ئىگە مەدەنىيەتلىك خەلق ئىدىڭلار. تۈركىي تىللىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئىچىدە ھەممىدىن بۇرۇن سىلەر يېزىقنى ئىجات قىلغان. بۇ يېزىق ئۇرغۇن تۈركىي خەلقلەرگە ئورتاق يېزىق بولۇپ قالغان، ھازىرقى موڭغۇل يېزىقىمۇ، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. قەدىمقى زامانلاردا ئۇيغۇرلاردىن ئاجايىپ زور ئالىملار يېتىشكەن. چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان زامانلاردا، پۈتۈن دۆلەت ئىشلىرىنى ئىدارە قىلىش ۋە ئىلىم-پەن ئۆگىتىش ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ قولىدا ئىدى. تاتار خانلىرىمۇ، ئۇيغۇر ئالىملىرىدىن كۆپ نەرسىلەرنى ئۆگەنگەن.»

— ئەمدى بىز سىزدىن ئۆگىنىمىز، — دېدى تۆمۈر.

— ئەگەر ھەر مىللەت بالىلىرىنى ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا بىرئاز ھەسسە قوشالىسام، بەختىيار بولار ئىدىم، — دېدى ھەيدەر ئەپەندى.

— سىزنىڭ بالىڭىز بارمۇ؟

— تېخى ئۆيلەنگىنىم يوق. نېسىپ بولسا، ئۇيغۇرلارغا كۈيوغۇل بولماقچىمەن①.

ھەر ئىككىلەن سەمىمى كۈلۈشتى.

شۇنداق قىلىپ، ئۆرۈمچى قىشتا ئىس-تۈتەك، ئەتىيازدا پاتقاق، كۈزدە بوران-يامغۇر، قىشتا قاردىن بېرى كېلەلمەيدىغان بىر شەھەر بولۇشىغا قارىماي، تۆمۈرنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر ئىز قالدۇرۇپ بارماقتا ئىدى. ئۇ بارغانسېرى خىيالچان بولۇپ قالدى. گاھى كېچىلەرنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزەتتى. ئۇنىڭ يۈرىكى قاتتىق سىقىلغاندەك بولۇپ، نىمىنىدۇ ئىستەيتتى، نىمىگىدۇ ئىنتىلەتتى.

---

① كىتاپخانلارغا چۈشىنىشلىك بولسۇن ئۈچۈن ھەيدەر ئەپەندىنىڭ سۆزلىرى ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ بېرىلدى.

پات-پاتلا، «نېمە قىلىش كېرەك» دەپ ئۆزىدىن سورايتتى.

— ھەي تورپاقلار، ھەممىڭلار چوڭ ئىدى. نىيىتىڭلار ئۇلۇغ ئىدى. ئەممازە، شەھەر يېزىلىرىدىلا تۇرۇۋالماي، تاققا چىقساڭلار، يا بولمىسا، تاغلىقلار بىلەن بىر بولساڭلار ئىش بۆلەكچە بولۇركەندۇق. چېقىن تاغدا كۆپرەك چاقىدۇ، قارا بۇلۇت قويۇق يەردە ھاۋا قاتتىقراق گۈلدۈرلەيدۇ ئەمەسمۇ! ئۇنىڭ ئۈستىگە تاغدا مەرگەن كۆپ. قارا مىلتىق بولسىمۇ، مىلتىقتە! شا مەخسۇتنىڭ گاڭ مىلتىقلىرىغا تاياق-توخماق بىلەن تەڭ كەلگىلى بولۇرمىدى؟ ئەجەب ئىش بوپتىكەن، قارا تاشقا ئويۇپ قويغان خەتكىمۇ چىن پۈتكىلى بولۇرمىدى؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ تاش شامەخسۇتنىڭ ئوردىسى ئالدىدا تۇرسا، نېمە قىلىمەن دېسە، قىلىۋەرمەمدۇ؟ خەير... ياغاچ قازاندا بىرلا ئاش پىشىدۇ!...

تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆز خىياللىرىدىن چىقارغان خۇلاسىسى ئەنە شۇ ئىدى.

قىش چىقىپ ئەتىياز كىرەي دەپ قالغاندا، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىنىسى شاكىرىدىن خەت كەلدى؛ بوۋاي قاتتىق ئاغرىپ، يېتىپ قاپتۇ. بۇ خەۋەر تۆمۈر خەلپىنىڭ قۇمۇلغا قايتىش نىيىتىنى تېزلەتتى. ئۇ، قۇمۇلغا بارغاندا، بوۋاي ئاللىقاچان يەرلىكىدە يېتىپ بولغان ئىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، موماينىمۇ قازا تاپتى. مېيىت ئۇزىتىش ۋە نەزىر-چىراق ئۆتكۈزۈش بىلەن بۇ ئاكا-ئۇكىلار قەرزگە بوغۇلۇپ، ئاخىرقى بىر ئېتىز يېرى بىلەن ئەسكى تاملىقلىرىدىنمۇ ئايرىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شامەخسۇت ۋاڭ ئۆزىنىڭ بەگ-ئەمەلدارلىرىغا «ئىت سەمرىسە ئىگىسىنى چىشلەيدۇ، قۇل سەمرىسە، غوجىسىغا يانىدۇ، پۇقرا دېگەننى گەجگىسىدىن بېسىپ، قىمىرلىيالمايدىغان قىلىش لازىم، ئايدا بەش كۈنلۈك ئالۋاڭنى ئېغىر كۆرگەن بولسا، ئەمدى يەتتە كۈن ئالۋاڭ قىلدۇرۇڭلار. بولمىسا، يېغىلىقتا تارتقان چىقىملىرىمنى قانداق تولدۇرۇپ ئالىمەن» دەپ يېڭى يارلىق چۈشۈردى. ئەلنىڭ كۈنى تېخىمۇ قارىيىپ، بېشىدا

كېچە-كۈندۈز تۆگمەن چۆگىلەيدىغان بولدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، تۆمۈر ئىنىسى شاكىر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئەمدى بۇ يۇرتتا تۇرغۇچىلىگىمىز قالمىدى. تاققا چىقىپ كېتەيلى، ھېچ بولمىسا، ياتقىلى ئۆڭكۈر، قالغىلى شۇپۇر، ئىشەككە سامان، قوساققا توپان تېپىلۇر، دەپ، ئۆي-ماكانسىز قالغان بالا-چاقىلىرىنى قوراي دىگەن تاققا كۆچۈرۈپ كەتتى.

4

قوراي — قۇمۇلنىڭ شىمالىدىكى تىيانشان تاغ تىزمىلىرى مەركىزىگە جايلاشقان تاغلىق يېزا. ئۇنىڭ شىمال ۋە شەرق تەرىپى ئىگىز تاغ تىزمىلىرىدىن، غەرىپ ۋە جەنۇپ تەرىپى ئېدىرلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇ چاغلاردا ئېرغايتۇ، قىزىلليار، قوراي، نېرىن، تۆرۈك، كۆشۈتە دىگەن ئالتە مەھەللە بىر دورغىلىق يەر بولۇپ، ئومۇمى نامى «قوراي» دەپ ئاتىلاتتى. كۆشۈتىدىن باشقا مەھەللەرنىڭ ھەممىسى تۆمۈرتى دىگەن تاغدىن كېلىدىغان ئېقىن بويلاپ، بىر غولغا جايلاشقان ئىدى. بۇ ئىقلىمى مۆتىدىل، ھۆل-يېغىن كۆپ، يازلىقى قاتتىق ئىسسىقتىن، قىشلىقى ئاچچىق سوغاقتىن خالىراق يەر بولغاچقا، تېرىقچىلىق ۋە مال بېقىشقا ئەپلىك ئىدى. بىراق، تېرىلغۇ يەرلەر بىلەن ئوتلاقلارنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن ئۇنىڭ بەگلىرىنىڭ قولىدا ئىدى. دىخانلار ئاساسەن يەرلەرنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىيتتى. ئومۇمى نوپۇسى تەخمىنەن بىر مىڭ ئالتە يۈز كىشى ئىدى. ئاھالە ئاتمىش كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قۇمۇل بازىرىغا كۆتەك ھارۋىلاردا ئوتۇن، تەگىنە ئاپىرىپ سېتىپ، بىر قىسىم ئېھتىياجىنى تەمىن قىلاتتى.

نېسۋىسىز بېلىقچى باغدات دەرياسىدىمۇ بېلىق تۇتالماس، ئەجەلسىز بېلىق قۇرۇقلۇقتىمۇ ئۆلمەس، دىگەندەك، تۆمۈر ئائىلىسى،

قورايغا كەلگەندىن بېرى بىرئاز ھاللىنىپ قالدى. بولۇپمۇ، ئۇنىڭ ياغاچچىلىقى ئوبدان ئەسقاتتى. بىراق، ئۆزى ۋادى تىنىچ تۇرالمايتتى، ئۇنىڭ يۈرىكى قەپەزدىكى قۇشتەك تىپىرلايتتى. ئۇ قانداقتۇ بىر ئىش قىلماقچى، ئىش قىلغاندىمۇ، ئانچە-مۇنچە ئەمەس، قۇمۇل زېمىنىدا ئۈچ ئەسىردىن كۆپرەك يىلتىز تارتقان ۋاڭلىقنى، بۇ ۋاڭلىقنىڭ ھەممىدىن ئۇزۇن ھۆكۈم سۈرگەن، ھەممىدىن قاتتىق قول ۋەكىلى شامەخسۇتنى تەختىدىن ئۆرۈۋەتمەكچى. بۇ ئاسان گەپ ئەمەس!

يالغۇز ئاتنىڭ نەدە چېڭى چىققان بار؟ شۇڭا، تۆمۈر كېيىنچىرەك ئىگە بولغان بوز ئېتىغا ياغاچچىلىق جابدۇقلىرى سېلىنغان تېرە خۇرجۇنىنى ئارتىپ، بىرەر يىل ئىچىدە قورايدىن باشقا تاغ رايونلىرىنىمۇ ئارىلاپ چىقتى. نۇرغۇن كىشىلەر بىلەن مۇڭداشتى. پۇتىغا چورۇق تارتىپ، تېرە شالۋۇر كىيىپ يۈرىدىغان بۇ ئادەملەر ئىچىدىن ئاجايىپ زېھنى ئوچۇق، غەيرەتلىك، ئالىجاناپ كىشىلەرنى تېپىپ، ئۇلار بىلەن دوستلاشتى. پۈتۈن كەمبەغەللەر، ھەتتا ھاللىقراق كىشىلەرمۇ، شامەخسۇتتىن تېزرەك قۇتۇلۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. نېرىنكىرلىق سەپەرقۇل بىلەن نۇرۇل بوۋىلارمۇ، ئەنە شۇنداق كىشىلەردىن ئىدى. ئۇلاردىن ئۆزى قىرىق ياشقا كىرگىچە تېخى ئاڭلاپ باقمىغان ئاجايىپ گەپلەرنى ئاڭلاپ، تېخىمۇ كۆزى ئېچىلدى. مېڭىۋاتقان يولىنىڭ توغرىلىقىغا تېخىمۇ ئىشەندى.

ئەمدى بارىكۆلگىمۇ بېرىپ كېلىشى لازىم ئىدى. چۈنكى، بارىكۆل مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ مۇھىم ئۇۋىسى بولۇپ، «تۇرپاق يېغىلىقى»نى قانلىق قىلىچى بىلەن باستۇرغان مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ بارىكۆلدىن كەلتۈرۈلگەنلىكىنى تۆمۈر خەلپە ئوبدان بىلەتتى. قاچاندۇ بىر چاغلاردا بارىكۆلدە تۆگىچىلەرنىڭ ئاقساقىلى بولۇپ يۈرگەن ئەشرەپ شائېيو دىگەن كىشى ئىككى يىل ئالدىدا شامەخسۇتنىڭ غەزىۋىگە ئۇچراپ شائېيولۇقتىن ئايرىلىپ قالغاچقا،

شامەخسۇت دىسە ئۇنىڭ قۇيقا چاچلىرى تىك تۇرۇپ كېتەتتى. ئۇ، بارىكۆلدىكى چېرىك يامۇلىغا هاراق، تاماكا، كۆكتات تېپىپ بېرىپ يۈرگەچكە چېرىك باشلىقلىرى بىلەن بېرىش - كېلىش قىلىدىغان بولۇۋالغان ئىدى. تۆمۈر ئەنە شۇ ئەشرەپ شاكيۇ ئارقىلىق چېرىكلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقۇش مەقسىدىدە بارىكۆلگە بارماقچى بولغان ۋە سەپەرقۇللار بىلەن كۆرۈشۈپ ئۆتۈش نىيىتىدە بۈگۈن نېرىنكىرغا كەلگەن ئىدى.

بايا ئېيتقىنىمىزدەك، تۆمۈر خەلپە ئايقىزنىڭ كۆڭلىنى ياساپ بەزى گەپلەرنى قىلغاندىن كېيىن، سەپەرقۇل بىلەن پاراڭغا چۈشتى. گەپ ئارىسىدا ئۆزىنىڭ بارىكۆلگە نىمىشقا كېتىۋاتقانلىقىنى ئېيتقاندا، سەپەرقۇل : «ئۇبدان خىيال قىپسەن ئۇكام، ئەشرەپ شاكيۇ چوقۇم بىرگە قارىشىدۇ» دىدى. شۇ ئارىدا، رەۋىخان موماي گەپكە ئارىلىشىپ: «ئۇكام تۆمۈر ئاخۇن، ئەتە نىياز دورغىنىڭ كىشىلىرى كەلسە، نىمە دىگۈلۈك؟» دىدى.

— قىزىقكەنسەن ئىنە! — دىدى قىزىشىپ كەتكەن ئامانقۇل، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئورنىدا جاۋاپ بېرىپ، — نىمە دىگۈلۈك دىگىنىڭ نىمىسى؟ بىز ئۇنىڭغا قىز قەرزدارمىدۇق. ئەتە ئۇ مۈرتەتلەر كېلىپ باقسۇنچۇ، جاجىسىنى ئۆزەم بېرىمەن.

— بۇ گېپىڭىز توغرا، — دىدى تۆمۈر خەلپە كۈلۈپ، — كونىلار تەدبىرىڭ قانداق بولسا، تەقدىرىڭ شۇنداق بولار، دەپتىكەن، بىزمۇ، ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ دىگەنىدەك، بىر ئامال تاپمايمىزمۇ؟!

— نىمە ئامال؟ — دىدى ئامانقۇل يەنە ئالدىراپ.

شۇ چاغدا، ئايقىز ئورنىدىن تۇرۇپ:

— بۇنىڭ ئامالىنى ئۆزۈم قىلايىن، — دەپ تالاغا ماڭدى. ھەممىسى ھەيران بولۇپ قاراشتى. رەۋىخان مومايمۇ ئەنسىرەپ، دەرھال ئارقىسىدىن تالاغا چىقتى.

تۆتىنچى باپ

كۈچ سىنىشىشتىن كېيىن

يىقىلغان چېلىشقا تويماس،
بەدنىيەت خۇيىنى قويماس.

— ئۇيغۇر خەلق ماقالى

1

شۇ ئاخشىمى، نىياز دورغىنىڭ كېگىز شىرداقلار بىلەن بېزەلگەن تام ئۆيىدىمۇ، ئايقىزنىڭ تەقدىرى ئۈستىدە جىددى پاراڭ بولۇۋاتاتتى. ئىگىز پايلىق قارا چىراق ئۆيىنىڭ ئىچىنى خېلىلا يورۇتۇپ تۇراتتى.

—ئورۇق ئۆينىڭ پوقى چوڭ، دەپ، بۇ گادايلارنىڭ گېپى بەكلا يوغانغۇ! سەپەرقۇل دېگەن قېرى تېجەمەل نېمە بولدۇم دەيدىكىن؟ — دېدى نىياز دورغا غاجىلاپ بولمىغان سۆڭەكنى زەردە بىلەن داستىخانغا تاشلاپ. ئاندىن داستىخاننىڭ بىر

بۇرجىگىدە ئاچكۆزلۈك بىلەن گۆش يەپ ئولتۇرغان كىشىگە ھۆمىيىپ قويدى. بۇ، بايا سەپەرقۇلنىڭ ئۆيىگە ئەلچى بولۇپ بارغان ئەمەت كۈرۈك دىگەن كىشى ئىدى.

— شۇنى دىمەمدىلا دورغام، — دىدى ئەمەت كۈرۈك، — ھىلىقى ئامانقۇل دىگەن ھارامزادىنىڭ ماڭا مۇشت تەڭلىگىنىنى كۆرسىلە تېخى.

— خوپ قىپتۇ، پوقنى ئوتتۇرىدىن بۆلەلمەي، مۇشۇكتەك مىياڭلاپ كەلگىچە، ئەدىۋىنى بېرىپ قويساڭ بولمامدۇ! شۈگەمۇزە، سېنىڭ ئېتىڭ ئەمەت كۈرۈك. قۇرۇق قۇقۇلداشتىن بۆلەكنى بىلمەيسەن! — دىدى دورغا ئاچچىق بىلەن خۇددى دەردىنى ئۇنىڭدىن ئالماقچى بولغاندەك.

— كايىمىسىلا، دورغام، — دىدى تۆردە ئولتۇرغان سېرىق ساقال كىشى، — ئەمەتاخۇنىدىمۇ گۇنا يوق. زامان ئاخىر بولغاندا، تېجىمەللەرگە مۈڭگۈز چىقىپ قالىدۇ، دىگەن راست گەپ ئوخشايدۇ. بۇ سەپەرقۇل دىگەن بىر نىمە مېنىمۇ كۆزگە ئىلمايدىغان بولۇپ قالدى. مەن نىمىلا بولسا، جامائەتنىڭ ئىمامى ئەمەسمىدىم، دۆلەتلىرى سايىسىدە، ھوشۇر ئىمام دىسە، مېنى ئون ئىككى تاغدا بىلمەيدىغان كىشى يوق، ئەلھەمدۇلىللا!

— زادى بۇ خوتۇن تالاقنىڭ ئەدىۋىنى بېرىپ قويمىسام بولمايدۇ. نەدىكى بىر قازاق قىزىنى ئوغلۇمغا لايىق كۆرۈپ، چىرايلىقچە سوراتسام، دىگەن گېپىنى قارىمامدىغان، ئەمدى كۆرگۈلۈكىنى كۆرسۇن، — دىدى دورغا قولىنى سۇرتۇپ.

— قانداق قىلاي دەيدىلا دورغام؟ — سورىدى ھوشۇر ئىمام.

— ئەتە ئادەملىرىم بىلەن بېرىپ، باش-كۆزىگە ساۋايمەن. ئاندىن ئۇ قازاق قىزنى ئالدىمغا سېلىپ ھەيدەپ كېلىمەن. بىگسامنى بىر كۆرۈپ قويسۇن.

— سەۋرى قىلسىلا دورغام، — دىدى ھوشۇر ئىمام، — گۆھەرنى

تاشقا ئۇرغىلى بولماس. ئۆزلە دىگەن يۇرتنىڭ چوڭى. پىتىنىڭ ئاچچىغىدا چاپاننى ئوتقا تاشلاپتۇ، دىگەندەك، ئۇ قېرى تېجىمەل ئۆزلەگە يېنىپ قويسا ياخشى بولماي قالۇرمىكىن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھىلىقى ئامانقۇل دىگەن ھارامزادىسى تولىمۇ قارىيامان بىر نىمە بوپتۇ. ھىچكىمدىن قورقىدىغاندەك ئەمەس.

— ھە، ئۆزلەزە، مېنى ئۇلاردىن قورقىدۇ دەمدىلا؟

— يوقسۇ، يوقسۇ، مەن دىمەكچى...، — دەپ توختاپ قالدى ھوشۇر ئىمام.

— ھە، ئۆزلە نىمە دىمەكچى؟ نىمە دىسىلە، ئۇ قازاق قىزنى ئۆيۈمگە ئەپكەلمەي قويمايمەن. بىرىنەنچىدىن، ئوغلۇم خامۇش بەككە خوتۇن كېرەك؛ ئىككىنەنچىدىن، ماڭا تېجىمەل كېرەك. ئىككى يىل ئاۋال بۇ خامۇش بەگنىڭ تويىنى قىلىمەن دەپ كۆپ چىقىم تارتقانلىغىمنى ئوبدان بىلىدىلا، بۇ ماڭا بوشاڭلىق قىلىپ، ئۇ قىزنى قاچۇرۇپ قويدى. ئەمدى بۇ تەييار كېلىننى ئەپكېلىۋالماي بولامدۇ!

— ھەببەللى، — دىدى ئىمام خوشامەت بىلەن كۈلۈپ، — مەنمۇ بىر داڭگالدا ئىككى پاختەك سوقايلىمىكىن دىۋىدىم.

— ھە، قېنى، دەپباقسىلاچۇ؟

— ئەمەت ئاخۇننىڭ سۆزلىرىدىن مەلۇم بولدىكى، ئۇ قازاق قىزى سەپەرقۇلنىڭ ئۆيىدىن ئۆلۈگۈم چىقسا چىقىدۇ، تىرىكىم چىقمايدۇ، دەپتۇ. شۇنداقمۇ؟ — سورىدى ئىمام.

— شۇنداق، شۇنداق، — دىدى ئەمەت كۈرۈك، — بۆلەكلا يامان بىر نىمىكەن، شۇنداق گەپلەرنى قىلغاندا، كۆزلىرى بىر قىسىملا بولۇپ كەتتى. مەن ئۇنىڭ كۆزىگە قارىيالماي قالدىم.

— ھە مانا، دورغام، — دىدى ئىمام، — مۇبادا ئۆزلە دىگەندەك قىلساق يالاڭغاچ سۇدىن قورقماپتۇ دەپ، ئۇ ياۋا قىز ئۆزىنى بىر نىمە قىلىۋالسا، بەگ بالىمىزغا خوتۇنمۇ يوق، ئۆزلەگە تېجىمەلمۇ يوق بولۇپ قالامدۇ؟

نىياز دورغا ئۆچكە ساقىلىنى بارماقلىرىغا ئوراپ، چىراقتا قارىغان پېتى جىم ئولتۇرۇپ قالدى. ھوشۇر ئىمام شۇنچە يىللاردىن بۇيان ئۆز سۆزىنىڭ نىياز دورغىغا بىرىنچى قېتىم تەسىر قىلغانلىقىنى كۆرۈپ، ئىچ-ئىچىدىن خوشال بولدى-دە، بىرنى كېكىرىپ تاشلاپ، جىم ئولتۇرۇۋالدى.

— ئەمىسە قانداق قىلىمىز ئاخۇنۇم، — دېدى نىياز دورغا بىرئاز يۇمشاپ.

ھوشۇر ئىمام بۇندىن كېيىن، دورغا ھەرقانداق ئىشتا مەندىن مەسلىھەت سورايدىغان بولدى دېگەن خىيال بىلەن تېخىمۇ كۆرەڭلەپ مۇنداق دېدى:

— ئەتە جۈمە. يىراق-يېقىندىكىلەرنىڭ ھەممىسى كېلىدۇ. نامازدىن كېيىن، مەن سەپەرقۇلنىڭ ئۆيىدە دىنىي ئىسلام شەرىئەتكە مۇخالىپ ئىشلار بولۇۋاتقانلىقىنى جامائەتكە جاكالايمەن. ئاندىن شەرىئەت نامىدىن پەتىۋا چىقىرىپ، ئۇ قازاق قىزنى يۇرتنىڭ بېشى بولغان دورغامغا تاپشۇرۇشنى بۇيرۇيمەن. ئاندىن قالسا، دورغامنىڭ ئۆيىدىمۇ، دىنىي ئىسلام شەرىئەتكە مۇخالىپ بىر ناشايا ئىش بولۇپ قالماسۇن ئۈچۈن بۇ قىزنى دەرھال خامۇش بەگكە نىكا قىلدۇرۇۋېتىش لازىم دەپ پەتىۋا چىقىرىمەن. جامائەت گېپىمنى ئاڭلايدۇ. ئاندىن قالسا، ئۆزەم جامائەتنى باشلاپ بېرىپ، قىزنى ئالدىلىرىغا ئەپكېلىپ بېرىمەن. قازاق دېگەنمۇ مۇسۇلمان، ئانداق بولغاندىكىن، ئۇ قىزمۇ، شەرىئەت ھۆكمىگە رازى بولىدۇ. بۇنداقتا، زىقمۇ كۆيمەيدۇ، كاۋاپمۇ. بۇنىڭغا نىمە دەيدىلا دورغام؟

— ۋاي ئاخۇنۇم، خۇدايىم ئۆمۈرلىرىنى ئۇزۇن قىلغاي. بۇ ئەقلنى نەدىنمۇ تاپقاندىلا، — دېدى دورغا كۈلۈپ. ئاندىن: «ھاي، خامۇش بەگ، ھاي، بۇيان كىرچۇ» دەپ ۋاقىرىدى. بۇ ئاۋاز بىلەن تەڭ، مېھمانخانىنىڭ دالان ئىشىگى تۈۋىدە بىر ئايال كىشىنىڭ گەۋدىسى غىپلا قىلىپ قاراڭغۇدا كۆزدىن غايىپ بولدى. مېھمانخانىغا تۇتاش يان ئۆيدىن كۆزىنى ئۇگۇلاپ خامۇش بەگ چىقتى.

— سېنى قارا، ھېلىتىن يېتىۋالغىلى توخۇمدىڭ؟ ماڭ، ئىنەڭگە ئېيت، يېرىم تاختا چاي بەرسۇن، — دېدى دورغا.

بىردەمدىن كېيىن ئىمامنىڭ رەھمەت ھەشقاللىسى ئاڭلاندى.

— ئىش پۈتكەندە، تونىمۇ ياپىمەن، — دېدى دورغا. ئىمام قاقاقلاپ كۈلدى.

— پېقىرغىمۇ بىرەر كۆينەكلىك تېگۈر، — دېدى ئەمەت كۈرۈك كۈلۈپ.

— قونداقتا تۆنەيدىغان جانىگارغا كۆينەكنىڭ نىمە كېرىگى؟ — دېدى دورغا مەسخىرە بىلەن. ھەممىسى كۈلۈشتى.

2

دەل شۇ چاغدا رەۋىخان مومايمۇ تالادىن كۈلۈپ كىردى ۋە خۇشاللىغىدىن تىلى گەپكە كەلمەي، ھەدەپ كۆز ياشلىرىنى سۈرتەتتى. ئۆيدىكىلەر ھەيران بولۇپ، بىر بىرىگە قاراشتى. رەۋىخان موماي ئۆزىنى بىرئاز تۇتۇۋېلىپ، گەپنى ئاشكارىلىدى: ئايقىز رەۋىخان مومايغا: ئەتىدىن باشلاپ كېلىنىڭىز بولاي دەپتۇ!

— ھۇششەرە، — دېدى تۆمۈر خەلپە، — قېنى ئۇ ئەقىللىق قىزىم، ماڭلىيىغا بىرنى سۆيۈپ قوياي دەۋىدىم. ئاغرىقىنىڭ ساقايغىنى كەلسە تىۋىپ ئۆزى كېلۇر دېگەن شۇ. بۇ تۈگۈشنى يېشىشنىڭ ئامالىنى ئۇ قىزىمنىڭ ئۆزى تېپىپتۇ. ئانداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ قىلايلى دېگىنىممۇ شۇ ئىدى. ئەمدى نىياز دورغا قانداق قىلىدىكىن؟

سەپەرقۇل خۇددى تۇيۇقسىزدىن بىر غايىپ غەزنە ئۇچراپ قالغاندا، نىمە قىلىشنى بىلمەي تېڭىرقاپ قالغان كىشىدەك جىم ئولتۇرۇپ قالدى. ئۇنىڭ قورۇق باسقان شالاڭ ساقاللىق يۈزى بىر خۇش تەبەسسۇم بىلەن قېتىپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى.

— خۇداغا يۈز مىڭ قەتلە شۈكرى، — دېدى ئۇ ئاخىر، — بۇ

ئايلا قىزىمنى بېشىمغا تاج قىلىپ قىسساممۇ ئاز. ئەمما زە، هازىرلىدخىمىزنىڭ يوقلۇغىدىن، بۇ قىزىمنىڭ ئالتۇن كۆڭلىگە پەسەنت كەلگىدەك ئىش قىلالماي قالۇرمىزمىكىن دەپ قورقىمەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە بىزنىڭ يۇرتتا هوشۇر ئىسىمىدىن بۆلەك كىشى نىكا ئوقۇيالمايدۇ، ئەمدىزە، شۇنىڭ ئالدىغا بارۇرمىزمۇ؟

— غەم يىمە ئاكا، — دېدى تۆمۈر خەلپە، — نىكانى ئۆزۈم ئوقۇيمەن. قالغان ئىشلارمۇ، ئۆز يولىدا بولۇپ كېتۇر. شۇنداق ئەمەسمۇ!

— شۇنداق، ئۇكام، — دېدى رەۋىخان موماي، — بالىغا ئاتاپ قىلغان بىزە هازىرلىغىنىمۇ بار. بېرىغا قىز ھەغدار، يوقىغا بىز قەزدار، كېيىن ئوبدان توي قىلىپ بەرمەيمىزمۇ. مەن نېرىقى ئۆيگە، ئايلا قىزىمنىڭ يېنىغا چىقاي...

ئامانقۇل يەردىن ئۇستۇن قارىماي جىم ئولتۇراتتى. يۈرىگىنىڭ گۈپۈلدەپ سوقۇشى ئۆزىگە ئاڭلىنىۋاتقادەك تۇيۇلاتتى. بۇ ئۇنىڭ ئوڭىمۇ ياكى چۈشىمۇ؟ قۇلىغى راستىنلا شۇنداق گەپلەرنى ئاڭلاۋاتامدۇ؟ بۇ پەرى قىزنى ئۆيىگە ئەپكېلىپ، ئەتىسى دادىسى بىلەن پاراڭلىشىۋاتقاندا، كۆڭلىدە كەچكەن ھېلىقى شىرىن خىيال كۆلەڭگىسى بۈگۈن ئەمدى راست ئىش بولۇپ قېلىۋاتامدۇ؟ ئاھ، نېمە دېگەن بەخت! مۇنداق بەخت ھەممىلا كىشىگە نېسىپ بولىۋەرمەس؛ بەلكى ئۆزىگىمۇ ھەممىشەم كېلىۋەرمەس، پەقەت بىرلا قېتىم، پەقەت مۇشۇ قېتىملا كەلگەندۇ! توختىچۇ، ئايقىز سېنى راستىنلا ياخشى كۆرۈپ قالغانمىدۇ، ياكى بۇرنىدىن پوتلىسى ئېرىمەيدىغان ھېلىقى خامۇش بەگ دېگەن نىمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈنلا شۇنداق قىلىۋاتامدۇ؟ ياق، ياق. ئۇنداق ئەمەستۇ. بەلكى مېنى راستىنلا ياخشى كۆرۈپ قالغان بولسا، ئەجەپ ئەمەس. بولمىسا ھېلىقى كۈنى جۇماتاينىڭ پىچىغىنى ساڭا بېرەمتى!؟

تۆمۈر خەلپىنىڭ ئاۋازى ئۇنىڭ خىيالىنى ئۈزدى.

— سەپەرقۇل ئاكا، ئەتە سويغىدەك بىرنىمە بارمۇ؟ يوق بولسا...

— بار، بار، — دەپ ئالدىراش جاۋاپ بەردى سەپەرقۇل.

— ئانداق بولسا ياخشىكەن، — دېدى تۆمۈر خەلپە، — ئۇكام ئامانقۇل، سەن كەلگەندىلا، دوستلىرىڭغا خەۋەر قىل. سەپەرقۇل ئاكام خوشنىلار بىلەن مەلىنىڭ ئاقساقاللىرىنى نىكا چېيىغا چىللاپ قويسۇن. دورغىلىنىڭ ئادەملىرى كەلگىنچە بىز نىكا چېيىنى ئىچىپ بولۇپ ئولتۇرىمىز.

ئايقىز كېچىچە كۆز يۇمىدى. رەۋىخان مومايغا تۇيدۇرماي، بىرمۇنچە كۆز يېشىمۇ قىلىۋالدى. نېمىشقا يىغلىغىنىنى ئۆزىمۇ بىلمەيتتى. پىكرى-خىيالى خۇددى دېڭىزدەك چايقىلاتتى. قىز ئويلايدۇ: كاشكى، شۇ يوغان قوساق ئوكۇرداي مال-دۇنياسىغا ئىشىنىپ ئۇنى سوراتمىغان بولسا؛ كاشكى، تويمىغۇر دادىسى مالپەرەستلىك قىلماي، ئوكۇردايىنىڭ ئەلچىسىنى قۇرۇق ياندۇرغان بولسا ياكى شۇ مېھرىۋان ئانىسى، شۇ كەمسۇخەن، مۇلايىم ئانا قىز چېغىدا بىرەر كەمبەغەل مالچىغا تەككەن بولسا يۇ، قىز شۇ ئۆيدە تۇغۇلغان بولسا: بۇ كەمبەغەل ئائىلە جۇماتاينى ھېچقاچان ئىشىكىدىن قوغلىۋەتمەيتتى، ئەڭ ياخشىسى، ئۆزى تۆرەلمىگەنلا بولسا، خۇددى ھىلىقى كۈنى، رەۋىخان موماي ئېيتقاندەك مۇشتۇمدەك بېشىغا تاغدەك ئېغىر كۈنلەر چۈشمەيتتى. نېمە دېگەن كۆرگۈلۈك بۇ؟ كاشكى، جۇماتايغا تەككەن ئوق ئۆزىگە تەككەن بولسىچۇ! ياكى كۆزىنى يۇمۇپ تۇرۇپ، ھىلىقى پىچاقنى ئۆزىگە بىرلا ئۇرغان بولسا، نېمە دېگەن ياخشى بولاتتى!... ياق-ياق! جۇماتاي ئۇ پىچاقنى ئۆزەڭگە سال دەپ بەرمىگەن! شۇنداق، ئۆزەڭگە سال دەپ بەرمىگەن! ئۇ پىچاق ھازىر ئۆز ئىگىسىنى تاپتى. ناھايىتى توغرا. خۇددى جۇماتاينىڭ ئۆزىدەك يىگىتنىڭ قولىغا چۈشتى. شۇنداق تۇرۇقلۇق، يەنە نېمىشقا يىغلايدۇ. نېمىشقا ئۆلۈمنى ياد ئېتىدۇ! سەپەرقۇل دېگەن بۇۋاي نېمە دېگەن ئوبدان، ئۇنىڭ ياشاڭغىراپ تۇرىدىغان كۆزلىرىدىن دائىم ئاتىلارچە مېھرى-شەپقەت، چەكسىز كۆيۈم يېغىپ تۇرسا؛ رەۋىخان مومايچۇ؟ خۇددى ئانىسىنىڭ ئۆزى! گويا يارىتقان خۇدا

بۇ قىزغا ئىككى ئانا ئاتا قىلغاندەك... ئامانقۇل، ئامانقۇل! ئەگىندە ياماق چاپان بىلەن تېرە شالۋۇر، ئەمما زە، خۇددى ئالتۇندىن سوقۇلغاندەك بىر يىگىت ئىكەن. نىمىدىگەن نومۇسچان، ھە! ئۈچ ئايدىن بېرى، قىزنىڭ كۆزىگە بىرەر قېتىممۇ تىكىلىپ قارىمايدۇ. ئەمما، يامان ئادەملەرنى كۆرسە، خۇددى يولۋاستەك خىرىس قىلىپ، يىلپىزدەك ئېتىلىدىكەن. ھېلىقى كۈنى نىياز دورغىنىڭ ئەلچىسىگە مۇشت تەگلىگىنىنى كۆرمەمدىغان! بۇ قىلىقلىرى بىلەن خۇددى جۇماتاينىڭ ئۆزىلا! يەنە نىمە دىگەن ئاقكۆڭۈل. ئىنساپلىق يىگىت، ئۇ جۇماتاينى ئۆز قېرىندىشىدەك كۆرۈپ ئۇنىڭ جەسىدىنى باشقىدىن يەرلىككە قويۇشقا قانچىلىك سەممى كىرىشتى-ھە! بولۇپمۇ ھازىر نىكانى قىلىۋېلىپ، جۇماتاينىڭ يىلى توشقىچە بۆلەك-بۆلەك تۇرۇپ تۇرساق دىسە، دەرھال ماقۇل بولغىنىنى قارىمامدىغان! باشقا بەگۋاش يىگىتلەر بولسا، بۇ شەرتكە ئۇنارمىدى؟ نىمىدىگەن ئالىجاناپ يىگىت. نىمىدىگەن ئوبدان ئادەملەر! بۇلارنىڭ كۆڭلى خۇددى ئاشۇ سۈپ-سۈزۈك تاغ سۈيىدەك پاكىز. ئۇلار خۇددى مۇشۇ نېرىنكىر تاغلىرىنىڭ قارىغايلىرىدەك ئۇلۇغۋار، يەنە، بۇ مەلىدىكى ئادەملەرچۇ، خۇددى بالىلاردەك ئاقكۆڭۈل، ساددا، مېھماندوست. يات يۇرتتىن كەلگەن بىر مۇساپىر قازاق قىزىنى ئۆز كىشىسىدەك قوينىغا ئالدى ئەمەسمۇ! توغرا-توغرا، مۇشۇ خەلقنىڭ كېلىنچىگى بولۇپ، ئۇلار بىلەن بىللە ياشاش كېرەك، بىللە! مۇشۇنداق قىلسا، بەلكى جۇماتاينىڭ روھىمۇ خوش بولىدۇ. ئاپىرىن، ئايسۇلۇ! توغرا يول تۇتتۇڭ، مېنىڭ پىچىغىمنىمۇ مۇناسىپ كىشىنىڭ قولىغا بەردىڭ، ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئېلى سېنى قوغدايدۇ، كۆز قارچۇغىسىدەك ئاسرايدۇ. ئۇنىڭ بىلەن ئۆمۈرلۈك بىللە بول دەيدۇ بەلكى.

ئايقىز ئاشۇنداق خىياللار بىلەن تاڭنىڭ قانداق ئېتىپ كەتكەنلىگىنىمۇ بىلمەي قالدى.

3

تاڭ ئېتىش بىلەنلا سەپەرقۇلنىڭ كىگىز ئۆيى ئالدىدا نىياز دورغىنىڭ مالچىسى روزىمەت چورۇق پەيدا بولدى. ئۇنىڭ ئايلى دورغىنىڭ «ئۆي تېجىملى» ئىدى. ئاخشام، ئۇ، ئايلىدىن دورغىنىڭ ئۆيىدە بولغان ھىلىقى گەپلەرنى ئاڭلاپ، تاڭ ئاتقىچە كىرپىك قاقماي چىقىپتۇ-دە، ئەمدى بۇ ئىشنى خەۋەر قىلىپ قويغىلى كەپتۇ. روزىمەت چورۇق ئەتراپىغا قاراپ، گەپنى تۆگەتتى-دە، كەتمەكچى بولدى. ئۇنىڭ گەپلىرىنى تۆمۈر خەلپىمۇ ئېنىق ئاڭلاپ ئولتۇراتتى.

— دوستلۇقنى بىر يەتكۈزدۈڭ ئۇكام، — دىدى سەپەرقۇل مىننەتدارلىق بىلەن.

— شاھ شاھنىڭ، گاداي گادايىنىڭ قاياشى، ئۆيىنىڭ مۆڭگۈزىگە ئۇرسا، تۇيىغى سىقمايدۇ ئەمەسمۇ! خوش، ئامان بولۇڭلار، — دىدى روزىمەت چورۇق. سەپەرقۇل ئۇنى ئۇزىتىپ قويۇپ ئۆيگە سەل غەمكىن كىرگەندە، تۆمۈرخەلپە مۇنداق دىدى:

— بۇ گەپچە، بۇگۈنكى جۈمە نامىزى كۆچ سىنىشىدىغان ناماز بولىدىكەن-دە! بۇ نامازغا چوقۇم بېرىش كېرەك. ئىشىڭ ھالال بولسا، تۆت كوچىدا ئولتۇرۇپ ئىچ، گېپىڭ ھەق بولسا، خانىغا قورقماي ئېيت دەپتىكەن، نىمە غەم يەيسەن؟

— بۇ يەر يۇرتقۇرلار سىنى خاپا قىلىپ قويۇرمىكىن دەپ دەگدەۋاتىمەن، — دىدى سەپەرقۇل.

— گەپكە گەپ كەلگەندە، ئاتاڭدىن قالما دەپتىكەن، بىزمۇ بىرنىمە دەرمىز. ئەل-جامائەت بار ئەمەسمۇ، — دىدى تۆمۈرخەلپە.

شۇ كۈنى چۈشكە قالماي، نۇرۇل بوۋا باشلىق مېھمانلار ئۇزاپ بولدى. جامائەت جۈمە نامىزىغا ماڭغاندا، ئامانقۇلمۇ بىرنەچچە يېقىن دوستلىرى بىلەن مەسچىتقا ماڭدى.

مەسچىت تەخمىنەن بىر يېرىم چاقىرىم يىراقلىقتا، يەنى نىياز دورغىنىڭ مەلىسىدە ئىدى. مەسچىتقا بىرەر يۈزدەك جامائەت يىغىلغان ئىدى. بىرىنچى ۋە ئىككىنچى سەپكە ئاق كىگىز جاينامازلار، ئۈچىنچى سەپتىن باشلاپ تېرە ۋە بەزى يەرلىرىگە بورا سېلىنغان ئىدى. تۆمۈر خەلپە بىلەن سەپەرقۇللارغا ئۈچىنچى سەپتىن ئورۇن تەگدى. نىيازدورغا يېڭى تون كىيىپ، بېشىغا سەللە ئوراپ، بىرىنچى سەپتە، دەل مېھراپنىڭ ئۇدۇلىدا ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ يېنىدا پاكىز كىيىنگەن خامۇش بەگ خىرت-خىرت قىلىپ ماڭقىسىنى تارتىپ ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرەپلىرىگە كۆپىنچە سەللىلىك كىشىلەر، يەنى «يۇرت چوڭلىرى» جايلاشقان ئىدى.

جۇمە ۋە پېشىن نامازلىرى ئوقۇلۇپ بولۇش بىلەنلا. هوشۇر ئىمام ئالدىراپ ئورنىدىن تۇردى ۋە بىر-ئىككى ئېغىز ئەرەپچە ئىبارە ئوقۇپ ئۆتكەچ، گېلىنى قىرىپ قويۇپ گەپ باشلىدى:

— جامائەت! مەن بۇ مەسچىدى مۇبارەكنىڭ ئىمامى بولۇش لاياقىتىم بىلەن شۇنى جاكالايمەنكى، بىزنىڭ يۇرتىمىز نېرىنكىمردا جانابى رەسۇلۇللانىڭ مۇبارەك شەرىئەتلىرىگە مۇخالىپ، ناشايا ئىشلار سادىر بولۇۋاتىدۇ، يەنى ھەممىلىرىگە مەلۇمدۇركى، سەپەرقۇل دىگەن مالچى نەدىن كېلىپ قالغانلىقى نامەلۇم بىر قازاق قىزىنى نەچچە ئايدىن بۇيان ئۆز ئۆيىدە ساقلاۋاتىدۇ. سەپەرقۇلنىڭ ئاللىقاچان يىگىت بولۇپ قالغان ئوغلى تۇرسا، مۇنداق ناشايا ئىشقا شەرىئەت يول قويامدۇ؟ ھەرگىز يول قويمايدۇ. بىز بۇنى بىلىپ تۇرۇپ، قۇلىغىمىزنى يوپۇرۇپ يۈرسەك، گۇناكار بولمايمىزمۇ؟ قىيامەت كۈنى نىمە دەپ جاۋاپ ئېيتىمىز؟ نامەھرەم بولىدىغان ئىشلارنى توساپ، شەرىئىتى مۇھەممەدىنى ئىجرا قىلماق ھەممە مۇسۇلماننىڭ پەرزى. بۇ قىزنى دەرھال يۇرتىمىزنىڭ ئاتىسى نىياز دورغامغا تاپشۇرۇپ، دورغامنىڭ ھوزۇرىدا بىرئەھلى مۇ-

سۇلمانغا نىكا قىلىپ قويۇشىمىز جايىز. قېنى، ھەممىلىرى مېنىڭ كەينىمدىن مېڭىشسىلا، سەپەرقۇلنىڭكىگە بېرىپ، شەربەت ھۆكمىنى بېجا كەلتۈرگەيمىز! ھە، سەپەرقۇل قېنى، ئۆزى بارمۇ بۇ يەردە؟

— مانا مەن، — دېدى سەپەرقۇل ئورنىدىن تۇرۇپ.

جامائەت ئىچىدە غۇدۇر-غۇدۇر باشلاندى. ئىككىنچى سەپتە ئولتۇرغان نۇرۇل بوۋا ئورنىدىن تۇرۇپ:

— ئاخۇنۇم ئالدىرىمىسىلا! ئۇ قىزنىڭ نىكاسى ئوقۇلۇپ بولغان، ئۇ ھازىر ئامانقۇلنىڭ ھالال جۈپتى، سەپەرقۇلنىڭ ئۆز كېلىنى، — دېدى.

— بىزگۇۋا، بىز گۇۋا! — دەپ ۋاقىراشتى بىرمۇنچە كىشىلەر.

— نېمە، نېمە؟ قانداق نىكا؟ — دېدى ھوشۇر ئىمام كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ، — مەن بۇ يەردە تۇرسام، نىكانى كىم ئوقۇيدىكەن، كىم؟

— مەن ئوقۇدۇم، — دېدى تۆمۈر خەلپە ئورنىدىن تۇرۇپ.

نىياز دورغا باشلىق يۇرت چوڭلىرى ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ قاراشتى. بۇ ئىشلاردىن خەۋەرسىز قالغان باشقا كىشىلەرمۇ، دەرھال تۆمۈر خەلپىگە قاراشقا باشلىدى. ھوشۇر ئىمامنىڭ رەڭگى ئۆڭۈپ كەتتى.

— مەن ئوقۇدۇم دەمسىنا، — دېدى ئۇ، گويا ئۆزىنىڭ قۇلىغىغا ئىشەنمىگەندەك قىلىپ.

— ھەئە، مەن ئوقۇدۇم، — تەكرارلىدى تۆمۈرخەلپە.

— ئۆزەڭ كىمسەن؟ قايسى يۇرتلۇق سەن؟

— ئوڭ قۇلىغىمغا ئەزان، سول قۇلىغىمغا تەكبىر ئېيتىپ قويغان ئېتىم تۆمۈر، كەسپىم ياغاچچى، يۇرتۇم قۇمۇل.

— ياغاچچى بولساڭ، نىكا ئوقۇشنى نەدىن بىلىسەن؟

— ئاخۇنۇم ئوقۇغان ئىلىمنى مەنمۇ ئوقۇغان.

— ساڭا نەدىكى ئىلىم؟ يالغان گەپ قىلما!

تۆمۈرخەلپە تەمكىنلىك بىلەن بىر ھەدىسنى ئوقۇدى-دە،

يەنى «ئاللا تائالانىڭ بىزگە ئەۋەتكەن ھەق پەيغەمبىرى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ئىلىم ئۆگىنىش ھەربىر ئەركەك ۋە چىشى مۇسۇلمان ئۈچۈن پەرزدۇر. ھەتتا چىن مەملىكىتىگە بېرىپ بولسىمۇ» دەپ تەرجىمە قىلدى. ئاندىن «ياكى ئاخۇنۇم پەيغەمبىرىمىزنىڭ ھەدىسلىرىگە شەك كەلتۈرەمدىكىن؟ ئەگەر شەك كەلتۈرىدىغان بولسا، بۇنىڭ ۋەجىنى جامائەت ئالدىدا ئېيتسۇن» — دېدى.

بۇ جاۋاپ ھەممىنى ھەيران قالدۇردى، تۆمۈرخەلپىنى تونۇمايدىغان كىشىلەر شىۋىرلىشىشقا باشلىدى. ھوشۇر ئىمام بىر نىمىسىنى يۈتتۈرۈپ قويغان كىشىدەك رەڭگى تاتارغان ھالدا، ھەدەپ يان-يېنىغا قارايتتى. ئاخىر ئۇ، تۆمۈرخەلپىنىڭ ئۆزىگە قادىلىپ تۇرغان كۆزىگە قارىيالماي، ئۇدۇلدىكى تامغا قاراپ تۇرۇپ:

— سېنىڭ ئوقۇغان نىكايىڭ باتىل، نىكانى باشقا ئوقۇيمەن، — دېدى.

— بىر قىزغا ئىككى نىكا ئوقۇش قايسى كىتاپتا بار؟ ئەمدى كىمگە ئوقۇماقچى؟

— ياق! باتىل دېدىم باتىل. يۇرتىنىڭ ئاتىسى نىياز دورغام كىمگە بۇيرۇسا، شۇ كىشىگە ئوقۇيمەن.

— ھە، مانا ئەمدى راست گەپلىرىنى ئېيتتىلا، — دېدى تۆمۈرخەلپە مەسخىرە بىلەن كۈلۈپ، — ئېشىڭ ھالال بولسا، تۆت كوچىدا ئولتۇرۇپ ئىچ، گېپىڭ ھەق بولسا، خانىدىن قورقماي ئېيت، دەپتىكەن. مەنمۇ راست گەپنى قىلاي. ئۆزلە بىر مۇسۇلمانىنىڭ ھالال جۈپتىنى خاموش بەككە نىكالاپ بېرىپ، نىياز دورغىنىمۇ خۇدانىڭ ئالدىدا گۇناكار قىلاي دەۋاتىلا. شۇنداقمۇ-ئەمەسمۇ؟

— توغرا، توغرا، — دەپ ۋاقىراشتى كۆپچىلىك.

نىيازدورغا بىلەن ھوشۇرئىمام ئۆز سىرىنىڭ ئېچىلىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ، گاڭگىراپ قالدى.

— مېنىڭ ھالال جۈپتۈمگە چىقىلىدىغان كىمنىڭ ھەددىكەن! —

دىدى ئامانقۇل ئورنىدىن سەكرەپ قوپۇپ، — ئۇنداق كىشىنىڭ ئۈچەي-قارنىنى مۇشۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا تۆكۈۋاتىمەن!

ئامانقۇلنىڭ قوللىرى بىلىدىكى تاسما بەلۋاققا ئېسىقلىق پىچاققا يۈگۈردى. ھوشۇر ئىمامنىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپ كەتتى.

مەسچىتنىڭ ئىچىنى ۋاراڭ-چۇرۇڭ قاپلىدى. ئىككىنچى سەپتىن باشلاپ، ھەممە كىشى ئۆرە-تۆپە بولۇپ كەتتى. نىياز دورغا دەرغەزەپ بولۇپ، ئورنىدىن قوپتى-دە، خامۇشنى باشلاپ، سىرتقا ماڭدى. ئۇ مەسچىتتىن چىقىپ كېتىۋېتىپ، تۆمۈرخەلپىگە قاتتىق ئالىيىپ قويدى. ھوشۇر ئىمام ئۆلۈكتەك قېتىپ قالدى. كىمدۇ بىرسى قاقاقلاپ كۈلۈۋەتتى. تۆمۈرخەلپە خاتىرجەم ھالدا مەسچىت سەيناسىغا چىققاندا، بىرمۇنچە كىشىلەر ئۇنىڭ بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈشكە ئالدىرايتتى.

4

كەچقۇرۇن نىياز دورغا ھوشۇر ئىمام بىلەن ئەمەت كورۇكنى قىچقارتىپ كېلىپ قاتتىق كايىدى. ھوشۇر ئىمامنى «چەلپەكچى موللام»، «ئېتى ئۇلۇغ، سۈپرىسى قۇرۇق خەلپىتىم» دىگەن گەپلەر بىلەن مەسخىرە قىلىپ، «ئاتا-مانام كۆرمىگەن نەدىكى بىر قارا تورۇكتىن يېڭىلىپ قالدىلا. ئەھۋاللىرى شۇنچىلىكمىدى؟ ئەمدى ئۇ تېجىمەللەرنىڭ تىلى تېخىمۇ ئۇزۇراپ، كېپى يوغىنايدۇ. باشقىلارمۇ ئۇلارنى دورايدۇ. كېۋەزلىككە توغرى كىرسە، ئاتقۇچىنىڭ بىرنىمىسىنى كەس دەپ، ئەمدى ئۆزلەنى نىمە قىلسام بولۇركىن؟» دىدى. ئەمەت كورۇكنى «سەن نان قېپى، نىمە قىلىپ يۈردۇڭ؟ ياتنى كۆرسە ئىت چېغىدا قاۋايدۇ، بۇ يەرگە يات بىر ئادەم كەپقالغانلىقىنى بۇرۇنراق ئېيتساڭ بولمامدۇ» دەپ سوراققا تارتتى. ھوشۇر ئىمام ئۇتتۇرۇپ قويغان قىمارۋازدەك، كىگىزنى تاتىلاپ جىم ئولتۇراتتى.

— خوش، ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق، دانىشمەن ئىمام، مۆرەپ باقاملا! — دېدى دورغا تەنە قىلىپ.

— ھىلى بولسىمۇ، شەرىئەت ھۆكمىنى ئىشلىتىپ باقساقمىكىن، — دېدى ھوشۇر ئىمام، ئۆز گېپىگە ئۆزى ئىشەنمىگەندەك بىر ئاھاڭدا.

— جان چىقىپ بولغاندا ياسىنىڭ نىمە كېرىكى؟ — دېدى دورغا ئاچچىق بىلەن، — ئۆزۈم قارا تۈرۈك بولسامۇ، ئەقلۇ-ھۇشۇم جايىدا. شەرىئەت-پەرىئەتنى قويۇپ، قوللىرىغا دەررىنى ئالسىلا، ئادەملىرىمدىن تۆتنى قوشىمەن، ئۇ مۇرتەتلەرنىڭ باش-كۆزىگە ساۋاپ، ھىلىقى قازاق قىزىنى ھەيدەپ كەلمىسىلە بولمايدۇ. ئۇنداق قىلمىسام، بۇ يۇرتنى قانداق سورايمەن! سەنچۇ، ھەي كۆرۈك، ھازىردىن باشلاپ، ھىلىقى تۆمۈر دىگەننىڭ ئارقىسىغا چۈش. ئۇ زادى نىمە ئادەم؟ بۇ يەرگە نىمىشقا كەپتۇ؟

شۇ ئارىدا خامۇش بەگ ئالدىراپ كىرىپ ئوردىدىن ياساۋۇل كەلگەنلىكىنى خەۋەر قىلدى. ھەممىسى تالاغا چىقىشتى. ھويلىدا بېشىغا جىيەكلىك ئاق قالپاق، ئۈستىگە كۆك كەمزۇل كىيىپ، قارا پوتا باغلىۋالغان ياساۋۇل قامچىسى بىلەن چاڭ-توزاڭلارنى قېقىشتۇرۇۋاتاتتى...

ياساۋۇل چاي ئىچىپ ئولتۇرۇپ، بۇ يىل شامەخسۇتنىڭ چارۋا سانىغىنى ئون بەش كۈن بۇرۇن ئۆتكۈزۈشكە يارلىق چۈشۈرگەنلىكىنى، ساناقچى بەگلەرنىڭ بىرنەچچە كۈن ئىچىدە بۇ يەرگە يېتىپ كېلىدىغانلىقىنى ئېيتتى ۋە ئاخىرىدا: «ساناق كۈنلىرى پېقىرلىرىنىمۇ ئۇنتۇپ قالمىسىلا دورغام» دەپ قوشۇپ قويدى.

— خويمۇ كاتتا ئىش بوپتۇغۇ بۇ ئەمدى، بۇ تېجىمەللەرنىڭ پىلسىرات كۆۋرۈكتىن قانداق ئۆتىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. ئۆزلەرنىڭ نېسىۋىلىرىنى ئۇنتۇپ قالامدىغان. بۇ يىل ئۆتكەن يىلدىكىدىنمۇ ئوبدانراق بولىدۇ، ئىنشائاللا ھا... ھا... ھا...، — دېدى دورغا خوشال بولۇپ. ئاندىن ئىرىنكىرىغا كىمنىڭ كېلىدىغانلىقىنى سورىدى.

ياساۋۇل قېزبەگ غوجىنىڭ① كېلىدىغانلىقىنى ئېيتتى.

— ۋاي، ۋاي، مۇنداق دېسىلە، قېزبەگ غوجام كەلسە، خۇدايىمنىڭ بەرگىنى شۇ، — دېدى دورغا تېخىمۇ خوش بولۇپ.

— ئۆزلەگە شاھزادە غوجامنىڭ ئامانەت گېپى بار، — دېدى ياساۋۇل دورغىغا قاراپ.

— شاھزادە غوجامنىڭ ئالتۇن بويلىرى، كۈمۈش تەنلىرى ئېسەن بولغاي. ھەرقانداق ئىشقا بىز تەييار، — دېدى دورغا.

— شاھزادە غوجام ئېرىنكىر تاغلىرىدىكى ئىللىق پۇرايدىغان ياۋا گۈللەردىن ئەۋەتسۇن دەيدۇ. بۇلتۇرقىلاردەك ئاسان سولىشىپ قالىدىغانلىرىنى ئەمەس، — دېدى ياساۋۇل.

— ھىم، ئۇقتۇم، — دېدى دورغا ھوشۇر ئىمامغا مەنالىق قاراپ، — ئەمدى داپنى باشقا سەنەمگە چالساق بولامدۇ، نېمە؟

— خوش دورغام. ئەقىل-پاراسەتلىرىڭگە بارىكاللا. خامۇش بەككە ئېرىنكىردىن قىز تېپىلماي قالامتى. قولنى كەسمىگۈنچە قان چىقماس دەپتىكەن. شاھزادە غوجام بۇ قازاق پەرىسىنى بىر كۆرسە، ھوشىدىن كېتىپ، ئۆزلەگە نېمە ئىلتىپاتلارنى قىلىپ تاشلايدىكىن، تېخى، — دېدى ھوشۇر ئىمام خوشامەتگۈيلۇق بىلەن، ئۇ ئۆز كۆڭلىدە بولسا، «تون كىيمەسەممۇ كىيمەي، بۇ قازاق قىزىنىڭ ماجراسىدىن قۇتۇلغىنىم خوپ» دەپ ئويلايتتى.

نىياز دورغا ياساۋۇلغا مۇنداق دېدى:

— مەن شاھزادە غوجامغا شۇنداق بىر قىز ئەۋەتەي، ئاي دېسە ئاغزى بار، كۈن دېسە، كۆزى بار. ئۇنى ئاسماندىن چۈشكەن پەرىمىكىن دەپ قالسۇن غوجام.

«شاھزادە غوجام» دېگىنى شامەخسۇتنىڭ ئوغلى نەزەر ئىدى. ئۇ، شامەخسۇتنىڭ باللىرى ئىچىدە بىر تاللا ئوغۇل بولۇپ، كىچىكىدىنلا شۇنداق ئەركە، بەگۋاش ئىدىكى، ئۇنىڭ دەر-

---

① قېزبەگ (قازى بەگ) — تەيجىدىن كېيىنلا ئىككىنچى دەرىجىدە تۇرىدىغان ئوردا ئەمەلدارى.

دىدىن پۈتۈن قۇمۇل «دات» دەيتتى. يىگىرمە-ئوتتۇز ئوكچەكنى كەينىگە سېلىۋېلىپ، ھاراق، ئەپيۇن، نەشە، زىنا بىلەن كېچىنى كۈندۈزگە، كۈندۈزنى كېچىگە ئۇلاپ كەيىپ-ساپا قىلاتتى. كىمنىڭ قىزى، خوتۇنى چىرايلىقراق بولسا، ئىشنىڭ تۈگىگىنى شۇ ئىدى.

مانا ئەمدى، ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئاپپاق قارلار بىلەن قاپلانغان ئىگىز چوققىلىرىدىكى قار لەيلىسىدەك پاك، ئىپپەتلىك بىر قىزنى شۇم تەقدىر ئەنە شۇ لەنىتىنىڭ ئىسپلاس قوينىغا تاشلىماقچى!

بەشىنچى باپ

كۆتۈلمىگەن ۋەقە

بەندە سۆزلەيدۇ،
تەقدىر كۈلىدۇ.

— ئەرەپ خەلق ماقالى

Altunoq

1

مەسچىتتىكى مۇنازىردە، ھوشۇر ئىمام شەرمەندە بولغاندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ۋە سەپەرقۇل ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى «سۇ ئۇخلىسا ئۇخلار، دۈشمەن ئۇخلىماس» دىگەن ھەقىقەتنى ئۇنتۇپ قالغاندەك، ئەتىسىدىن باشلاپ خاتىرجەم ئۆز ئىشىغا كىرىشىپ كەتتى: تۆمۈر خەلپە بارىكۆلگە ماڭدى؛ ئامانقۇل ئۇۋغا چىقىپ كەتتى؛ سەپەرقۇل بىلەن ئايقىز «قارا يىلپىز»نى ئەگەشتۈرۈۋېلىپ قويلارنى ھەيدەپ كەتتى. نىياز دورغا بولسا، «بۇ قازاق پەرىسىنى شاھزادە غوجامغا ئەۋەتىپ بەرسەم، ماڭا نىمە ئىل-

تىپاتلار بولۇركىن» دېگەن شىرىن خىياللارغا غەرق بولۇپ، ساناقچى بەگلەرنىڭ تېزرەك يېتىپ كېلىشىنى كۈتمەكتە ئىدى.

بىراق، تويۇقسىز يۈز بەرگەن بىر ۋەقە سەپەرقۇللارنىڭ خاتىرجەملىكىنى بۇزۇپ، نىياز دورغىنىڭ خۇشاللىقىنىمۇ بۇرۇندىن بۇلاق قىلدى. بۇ ۋەقە مۇنداق ئىدى:

ئامانقۇل ئۇۋغا كېتىپ شۇ كېچىسى سەپەرقۇل كېچىچە قىزدىپ ياتالمىدى. تاڭ ئېتىش بىلەنلا، رەۋشخان موماي بىلەن سەپەرقۇل بوۋاينىڭ ئۇنىمىغىنىغا ئۇنىماي، ئايقىز قويلارنى ئۆزى يالغۇز باققىلى ماڭدى. قىزغا پەقەت قولىدىكى تايغى بىلەن «قارا يىلپىز»لا ھەمرا ئىدى. قارىغايزارلىق تاغ باغرىدىكى كەڭ يايلاق شۇنچىلىك كۆڭۈللۈك ئىدىكى، ئايقىز ئۆزىنى تامامەن ئۇنتۇپ، گاھ تاغ گۈللىرى ئارىسىدا ئۇچۇپ يۈرگەن كېپىنەكلەر بىلەن ئوينىشاتتى. گاھ ئارپا نېنى پارچىلىرىنى «قارا يىلپىز»نىڭ ئاغزىغا تاشلاپ، ئۇنى ئەركىلىتەتتى. گاھىدا، تاغ قۇشلىرىنىڭ ناۋاسىغا مەپتۇن بولغان ھالدا، قازاق خەلقىنىڭ «بۇلبۇل تورغاي» دېگەن مەشھۇر ناخشىسىنى ئېيتىپ، يىراق-يىراقلارغا قاراپ، نىمىنىدۇ ئويلايتتى.

قىز بىردىنلا، ئىدىرلىق ئىچىدىن ئۈچ ئاتلىقنىڭ ئۆزى تەرەپكە چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالدى. «قارا يىلپىز» ئەنسىز قاۋاپ ئۇلارغا ئېتىلدى. قامچا-توقماقلارنى تۇتقان ئاتلىقلار «قارا يىلپىز» بىلەن ئېتىشىپ يۈرۈپ، ئايقىزنىڭ ئالدىغا كەلدى-دە، ئاتلىرىدىن سەكرەپ چۈشۈشتى. ئۇلارنىڭ بىرى خامۇش ماڭقا، يەنە بىرى ئەمەت كۆرۈك ئىدى. ئۈچىنچىسىنى ئايقىز تونۇمىدى. ئۇ ھەممىدىن تەمبەلرەك كەلگەن بۇرنى پاناق كىشى ئىدى. خامۇش ماڭقا بىلەن ئەمەت كۆرۈك ئېتىلىپ كەلگەن پېتى ئايقىزغا ئېسىلدى. ئايقىز شۇنچە قارشىلىق كۆرسىتىپ باقسىمۇ، تەڭ كېلەلمىدى. كۆز يۇمۇپ-ئاچقىچە ئۇلار ئايقىزنىڭ قوللىرىنى ئارقىسىغا باغلاپ، ئاغزىغا لاتا تىقتى-دە، ئۇنى

تاغارغا تىقىپ ئاتقا ئارتىپ باغلىدى. ھېلىقى پاناق ئادەم قولىدىكى توقماق بىلەن «قارا يىلپىز»نى قوساپ تۇراتتى. «قارا يىلپىز» چاققانلىق بىلەن خامۇش ماڭقىغا ئېتىلىپ بېرىپ، ئۇنى ئوبدانلا تالىۋەتتى. ئاندىن پۈتۈن جەھلى بىلەن گاھ پاناققا، گاھ ئەمەت كورۇككە ئېتىلاتتى. شۇ ئارىدا پاناق ئادەم ئۇنىڭ يانپىشىغا بەك قاتتىق ئۇرۇۋەتتى. «قارا يىلپىز» ئارقا پۇتلىرىنى سۆرەپ ماڭالماي قالدى، خامۇش ماڭقىمۇ دات-پەريات كۆتىرىپ، يەردە دوم ياتاتتى.

— قوپسىلا بېگىم، چاققان ماڭايلى، — دېدى پاناق ئادەم.

— قوپقىنىم بىلەن ئاتقا مىنەلمەيمەن، — دېدى خامۇش يىغلامسىراپ.

ئاخىر ئەمەت كورۇك خامۇش ماڭقىنى ئىگەرگە ئارتىپ، ئۆزى ئارقىسىغا مىنىۋالدى. پاناق ئادەم ئۆزىنىڭ ئېتىغا مىنىپ، تاغار ئارتىلغان ئاتنى يېتەكلەپ يولغا چۈشتى.

«قارا يىلپىز» شىددەت بىلەن قاۋاپ قالدى. ئىگىسىز قالغان قوي پادىسى خۇددى قاشقىر تەككەندەك تىرى-پىرەك بولۇپ، چېچىلىپ كەتكەن ئىدى. ئاتلىقلارنىڭ قارىسى كۆزدىن يۈتكەندە «قارا يىلپىز» مەلە تەرەپكە سۆرۈلۈپ مېڭىشقا باشلىدى. ئۇ ئالدى پۇتلىرىنى ئۇزىتىپ، چۆپلۈك يەرنى قاتتىق قۇچاقلايتتى. ئاندىن تۇمشۇقى بىلەن يەر تىرمىجەپ ئارقا پۇتلىرىنى ئاران يۆتكەيتتى. شۇ تاپتا ئۇ خۇددى ئىككى پۇتىدىن ئايرىلىپ، كۆكرەك ۋە قوللىرى بىلەن يەرنى تىلغاپ ئالغا كېتىۋاتقان قەيسەر جەڭچىگە ئوخشايتتى.

شۇنداق قىلىپ، قۇياش تاققا بېشىنى قوياي دەپ تۇرغاندا، «قارا يىلپىز» ئۆزى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئۆيگە يېقىنلىشىپ كەلدى-دە، بىر قىسىملا قاۋاپ كەتتى. رەۋىخان موماي دەرھال ئۆيدىن چىقتى، «قارا يىلپىز» مومايغا قاراپ ئىڭرايتتى. موماينىڭ كۆڭلى غەلىتە بولۇپ، «ھاي، دادىسى، ئىلدام بولسىلا» دەپ

قويۇپ، ئۇنىڭ يېنىغا يۈگۈردى. سەپەرقۇل يېتىپ كەلگەندە، رەۋىخان موماي «قارا يىلپىز»نىڭ بېشىنى سىلاپ، زەڭگى ئۆڭۈپ ھۇشسىز كىشىدەك ئولتۇراتتى. «قارا يىلپىز»نىڭ كۆزلىرىدىن ياش تېمىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ يانپاشلىرى قىپ-قىزىل قان ئىدى. بوۋاي بىلەن موماي بىرەر ۋەقە بولغانلىقىنى دەرھال چۈشەندى. رەۋىخان مومايىنىڭ «ۋاي خۇدايىمەي، نېمە ئىش بولغاندۇ» دەپ ئۈن سېلىپ يىغلىغىنىنى ئاڭلىغان خوشنا-خولۇملارمۇ، «قارا يىلپىز»نىڭ يېنىغا يىغىلدى. سەپەرقۇل بىلەن ئىككى كىشى دەرھال ئاتلىنىپ، ئادەتتە قوي ئوتلىتىدىغان يەرگە قاراپ چېپىشتى...

ئايقىزنىڭ تۇيۇقسىز يوقالغانلىقى ئەلە-مەلنىڭ ھەممىسىنى ھەيران قالدۇردى. بىردەمدىلا «قازاق قىزىنى ئېيىق ئەپقېچىپتۇدەك» دېگەن گەپلەر تارقىلىپ كەتتى. بۇ خەۋەر كەچكە قالماي، نىياز دورغىمۇ يەتتى. «ئاپلاھۇ ئەكبەر، — دەيتتى ئۇ ساقىلىنى يۇلۇپ، — بۇ قانداق بولغىنى؟ ئەمدى شاھزادە غوجامغا نېمە دەرمەن. غوجامغا خەۋەر بىرىۋەتكەن ئەمەسمىدىم؟ ھاي خامۇش، قېنى سەن، بېرى يېقىچۇ!»

خامۇش ماڭقىنىڭ ئورنىدا نىياز دورغىنىڭ خوتۇنى ئۆيدىن چىقىپ: «بالىنى بۆرە تالىۋېتىپتۇ، بۇنىڭدىن خەۋەرلىرى يوق، نېمانچە ۋاقىرايدىلا!» دېدى.

دەرۋەقە، خامۇش ماڭقا «ۋاي جان، ۋاي توۋا» دەپ يوتقانغا چۈمكىنىپ ياتاتتى، نىياز دورغا نېمە قىلىشنى بىلمەي، ئۆزىنىڭ قۇيرۇغىنى ئۆزى تالايتتى. ئاخىر، تەرەپ-تەرەپكە ئادەم ماڭدۇرۇش قارارىغا كېلىپ، ھويلىدىن چىقتى.

2

شۇ ۋەقەدىن ئىككى كۈن كېيىن، قېلىن دەرەخلىق غولنىڭ ئىچىدە ئات ئىزلەپ يۈرگەن ئىككى يىلقىچى يىگىت كۈن ئولتۇ-

راي دەپ قالغاندا، يان تەرەپتىن كېلىۋاتقان بىر سېسىق پۇراقنى سېزىپ قالدى-دە، يۆتكەن ئات ياردىن غۇلاپ ئۆلگەن بولمىسۇن دىگەن گۇمان بىلەن شۇ تەرەپكە چېپىشتى. دەرۋەقە، يۈز قەدەمچە نېرىدا بىر توپ قۇزغۇن قانداقتۇ بىر نەرسىنىڭ ئۈستىگە ئولىشىۋالغان ئىدى. ئاتلىقلار يېقىنلاشقاندا، قۇزغۇنلار ئېرىنچەكلىك بىلەن ھاۋاغا كۆتىرىلدى. ئۇ يەردە بولسا، تىتىلىپ كەتكەن لاتا-چۇتىلار ئارىسىدا كىمنىڭدۇ غاجىلاپ تاشلانغان جەسەت پارچىلىرى توپىغا بۇلىنىپ ياتاتتى. ئۈچ قەدەم نېرىدا، قارا جىيەكلىك بىر كونا مەللە قالپاقمۇ تۇراتتى. ئاتلىقلار بىر قاراپلا، بۇ قالپاقنى تونۇۋالدى. بۇ، ئەمەت كۆرۈكنىڭ قالپىقى ئىدى. ئەمەت كۆرۈك بۇ قالپاقنى «دورغامنىڭ ھەدىيىسى» دەپ ھەممىگە كۆز-كۆز قىلىپ ماختىنىشقا ئادەتلىنىپ قالغان ئىدى.

— ئاخىر، ئۆزىنى بۆرە يەپتۇ، كۆزىنى قۇزغۇن، — دىدى ئاتلىقلارنىڭ بىرى.

— بۇ ئاچكۆز بۆرىلەر نىياز دورغىنىڭ قالپىقىدىن بولسىمۇ ھېيىقسا بولغان، — دىدى يەنە بىرى مەسخىرە ئارىلاش.

— باللىرىغا ئۆگال بولدى جۇمۇ، خەۋەر قىلىپ قويايلىمىكىن.

— ...

مەلىدىكىلەر خەۋەر تېپىپ بولغىچە، كەچ كىرىپ كەتتى. ئەمەت كۆرۈكنىڭ تۇققانلىرى جەسەتنىڭ پارچىلىنىپ، پۇراپ كەتكەنلىكىنى ئۇقۇپ، شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا دەپنە قىلىۋېتىش قارارىغا كېلىشتى-دە، ئەتىسى بامدات نامىزىدىن كېيىن ھوشۇر ئىمامنى باشلاپ، ئازلا كىشى بىلەن غول تەرەپكە ئاتلاندى.

— شۇنداق قىلىپ، بۇ نامازغا ئۆزلەمۇ بارماي قويدىلا-ھە، — دىدى بىر ئوتتۇرا ياش كىشى يېنىدا كېتىۋاتقان نۇرۇل بوۋىغا.

نۇرۇل بوۋا مۇنداق دىدى:

— يامانىنىڭ جىنازىسىدىن، ياخشىنىڭ ھېكايىسى ئوبدان، بۇ ئەمتاخۇن دادىسىنى دورىمىدى. دادىسى رەھمەتلىك ئۆزىنىڭ ماڭلاي تەرى بىلەن كۈن كەچۈرىدىغان ھالال ئادەم ئىدى. ئەمتاخۇن بولسا، بەگ-دورغىلارنىڭ قولتۇقىغا كىرىۋېلىپ، شۇلارنىڭ يالىغىنى يالايدىغان ئادەم بولۇپ چىقتى. ئۇنداق قىلمىسىمۇ، خۇدايىم ئاچ قويماس ئىدى.

— شۇنى دېمەمدىلا. ئەلدىن ئايرىلغانىنىڭ ئەگلىگى تۆشۈك دەپ، ئۆزىنىڭ كۆرگەن كۈنىمۇ چاغلىق. مانا ئەمدى نامىزىغا بارىدىغان كىشىنىڭمۇ تايىنى بولمىدى.

— ئۇكام، — دېدى نۇرۇل بوۋا، — خۇدايىم ھېچ بەندىسىنى ئەلنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈرمىسۇن. مەن يىگىرمە يىللار بۇرۇن، قۇمۇل شەھەر ئىچىدىكى چوڭ مەدرىسە باغچىسىدا ياساققا ئىشلەپ يۈرگەن كۈنلىرىمدە، تالىپلارنىڭ كىتاپ سۆزلىرىدىن ئېيتىشىدىغان ھېكايىلىرىگە قۇلاق سالىدىغان ئىدىم. بىر كۈنى، ئۇلارنىڭ لوقمان ھېكىمدىن ئېيتقان بىر ھېكايىسىنى ئاڭلاپ قالدىم: لوقمان ھېكىمنىڭ بىر كېيەۋ ئوغلى بوپتىكەندۇق، ھەر جۈمە كۈنى نامازدىن يېنىپ، سالامغا كېلىدىكەندۇق. بىر جۈمە كۈنى كەلمەپتۇ، ئىككىنچى جۈمەمۇ كەلمەپتۇ. لوقمان ھېكىمنىڭ ئىچى پۇشۇپ، «بىزنىڭ ئوغۇلغا نېمە بولدى؟» دەپ قىزىدىن سوراپتۇ. قىزى: «يىقىلىپ چۈشتى» دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ. لوقمان ھېكىم ئالدىراپ-تېنەپ «نەدىن يىقىلىپ چۈشتى؟» دەپ سورىغاندا، قىزى: «تامدىن» دەپتۇ. لوقمان ھېكىم كۈلۈپ كېتىپ: «تامدىن يىقىلىپ چۈشكەن بولسا، بۇنىڭ چارىسى ئاسان. مەن تېخى ئەلنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ كەتتىمىكىن دەپ ئەندىشە قىپتىمەن» دەپتىكەندۇق. قارىسىلا، چۇ، بۇ نېمە دېگەن ھېكمەتلىك گەپ!

— ھەق، ھەق! تىرىكىدە ئەلدىن ئايرىلىپ يۈرۈۋىدى، ئۆلۈكىمۇ يالغۇز قالدى. خۇدايىم ھېچ بەندىسىگە مۇنداق كۈننى كۆرسەتمىسۇن.

— لېكىنزە، — دېدى نۇرۇل بوۋا، — ئۇنى بۆرە يەپ كەتتى دىگەن گەپكە زادى چىن پۈتكۈم كەلمەيدۇ. دائىم ئاتلىق يۈرىدىغان چوپ-چوڭ بىر ئادەمنى قانداق قىلىپ بۆرە يەپ كېتەلگەي؟ سەپەرقۇلنىڭ كېلىنىنى ئېيىق ئەپقېچىپتۇ دىگەن گەپكىمۇ چىن پۈتمەيمەن. بېشىم شۇنچە بولغىچە، بىزنىڭ بۇ يۇرتتا مۇنداق ئىشلارنىڭ بولغىنىنى زادى كۆرمىگەنمەن. بۇ ئىشلارنىڭ تېگىدە چوقۇم بىر سىر بار. ئەممازە، سەپەرقۇل بىلەن مومايغا بەك ئۇۋگال بولدى. بىچارىلەر ئادا بولۇپ كېتىشۋاتىدۇ.

ئۇمۇمەن، كۆپچىلىكنىڭ تۈيۈقسىز يۈزبەرگەن بۇ ۋەقە توغرىسىدىكى پىكىرلىرى ئەنە شۇ نۇرۇل بوۋاينىڭكىگە ئوخشاش ئىدى.

خامۇش ماڭقا ئەمەت كۆرۈكنىڭ ئۆلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئاپتاپتا قالغان خەمەكتەك سولىشىپ كەتكەن ئىدى. نىياز دورغا بولسا، ئەمەت كۆرۈكنى بۆرە يەپ كەتكەنلىكى بىلەن خامۇش ماڭقىنى بۆرە تالىۋەتكەنلىكى ئارىسىدا قانداقتۇ بىر باغلىنىش بارلىغىنى سېزىپ، خامۇشنى دەرھال ئالدىغا چاقىرتقۇزدى.

— سېنى بۆرە تالىۋەتكەندە، ئەمەت كۆرۈك بىلەن بىللىمىدىڭلار؟ — دەپ قاتتىق ۋاقىرىدى دورغا.

— ھەئە،... ياق-ياق، مەن كۆرمىدىم، — دەپ تىلىنى چايندى خامۇش ھودۇقۇپ كېتىپ.

— راستىڭنى ئېيت! بولمىسا تېرەڭنى تەتۈر سويىمەن.

— ياق، بىللە ئەمەس.

— ئەمىسە، سېنى بۆرە نەدە تالىۋەتكەن؟ ئورنىنى ئېيت؟

خامۇش ماڭقا گەپ تېپىپ بېرەلمەي، بىر پۈتىنى سۆرەپ تالاغا قاچماقچى بولدى. دورغا ئۇنى كەجگىسىدىن تۇتۇۋېلىپ، سىم قامچا بىلەن ساۋاشقا باشلىدى. نېرىقى ئۆيدىن دورغىنىڭ خوتۇنى چىقىپ ئارىغا چۈشتى. دورغا ئۇنىڭغىمۇ پەرۋا قىلماي، «راستىڭنى ئېيت» دەپ ئۇراتتى.

ئاخىر خامۇش ماڭقا ھەممە گەپنى ئەينەن ئېيتىپ بېرىشكە

مەجبۇر بولدى. نىياز دورغا: ئېھتىمال ئەمەت كۆرۈك قازاق قىزىنى تاغ ئىچكىرىسىدىكى يىلقىچىلارنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ قويۇپ، قايتار ۋاقتىدا ئۆلگەن بولمىسۇن دېگەن خىيال بىلەن دەرھال تاغ ئىچكىرىسىگە ئات چاپتۇردى. ئەتىسى تاڭ ۋاقتىدا خەۋەرچىلەر ئۇ يەرگە قازاق قىزى تولكۇل، ئەمەت كۆرۈكنىڭ ئۆزىنىڭمۇ بارمىغانلىقىنى ئېيتىپ كەلدى. نىياز دورغا ئاچچىقىنى خامۇشتىن ئېلىش ئۈچۈن، ئۇنى يەنە بىرمۇنچە ساۋىغاندىن كېيىن، ئۆزىنى ئۆزى كاچاتلاپ مۇنداق دەيتتى: «ۋاي دۆيۈزلەر، مېنى رەسۋا قىلىدىغان بولۇشتۇڭ. ھېلىغۇ بىر ئەمەت كۆرۈككەن. ئۇ ئەمەت كۆرۈك ئۆلسىمۇ، ماڭا نىمە! ئەممازە، ئۇ قازاق قىزىنى تاپالمىسام شاھزادە غوجامغا نىمە دەيمەن؟ غوجامنىڭ كۆڭلىگە پىسەنت كەلگۈدەك بىر ئىش قىلمىسام، ماڭا نەدىكى ئىلتىپات! بۇ يامان بولدى... ياق، ياق ئۇ قازاق قىزى تىرىك، ئۇ مۇشۇ يۇرتتا بار، ئۇنى تاپماي بولمايدۇ.»

3

ئەمدى ھېكايىنى بىرئاز ئارقىغا ياندۇرۇپ سۆزلىسەك، دەل ھېلىقى كۈنى «قارا يىلپىز» ئۆيىگە «خەۋەر» قىلىپ كېلىۋاتقان چاغدا، ئامانقۇلمۇ ئوۋدىن قايتىپ، ئۆيىگە كېلىۋاتاتتى. ئۇ قېلىن قارىغايلىق جىرادىن چىقىشىغا، ئالدىدىكى چىغىر يولدا كېلىۋاتقان ئىككى ئاتلىقنى كۆرۈپ قالدى: ئەمەت كۆرۈك بىر ئايال كىشى مىنگەن ئاتنى يېتەكلەپ كېلىۋاتاتتى. ئايالنىڭ ئاغزىغا لاتا تىقىلغان بولۇپ، پۇت-قوللىرى ئىگەرگە چەمبەرچەس باغلانغان ئىدى. ئامانقۇل بىر قاراپلا ئايقىزنى تونۇدى-دە، ئۆپكىسى ئاغزىغا تىقىلىپ، گەپ قىلالماي قالدى ۋە دەرھال ئەھۋالنى چۈشىنىپ، «توختا، ھەي خاۋارىش» دەپ دەھشەت بىلەن ۋاقىرىدى، ئەمەت كۆرۈكنىڭ ئالدىنى توسىدى. ئەمەت كۆرۈك مىلتىق تەڭلەپ تۇر-

غان ئامانقۇلنى كۆرۈپ، ئاتتىن ئۆزىنى يەرگە ئاتتى ۋە يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ «بىر قوشۇق قېنىمنى تىلەيمەن، مەندە گۇنا يوق، مەندە گۇنا يوق، ھەممىنى قىلغان خاموش ماڭقا» دەپ يالۋۇرۇشقا باشلىدى.

ئامانقۇل مىلتىقنى قارىغايغا يۆلەپ قويۇپ دەرھال ئايىقىزنىڭ ئاغزىدىكى لاتىنى تارتىپ چىقاردى ۋە پۇت-قوللىرىدىكى ئاغامچىنى كېسىشكە كىرىشتى. ئەمەت كۆرۈك پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مىلتىقنى قولىغا ئېلىۋالدى-دە، «ھە، تېجىمەل، ئەمدى نېمە دەيسەن، ئۆز ئوقۇڭ بىلەن ئۆز جېنىڭنى ئالىمەن. چاشقاننىڭ ئۆلگۈسى كەلسە، مۈشۈكنىڭ قۇيرۇغىنى چىشلەپتۇ دەپ، سەن تېخى يولۇمنى توساپ نېمە قىلماقچى ئىدىڭ؟ ئۆت بۇ ياققا!» دېدى.

ئامانقۇل ئايىقىزنى ئاتتىن چۈشۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، پىچىقىنى غىلاپقا سېلىپ قويۇپ، چوڭ قەدەملەر بىلەن ئەمەت كۆرۈكنىڭ ئالدىغا ماڭدى، ئەمەت كۆرۈك قارا مىلتىقنىڭ چاقمىغىنى قايرىپ، تەپكىسىنى باستى. مىلتىق ئېتىلمىدى. ئەمەت كۆرۈك ئىشنىڭ چاتاقلىغىنى سېزىپ، مىلتىقنى تاشلاپ ئاتقا يۈگۈردى. «قېچىپ قۇتۇلالمايسەن، دۆيۈز» دېدى ئامانقۇل ئېتىلىپ بېرىپ. قاتتىق ئېلىشىش باشلاندى... ئەمەت كۆرۈك جان ئاچچىقىدا قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. ھەتتا گايىدا ئامانقۇلدىن ئۈستۈن كەلگەندەك كۆرۈنەتتى. ئاتلار ئۈركۈپ، نېرى كېتىشتى. ئايىقىز ئورنىدىن تۇرۇشقا تەمشەلسىمۇ، پۇت-قوللىرى كۆيۈشۈپ كەتكەچكە، تېز ھەركەت قىلالمايتتى. شۇ ئارىدا ئامانقۇل ئەمەت كۆرۈكنى ئاستىغا بېسىۋېلىپ، غىلاپتىن پىچىقىنى چىقاردى. ئەمەت كۆرۈك يىغلامسىراپ تۇرۇپ:

— ئاجىز جېنىمغا رەھىم قىل ئۇكام. مەن ئېزىپتىمەن. بالىلىرىم يېتىم قالمىسۇن، — دەپ يالۋۇرۇشقا باشلىدى.

— ئېيتە، ئايىقىزنى نەگە ئېلىپ بارماقچىدىڭ؟ — دېدى ئامانقۇل.

ئەمەت كۆرۈك ئاغزى-ئاغزىغا تەگمەي ۋاتىلداپ كەتتى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، نىياز دورغىنىڭ شاھزادە غوجىغا ياخشىچاق بو-

لۇش ئۈچۈن، ئايقىزنى ئۇردىغا ئەۋەتىپ بەرمەكچى بولغانلىقىنى ئەمەت كۆرۈك خامۇش ماڭقىغا ئېيتقان. خامۇش بۇنى ئاڭلاپ، دادىسىدىن قاتتىق رەنجىپ نىمە قىلىشنى بىلمەي يىغلىغان. ئەمەت كۆرۈك بىر ئىگەر جابدۇقلۇق ئات بەرسەڭ، ئايقىزنى ئوغرىلاپ بېرىمەن دىگەن. خامۇش ماڭقا ماقۇل بولۇپ، قەسەم ئىچكەن. شۇنىڭدىن كېيىن، ئەمەت كۆرۈك ياردەملىشىشكە يەنە بىر ئادەم بېرىشنى شەرت قىلىپ قويغان. ئاندىن ياسىن پاناق بەش قوي بەدىلىگە ماقۇل بولۇپ، بۇ ئىشقا ئارىلاشقان. ئۇلار ئايقىزنى نىياز دورغىنىڭ تاغ ئىچكىرىسىدىكى يىلقىچىسىنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ، خامۇش ماڭقىغا زورمۇ-زور خوتۇن قىلىپ بەرمەكچى بولغان. ئەمما، خامۇش ماڭقا ئىت تالىۋەتكەنلىكى ئۈچۈن، بىرئاز ياخشى بولغاندىن كېيىن ئارقىسىدىن كەلمەكچى بولغان.

— نىياز دورغا بۇ ئىشنى راستىنلا بىلمەمدۇ؟— سورىدى ئامانقۇل.

— راستىنلا بىلمەيدۇ. ئەزبىرايى، بىلمەيدۇ، ئۇكام.

— خەير ئۈچ بالاڭنىڭ يۈزىدىن ساڭا بۇ قېتىم رەھىم قىلاي. مۇندىن كېيىن، كۆتۈڭنى قىسىپ يۈر، بولمىسا...— دىدى ئامانقۇل بىخىرامان ئورنىدىن قوپۇۋېتىپ.

ئەمەت كۆرۈك تۇيۇقسىزدىن ئامانقۇلنىڭ قولىغا بىرنى تېپىپ، پىچاقنى چۈشۈرىۋەتتى ۋە ئۆزى دەرھال پىچاققا يۈگۈردى. ئەمما ئامانقۇل ئۇنىڭدىن چاققان كېلىپ، گەجگىسىگە بىرنى سالدى-دە، پىچاقنى قولىغا ئېلىۋېلىپ، «ھەي، رەھمى قىلغاننى بىلمىگەن مەلئۇن! ئەمدى مېنىڭدىن قۇتۇلغىنىڭنى كۆرەي» دەپ ئۇنىڭغا ئېتىلدى. ئەمەت كۆرۈك ئەمدى قارشىلىق كۆرسىتىشكە كۆزى يەتمەي، ئارقىغا شوخشۇپ بېرىپ، بىر تاشقا پۇتلاشتى-دە، تېرەك بويى كېلىدىغان تىك ياردىن غۇلاپ كەتتى. جىمجىت جىلغىدا ئۇنىڭ جان ئاچچىغىدىن «ۋاي جان!...» دەپ ۋاقىرىغان دەھشەتلىك ئۆلۈم پەريادىلا قالدى.

مۇسۇلمانلاردا، مېيىتنى قەۋرىستانلىققا تاۋۇت بىلەن ئېلىپ بېرىش ھەممىگە مەلۇم بىر ئادەت. شۇڭا، بەزى تەسەۋۋۇپچى شائىرلار تاۋۇتنى «ياغاچ ئات» دىگەن كىنايە بىلەن ئىپادىلەپ، «ئىگەرسىز ياغاچ ئاتقا مىنەرسەن ئاقىۋەت بىر كۈن» دەپ يازغان ئىدى. باشقىلارنى بەختسىز قىلىش بەدىلىگە خامۇش ماڭقىدىن بىر ئىگەر-جابدۇقلۇق ئات ئېلىپ مىنمەكچى بولغان ئەمەت كۆرۈك ئەمدى ئۇ «ياغاچ ئات»قىمۇ مىنەلمەي قالدى.

ئامانقۇل بىلەن ئايقىز دەرھال تىك يارنىڭ كىرۋىڭىگە كېلىپ، پەسكە قارىدى. ئەمەت كۆرۈك شېغىل تاشلار ئارىسىدا قانغا مىلىنىپ دۈم ياتاتتى. «ھەركىم قىلسا ئۆزىگە، توپا تىقىلۇر كۆزىگە» دىدى ئامانقۇل، ئايقىزنىڭ چېچىنى سىلاپ. ئايقىز ئىختىيارسىز ھالدا ئامانقۇلنىڭ بوينىغا ئېسىلدى. بۇ قانۇنىي ئەر-خوتۇن ئەمدى تۇنجى قېتىم قۇچاقلاشتى. ھەر ئىككىسىنىڭ كۆزىدىن ياش تامچىلىرى تېمىپ تۇراتتى. ئامانقۇل ئايقىزنىڭ ئاغامچا قىيىۋەتكەن نازۇك بىلەكلىرىنى سىلاپ تۇرۇپ مۇنداق دىدى: «ئەمدى ئۆزلەنى ئۆيگە ئەپبارغىلى بولمايدۇ. نىياز دورغىنىڭ نىيىتىنى ئۇقتىلا. ھازىرەنلىككە ئاقتاش دىگەن يەردىكى كىچىكنەمنىڭ① قېشىغا كېتەيلى. ئاندىن بىر گەپ بولۇر.»

ئايقىز قانداقلا قىلىپ بولمىسۇن ئۆيدىكىلەرنىڭ كۆڭلىنى تىنجىتىپ قويۇش لازىملىقىنى ئېيتقاندا، ئامانقۇل «خاتىرجەم بولسىلا، ئەتە ئۆزەم بىر ئىلاج قىلىمەن» دىدى.

شۇ گەپلەردىن كېيىن، ئامانقۇل ئاتلارنى تۇتۇپ كەلدى، قارا مىلتىقىنى بەتلىۋېلىپ ئۆزى بىلىدىغان باشقا بىر چىغىر يول بىلەن ئايقىزنى ئاقتاش تەرەپكە باشلاپ كەتتى. گۈگۈم پەردىسى بىلەن قاپلانغان كەڭ دالا جىمجىت ئىدى.

ئەتىسى تاڭ بىلەن تەڭ ئامانقۇل پەيدا بولدى. بوۋاي بىلەن موماي ئۇنى ئىسسىق كۆز ياشلىرى بىلەن كۈتۈۋالدى.

---

① كىچىكنە — كىچىك ئىنە (ئانا)، ھاماچا.

كېيىن ئەھۋالنى ئۇقۇپ خېلى كۆڭلى تىنغان بولسىمۇ، ئامانقۇل بىلەن ئايقىزنىڭ كېيىنكى تەقدىرىدىن قاتتىق ئەندىشە قىلىشاتتى. چۈنكى، قاچانلا بولمىسۇن، ئەمەت كۆرۈكنىڭ ئىستەك - سورىغى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى. ئۇندىن قالسا، ئوردا بەگلىرىنىڭ «تۆمۈر چارۋا» سانىغى باشلىنىش ئالدىدا تۇراتتى. ئۆتكەن يىلدىكى ساناقتا گەدەنگە ئارتىلغان ئەللىك قويغا بۇ قېتىم ئايقىز بۇلاپ كېتىلگەندە ئىزسىز يوقالغان ئوتتۇز قوي قوشۇلسا، شامەخسۇتقا سەكسەن قوي قەرزدار بولىدۇ. بۇ ئىشلارنى قانداق قىلىش كېرەك؟!

— دادا، — دېدى ئامانقۇل، — ئۆزۈڭنى تولا ئۇپراتمىسىنا، ئەل نىمە بولسا، شۇ بولىمىز. ئەمەت كۆرۈكنىڭ ئۆلۈمىنى ئۇلار ھېچۋاقتا ئاشكارا قىلالمايدۇ. ئاشكارا قىلىدىغان بولسا، خامۇشنىڭ بۇلاڭچىلىقىمۇ ئاشكارىلىنىپ قالامدۇ!

— ھەي بالام، سەنمۇ تولا ياشلىق قىلما، مۇبادا، خامۇش ماڭقا ھەممە سىرىنى ئېيتىپ، دادىسى بىلەن بىر ياقىدىن باش چىقىرىۋالسا، قانداق قىلغۇلۇق؟!

— ئۇلار مېنىڭ ھالال جۈپتۈمنى ئوغرىلىغاندىكىن، بىزمۇ ئەرز قىلمايمىزمۇ؟

— كىمگە ئەرز قىلىسەن؟ شامەخسۇتقىمۇ؟ گۆش بىلەن ياغ بىر تۇققان، پىيازنىڭ كۆيگىنى كۆيگەن دېگەن گەپنى ئاڭلىمىغانمۇسەن؟

— ھەي دادىسى، كۈن چىقاي دەپ قالدى. قويلار قوتاندا تۇرۇۋەرگەيمۇ؟ — دېدى رەۋىخان موماي گەپكە ئارىلىشىپ.

شۇنىڭدىن كېيىن، بوۋاي قويغا ماڭدى. ئامانقۇل «قارا يىلپىز»نىڭ قېشىغا باردى. «قارا يىلپىز» بېشىنى قوللىرى ئۈستىگە قويۇپ، مۈگدىنىپ ياتاتتى، ئامانقۇل ئۇنىڭ باش - كۆزىنى سىلاپ، نىمىنىدۇ ئويلاپ ئولتۇراتتى.

بەختكە يارىشا، شۇ كۈنى كەچقۇرۇن، تۆمۈر خەلپىمۇ بار-

كۆلدىن قايتىپ كەلدى. ئۇ، سەپەرقۇللاردىن ھەممە ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن، «پالتا چۈشكىچە، كۆتەك دەم ئەپتۇ دىگەندەك، ھازىرچە «ئايقىزنى ئېيىق ئەپقېچىپ كېتىپتۇ» دىگەن گەپلەرنىڭ چىققىنىمۇ ياخشى بوپتۇ. بولمىسا، بۇ ئىش تېخىمۇ چىگىشلىنىپ كېتەتتى» دەپ، ئايقىزنى نەگە يوشۇرۇش توغرىسىدا ئۆز پىكرىنى ئېيتتى. ئۇنىڭ پىكرىگە ھەممەيلەن قوشۇلدى ۋە ئەتە ئەتىگەندە، تۆمۈر خەلپە بىلەن ئامانقۇل ئايقىزنىڭ يېنىغا، يەنى ئاقتاشقا ماڭىدىغان بولدى.

شۇ ئارىدا، تۆمۈر خەلپىنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، نۇرۇل بوۋا باشلىق كىشىلەر ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكىلى كىردى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ھىلىقى كۆنى مەسچىتتىكى ۋەقەدىن كېيىنلا، تۆمۈر خەلپىنى تونۇغان كىشىلەرمۇ بار ئىدى. پات - ئارىدا بولىدىغان «تۆمۈر چارۋا» سانىغىدىن قانداق ئۆتۈش غېمى ھەممەيلەننىڭ يۈرىگىنى ئامبۇردەك قىسىپ تۇرغاچقا، گەپنىڭ ماۋزۇسى شۇ مەسىلە بولۇپ قالدى. تۆمۈر خەلپە پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ ئىچكى ئۆلكىلەردە مانجۇ خانغا قارشى كارامەت ئىشلار بولۇۋاتقانلىقىنى، نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان خەلقنى يەلكىسىدىن بېسىپ كېلىۋاتقان خانلىق تۈزۈمنىڭ ئەمدى ئۇزاققا بارماي گۇم بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپ كېلىپ مۇنداق دىدى: «مانجۇ خانىنىڭ ئەجىلى يېقىنلاپ قالدى. بۇ يور دەرەخ ئۆرۈلۈپ چۈشسە، شامەخسۇت ۋاڭنىڭمۇ تومۇرى چوقۇم ئۈزۈلىدۇ. خەلقنىڭ زۇلۇمدىن قۇتۇلىدىغان كۈنلىرى ئاز قالدى، بۇ قېتىمقى «تۆمۈر چارۋا» سانىغىدىن ئامان - ئېسەن ئۆتىۋالساق، يەنە بىر ساناق كەلگىچە شامەخسۇت ۋاڭنىڭ ئۆزىمۇ جەھەننەمگە كېتەر!»

— ئىلاھىم، شۇنداق بولغاي، — دىدى نۇرۇل بوۋا.

— ئانداق بولسا، شامەخسۇت ۋاڭنىڭ ئۆمرىگە دۇئا قىلىپ تۇرساق بولغىدەك، — دىدى سەپەرقۇل مەنىلىك كۈلۈپ.

— شۇنداق، بىر زاھىتنىڭ زالىم ھەججاجقا قىلغان دۇئا-

سىدەك دۇئا قىلىمىز، — دېدى تۆمۈر خەلپە.

— ئۇ زاھىت قانداق دۇئا قىپتىكەن؟

— ھەججاج دېگەن زالىم پادىشا بىر زاھىتقا ئۇچرىشىپ، ماڭا بىر ياخشى دۇئا قىلغىن دېگەندە، زاھىت قولىنى كۆتىرىپ: «ھەي پەرۋەردىگار، بۇ زالىمنىڭ جېنىنى تېزرەك ئال!» دەپتۇ. ھەججاج: «مۇنداق دۇئاغا نېچۈك تىلىڭ باردى؟» دەپ ئاچچىقلاپتۇ. «سەن تېزرەك ئۆلسەڭ، ئۆزۈڭگىمۇ، پۇقراغىمۇ ياخشى. ئۆزۈڭ گۇنا قىلىشتىن قالىسەن، پۇقرا سېنىڭ زۇلمىڭدىن قۇتۇلىدۇ» دەپتۇ زاھىت.

ھەممەيلەن كۈلۈشتى.

— لېكىن، — دېدى رەۋشخان موماي، — بىزنىڭ شاھەخسۇت ۋاڭىمىز دۇئا قىلغانغا ئۆلمەيدىغاندەك تۇرىدۇ.

— شۇنداق، — دېدى تۆمۈر، — قۇرۇق دۇئاغا پىتمۇ ئۆلمەيدۇ. ئۇلارنىڭ بېشىنى تاياق-توقماق بىلەنلا يانچىغىلى بولىدۇ.

— تاياق-توقماقنى قاچان قولغا ئالىمىز؟ — دېدى ئامانقۇل.

— ئاز قالدى، ئۇكام، ئاز قالدى! ئاڭغىچە بىلمىڭگە كۈچ يىغىپ تۇر!

ئالتىنچى باپ

سەنمۇ گۇۋا بول، قۇياش!

ئەي ھۆكۈمدار! مەزلۇمـ
لارنىڭ كۆز يېشىدىن قورق،
ئۇلارنىڭ دۇئاسى نوھنىڭ توپان
بالاسىنى كەلتۈرۈشى مۇمكىن.

— ئابدۇراخمان جامى①

1

نىياز دورغا ئايىقىزنى ھىچيەردىن تاپتۇرالماي، ئۆز گۆشىنى ئۆزى يېگىدەك بولۇپ، دەرۋازىسى ئالدىدىكى يوغان تاشتا دومسىيىپ ئولتۇراتتى. تۇرۇپ - تۇرۇپ، سەپەرقۇللاردىن گۇمانلانغۇسى كېلەتتى. بىراق، بىرىنچىدىن، بۇنىڭغا ھىچقانداق ئاساس تاپالمايتتى؛ ئىككىنچىدىن، ئەمەت كورۇكنىڭ ئۆلۈشىگە باش سەۋەپـ

---

① نۇرىددىن ئابدۇراخمان جامى — مىلادى 1414 - 1492 - يىللىرى ياشىغان مەشھۇر تاجىك مۇتەپەككۇر شائىرى ۋە 15- ئەسىر تاجىك ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىسى.

چى ئۆزىنىڭ ئوغلى خامۇش ماڭقا ئىكەنلىكى ئېنىق بولغاچقا، بۇ ئىشنى تەگەۋەرسە، ئاخىرى ئۆزىگىمۇ كەپ كېلىپ قېلىشىدىن ئېھتىيات قىلاتتى. چۈنكى، ئايىغىنى خامۇش ماڭقىغا بۇلاپ بەرگەن ھىلىقى ياسىن پاناق تېخى ھايات... ئىش چىڭىغا چىققاندا، ئۇنىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلاپ قويغىلى بولماس. ھەي خامۇش، ھەي خامۇش! ھەممىنى قىلغان سەن!

نىياز دورغا ئەنە شۇنداق خىياللار بىلەن ساقىلىنى بارماقلىرىغا يۆگەپ ئولتۇرغاندا، ھوشۇر ئىمامنىڭ قارىسى كۆرۈنۈپ قالدى. ئىمام ھاسىسىنى توكۇلدىتىپ ئاقساقلاپ كېلىۋاتاتتى. نىياز دورغا ئۇنىڭ چۇگۇلۇپ كەتكەن كىر سەللىسى بىلەن پۇلاڭلاپ تۇرغان پەرىجىسىنىڭ پەشلىرىگە قاراپ، «قۇلاقلىرىنى سالپايتىپ، ئۈچ پۇتى بىلەن دىڭگاكلاپ كېلىۋاتقان ئىشەككە ئوخشايدۇ، خوتۇن تالاق» دەپ غۇدۇڭشۇپ قويدى. بىراق ئىمام يېقىن كېلىپ سالام بېرىشى بىلەن تەڭلا نىياز دورغا ئورنىدىن قوزغىلىپ: «كەلسىلە ئاخۇنۇم، چىرايلىرى كۈلۈپ ئېچىلىپ كېتىپتىغۇ» دەپ ھىجايدى. ئىمام يېڭى خەۋەر تېپىپ كەلگەنلىكىنى ئېيتقاندا، «ھە، ھە، ئېغىزلىرىغا قەن - ناۋات، قېنى ئىلدامراق ئېيتسىلاچۇ» دىدى دورغا ئىمامغا ئۆز يېنىدىن ئورۇن بېرىپ. ھوشۇر ئىمام ھىلىقى تۆمۈر مۇجاڭنىڭ يېقىندا بۇ يەرلەرگە كېلىپ، بەزىلەرگە غەلىتە گەپلەرنى، مەسىلەن، بېيجىڭدىكى مانجۇ خان ئاز كۈندە موللاق ئېتىپ چۈشىدۇ، ئۇ چاغدا شامەخسۇت ۋاڭنىڭ ئىشىمۇ تۈگەيدۇ؛ «يەرگە بىر نۆۋەت، ئەرگە بىر نۆۋەت» دەپ، ئەمدى نۆۋەت زۇلۇم چەككەن كەمبەغەل پۇقرالارغا كېلىدىغان ئوخشايدۇ، دىگەندەك گەپلەرنى قىلغانلىقىنى ئېيتتى ۋە «تۆمۈر مۇجاڭ بۇ قېتىممۇ سەپەرقۇل دىگەن قېرى تېجىمەلنىڭ ئۆيىدە قونۇپ ئۆتۈپتۇمىش» دەپ قوشۇپ قويدى.

نىياز دورغا بۇ گەپلەرنى دىققەت بىلەن ئاڭلاپ، تۆمۈرنىڭ قايسى جەمەت كىشىسى ۋە ھازىر قەيەردە ئولتۇراقلىق ئىكەنلىكى،

ھېلىقى گەپلەرنى كىملەرگە ۋە قاچان ئېيتقانلىقى توغرىسىدا ئىمامغا بىرمۇنچە سوئاللارنى قويدى. ئىمام بۇنىڭ ھېچقايسىغا ئېنىق جاۋاپ بېرەلمەي، «ھېلىقى كۈنى مەسچىتتە مەن قومۇللۇق، كەسپىم ياغاچچى، دىگەن» ئىدى دەپ تىلىنى چاينىدى.

— ھەي، چەلپەكچى ئاخۇنۇم، — دەپ تېرىكتى دورغا، — ئۆزلەرگە ياغلىق چەلپەك بولسىلا بولىدۇ، قومۇلدا كۆرمىگىلىغان تۆمۈرلەر بار، قايسىسىغا ئېسىلغۇلۇق. خەير، بوپتۇ، ساناقچى بەگلەر كەلگەندە مەلۇم قىلۇرمىز. ھېلىغۇ بىر تۆمۈر، يۈز تۆمۈر بولسىمۇ، قېزىبەگ غوجامنىڭ چاڭگىلىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. ئەمدى ئېيتسىلاچۇ، ھېلىقى قازاق قىزى توغرىسىدا يېڭى گەپ بارمۇ؟

ھوشۇر ئىمام سەل جانلىنىپ، دەل مۇشۇ ئىشتا تۆمۈردىن گۇمان قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى. «ھە، قانداقسىغا؟» دەپ قىزىقتى نىياز دورغا يەنە.

شۇ چاغدا يىراقتىن ئېتىنى يورۇتۇپ كېلىۋاتقان بىر ئاتلىق كۆرۈندى، بۇ، ھېلىقى ياقۇپ ياساۋۇل ئىدى. ئۇ، ئاتتىن چۈشمەي تۇرۇپلا، ساناقچى بەگلەرنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى...

نىياز دورغا بۇ ئىشتىن ئاللىقاچان خەۋەردار بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەممە تەييارلىقلىرىنى قىلىپ قويغىنىغا قارىماي، ئۆز كىشىلىرىگە يەنە بىرمۇنچە بۇيرۇقلارنى بېرىپ، ئۆزى بىرقانچە يۇرت چوڭلىرى بىلەن ساناقچى بەگلەرنىڭ ئالدىغا چىقىشقا ئاتلىنىپ ماڭدى ۋە ئۇلارنى يەتتە چاقىرىم يەرگە بېرىپ كۈتۈۋالدى.

ساناقچى بەگلەرنىڭ يېتىپ كەلگەنلىگى توغرىسىدىكى خەۋەر چاقماق تېزلىگىدە تارقىلىپ، يۇرت ئىچىنى دەھشەت باستى.

— ھەر كۈزدە بىر كېلىدىغان بۇ لەنىتى ساناق يەنە كېلىپ قالدى، ئەلنىڭ بېشىغا يەنە نىمە كۈنلەر چۈشۈرگىسىن! — دىدى نۇرۇل بوۋا شامالدا ياشاڭغىراپ تۇرغان كۆزلىرىنى يېڭى بىلەن سۈرتۈپ.

— شۇنداق، باشقا ئىقلىمدىكى كىشىلەر، — دېدى سەپەرقۇل، — گۆر ئازاۋىنى ئۆلگەندىن كېيىن كۆرسە، بىز بىچارىلەر تىرىك تۇرۇپلا كۆرىمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يەر تېگىدە ياتقانلار گۆر ئازاۋىنى بىزگە ئوخشاش ھەر يىلى كۆرىۋەرمەيدىغاندۇ.

2

شۇ ئاخشىمى نىياز دورغىنىڭ كەڭ، ئازادە ھويلىسى خۇددى توي كۈنلىرىدەك قىزىپ كەتتى. ئۈچ - تۆت يەرگە قازان ئېسىلىپ، ئارچا، قارىغاي ئوتۇنلىرىنىڭ چارسىلداپ كۆيۈشى بىلەن ھويلىنىڭ ئىچى تېخىمۇ جانلىنىپ كەتكەن ئىدى. مەزىلىك تاماقلارنىڭ پۇرىقى ئەتراپقا يېيىلىپ ھەممە كىشىنىڭ ئىشتىھاسىنى ئېچىپ تۇراتتى. زىلچا - گىلەم ۋە ئاپپاق كىگىزلەر بىلەن بېزەلگەن چوڭ مېھمانخانىنىڭ سۇپىسىغا قاتلىما نان، توغاچ، مىۋەچىۋە، قەن - ناۋات، قايماق - پىشلاق، سېرىق ياغ، قۇرۇت، بوغۇرساق ۋە ئۇلاي، كەكلىك گۆشلىرى بىلەن تولغان داستىخان يېيىلغان، داستىخاننى چۆرەدەپ ئون نەچچە كىشى ئولتۇراتتى. تۆردىكى ئېيىق تېرىسى ئۈستىدە ياستۇققا يۆلىنىپ ئولتۇرغان سېمىز كىشى بۇ قېتىم نىرىنكىر، تۇركۆل، ئارا تۈرۈك، باي ۋە نوم تەرەپلەردىكى چارۋا سانىغا باش بولۇپ كەلگەن ئاخۇن قىزبەگ دىگەن كىشى ئىدى. ئۇ شامەخسۇتنىڭ ئانا جەمەت يېقىن تۇققىنى بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى قىزبەگ غوجا دەپ ئاتايتتى. ئۇنىڭ مانجۇچە قالپاق ئاستىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان چېكە چاچلىرى بىلەن شالاڭراق كەلگەن ساقاللىرىغا ئاق كىرىپ قالغىنىغا قارىماي، يۇمۇلاق پولتاي كۆزلىرى ئويناپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىدە، بىرئاز ئارىلىق قويۇپ ئولتۇرغان سەللىلىك كىشى يېشىل پەرەنجە تونىنىڭ يەڭلىرىنى تۈرۈپ، چا ساقىلىنى پات - پات سىلاپ قوياتتى. بۇ، ئۇۋەيىس مۇپتى ئىدى. قىزبەگ

غوجىنىڭ سول تەرىپىدىمۇ بىرئاز ئارىلىق تاشلاپ، تىك ياقىلىق كۆك چاپىنى ئۈستىدىن كەڭ كەمەر باغلىۋالغان ئوتتۇرا ياشلىق بىر كىشى ئولتۇراتتى. ئۇ، قامچىسىدىن قان تېمىپ تۇرىدىغان ئوردا جاللاتلىرىنىڭ بىرى گايىت پاششاپ ئىدى. قالغانلىرى ساناقچى، كاتىپ ۋە ھېساپ-دەپتەرچى بەگلەر ئىدى.

پەگاغا سېلىنغان ئاددىراق داستىخان ئەتراپىدا مىلتىق-قىلىچلىرىنى تامغا يۆلەپ قويۇپ، ياقۇپ ياساۋۇل باشلىق سەككىز نەۋكەر ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كۆك چاپان، كۆن ئۆتۈك، قارا جىيەكلىك ئاق كىگىز قالپاق كىيگەن قاۋۇل يىگىتلەر ئىدى.

مېھمانلارغا قويۇق قايماق چايدىن كېيىن، پاخلان گۆشىدىن پىشۇرۇلغان ياپما ۋە ياغلىق شورپا تارتىلدى. تېخى ئانچە قاراڭغۇ چۈشمىگەنلىكىگە قارىماي، ئادەتتىكىدىن بۇرۇنراق چىراغلارمۇ يېقىلدى. ئەمدى بۇ مېھمانخانىنى قارا چىراغ ئەمەس، بىرنەچچە يوغان موم شاملار يورۇتۇپ تۇراتتى.

كەڭ ۋە قاراڭغۇ دەھلىزنىڭ تېمىغا ئېسىلغان يوغان قارا چىراغ تۈۋىدە بولسا، ئىبرىنكەرنىڭ بايلىرىدىن سوۋۇر ھاجى بىلەن باقىنىياز دىخان① نىياز دورغىنىڭ ئالدىنى توساپ، قانداقتۇ بىر مەسىلە ئۈستىدە قىزغىن گەپ تالىشىپ تۇراتتى.

— ھېچبولمىسا، مۇپتى ئاخۇنۇم بىلەن پاششاپ بېگىم بىزنىڭ ئۆيدە قونغاي،— دېدى پۇت-قوللىرى ياچىۋەكنىڭكىدەك ئىنچىكە، ئۇزۇن كەلگەن سوۋۇر ھاجى.

— ئىناپ قىلسىلا ھاجىم،— دېدى پاكار، دوغىلاق كەلگەن باقىنىياز دىخان،— ئانداق دېگىچە ھەممىسىلا بىزنىڭ ئۆيدە قونسۇن دىمەمىلا.

---

① قەدىمقى ئىراندا يەرگە ئىگە مۈلۈكدارلار «دىخان» دەپ ئاتىلاتتى. قومۇل ۋاڭلىرى دەۋرىدىمۇ، بۇ سۆز شۇ قەدىمقى مەنىسى بويىچە ئوردىنىڭ دىخانچىلىق مەيدانلىرىغا مەسئۇل بولغان كىشىگە بېرىلىدىغان مەنسەپ تەرىقىسىدە ئىشلىتىلگەن.

— ھەر ئىككىلىرى ئىنساپ قىلسىلا. قېزىبەگ غوجام باشلىق چوڭلارنىڭ ھەممىسى مېنىڭ ئۆيۈمدە قونىدۇ، قالغانلارنى ھەر قايسىلىرىغا بۆلۈپ بېرىمىز، — دەپ گەپنى ئۈزۈپ تاشلىدى نىياز دورغا.

— جىنىڭ قەستى شاپتۇلدا دىسلە، دورغام، — دىدى سۇۋۇر ھاجى كۈلۈپ.

— ھە، ئۆزلەنىڭ قەستلىرى شاپتۇلدا بولماي، ئۆرۈكنىڭ غورىسىدامىدى؟ — دىدى دورغىمۇ زەھەرخەندىلىك بىلەن كۈلۈپ.

شۇنداق، ھەممىسىنىڭ قەستى شاپتۇلدا ئىدى. سەۋەبى شۇكى، تاغدا ياشىغۇچى خەلقنىڭ كەمبەغەل تەبەقىسىلا ئەمەس، ھاللىقلىرىمۇ، ئۆز ماللىرىغا قوشۇپ شامەخسۇتىنىڭ چارۋىلىرىنى بېقىپ بېرىشكە مەجبۇر ئىدى. ھەر يىلدىكى «تۆمۈر چارۋا» سانىغدا ھەممىگە ئوخشاش شەرت قويۇلاتتى. ساناقچى بەگلەرنىڭ ئاغزىنى كىم ئوبدان ياغلىيالىسا، شۇ كۆپرەك ھايان كۆرەتتى. «كانايغا يوق، سونەيگە نەدە» دىگەندەك، ساناقچى بەگلەرنىڭ ئاغزىنى ياغلاشقا كەمبەغەللەرنىڭ ئەلۋەتتە كۈچى يەتمەيتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، چىۋىنمۇ شىرنىسى بار يەرگە قونىدۇ دىگەندەك، ساناقچى بەگلەرمۇ، ھاللىق ئائىلىلەرگە چۈشۈشنى خالايتتى.

شۇنداق قىلىپ، نىياز دورغىنىڭ تەقسىماتى بويىچە، قېزىبەگ غوجا، ئۇۋەيس مۇپتى، گايىت پاششاپ ۋە ياقۇپ ياساۋۇل باشلىق ئىككى نەۋكەر نىياز دورغىنىڭ ئۆيىدە قالدى، قالغان بەگ ۋە نەۋكەرلەر ئەھۋالغا قاراپ، ئۆي - ئۆيلەرگە تەقسىم قىلىندى.

داستىخان يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن، قېزىبەگ غوجا «چىڭگاك غوجامنىڭ يارلىقىغا بىنائەن» ساناقنى تېز تۈگىتىش ۋە ئەتىدىن باشلاپ ئىشقا كىرىشىش لازىملىقىنى قاتتىق جېكىپ ئورنىدىن تۇردى.

نىياز دورغا قېزىبەگ غوجىنى مۇم شاملار بىلەن يورۇتۇل-

غان ئايرىم بىر ئۆيگە تەكلىپ قىلىپ، «ھەزرەتلىرىگە مۇشۇ ھوجرىنى راسلاپ قويغان ئىدىم» دېدى. ئالدىن، تۆت جۈپ بۇكەن مۈڭگۈزى، ئالتە جۈپ بۇغا مۈڭگۈزى، ئاشلاپ قويۇلغان بىر ئېيىق تېرىسىگە قوشۇپ، تاختىلاپ قويۇلغان بىر بۆرە جۇۋا بىلەن بىر تۈلكە جۇۋىنى ئالدىغا قويۇپ، «ئاز بولسىمۇ، ئىلتىپات قىلغايلا» دەپ ھىجايدى.

— بەك جۇۋاپ كېتىپتىلا، — دېدى قىزبەگ غوجا سىپايىلىق بىلەن سوغاتلارغا قاراپ.

— خوش، غوجام، لايىقلىرىدا بولمىدى.

— ھە، ئېيتماقچى، شاھزادە غوجامغا ئەۋەتمەكچى بولغان ھېلىقى پەرى قىز نەدە؟ راستىنلا شۇنچىۋالا چىرايلىقمۇ؟ بىر كۆرسەك بوپتىكەن. چىرايلىققا قاراپ قويۇش سۈننەت دەيدىغۇ، ھا... ھا!...

— راستىنلا چىرايلىق ئىدى.

— «ئىدى» دەيدىلىغۇ؟

— خوش، غوجام، بەك چىرايلىق ئىدى. شاھزادە غوجامنىڭ قولىغا تەككىچە، ھەزرەتلىرىگىمۇ... ئەممازە، ئەستاغپۇرۇللا...

— ھە، نىمە ئەستاغپۇرۇللا؟

شۇنىڭدىن كېيىن، نىياز دورغا يۆتكۈنۈپ ئولتۇرۇپ ئۆزى بىلگەن ئەھۋاللارنى سۆزلەپ ئۆتتى. ئەمما، بۇ گەپلەرگە ئوغلىنى ئارىلاشتۇرماي، سەپەرقۇل بىلەن ئامانقۇلنى ۋە مەدەت بەرگەن تۆمۈر مۇجاڭنى قاتتىق يامانلاپ، ئاخىرىدا، تۆمۈر خەلپە توغرۇلۇق ھوشۇر ئىمامدىن ئاڭلىغانلىرىنى تەپسىلى ئېيتتى.

قىزبەگ غوجا كۈمۈش غاڭزىسىغا باشقىدىن تاماكا سېلىپ، بىر-ئىككى قاتتىق شورىغاچ مۇنداق دېدى:

— ھە، ئۇلۇغ بېيجىڭ خان توغرىسىدىكى گەپلەر تاققىمۇ يېتىپ چىقىپتۇ-دە، بۇ تۆمۈر دېگەن خوتۇنتالاقنى ئاسمانغا چىقىۋالسا تاپىنىدىن، يەرگە كىرىۋالسا، كوكۇلىدىن تارتىپ چىقماي

بولمايدۇ، ئۇنىڭ شېرىكلىرى بۇ يەردىمۇ بار ئىكەن-دە! نىمە قۇل دېدىڭىز ھېلىقى تېجىمەللەرنىڭ ئېتىنى، سەپەرقۇلمۇ؟

— خوش غوجام، دادىسى سەپەرقۇل، بالىسى ئامانقۇل.

— ياخشى. چىڭگاڭ غوجام ھەزرەتلىرى «ئىت سەمرىسە ئىگىسىنى چىشلەيدۇ، قۇل سەمرىسە غوجىسىغا يانىدۇ» دەپ بىكار ئېيتمىغان. بۇ تېجىمەللەرنى قاتتىقراق ئۇچۇقداپ قويمىساق بولمىغىدەك.

— شۇنداق غوجام، شۇنداق، مەن...

3

ئەتىسىدىن باشلاپ ساناق باشلاندى. خەلق تىلى بىلەن ئېيتقاندا بۇ، ساناق ئەمەس، جاننى ئېلىپ ياندا قويىدىغان «قىيناق» ئىدى. ساناقچى بەگلەرنىڭ دەپتىرىدىن ۋاڭنىڭ ھەر بىر قوشقار ۋە ئەركىكىمۇ قوزىلايدىغان، ھەربىر ئاختا ۋە ئايغىرمۇ قۇلۇنلايدىغان، ھەربىر بۇقا ۋە ئۆكۈزىمۇ موزايلايدىغان بولۇپ چىقىۋەردى. ساناقچى بەگلەرنىڭ چۆنتىكىنى توشقۇزالىغانلارنىڭ يۈكى يېنىكلەپ، كەمبەغەللەرنىڭ ھاۋىغا يېزىلىۋەردى.

ئۇۋەيىس مۇپتى مەسچىتىنىڭ سۇپىسىدا جامائەتكە ئەمر-مەرۇپ قىلىپ مۇنداق دەيتتى: «پادىشانىڭ ئەمرى ۋاجىپ. ئاللا تائالا ئۆزىنىڭ يېقىن بەندىلىرىگە پادىشالىق تەختىنى نېسىپ قىلىدۇ. سۇلايمان ئەلەيھىسسالام ئىنسى-جىن، دىۋە-پەرى ۋە جان-جانىگەرلەرنىڭمۇ پادىشاھى ئىدى. بۆرە، يولۋاسقا ئوخشاش يىرتقۇچلار چېغىدا سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىجازىتىسىز ئۇنىڭ چارپايلىرىنى يېمەيتتى. سۇلايمان ھەم پەيغەمبەر، ھەم پادىشا بولغان بىلەن ئىسلام پەيغەمبىرىگە ئىمان كەلتۈرۈش ئۇ كىشىگە نېسىپ بولمىغان. بىزنىڭ ۋاڭىمىز چىڭگاڭ غوجام ئالىيلىرى بولسا، ھەممە دىنلارنىڭ ئۇلۇغى بولغان ئىسلام دىنىنىڭ پەيغەمبىرى ۋە

پۈتۈن كائىناتنىڭ پەخرى ھەزرىتى مۇھەممەت مۇستاپا سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمنىڭ تەۋەررۈك ئەۋلادى، يەنى سەئىتزادەدۇر. شۇ ۋەجىدىن، چىلىڭگالىڭ غوجامنىڭ چارپايلىرىنى بۆرە يېمەيدۇ، ئېيىق ئېلىپ قاچمايدۇ، جۇت سوقمايدۇ، قار باسمايدۇ، كىمىكى چىلىڭگالىڭ غوجامغا خىيانەت قىلسا، ھەر ئىككى ئالەمدە جازاسىنى تارتىدۇ. بۇنى ھەممىڭلار ئۇقۇپ قېلىڭلار، ئاڭلىمىغانلارغا ئۇقتۇرۇڭلار...»

مۇيتىنىڭ گېپى شۇ يەرگە يەتكەندە، مەسچىتنىڭ ئارقىسىدىن كۆتۈرۈلگەن يىغا - زارە ۋە دات - پەريات ئاۋازلىرى ھەممىنى چۆچۈتىۋەتتى. جامائەتنىڭ كۆپ قىسمى «دۇر» قىلىپ شۇ تەرەپكە يۈگۈرۈشتى. توختىنياز مەرگەن دىگەن كىشى تېرەككە ئېسىلىپ ئۆلۈۋالغان ئىدى. ئۇنىڭ قېرى ئانىسى، خوتۇنى ۋە ئۇششاق بالىلىرى زار - زار يىغلاپ، نىمە قىلىشىنى بىلمەي تۇراتتى.

ئېرىنكىر بىنا بولغانىدىن بۇيان مۇنداق ئىشنى ھېچكىم كۆرۈپ باقمىغان ئىدى. چۈنكى، ھەممە مۇسۇلمانلارغا ئوخشاش بۇ يەرنىڭ خەلقىمۇ ئۆز - ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشنى بەك يامان كۆرەتتى. بۈگۈن بولسا، توختىنياز مەرگەندەك قاۋۇل ۋە ئاسانلىقچە باش ئەگمەيدىغان بىر كىشىنىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشى ھەممىنى بەك ھەيران قىلدى. كۆپچىلىك خۇددى بۇ ئىشنىڭ سىرىنى چۈشەنگەندەك، مەرھۇمغا ئېچىنىپ خەيرىخاھلىق كۆرسىتىشكە باشلىدى، بىرقانچەيلەن جەسەتنى ئۆيىگە ئېلىپ بېرىپ، ئۈستىگە ئاق يېپىپ قويدى.

ۋەقە مۇنداق ئىدى: بۇلتۇر توختىنياز مەرگەن ئوردىدىن ئالۋاڭغا چۈشكەن بەش جۈپ مۈڭگۈز ئۈچۈن بۆكەن ئوۋلاپ يۈرگەندە، تاغدىن يىقىلىپ پۇتى سۇنغان ئىدى. شۇ قىشلىغى قوتانغا ئۆزى قارىيالماي قېلىپ، پاشالىق قويدىن ئەللىك نەچچە قوينى بۆرە يېرىۋەتكەن. بەش جۈپ مۈڭگۈز بىلەن بۇ قويلارنىڭ

تۆۋەندە يەڭگىلىرى جەينەككىچە تۇرۇلگەن تۆت نەۋكەر قامچا تۇتقان قوللىرىنى بېلىگە تىرەپ غادىيىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ يېنىدىكى سۇپىغا ئۈژمە ياغىچىدىن ئۈچ قىرلىق قىلىپ ياسالغان، ھەر بىرى بىر غۇلاچ كېلىدىغان بىر قۇچاق پالاق يۆلەپ قويۇلغان ئىدى. بۇ، «غولدا» دەپ ئاتىلىدىغان مەخسۇس جازا قورالى ئىدى. پەشايۋانغا سېلىنغان زىلچە-گىلەملەر ئۈستىدە قېزىبەگ غوجا بىلەن ئۇۋەيس مۇپتى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا باشقا ھىساپچى بەگلەر دىققەت بىلەن ئولتۇرۇشاتتى. نىياز دورغا بىلەن ھوشۇر ئىمامىمۇ بىر چەتتە مەغرۇر قاراپ ئولتۇراتتى. گايىت پەششاپ كىمدۇ بىرسىنى كەجگىسىدىن تۇتۇپ، تىلخەتكە بارماق باستۇرۇۋاتاتتى. يۇقىرىلاردىن نۇرۇل بوۋا باشلىق يىگىرمە-ئوتتۇز كىشى يېرىم دائىرە بولۇپ ئۆرە تۇراتتى.

سەپەرقۇلنى ئېلىپ كەلگەن بەگلەردىن بىرى تازىم بىلەن بىر پارچە قەغەزنى دەرھال قېزىبەگ غوجىغا ئىككى قوللاپ سۇندى. قېزىبەگ قەغەزنى كۆزدىن كەچۈرەيلا، دەپتەر تۇتۇپ ئولتۇرغان بەگنىڭ ئالدىغا ئىتتىرىپ قويدى.

— پاشالىقنىڭ قالغان قويلىرىنى نېمە قىلدىڭ؟ — دېدى دەپتەرچى سەپەرقۇلغا ئالىيىپ.

— خوش، بېگىم. يېقىندا بىر پالاكەت كېلىپ، ئوتتۇز قوينى ئوغرىغا ئالدۇرۇپ قويدۇق. بولتۇرقى ئەللىك قوي بىلەن ئىككى جەمئىي سەكسەن تۇياق قوي گەدىنىمگە چۈشۈپ قالدى.

— ھەي گالۋاڭ، ئوتتۇزغا يۈز ئەللىكنى قوشسا قانچە بولىدۇ؟

— بىر يۈز سەكسەن، — دېدى سەپەرقۇل سەل تۇرۇۋېلىپ.

— ئەمىسە، ئىككى جەمئىي سەكسەن دېيەسەنغۇ؟

— خوش بېگىم، ئەللىككە ئوتتۇزنى قوشساق سەكسەن بولىدۇ.

— ھەي، خوتۇنتالاق، سەن كىمنى گالۋاڭ ئەتمەكچىسەن،

قارا، بۇنىڭغا،— دەپتەرچى ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ سەپەرقۇلنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە دەپتەرنىڭ قېتىدىن قېلىن خوتەن قەغىزىگە يېزىلغان بىر مۆھۈرلۈك تىلخەتنى چىقىرىپ، ئۇنىڭ كۆزىگە تىققدەك بولدى. ئاندىن،— بۇ سىنىڭ بارمىغىڭمۇ-ئەمەسمۇ. نىياز دورغام بىلەن ھوشۇر ئىمامنىڭ شاھىت بولغىنى يادىڭدىمۇ؟— دىدى.

— شۇنداق بېگىم، بۇنىڭ ھەممىسى راست.

— ئەمىسە، نىمىشقا سەكسەن دەيسەن؟

— ئەللىككە ئوتتۇزنى قوشساق، سەكسەن بولمامدۇ؟

— تولا ھارامزادىلىك قىلما!— دىدى دەپتەرچى، بوۋايىنىڭ ياقىسىغا ئېسىلىپ.

— ھاي، ھاي، بېگىم سەۋرى قىلسىلا،— دىدى ئۇۋەيس مۇپتى،— ھەر ئىش بولسا، شەرىئەت يولى بىلەن قىلغايمىز. قېنى تىلخەتنى ماڭا بەرسىلەچۇ.

ھىساپچى تىلخەتنى ئۇۋەيس مۇپتىغا ئىككى قوللاپ سۇندى. مۇپتى ئۇنى ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن مۇنداق دىدى:

— سەپەرقۇل، ئۆزىڭىز يۈز ئەللىك قويغا قەرزدار بولدۇم، كېلەر يىلى جەزمەن پاخلىنى بىلەن قوشۇپ تۆلەيمەن دەپ بارماق بېسىپ تىلخەت بېرىپتىكەنسىز، شاھىتلارمۇ ھازىر ئىكەن، ئۆز گېپىدىن يانماق مۇسۇلمانغا جايىز ئەمەس. مانا قاراڭ.

مۇپتى ئورنىدىن تۇرۇپ، تىلخەتنى سەپەرقۇلغا يەنە كۆرسەتتى، ھەقىقەتەنمۇ، موللادىچە قىلىپ قۇمۇش قەلەمدە پۈتۈلگەن تىلخەتتە «1 لگ» دىگەن سۆزنىڭ ئالدىغا «يۈز» دىگەن سۆز قىستاپ كىرگۈزۈلگەنلىكى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. سەپەرقۇل خەت ئوقۇيالمىسىمۇ، ئەھۋالنى دەرھال چۈشىنىپ «يالغان! ئەزبىرايى يالغان!» دەپ ۋاقىراپ تاشلىدى.

— ھەي قېرى ئېبجەمەل،— دەپ كايىپ كەتتى قېزىبەگ غوجا قولىدىكى پىيالىنى داستىخانغا پىقىرىتىپ تاشلىۋېتىپ،— يۈرد-

گىلىڭ يوغىناپ، تىلىڭ ئۇزۇراپ قاپتىغۇ. كىم ساڭا يەل بېرىۋاتىدۇ؟ تۆمۈر مۇجاڭمۇ؟ ئۇنىڭ پالتىسى ھەرقانچە ئىتتىك بولغان بىلەن تاشنى يارالمايدۇ. ئۇر، بۇ خوتۇنتالاقنى!

نەۋكەرلەر سەپەرقۇلنى شۇ زامان يېرىم يالىڭاچلاپ دۈم ياتقۇزدى-دە، پۇت-قوللىرىنى بېسىپ تۇردى. گايىت پاششاپ ئۇنىڭ يوتىسىغا غولدا ئۇرۇشقا باشلىدى. ئېغىر غولدا بوۋاينىڭ قۇرۇق سۆگەك يوتىسىغا تەككەندە، خۇددى تاختايغا تېگىۋاتقاندەك قاڭقىپ كېتەتتى. شۇ ئارىدا، تالادىن دات-پەرياد بىلەن ھاسىراپ-ھۆمىدەپ كىرگەن رەۋىخان موماي ئۆزىنى بوۋاينىڭ ئۈستىگە ئاتتى. كۆز يۇمۇپ-ئاچقىچە مومايىنىڭ باش-كۆزىمۇ قانغا بويالدى. ئۇ ئۆز جۆپتىنىڭ ئۈستىدە ھۇشسىز ياتاتتى. گايىت پاششاپ غولدىنى يەنە كۆتەردى. دەل شۇ چاغدا تالادىن يولۋاستەك ئېتىلىپ كىرگەن ئامانقۇل پاششاپنىڭ قولىدىن غولدىنى تارتىۋېلىپ، ئۇنىڭ ئۆزىنى ساۋاشقا باشلىدى. نەۋكەرلەر ئامانقۇلغا يوپۇرۇلدى. دەھشەتلىك ئېلىشىش باشلاندى، ھويلىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى قىقاس-چۇقان بىلەن ئۆرە-تۆپە بولۇشۇپ كەتتى.

بىراق، بۇ ئىش قانداق تېز باشلانغان بولسا، شۇنداق تېز تۈگىدى، باش-كۆزى يېرىلغان ئامانقۇلمۇ تېرەككە باغلاپ تاشلاندى. گايىت پاششاپمۇ قانغا مىلىنىپ يېرىم ھۇشسىز ياتاتتى. باشقا نەۋكەرلەر بولسا، باش-كۆزلىرىدىكى قاننى تازىلاش، يارىلىرىنى تېڭىش بىلەن ئاۋارە ئىدى.

قېزىبەگ غوجا خۇددى «جىن تەككەن» ساراڭدەك بىردىنلا قاتتىق قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. ھەممە كىشى ئۇنىڭغا ھەيران بولۇپ قارىدى. ئۇ غاڭزىسىغا سەرەڭگە يېقىۋېتىپ مۇنداق دېدى:
«بۇ قورقماس ئارسلاننى قانداق تۇتارمەن دىۋىدىم. ئۆزى كېلىپ قاپقانغا چۈشكىنىنى قارىمامدىغان! بېلىقنى بىردىن-بىردىن تۇتۇپ، دەريا بويىدا قاچانغىچە ئولتۇرارمەن دىۋىدىم. ھەممىسىنىڭ ئۆز ئايىغى بىلەن كېلىپ تورغا چۈشكىنىنى دىمەمدىغان. قېنى، مۇپتا-

خۇنۇم، پەتىۋالىرىنى ئىلدامراق بەرسىلە!»

ئۇۋەيس مۇپتى كاتىپ بلەن بردەم كۇتۇلداشتى. كاتىپنىڭ قۇمۇش قەلىمى ئالدىدىلا يېزىپ قويۇلغان ھۆكۈم قەغىزى ئۇستىدە يەنە بردەم يورغىلاپ توختىدى.

— قېنى، ئوقۇسىلا، — دېدى قېزبەگ غوجا.

— خوش، غوجام، — دەپ ھۆكۈمنى ئۈنلۈك ئاۋاز بلەن ئوقۇشقا باشلىدى مۇپتى.

ھۆكۈمنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: بىرىنچى، سەپەرقۇل پاشالىقتا بۇلتۇر يۈز ئەللىك قوي قەرزدار بولغان، ئۇنىڭ سەكسىنى ئەلۋەتتە ساغلىق بولىدۇ، يۈز ئەللىك قويغا شۇ سەكسەن پاخلان قوشۇلغاندا، بۇ يىل ئىككى يۈز ئوتتۇز تۇياق بولىدۇ. ئۇنىڭغا يېقىندا يەپ كەتكەن ئوتتۇز تۇياقنى قوشقاندا، جەمى ئىككى يۈز ئاتمىش تۇياق قوي تۆلەپ بېرىشى لازىم؛ ئىككىنچى، ئوغلى ئامانقۇل ئوغرىلاپ كەلگەن قازاق قىزىنى ئامانقۇلغا نىكاسىز چېقىپ، ئىسلام شەرىئىتىگە قاتتىق خىلاپلىق قىلغان. ئاخىرىدا ئاتا-بالا ئىككىسى ئۆز قىلمىشىدىن قورقۇپ، ئۇ قىزنى كۆزدىن يوقاتقان؛ ئۈچىنچى، چىلىڭ گاڭ غوجامغا دۈشمەنلىك نىيىتىدە بولغان تۆمۈر مۇجاڭ دېگەن بۇزغۇنچىنى ئۆيىدە قوندۇرۇپ، ئۇنىڭ بلەن بىرلىكتە پىتنە-ئىغۋا تارقاتقان؛ تۆتىنچى، سەپەرقۇلنىڭ ئوغلى ئامانقۇل ساناقچى بەگلەرنىڭ باش-كۆزىنى يېرىپ، ئۇلارنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، سەپەرقۇلنىڭ بارلىق مال-مۈلكى، ئۆي-سەرەمجانلىرى تۆلەك ھىساۋىغا پاشالىق قىلىنىدۇ. ئۆزى پاشالىق ماللارنى بېقىش ئۈچۈن نىياز دورغىنىڭ ئۆيىدە ئۆمۈر بويى چاكار بولۇشقا ھۆكۈم قىلىنىدۇ، ئوغلى ئامانقۇل زىندانغا سېلىنىدۇ.

— ئەمدى، قازاق قىزى ئۆز ئايىغى بلەن ئالدىلىرىغا كېلىدىغان بولدى، — دېدى ھوشۇر ئىمام نىياز دورغىنىڭ قۇلىغىغا پىچىرلاپ. نىياز دورغا ھويلىدىن غەمكىن چىقىپ كېتىۋاتقان پۇق

رالارنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ، مەغرۇلۇق بىلەن ساقىلىنى سىلاپ قويدى.

— بۇ ئىشلارنى سەنمۇ كۆرۈپ قوي! — دېدى تۇرۇل بوۋا، ئاخىرقى نۇرلىرىنى پارچە بۇلۇتلار مەگزىدە قالدۇرۇپ تاغ ئارقىسىغا يوشۇرۇنۇشقا ئالدىراۋاتقان كۈز قۇياشىغا قاراپ.

يەتتىنچى باپ

شامەخسۇت ۋاڭنىڭ چۈشى

شەپەرەڭ ياخشى كۆرمەيدۇ دەپلا،
كۈنگە قارشى چىقىش مۇمكىنمۇ؟

— شەيخ سەئدى①

1

— مەن شۇنچىۋالا قېرىپ كېتىپتىمەنمۇ؟ مېنى بۇ قېرى تاز بەكمۇ ئانى تاپقىلى تۇردىغۇ؟

— يوقسۇ، پۇچۇڭ ئاغىچام، ئاي يۈزلىرى ھىلىمۇ گۈلسۈرۈختەك②، چاچلىرى قۇندۇز، كۆزلىرى يۇلتۇزدەك تۇرامدۇ. كېپىمگە چىن پۈتمىسىلە، ئەينەككە قاراپ باقسىلا، — دېدى قېلىن قارا دۇردۇندىن تون كىيىپ، بېشىغا ئاق شايدىن لىچەك سېلىۋالغان

---

① شەيخ سەئدى — مىلادى 1184—1291 - يىللىرى ياشىغان مەشھۇر پارس مۇتەپەككۇر شائىرى.

② گۈلسۈرۈخ — قىزىلگۈل.

جىۋەككىنە بىر موماي چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرتۈپ.

«پۈجۈك ئاغىچا» ئارقىسىغا ئۆرۈلۈش بىلەن يوغان بوي ئەينەكتە ئۆزىنى كۆردى، بۇ ئەينەككە ھەر كۈنلۈكى ئونلارچە قېتىم قاراپ تۇرىدىغانلىغىغا قارىماي، خۇددى ئۆزىنى بىرىنچى قېتىم كۆرۈۋاتقاندەك، قاش - كۆزلىرىنى سۈزۈپ، چاچلىرىنى سىلاپ، قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. ئەينەكتە ئالما ئورۇقى رەڭ ئېسىل خاڭجۇ تاۋىرىدىن تىكىلگەن ئۇزۇن كۆينەك، ئۈستىدىن ئۆرە ياقىلىق كىمخاپ نىمچە، بېشىغا ياقۇت كۆزلۈك ئالتۇن قاداقلار قادالغان زەر دوپپا كىيىپ، ھاۋا رەڭ ئېسىل شايىدىن لىچەك ئارتىۋالغان زىلۋا بويلۇق بىر ئايال تۇراتتى. ئۇنىڭ ئىنچىكە، ئۇزۇن بارماقلىرىدىكى گۆھەر كۆزلۈك تىللا ئۈزۈكلەر بىلەن قۇلاقلىرىدىكى ياقۇت كۆزلۈك سۆكىلەر چاقناپ تۇراتتى؛ ئىنچىكە قاشلىرى ئاستىدىكى شەھلا كۆزلىرى ئويىناپ تۇراتتى. بىراق، ئۇنىڭ يۈزى ھىلىقى موماينىڭ ئېيتقىنىدەك قىزىلگۈلدەك ئەمەس، سېرىق مومدەك ئىدى؛ چاچلىرىمۇ ئاق سانچىلغانلىغى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. دېمەك، مۇشۇ نۇقتىدا موماي يالغان ئېيتقان ئىدى.

بۇ «پۈجۈك ئاغىچام» دېگىنى شامەخسۇت ۋاڭنىڭ ئايالى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆز ئىسمىنى ھېچكىم بىلمەيتتى؛ بىلگەن تەقدىردىمۇ، ھەرگىز تىلغا ئالمايتتى. چۈنكى، ۋاڭنىڭ ئائىلە - تەۋەلىرىنى ئۆز ئىسمى بىلەن ئەمەس، ئۆزىگە خاس دەرىجە - ئۇنۋانلىرى بىلەن ئاتاش ۋاڭ ئوردىسىنىڭ يوسۇنى ئىدى.

ئەمدى بىزمۇ، شۇ كونا يوسۇنغا رىئايە قىلىپ، بۇ ئايالنى «پۈجۈك ئاغىچا» دەپ ئاتايمىز.

— ئانداق بولسا، بۇ قېرى تاز نېمىشقا ھەدېسىلا ياش قىزلارغا نىكالىنىپ ئالىدۇ، — دېدى پۈجۈك ئاغىچا، يىپەك گىلەم ئۈستىدە لەرزان مېڭىپ يۈرۈپ، ئۇنىڭ گۈل ۋە كېپىنەك سۈرەتلىرى كەشتىلەنگەن قېلىن تاپانلىق كالۇتۇن كەشى يوغان

پەنجىرىلەردىن چۈشكەن كۈن نۇرىدا ۋال-ۋۇل قىلىپ، كۆزنى قاماشتۇراتتى.

— ئاڭلىشىمچە، — دېدى موماي، تېۋىپلار چىڭگاك غوجامغا ئۈچ قىزنى دورىلىققا بۇيرۇپتىدەك.

— قىز نېمە ئاغرىققا دورا بولغىدەك؟

— ئەر كىشى قېرىپ قالغاندا، ياش قىزلارغا نىكاھلانسا، ياشىرىپ قالغىدەكمىش، — دېدى موماي مۇغەمبەرلىك بىلەن كۈلۈپ.

— ئانداقتا بىر قېرىپ قالساق، بىزگە نېمە دورا بولغىدەك، — دېدى پۈجۈك ئاغىچا يەنە قاقاقلاپ كۈلۈپ. مومايمۇ تەڭلا كۈلۈشۈپ بەردى.

شۇ ئارىدا ئىككى كېنىزەك كۈمۈش پەتنۇستا قەن-گېزەك ۋە مېۋە-چېۋە ئېلىپ كىرىپ، ياڭاق ياغىچىدىن ياسالغان نەقىشلىك شىرەگە تىزدى ۋە ئالتۇن يالىتىلغان پىيالىلەرگە چاي قۇيدى.

— قېنى ئولتۇرۇڭ، ئايىسە ئاپپاق ①، — دېدى پۈجۈك ئاغىچا، ئۆزى دۇخاۋا كۆرپىگە ئولتۇرۇۋېتىپ، — مەن رەھمەتلىك ۋاڭ ئاپامغا ئوخشامدىمەن؟

— بۆلەكچىلا ئوخشايدىلا، قۇيۇپ قويغاندەك.

2

پۈجۈك ئاغىچىنىڭ «ۋاڭ ئاپام» دېگىنى قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ سەككىزىنچىسى، يەنى ئاياللاردىن تۇنجى قېتىم ۋاڭ بولغان مېھرىبانۇ چىڭ ۋاڭ بولۇپ، ئۇ ئەسلىدە قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ يەتتىنچىسى

---

① ئاپپاق — ئۇ چاغلاردا بەگلەرنىڭ ئاياللىرى ياكى ئوردا بىلەن يېقىن ئالاقىسى بولغان چوڭ ياشلىق ئاياللارنىڭ ئىسىملىرىغا ئۇلىنىپ ئېيتىلىدىغان بىر خىل ئۇنۋان ئىدى

مۇھەممەت بەشىرۋاڭنىڭ خانىشى ئىدى. مۇھەممەت بەشىرنىڭ ۋاڭلىق دەۋرى مىلادى 1864-يىلىدىن ئېتىۋارەن خوتەن، يەركەن، قەشقەر، ئاقسۇ، ئىلى، ئۈرۈمچى، قۇمۇل قاتارلىق جايلاردا مانجۇ ئىستىبداتى ۋە يەرلىك فېئوداللارغا قارشى ئارقا-ئارقىدىن قوزغالغان خەلق قوزغىلاڭلىرى يىللىرىغا توغرا كەلدى. قوزغىلاڭ يىللىرىدا، مۇھەممەت بەشىر مانجۇ خانلىقى تەرىپىدە تۇرغانلىقتىن، 1866-يىلى قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ ۋاڭلىقى زاۋال تاپقان ۋە مېھرىبانۇ ئۆزىنىڭ ئوغلى غۇلاممىددىن بىلەن ئىككى قىزىنى ئېلىپ، تاغمۇ-تاغ سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن. ئاخىرى قۇمۇل تەۋەسىدە تۇرۇش خەتەرلىك بولغىنى ئۈچۈن، جەنۇبىي شىنجاڭغا قېچىپ بېرىپ، بۈگۈر يېڭىساردا تۇرۇپ قالغان ئىدى. مۇھەممەت بەشىرۋاڭنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى، «خانىش» ۋە «شاھزادە»سىنىڭ قېچىپ كېتىشى بىلەن قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ تارىخى بىر زامان ئۈزۈلۈپ قالدى. خەلق قوزغىلىڭى بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن، مانجۇ خانلىقى قۇمۇلنىڭ ئىستراتېگىيىدە مۇھىم ئورۇن ئىكەنلىكىنى ۋە قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ئىزچىل ھالدا مانجۇ خانىغا سادىقلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، مېھرىبانۇنى بۈگۈر يېڭىساردىن قۇمۇلغا ئېلىپ كەلدى؛ بىراق، ئۇنىڭ ئوغلى غۇلاممىددىن تۇغما ئېپىپناق (پالەچ) بولغانلىقتىن، مانجۇ خان مەخسۇس يارلىق بىلەن مېھرىبانۇنى قۇمۇل ۋاڭى قىلىپ تىكلىدى ۋە قوزغىلاڭ يىللىرى خاراپ بولۇپ كەتكەن ۋاڭ ئوردىسىنى نۇرغۇن پۇل خەجلەپ ئەسلىگە كەلتۈرۈپ بەردى. شۇنداق قىلىپ، قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ ئۈزۈلۈپ قالغان تارىخى مانجۇ خانلىقىنىڭ قولى بىلەن يەنە ئۇلاندى.

مېھرىبانۇ ۋاڭلىق تەختىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن، «يېغىلىق» يىللىرى خاراپ بولغان ئىگىلىكنى تىكلەشكە كىرىشتى: ئېرىق-ئۆستەڭ ۋە كۆۋرۈكلەرنى تۈزىتىپ، ئاق قالغان يەرلەرنى تېرىتتى.

ئىگىسىز قالغان يەرلەرنى ئىزدىلەپ (مۇنداق يەرلەر ئون مىڭ موغا يەتكەن) «گاداي ساڭ يېرى» دەپ نام بېرىش بىلەن بۇ يەرلەرنى ئىجارىگە بەرگۈزدى، ھوسۇلىنى «گاداي ساڭ»غا قويدۇرۇپ، ئۇنىڭغا مەسئۇل كىشىلەرنى بەلگىلىدى. مۇنداق كىشىلەر «سىدىر» دەپ ئاتىلاتتى. سىدىرلار «گاداي ساڭ» ئاشلىقىدىن ھەر كۈنى نۇرغۇن نان ياقتۇرۇپ، باشپاناسىز قالغان يوقسۇللارغا تارقىتىپ تۇراتتى. خەلقنىڭ ھال-ئەھۋالى بىرئاز ياخشىلانغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ دائىرىسىنى كىچىكلىتىپ، پەقەت غېرىپ-مىسكىن، يېتىم-يېسىر، ئاجىز-ئورۇقلارغىلا بېرىدىغان قىلدى ①.

مېھرىبانۇ چىڭۋاڭ ئۆز «دۈشمەن» لىرىدىن ئۆچ ئېلىشنىمۇ ئۇنۇتمىغان ئىدى. ئۇ يېغىلىق يىللىرى مۇھەممەت بەشىرۋاڭنى ئۆلتۈرۈشكە قاتنىشىپ، كېيىن ئۆزىنى ۋاڭ، خوتۇنىنى پوجىڭ دەپ ئېلان قىلغان سوپۇرگە پاكار بىلەن سوپۇرگە غازىبەگ دىگەنلەرنى تاپتۇرۇپ كېلىپ، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ باشلىرىنى سېپىل دەرۋازىسىغا ئاستۇردى.

شۇ ئارىدا، مېھرىبانۇنىڭ چوڭ قىزى (چوڭ ئايلا خېنىم) تېخى ياتلىق قىلىنماي تۇرۇپلا، تويۇقسىز بىر ھادىسىگە ئۇچراپ قازا تاپتى. كىچىك قىزى (كىچىك ئايلا خېنىم) مۇ، بويىغا يېتىپ، ھەتتا شۇ زاماننىڭ قائىدىسى بويىچە ئېيتقاندا، ۋاقتىدىن ئۆتۈپ كەتتى. چۈنكى، قۇمۇل تەۋەسىدە «ئاق سۆڭەك» (ۋاڭ جەمەتى) دىن ئۇنىڭغا لايىق تېپىلمىدى؛ ئاددى پۇقرالارنى ئۇلار ئۆزىگە لايىق كۆرمەيتتى. مېھرىبانۇ چىڭۋاڭ مۇشۇ ئىش ئۈچۈن بېشىنى قاتۇرۇپ تۇرغاندا، ئۆز ۋاقتىدا مۇھەممەت بەشىر ۋاڭنىڭ تەيجەسى ھەم ئۇنىڭ يېقىن تۇققىنى بولغان تاجىددىن تەيجى دىگەن

---

① كېيىن، شا مەخسۇت «گاداي ساڭ يېرى»دىن چىققان ئاشلىقنى ئوردىنىڭ ئېھتىياجىغا ئۆتكۈزۈۋېلىپ، پەقەت ھەر يىلى رامىزان ئېيىدا ئوتتۇز كەمبەغەل مومايغا بىردىن نان، بىر كىيىملىكتىن بۆز بېرىدىغان بولغان. 1936 - يىلدىن كېيىن «گاداي ساڭ يەرلىرى»نى ئۇيغۇر مەدەنى ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، مەھسۇلاتىنى مەدەنى-مائارىپ ئىشلىرىغا سەرپ قىلغان.

كىشىنىڭ قۇمۇل تاغلىرىنىڭ بىرىدە ئامان ساقلىنىپ قالغان بىر ئوغلى بارلىقىنى ئاڭلاپ قالدى - دە، دەرھال ئۇنى تېپىشقا شۇمشۇقلۇق تاھىر مىراپنى ئەۋەتتى. تاھىر مىراپ نەرناسۇ دېگەن تاغدا ياشايدىغان بىر موماينىڭ ئۆيىدىن ئىزلىگەن كىشىسىنى تاپتى. بۇ، راستىنلا تاجىددىن تەيجىنىڭ ئوغلى شا مەخسۇت بولۇپ، يېغىلىق يىللىرى دادىسى قوزغىلاڭچىلاردىن قېچىپ تاققا چىققاندا، ئۇنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ بارغان ۋە ئاتا - بالا ئىككىسى پۇقراچە ياسىنىپ جان بېقىپ يۈرگەن ئىدى. ئۇ چاغلاردا شامەخسۇت ئون نەچچە ياشلىق بالا ئىدى. ئۇ، دادىسىدىن كېيىن، ھېلىقى موماينىڭ قويىنى بېقىپ، جان ساقلىغان، موماي باشقىلارغا تونۇتماسلىق ئۈچۈن، ئۇنىڭ بېشىغا كۆكگۈرت پوقىنى سۈرتۈپ، تازغا ئوخشىتىپ قويغان ئىدى. ئۇ يىگىرمە ئالتە يېشىغىچە ئۈستىدە ياغاق جۇۋا، پۇتىدا چورۇق بىلەن شۇ تاغدا ياشىغان. مېھرىبانۇ ئۇنى ئوردىغا كەلتۈرۈپ، بىرنەچچە ۋاقىت پەرۋىش قىلغاندىن كېيىن، چوڭ توي ئۆتكۈزۈپ، ئۇنى ئۆزىگە كۈيوغۇل قىلىپ ئالغان ۋە ئوردىنىڭ مۆھۈردارلىق (تامغىچى) مەنسۇپنى بەرگەن.

ئارىدىن تۆت يىل ئۆتكەندە، مېھرىبانۇ چىڭۋاڭ: «ئىنىملا دېگەن بىلەن مەن ئايال كىشى. گاي - گايىدا ئۆزەمنى بىر قانتى يوق قۇشتەك سېزىپ قالىمەن؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۆلۈم دېگەن قاش بىلەن كىرپىك ئارىسىدا، مېنىڭدىن كېيىن ۋاڭلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىدىغان ئوغلۇم يوق، شۇڭا، كۈيوغلۇم شا مەخسۇت بەگنى ئۆزەمگە ياردەمچى ۋاڭ قىلىپ بېرىش توغرىسىدا بېيجىڭ خانىغا خەت سۇنسامىكىن» دېگەن خىيالغا كېلىپ، بۇنى ئۆزىنىڭ مەسلىھەتچىسى نەمىتۇللا قېزىبەگكە ئېيتىدۇ.

نەمىتۇللا قېزىبەگ ئاددىي خەلق ئىچىدىن چىققان، كۆڭلى تۈز، گېپى ئوچۇق ساددە ئادەم ئىدى. كۆپىنچە پۇقرالار تەرەپتە

تۇرۇپ، مېھربانۇ چىلىك ۋاڭغا ياخشى مەسلىھەتلەر بېرەتتى. شۇڭا مېھربانۇ چىلىك ۋاڭمۇ، ئۇنى قەدىرلەپ، ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىسى ۋە بەزى ئىشلاردا ياردەمچىسى قىلىۋالغان ئىدى. نەمتۇللا بولسا، ئۆزىنىڭ ساددىلىقىدىن، «كىم بىلىدۇ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە، مېھربانۇ چىلىك ۋاڭنىڭ كۆڭلى ماڭا چۈشۈپ قالسا ئەجەپ ئەمەس. ئۇ نىمىلا دېگەن بىلەن ئېرى يوق ئايال كىشى ئەمەسمۇ. شۇنداق بولۇپ قالسا، بىرىمىز ۋاڭ، بىرىمىز پۇجۇڭ ئاغىچا بولۇپ ئالەمدىن ئۆتمەيمىزمۇ» دەپ ئويلاپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شامەخسۇتنىڭ پۇقرالارغا نىسبەتەن قاتتىق كۆڭۈللۈكى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ مۇغەمبەرلىك بىلەن ئويناپ تۇرىدىغان قوڭغۇر كۆزلىرى نەمتۇللاغا زادى ياقمايتتى. شۇڭا، مېھربانۇنىڭ بايىقى پىكرىنى قەتئىي رەت قىلدى.

بىراق، مېھربانۇ چىلىك ۋاڭ ئۆز پىكرىدىن يانماي، يۇقۇرىدىكى مەزمۇندا مانجۇ خانغا ئىلتىماس يېزىشنى ئوردىنىڭ خەنزۇ كاتىپلىرىغا تاپشۇردۇ. شامەخسۇت ئىلتىماسقا تامغا باسىدىغان چاغدا، بۇ ئەھۋالنى بىلىپ قېلىپ، مەسئۇل كاتىپنى نۇرغۇن نەق پۇل ۋە كېلىچەككە مەنسەپ ۋەدە قىلىش بەدىلىگە سېتىۋالدۇ-دە، بۇ ئىلتىماسنى ئۆز پايدىسىغا يازدۇرۇپ، بېيجىڭغا ماڭدۇردۇ. بېيجىڭدىن: «ئىلتىماسىڭلارغا بىنائەن، شامەخسۇت چىلىك ۋاڭ، مېھربانۇ ياردەمچى ۋاڭ بولسۇن» دېگەن مەزمۇندا جاۋاپ كېلىدۇ. مېھربانۇ ھەيرەت ۋە غەزەپ بىلەن ئالا-توپىلاڭ كۆتىرىپ، بۇ سۇيىقەستىنىڭ سىرىنى ئېچىشقا نەمتۇللانى بۇيرۇيدۇ. نەمتۇللا قاتتىق تەپتىش قىلىپ، شامەخسۇتنىڭ نەيرىڭى ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىقىدۇ. دەل شۇ چاغدا، شامەخسۇت ئۆز كىشىلىرى ئارقىلىق خەلق ئىچىگە «مېھربانۇ خېنىم نەمتۇللا قىزىبەككە ئۆگىنىپ قاپتۇ، كېچىلىرى بىللە بولىدىكەن» دېگەن ئېغۋانى تارقىتىدۇ-دە، ئۆزى مېھربانۇ چىلىك ۋاڭنىڭ قېشىغا كىرىپ، «بۇ نىمە دېگەن سەت گەپ! سۈرۈشتۈرۈپ كۆرسەم، نەمتۇللا دېگەن قارا يۈزنىڭ ماختانچاقلىق قىلىپ، ئۆزى تارقاتقان گەپلەر ئىكەن» دەپ چاقىدۇ.

مېھرىبانۇ نومۇس ۋە غەزىۋىدىن ھوشىدىن كەتكەندەك دەرىجىگە يېتىپ، «ئۇ قارا يۈزلى نىمە قىلسىڭىز قىلىڭ، مېنى بۇ بەدنامىدىن قۇتۇلدۇرۇڭ» دەيدۇ. دەل شۇنداق بۇيرۇقنى كۈتۈپ تۇرغان شامەخسۇت نەمىتۇللانى تاياققا بېسىپ، يوتا ئىلىگىنى ئۈزۈپ تاشلايدۇ. نەمىتۇللا تاياقنىڭ زەربىسى بىلەن ئۇزۇنغا بارماي ئۆلۈپ كېتىدۇ. شامەخسۇت ئۆز رەقىبىنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادلىرىدىنمۇ قىساس ئالىدۇ. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، مانجۇخانىنىڭ قومۇلدىكى ھەربى مەمۇرى ئەمەلدارلىرى زوزۇڭتاڭ باشچىلىقىدا زور داغدۇغا بىلەن ۋاڭ ئوردىسىغا كىرىپ، شامەخسۇتقا چىڭ ۋاڭلىق تاجىنى كىيدۇرىدۇ. مېھرىبانۇ ياردەمچى ۋاڭ نامىدا بىرنەچچە يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

3

بابا پۇجۇڭ ئاغىچا بىلەن ئايسە ئاپپاق كەپىلىشىپ ئولتۇرغان ئۆي ئەسلىدە مېھرىبانۇ چىڭ ۋاڭنىڭ شامەخسۇت بىلەن پۇجۇڭ ئاغىچىغا تۇتۇپ بەرگەن ھوجرىسى ئىدى. ئوتتۇز نەچچە يىلدىن بۇيان، ۋاڭ ئوردىسى بىرقانچە قېتىم ئىسلاھ قىلىنىپ، يېڭىلانغان بولسىمۇ، پۇجۇڭ ئاغىچىنىڭ تەلىۋى بويىچە بۇ ھوجرىنىڭ ئورنى ئۆزگەرتىلمەي كەلگەن. ھەتتا ئوردىنىڭ ياتاق قىسمى ئون نەچچە مېتىر ئىگىزلىتىلگەن چاغدىمۇ، بۇ ھوجرا يەنىلا بۇرۇنقى ئورنىغا توغرا كەلتۈرۈپ قايتا ياسىتىلغان ئىدى.

— بۇ قېرى تاز كۆرگەن كۈنلىرىنى ئۇنتۇپ، رەھمەتلىك ۋاڭ ئاپامنىڭ ئىلتىپاتلىرىنىمۇ يادىدىن چىقىرىپ قويدى. بولمىسا، تېۋىپ بۇيرۇدى دەپلا، مېنى شۇنچە خورلاپ ئۆزىنىڭ سايىسىنىمۇ كۆرسەتمەيدىغان بولۇپ كېتەمدۇ؟ دېدى پۇجۇڭ ئاغىچا كۆز يېشى قىلىپ.

— كۆڭۈللىرىنى بۇزمىسىلا، خېنىم ئاغىچام، دېدى ئايسە ئاپپاق، ھەزرەتلىرىنىڭ كۆزلىرىدىن ياش تامسا، مېنىڭ كۆزۈمدىن خۇن

ئاقمامدۇ؟! ياشلىق دېگەن يالقۇن، قېرىلىق دېگەن تۈتۈن دەپ، چىلىڭ گاڭ غوجامنىڭ ياشىرىۋالغۇسى كەلسىمۇ كەلگەندۇ. ئەممازە، تۆگە قانچە، يېغىرى شۇنچە دەپ، چىلىڭ گاڭ غوجامنىڭمۇ بېشىدا ئوت كۆيۈۋاتقان ئوخشايدۇ. ئۇنداق بولمىسا، ھەزرەتلىرىنى يوقلىماي قويامدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئايسە ئاپپاق ئۆزىنىڭ ئوغلى تۇرشا تۇغبېگىدىن ① ئاڭلىغانلىرىنى قىزغىن سۆزلەپ كەتتى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، بىرەر ئايدىن بۇيان ئىچكىرىسىدە ناھايىتى چوڭ يېغىلىق بولۇپ كېتىپتۇ. پۇقرالار خاننىڭ ئەمەلدارلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، يامۇللارنى ئىگىلەپ ئەپتۇ. ئەمدى بېيجىڭ خانىمۇ تەختتىن چۈشكۈدەك، يېغىلىق قىلغانلار بۇ تەرەپلەرگىمۇ كەلگۈدەك. ئۇلارنىڭ شېرىكلىرى قۇمۇلدىمۇ خېلى باردەك. تۆمۈر مۇجاڭ دېگەن ئادەم بەش شەھەر، ئون ئىككى تاغنى ئارىلاپ يۈرۈپ چىلىڭ گاڭ غوجامنىڭ ئۈستىدىن بولمىغۇر گەپلەرنى تارقىتىپ، قۇتراتقۇلۇق قىلىپ يۈرگۈدەك. مىرشاپ، پاششاپلار تۆمۈر ئىسىملىك بىرەر يۈز ئادەمنى تۇتۇپ، سوراق قىپتۇ. ئەمما، ھېلىقى راست تۆمۈر ھېلىھەمچە تۇتۇلۇپ بەرمەپتىمىش. سەۋەبى، ئۇنى ئاڭلىغان بىلەن، تونۇيدىغان كىشى تېپىلمايتىمىش، ئۇنىڭ ئۈستىگە، تۆمۈرنىڭ سۇلايمان قالپىقى بار ئىمىش، ئۇنى كىيىۋالسا، كۆزگە كۆرۈنمەيدىكەن.

— شۈكچۈ، قارىسىلا، پۇچۇڭ ئاغچام، — دەپ داۋام قىلدى ئايسە ئاپپاق، — چىلىڭ گاڭ غوجامنىڭ قىزلارغىمۇ قارايدىغان پۇرجىسى يوق، يېگىنى ئوغا، كىيگىنى كېپەن بولۇپ، غەم-غۇسسىگە چۆمۈپلا كېتىپتۇدەك. ئۇ، كۈندىلا دېگۈدەك خاننىڭ ئەمەلدارلىرى، تەيجى بەگ غوجاملار بىلەن تاڭ تاڭلار ئېتىپ كەتكىچە مەسلىھەت

---

① تۇغبېگى — ئەسلىدە ھەربى قوشۇننىڭ تۇغ-بايراقلىرىغا مەسئۇل كىشىگە بېرىلىدىغان مەنسەپ بولسىمۇ، شامەخسۇت دەۋرىدە ۋاڭنىڭ خاس مۇھاپىزەتچىلىرى باشلىقى «تۇغبېگى» دەپ ئاتىلاتتى.

قىلىشىپ، ئۆۋەنكى ئوردىدا تۈنەپ قالغىدەك. ھازىر خانىقا، مەدرىسلەردە يۇرتنىڭ تېچلىقى ۋە خان بىلەن چىلىك گاڭ غوجامنىڭ ئامانلىقىنى تىلەپ، نەزىر-چىراق، قۇرئان-تىلاۋەتلەر ئۆتكۈزۈلۈۋېتىپتۇ.

ئايسە ئاپپاقنىڭ بۇ گەپلىرى راست ئىدى. كۈنلەر ئۆتكەنسېرى، شامەخسۇتنىڭ ئۇيقۇسىمۇ قاتتىق بۇزۇلۇپ، ھەدىسىلا ئىگىز-پەس چۈشلەرنى كۆرۈپ، تىنچ ئۇخلىيالمايدىغان بولۇپ قالغان ئىدى. كىمدۇ بىرى ئۇنىڭ گېلىنى سىقىپ، ئۆلتۈرمەكچى بولاتتى. پات-پاتلا «تورپاق يېغىلىقى» چۈشىگە كىرىپ قالاتتى-دە، تورپاق موللاراجى، تورپاق دۇگامەت، ئۆز غوجا غوجامنىيازلارنىڭ سېپىل دەرۋازىسىغا ئېسىلغان قانلىق باشلىرى ئۇنىڭ ئالدىغا دومىلاپ كېلىپ، «ھە، مەخسۇت تاز، بىزنى كۆرۈۋاتامسەن، بىز تېخى تىرىك» دەپ قاقاقلاپ كۈلەتتى.

بىر كۈنى، شامەخسۇت يۇجۇڭ ئاغچىنىڭ يېنىدا قونۇپ قالدى. ئاجايىپ چىرايلىق نەقىشلەنگەن موردا ئۆرۈك ئوتۇنى خۇش پۇراق چېچىپ كۆيۈپ تۇراتتى. بىردەملىك ئۇيقۇغا كەتكەن شامەخسۇتنى يەنە قارا باستى: شەرق تەرەپتىن ھەيۋەتلىك ئاۋاز بىلەن ئۇچۇپ كەلگەن يوغان بىر ئەجدىھا شىڭشىڭشا تاغلىرىنىڭ بېشىغا قونۇۋېلىپ، ئاغزىدىن ئوت چېچىۋاتقىدەك؛ بىردەمدە قارا بوران كۆتۈرۈلۈپ، ئوردىنىڭ ئېگىز راۋىقىنى ئۆرۈپ تاشلىغىدەك. ئەجدىھا بىر قولىنى سوزۇپ، شامەخسۇتنى گېلىدىن سىققان پېتى ئالدىغا تارتىپ بېرىپ، «ھە، سېنى نېمە قىلسام بولۇر» دېگىدەك. شۇ ئارىدا، يەڭلىرىنى جەينىكىگىچە تۈرۈۋالغان بىر قارا ساقاللىق كىشى ياغاچچىلار ئىشلىتىدىغان ئۆتكۈر پالتىنى كۆتۈرۈپ ئەجدىھانىڭ ئالدىغا كەپتۇ-دە، «بۇنى ماڭا بېرىڭ، قومۇل خەلقىنىڭ كۆزىگە كۆرسىتىپ تۇرۇپ، بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلاي» دېگىدەك. ئەجدىھا قاقاقلاپ كۈلۈپ، «خالىغىنىڭنى قىل» دەپ، شامەخسۇتنى ھېلىقى كىشىنىڭ ئالدىغا تاشلاپ بەرگىدەك. ھېلىقى

كىشى ئوردا قوۋۇقىنىڭ ئالدىغا يىغىلغان قېلىن خەلق توپى ئىچىدە ئۇنى بىر كۆتەككە بېسىپ تۇرۇپ، پالتىسىنى ئېگىز كۆتەرگىنىدەك...

شۇ چاغدا شامەخسۇت «ۋاي جان» دەپ قاتتىق چۆچۈپ ئويغاندى. پۈجۈك ئاغىچىمۇ ئويغىنىپ كېتىپ، دەرھال يوغان كىرسىن لامپىنى ياقتى-دە، ئۇنىڭ چىرايىغا قاراپ قورقۇپ كەتتى ۋە يۈز-كۆزلىرىدىكى تەرلەرنى سۈرتۈشكە باشلاپ، «تېۋىپ چاقىرتايمۇ» دىدى. شامەخسۇت بېشىنى چايقىدى. شۇ ئارىدا ئوردا مەسچىتىنىڭ مەزىنى ناماز بامداتقا ئەزەن ئېيتتى. شامەخسۇت نامازنى ئۆيىدىلا ئوقۇپ، سەۋسەر تۇمىغى بىلەن قاما جۇۋىسىنى ئىلدام كىيدى-دە، بايا چۈشىدە بوران ئۆرۈۋەتكەن ئوردا راۋىقى تەرەپكە ماڭدى. ئۇنىڭ كەينىدىن قوراللىق مۇھاپىزەتچىلىرى ئەگەشتى.

شامەخسۇت راۋاققا چىقىپ، دەرھال شەرققە قارىدى. ئۆرلەپ چىقىۋاتقان كۈننىڭ نۇرلىرى قېلىن بۇلۇتلارنى خۇددى نەيزىدەك تېشىپ، تاغ باشلىرىغا سانجاق-سانجاق ئەلەملەرنى سانجىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. بىراق، شامەخسۇتقا كۈن كۈن ئەمەس، بايا چۈشىدە كۆرگەن ئەجدىھانىڭ ئوت چېچىۋاتقان ئاغزى، تاغ ۋە بۇلۇتلار بولسا ئۇنىڭ گەۋدىسى بولۇپ كۆرۈندى-دە، ئۇ ئالقىنى بىلەن دەرھال كۆزىنى ئېتىۋېلىپ، ئارقىسىغا ئۆرۈلدى. ئوردىنىڭ غەرپ ۋە جەنۇپ تەرەپلىرىنى يېرىم چەمبەرسىمان ئوراپ تۇرغان ساناقسىز پاكار-پاكار ئۆيلەرنىڭ تۈرخۇنلىرىدىن چىقىۋاتقان كۆكۈش ئىس ھالقىلىرىمۇ ئۇنىڭ كۆزىگە خۇددى ئۆزى تەرەپكە خىرىس قىلىپ كېلىۋاتقان بىر توپ ئەجدىھادەك كۆرۈنۈپ كەتتى. ئوردىغا يېقىنراق جايلاشقان مەسچىتلەردىن ئۆيلىرىگە تارقىلىۋاتقان توپ-توپ جامائەت شامەخسۇت ۋاڭنىڭ راۋاقتا تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، ھەرقايسىسى ئورۇنلىرىدا يەرگىچە ئېگىلىپ تۇرۇپ قالغان ئىدى. شامەخسۇت ئۇلارغا قارىدى-دە، ئۇنىڭ كۆزىگە خۇددى ھەر بىر توپنىڭ ئىچىدىمۇ بايا چۈشىدە كۆرگەن ھېلىقى قارا ساقاللىق كىشى پالتا تۇتۇپ تۇرغاندەك كۆرۈنۈپ كەتتى. شامەخسۇت: «يائاللا،

بۇ نېمە كارامەت؟ مەن نېمە بولۇۋاتىمەن!» دەپ خىيالغا چۆمدى.

شۇ ئارىدا ئۈرۈمچى يولى تەرەپتىن كېلىۋاتقان زىل قوڭغۇراق ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ قالدى. چاڭ-توزاڭ ئىچىدە ئوردا تەرەپكە ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان ئۈچ كىشى كۆرۈندى. شامەخسۇت راۋاقتىن چۈشۈشكە ئالدىرىدى.

سەككىزىنچى باپ

ئۈرۈمچى جاڭجۈڭى قان سورايدۇ

ئايا شاھىم، سىزگە ئېيتار سۆزۈم بار!

— «شاھنامە»دىن

AltunOq

1

بۈگۈن تاڭ يورۇش ئالدىدا ھىلقىدەك قورقۇنچلۇق چۈش كۆرگەنلىك ئۈستىگە، ئۈرۈمچى تەرەپتىن مۇنچە ئەتىگەن چاپارمەن كەلگەنلىكى شامەخسۇتنىڭ كۆڭلىنى تېخىمۇ بىئارام قىلىۋەتتى. ئۇ، بۇجۇلۇق ئاغىچا بىلەن ئۈن-تىنسىز ئولتۇرۇپ، ناشتا قىلدى-دە، گۆزىنىڭ تۆۋەنكى خاس ھوجرىسىغا چۈشۈپ، كالىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۈستىۋاش يەڭگۈشلىدى: قىزىل مۇنچاقلىق مانجۇچە قالپاق، يان چەكلىرى ئوچۇق ئۆرە ياقىلىق قىزغۇچ تەتىللا تون، ئەجدىھا سۈرىتى كەشتىلەنگەن سېرىق دۇردۇن كالتە چاپان، قىزىل جىيەك تۇتۇلغان كالتە قونجلۇق قېلىن تاپان قارا مەخ-

مەل ئۆتنۈك — مانا بۇلار شامەخسۇتنى غەلىتە تۇسكە كىرگۈزۈپ قويدى. ئۇ ئادەتتە ئۆزىنىڭ مىللىي كىيىملىرىنى كىيسىمۇ، رەسمىي قوبۇل ياكى مۇراسىم چاغلىرىدا، مانجۇ خان ئوردىسىنىڭ قائىدىسى بويىچە، ئاشۇنداق ۋاڭلىق سەرپاسىنى كىيىشى شەرت ئىدى.

ئۇ، مانجۇچە كىيىنگەن تۇرشا تۇغبېگى باشلىق تۆت مۇھاپىزەتچىسىنىڭ ھىمايىسىدە ھېلىقى ھوجرىغا تۇتاش ئۇزۇن دەھلىزدىن چۈشۈپ، ئارچا ۋە ئۆرۈك ئوتۇنلىرىنىڭ خۇش پۇراقلىرى بىلەن قاپلانغان كىچىكرەك بىر زالنىڭ تۆر تەرىپىدىكى يان ئىشىكىدىن ئىچكىرى كىردى. قىپ-قىزىل گىلەملەر سېلىنغان زالنىڭ تۆر تەرەپتىكى تېمىغا ئۆرلەپ چىقىۋاتقان كۆن ۋە ھاۋادا ئۇچۇۋاتقان يوغان ئەجدىھا سۈرىتى سىزىلغان، دەل شۇ سۈرەتنىڭ ئالدىدىكى سۇپىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئالدى پۇتلىرى ئىككى شىرنىڭ بېشىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان بىر تەخت قويۇلغان، قىزىل دۇخاۋا كۆرپە سېلىنغان تەختنىڭ يۆلەنچۈكىگىمۇ ئەجدىھا سۈرىتى نەقىشلەنگەن ئىدى. شامەخسۇت تەختتە ئولتۇرۇپ بولۇشىغا تۇرشا تۇغبېگى دەرھال بېرىپ ئۇدۇلىدىكى نەقىشلىك قوشقانات ئىشىكنى ئاچتى، ئاپپاق ساقاللىق نوشىرۋان تەيجى بىلەن ئېگىز بويلۇق، كوسا ساقال ئەخمەتشا تۇڭچى (تەرجىمان) ئاستا كىردى-دە، سالام بىلەن تازىم بىجا كەلتۈرۈپ، قول باغلاپ تۇرۇشتى (ئۇلارمۇ مانجۇچە كىيىنگەن بولۇپ، ئەخمەتشا تۇڭچىنىڭ قولىدا بىر سېرىق لىپاپە تۇراتتى)، ئۇلار شامەخسۇتنىڭ قول ئىشارىتى بىلەن يان تەرەپتىكى ياغاچ كۇرسىغا ئولتۇرۇپ، قوللىرىنى دۇئاغا كۆتەردى. شامەخسۇت ۋە تۇرشا تۇغبېگى باشلىق مۇھاپىزەتچىلەرمۇ تەڭلا قول كۆتەردى. دۇئادىن كېيىن نوشىرۋان تەيجى بىلەن ئەخمەتشا تۇڭچى ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، شامەخسۇتتىن ئەسەنلىك سوراپ:

— چىڭ گاڭ غوجام ھەزرەتلىرى ئەسەن قوندىلامىكىن؟ — دېدى.

— خۇداغا شۈكرى، يۇرت ئامان، ئىشلار راۋانمۇ؟ — دېدى شامەخسۇت.

— خوش. ھەزرەتلىرىنىڭ ئۇلۇغ دۇئالىرى بەركاتىدا ھەممە ئىشلار جايىدا، — دېدى نۇشىرۋان تەيجى، — مۇبارەك خاتىرە شېرىپلىرىگە مەلۇم بولغايكىم، بۈگۈن ئەتىگەن ئۈرۈمچى جاڭجۈڭ يامۇلدىن مۇھىم مەكتۇپ كەلدى. ئىجازەت بولسا، ھەزرەتلىرىگە مەلۇم قىلساق.

— قېنى ئوقۇلسۇن.

نۇشىرۋان تەيجى تۇرشا تۇغبېگىگە قارىدى. تۇغبېگىنىڭ ئىشارىتى بىلەن مۇھاپىزەتچىلەر چىقىپ كەتتى. ئەخمەتشا تۈگچى لىپاپىنىڭ ئاغزىنى كىچىك قايچا بىلەن ئېچىپ، يۇڭ قەلەمدە يېزىلىپ، تۆت بۇرجەكلىك قىزىل تامغا بېسىلغان خەنزۇچە خەتنى ئاستا ئوقۇشقا باشلىدى. بۇ خەت مانجۇ خانلىقىنىڭ شىنجاڭدىكى باش ھەربى - مەمۇرى ئەمەلدارى يۈەن داخۋادىن كەلگەن ئىدى.

بۇ خەتنىڭ مەزمۇنىدىن مەلۇم بولدىكى، سۇن جۇڭشەننىڭ شىنجاڭدىكى تەرەپدارلىرى «گېلاۋخۇي ①» چىلار بىلەن بىرلىشىپ، يېقىندا، يەنى 1911 - يىلى 28 - دېكابىر ئۈرۈمچىدە خانلىققا قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتەرگەن. بۇ قوزغىلاڭ بېسىقتۇرۇلغان بولسىمۇ، بىر قىسىم كىشىلىرى ئىلى ۋە قۇمۇل تەرەپكە قېچىپ كەتكەن. ئىچكىرىسىدە بولسا، بۇ يىل (1912 - يىل) 1 - يانۋار كۈنى 17 ئۆلكىنىڭ ۋەكىللىرى نەنجىڭ دېگەن شەھەرگە توپلىنىپ، «جۇڭخۇا مىنگو» دۆلىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكالىغان ۋە سۇن جۇڭشەننى «ۋاقىتلىق دازۇڭتۇڭ» (بۈيۈك رەئىس جۇمھۇر) قىلىپ سايلىغان. شۇنىڭدىن ئىلھاملىنىپ، سۇن جۇڭشەننىڭ

---

① گېلاۋخۇي (ئاكا - ئۇكىلار جەمئىيىتى) — مانجۇ خانلىقىغا قارشى بىر خىل دىنىي تەشكىلات بولۇپ، ئاساسەن خاراپ بولغان دېخانلار، ئىشسىز قالغان كاسىپلار، ئەسكەر ۋە سەرگەردانلاردىن تەركىپ تاپقان، بۇ تەشكىلات بەزىدە پومېشچىك ۋە ئەمەلدارلار تەرىپىدىنمۇ سۇيىئىستېمال قىلىنىپ كېتەتتى. شىنخەي ئىنقىلاۋى دەۋرىدە بولسا، بۇرژۇئا ئىنقىلابچىلىرىنىڭ مۇھىم تايانچى بولۇپ قالغان.

ئىلىدىكى تەرەپدارلىرى 7 ـ يانۋار كۈنى ئىلىنىڭ كۈرە شەھىرىدە كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، خان لەشكەرلىرىنى كۈرەدىن قوغلاپ چىقارغان ۋە ئۈچ كۈندىن كېيىن ئىلى ۋاقىتلىق ئىنقىلاۋىي ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكالىغان. ئىلىدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن يۇقۇرى قاتلام كىشىلىرى، مەسىلەن، خۇيزۇ ئۆلىمالىرىدىن مالىنشياۋ، ئۇيغۇرلاردىن ھېكىم بەگ تەيجى، ھۆسەن بايلار، يەنە بىرمۇنچە موڭغۇل ۋە قازاق چوڭلىرىمۇ ئىلى قوزغىلىڭىغا ماددى ۋە مەنىۋى ياردەملەر بەرگەن. بۇ قوزغىلاڭچىلار ئىلى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، شەرققە، يەنى ئۈرۈمچىگە يۈرۈش قىلىش ئالدىدا تۇرماقتا. دېمەك، ئەھۋال ناھايىتى خەتەرلىك. ئەگەر بۇ خەتەرنىڭ ئالدى ئېلىنمىسا، سۈن جۇڭشەن تەرەپدارلىرى شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، خانلىق ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ، ئۇ ھالدا ئۇزۇن يىللىق تارىخقا ئىگە قۇمۇل ۋاڭلىقىمۇ زاۋال تاپىدۇ. —

«... شۇ ۋەجىدىن، — دېيىلگەن ئىدى خەتنىڭ ئاخىرىدا، — شا مەخسۇت چىڭ ۋاڭ جانابلىرى ئۇلۇغ چىنى خاقانىغا بولغان ئەنئەنىۋى ساداقەت ۋە بەكامال ئىتائەت ئىزھارى ھەمدە قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ ئۇزاق يىللار سەلتەنەت دەۋرانى سۈرۈشىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، دەرھال چارە - تەدبىرلەرگە كىرىشىپ، بىرىنچىدىن، يامان ئادەملەرنىڭ قۇمۇل زېمىنىدا توپىلاڭ قىلىشىغا زىنھار يول قويمايلا. ئىككىنچىدىن، ئىلىدىكى توپىلاڭچى ئوغرىلارغا جازا يۈرۈشى باشلىشىمىزغا بەتەھقىق ھەمدەم بولۇپ، قۇمۇلدىن بىرنەچچە يۈز ئاتلىق مەرگەن جابدۇپ ئەۋەتكەيلەر، تاكى ئۇلار خانلىق لەشكەرلىرى بىلەن بىرلىكتە شىجائەت كۆرسىتىپ، شان - شۆھرەت ۋە مەرتىۋىلىرىنى تېخىمۇ يۇقۇرى قىلغاي ...»

خەت ئوقۇلۇپ بولغىچە، شا مەخسۇتنىڭ چىرايى نەچچە خىل بولۇپ كەتتى. گاھ تامدەك تاتىرىپ، كۆزلىرىنى يۇمۇۋالاتتى؛ گاھ ئاقىرىشقا باشلىغان سېرىق ساقىلىنى سىلاپ، زالنىڭ نەقىشلەنگەن تاملىرىغا قارايتتى، ھېكىم بەگ بىلەن ھۆسەنبايىنىڭ ئېتى چىققاندا، ئۇ كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ، نوشىرۋان تەيجىگە تىكىلىپ قارىۋالدى. «توپىلاڭ» دېگەن سۆز چىققاندا، چوشىدە كۆرگەن ھىلىقى قارا

ساقاللىق كىشى ئۆتكۈر پالتىسىنى كۆتىرىپ، ئوردىغا كىرىپ كېلىۋاتقاندەك كۆرۈنۈپ كېتەتتى-دە، يۈرىگى «جىغ» قىلىپ، بەددىنگە تىترەك ئولىشاتتى.

ھەقىقەتەن، بۇ كۈنلەردە شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى ناھايىتى جىددىلەشكەن ئىدى. جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ ئۇلۇغ پېشۋالىرىدىن سۇن جۇڭشەن ئەپەندىنىڭ يېتەكچىلىكىدە 1905-يىلى قۇرۇلغان بۇرژۇئا ئىنقىلابچىلىرىنىڭ سىياسى پارتىيىسى — «جۇڭگو ئىنقىلابچىلىرى ئىتتىپاقى»نىڭ ئەزالىرى 1911-يىلىدىكى شىنخەي ئىنقىلابىدىن بۇرۇنلا، شىنجاڭدا مانجۇ خانلىقى ئىستىبداتىغا قارشى بەزى ھەركەتلەرنى باشلىۋەتكەن ئىدى. شۇ ئىنقىلابىي ھەركەتلەرنىڭ دەسلەپكى مېۋىسى بولغان ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇشى بىلەنلا، نەنجىڭدىكى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتكە تېلېگرامما يوللاپ، ئىلى رايونىدا مانجۇ خانلىقى ھاكىمىيىتىگە خاتىمە بېرىلگەنلىكىنى جاكالىدى ۋە يۈەن داخۇانى مانجۇ خانلىقىدىن ۋاز كېچىپ، «جۇڭخۇا مىنگو»نى ئېتىراپ قىلىشقا قىستىدى؛ چارپادىشاسىنىڭ ئىلىدىكى كونسۇلخانىسىغىمۇ نوتا تاپشۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىقىنى تەلەپ قىلدى. بىراق، يۈەن داخۇا بېيجىڭدا جان تالىشىۋاتقان مانجۇ خانلىقىغا ساداقەت بىلدۈرۈپ، ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىگە قارشى مەيدانغا چىقتى. بېيجىڭدىكى مانجۇ خانلىقى يۈەن داخۇاغا ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنى ئوجۇقتۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىش بىلەن بىللە چار پادىشاسىدىن ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنى ئېتىراپ قىلماسلىقىنى تەلەپ قىلدى.

شۇنداق قىلىپ، شىنجاڭدا ئىككى ھاكىمىيەت، يەنى ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى بىلەن ئۈرۈمچىدىكى مانجۇ خانلىقى ھۆكۈمىتى شەكىللىنىپ، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش باشلىنىش ئالدىدا تۇراتتى. يۈەن داخۇا جەنۇپ ۋە شەرقىي شىنجاڭدىن ئەسكەر يۆتكەشكە جىددى كىرىشتى. قومۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربى باشلىق جۇدېچىنغا (خەلق ئۇنى: «جۇدارېن» دەپ ئاتايتتى)

ئۆز لەشكەرلىرى بىلەن دەرھال ئۇرۇمچىگە يېتىپ كېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى. بۇ بۇيرۇق شامەخسۇتقا يېزىلغان خەتتىن بىر كۈن بۇرۇن جۇدارىنغا تەككەن ئىدى.

ئەخمەتشا تۇڭچى خەتنى ئوقۇپ بولۇپ، شامەخسۇتقا قارىدى. شامەخسۇت تەختكە يۆلەپ قويغان ئۆلۈكتەك، رەڭگى ئۆچكەن ھالدا جىم ئولتۇراتتى. زالدا يوغان چۆيۈن مەشنىڭ گۈكىرىشىدىن باشقا ھېچقانداق ئاۋاز ئاڭلانمايتتى. شۇ ئارىدا مەلۇمچى بەگ كىرىپ، جۇدارىننىڭ كۆرۈشكىلى كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى ...

... جۇدارىن ئەھۋالنىڭ ناھايىتى جىددى ئىكەنلىكىنى، ئۆزىنىڭ ئەتە ئەتىگەندە يولغا چىقىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، قۇمۇلدىن ئەۋەتىلىدىغان مەرگەنلەرنىڭ تېزرەك يولغا چىقىشىنى تەلەپ قىلدى ۋە ئاخىرىدا ئەخمەتشا تۇڭچىغا قاراپ جىددى قىياپەتتە مۇنداق دېدى:

— چىڭ ۋاڭ ئالىيلىرىغا ئۇشبۇ سۆزلىرىمنى تەكىتلەپ ئېيتىڭكى، ئۇرۇش چىقىمسىز بولمايدۇ، زەمبىرەكنىڭ ھەر بىر تال ئوقى ئۆزى بىلەن تەڭ كۈمۈشكە توختايدۇ. چىڭ ۋاڭ ئالىيلىرى ئۇرۇمچىگە مەرگەنلەردىن تاشقىرى ئۇرۇش خىراجىتى ئۈچۈن پۇل ئەۋەتىشنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويمىغاي!

جۇدارىن «يوللۇق» دەپ بېرىلگەن يىگىرمە سەر ئالتۇننى ئېلىپ، ئۇزىغاندىن كېيىن، شامەخسۇت نوشىرۋان تەيجىگە قاراپ، «ئىشنى نېمىدىن باشلىساق بولۇر؟» دېدى.

— ئەل ئىچىدىن بىرنەچچە يۈز مەرگەن يىغىش ئوڭاي ئىش ئەمەس، — دېدى نوشىرۋان تەيجى، — ھەزرەتلىرىنىڭ رەيىلدىرىگە مۇناسىپ كەلسە، ئوردا ئەركانى ۋە يۇرت چوڭلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ كۆرسەكمىكىن:

— ئەمىسە، پېشىندىن يېنىپ، ھەممىسى يىغىلغاي! — دېدى شامەخسۇت سەل نارازى قىياپەتتە.

— خوش.

2

پېشىندىن كېيىن، زالدا يىغىلىش باشلاندى. شامەخسۇت بايىقى تەخت ئۈستىدە سەۋسەر جۇۋىغا يۆگىنىپ، سەللە بىلەن ئولتۇراتتى. ئوڭ قاناتتىكى ياغاچ كۇرسىلاردا نوشىرۋان تەيجى، هاشىر تەيجى، قېزبەگ غوجا باشلىق ئوردا بەگلىرى، سول قاناتتا نورۇز ئەئلەم، ئۇۋەيس مۇپتى، توختى دورغا باشلىق يۇرت چوڭلىرى بولۇپ، ئون نەچچە كىشى ئولتۇراتتى. مانجۇچە لىباس كىيىپ، بېلىگە شەمشەر ئاسقان تۇغبېگى شامەخسۇتنىڭ يېنىدا ئۆرە تۇراتتى. قالغان ئوردا بەگلىرىنىڭ ھەممىسى مىللى كىيىم بىلەن ئىدى.

نوشىرۋان تەيجى بايىقى خەتتە ئىزھار قىلىنغان ئەھۋاللارنى تەپسىلى چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈپ، ھاردۇق يەتكەن كىشىدەك جىم ئولتۇرۇپ قالدى. شامەخسۇت:

— ئۇرۇش خىراجىتى خۇسۇسىدا گەپ قىلىنمىدىغۇ! — دىدى رەنجىگەن قىياپەتتە.

— خوش، ئەپۇ قىلسىلا، مەن قۇللىرى بۇ گەپنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن، — دىدى نوشىرۋان تەيجى ئورنىدىن تۇرۇپ. ئاندىن جۇدارىنىڭ ئۇرۇش خىراجىتى توغرىسىدا تەلەپ قويغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن، شامەخسۇت قاپاقلىرىنى تۈرۈپ، ھەممىگە بىر قۇر كۆز يۈگۈرتۈپ چىققاچ، «قېنى، بۇ گەپلەرگە نىمە دەيسىزلەر؟» دىدى.

قېلىن يېشىل مەۋۇتتىن تون كىيگەن ئۇۋەيس مۇپتى يوغان سەللىسىنى تۈزىتىپ قويۇپ چىيقىراق ئاۋاز بىلەن مۇنداق دىدى:

— قۇرئان كېرىمدە ھەر نېچۈك دۈشمەننى سەل چاغلىماس

لىق، بەشەرتى لازىم تېپىلغاندا غازات باشلاش خۇسۇسىدا ئايەتلەر كۆپ. پادىشانىڭ ئەمرى ۋاجىپ. ئەلھال، جاڭجۇڭ جاناپلىرى بىزدىن لەشكەر ۋە خىراج سورىغان ئىكەن، بىز ھېچنەرسىمىزنى ئايىماي، ئىلى كاپىرلىرىغا قارشى غازات باشلاپ، چىلىڭ گالىڭ غوجام ھەزرەتلىرىنىڭ شانۇ-شەۋكەتلىرىنى ئاسمان پەلەك كۆتۈرىشىمىز دەركار.

— ئۇرۇمچى جاڭجۇڭى تەرىپىدە تۇرۇپ، ئىلى جاڭجۇڭىغا قارشى تىغ كۆتۈرىشنى غازات دېگىلى بولماس، تەقسىر، — دېدى نوشىرۋان تەيجى مەسخىرە بىلەن كۈلۈپ.

شامەخسۇت نوشىرۋان تەيجىگە ئالىيىپ قويۇپ، تەتۈر قارىۋالدى.

باياتىن بېرى شامەخسۇتنىڭ ئىچىدىكىنى بىلىۋېلىش ئۈچۈن، ئۇنى دىققەت بىلەن كۈزىتىپ ئولتۇرغان ھاشىر تەيجى مەسىلىنى دەرھال چۈشىنىپ، خۇشاللىقىدىن تېرىسىگە پاتماي قالدى. ئۇ قىزبەگلىكتىن كىچىك تەيجى بەگلىك مەنسىۋىگە چىققاندىن بۇيان، قانداق قىلىپ نوشىرۋان تەيجىنى يىقىتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا چوڭ تەيجى بولۇش كويىدا يۈرەتتى. ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان پولتاي كۆز ئادەم، يەنى ھىلىقى نېرىسىنگىرغا ساناقچى بەگلەر باشلىقى بولۇپ چىققان قىزدىبەگ غوجا بولسا، ھاشىر تەيجى بىلەن ھەمنەپەس ئىدى. شۇڭا، ئۇلار پۇرسەت تاپسىلا، نوشىرۋان تەيجىنى شامەخسۇتقا چېقىپ، ئۇنىڭغا ئورا كولايتتى. مۇبادا ھاشىر تەيجى چوڭ تەيجى بولۇپ قالسا، قىزبىسەگ غوجىنىڭ كىچىك تەيجىلىك مەنسىۋىگە مىنىشى ئېنىق گەپ ئىدى. مانا ئەمدى نوشىرۋان تەيجى شامەخسۇتنىڭ رايىغا باقماي، ئۇنىڭ چىشىغا تېگىپ قويدى. بوي-بەستىنىڭ يوغانلىقى ۋە رەڭگى-رويىنىڭ قارىلىقى بىلەن كۆيۈپ كەتكەن توغراققا ئوخشايدىغان ھاشىر تەيجى بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، ئورنىدىن دەس قوپتى-دە، شامەخسۇتقا تازىم بىجا كەلتۈرگەچ، مۇنداق دېدى:

— مۇپتى ئاخۇنۇمنىڭ ئېيتقانلىرى ھەق گەپ. بىر ئۇچۇن چىڭگاڭ غوجام ئاللىرىنىڭ شائۇ - شەۋكىتى ھەممىسىدىن ئەۋزەل. بىر دەرھال يۇرت ئىچىدىن بىرنەچچە يۈز مەرگەن ۋە ئالتۇن، كۈمۈش توپلاپ، ئۈرۈمچى جاڭجۇڭنىڭ ھۇزۇرىغا ماڭدۇرۇشىمىز لازىم.

— ھاشىر تەيجى، — دېدى نوشىرۋان تەيجى ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن، — يۇرتنىڭ ئەھۋالى ئۆزلەگە مەلۇم. ئۆتكەن يىلى قۇرغاقچىلىق بىلەن ھوسۇل كېمىيىپ كەتتى. ئۇن ئىككى تاغنىڭ ھەممىسىدە دىگىدەك چارۋا ماللار جۇتقا ئۇچرىدى. قارا كېزىدىك بىلەن يۇرت ئىچىدە ئۆلۈم - يىتىم كۆپ بولۇۋېتىپتۇ. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، كىچىككىنە قۇمۇلدىن بىرنەچچە يۈز مەرگەن ۋە نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈشنى قانداق يىققىلى بولسۇن! «تۆمۈرچىلىك يەل بىلەن، پادىشالىق ئەل بىلەن» دەپتىكەن. چىڭگاڭ غوجامنىڭ شائۇ - شەۋكىتى يۇرتنىڭ تىنچ - ئامانلىقى ۋە ئاۋادانلىقى بىلەن بولمايزە، ئەل - يۇرتقا ئېغىرچىلىق سېلىش بىلەن بولغىدەكمۇ! ئۆتكەن ئۇلۇغلار:

«رەئىيەتتىن① ئالما رىئايەت② قولىن،
رىئايەتكە تاپشۇر رەئىيەت يولىن.»

دەپتىكەن. ئەمىر ناۋائى ھەزرەتلىرى ھۆسەيىن بايقاراغا قىلغان نەسىھەتلىرىنىڭ بىرىدە:

«شاھ تىلەر بولسا شاھلىق قىلماق،
رەئىيەتتىن كېرەكمەس ئايرىلماق.»

دىگەن ئىكەن.

---

① رەئىيەت — پۇقرا، خەلق.

② رىئايەت — رىئايە قىلماق، ھۆرمەت قىلماق.

قېزبىبەگ غوجا ئورنىدىن چاچراپ قوپتى-دە، قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ مۇنداق دېدى:

— ئەمدى ئۆزلە چىڭگاڭ غوجامغا نەسىھەت قىلغۇدەك بولدىلامۇ؟ چىڭ گاڭ غوجام ھەزرەتلىرى، ئىنشائاللا، ھېچكىمنىڭ نەسىھىتىگە مۇھتاج ئەمەس.

— سەۋرى قىلسىلا بېگىم، — دېدى ھاشىر تەيجى ئۇنى باسقان بولۇپ، ئاندىن نوشىرۋان تەيجىگە قاراپ مۇنداق دېدى:

— ئۆزلە «رەئىيەت - پەئىيەت» دەپ نېمە قىلماقچى؟ ئۇلۇغ بېيجىڭ خان چىڭگاڭ غوجامغا قۇمۇلنىڭ يېرىنى جاساق، خەلقىنى قۇل قىلىپ بەرگەن، چىڭگاڭ غوجام نېمە قىلىشنى خالىسا، شۇنى قىلىدۇ، تولا «رەئىيەت - پەئىيەت» دەۋەرمىسىلە!

نوشىرۋان تەيجى ناھايىتى ئېچىنغان ھالدا مۇنداق دېدى:

— ئۆزلە، يەنە بىر «تورپاق يېغىلىغى» بولسۇن دېمەكچىمۇ؟ جاڭجۇڭ يامۇلنىڭ مەرگەن سورىغىنى — قان سورىغىنى؛ خىراج سورىغىنى — جان سورىغىنى. چىڭگاڭ غوجام يۇرتنىڭ ئاتىسى. پۇقرالار قۇل بولسىمۇ، گۇل بولسىمۇ، چىڭگاڭ غوجامنىڭ بالىسى، قايسى ئاتا ئۆز بالىلىرىغا مېھرىۋان ئەمەس. شەيىخ سەئىدى ھەزرەتلىرى پادىشانى دەرەخكە، خەلقنى يىلتىزغا ئوخشىتىپ، «خەلققە زەرەر يەتكۈزمە، بولمىسا يىلتىزىڭ قۇرۇپ كېتىدۇ» دېگەن ھېكمەتلىك گەپنى قالدۇرۇپ كەتكەن. بىر چىڭگاڭ غوجامنىڭ چىنار دەرىخىدەك ئۇزۇن يىللار كۆكلەپ، كۆپچىلىككە سايە، غېرىپ-مىسكىنلەرگە ھىمايە بولۇشىنى خالىساق، پۇقرالارغا بىھۇدە زەرەر يەتكۈزمەسلىكىمىز لازىم. پۈتكۈل شىنجاڭنى سوراۋاتقان جاڭجۇڭ جانابلىرى ئالقانچىلىك كېلىدىغان قۇمۇل دىيارىدىن مەرگەن ۋە پۇل ئالماي تۇرۇپمۇ، ئۆز مۇرادىنى ھاسىل قىلالايدۇ.

نوشىرۋان تەيجى سۆزلەۋاتقاندا، نورۇز ئەئلەم بىرەر پالاكەتنىڭ يۈز بېرىشىنى ئالدىن سەزگەندەك قارا تەرگە چۆمۈپ كەتتى. ئۇ نوشىرۋان تەيجىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، «تەقسىر، ئۆزلىرىنى ئايىسىلا. بۇلاردا ھەق گەپنى ئاڭلايدىغان قۇلاقمۇ يوق، ئەل-يۇرت-

نىڭ دەردىگە يېتىدىغان يۈرەكمۇ يوق. بۇلارغا نەسىھەت قىلماق قارا تاشنىڭ ئۈستىگە سۇ سەپمەكلىك بولىدۇ» دېمەكچى ئىدى. لېكىن، ئۆزىنى ئاران بېسىپ، جىم ئولتۇرۇۋالدى.

شامەخسۇت نوشىرۋان تەيجىنىڭ ھەق گەپ قىلىۋاتقانلىقىنى چۈشىنىپ تۇرسىمۇ، ئاڭلىغۇسى كەلمەي قاپاقلىرىنى سالغان ھالدا، بۇ قېرى تەيجىدىن قانداق قۇتۇلۇشنىڭ تەدبىرى ئۈستىدە خىيال سۈرەتتى. بىراق، نوشىرۋان تەيجىنىڭ ئەڭ كونا ۋە كۆپ خىزمەت كۆرسەتكەن مۆيسىپىت تەيجى ئىكەنلىكىنى، بولۇپمۇ خەلق ئىچىدە يۇقۇرى ئابرويى بارلىقىنى ئەسلەپ، ئۇنى دەرھال جازالاشقا پېتىنالمايتتى. ئاخىر، ئۆزىچە بىر يول تاپتى-دە، مۇنداق دېدى:

— نوشىرۋان تەيجى! سىز كۆپ خىزمەت قىلىپ، ھېرىپ كەتتىڭىز. ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىدا بولسىمۇ، ھەج تاۋاپ قىلىۋالسام دەپ نەچچە قېتىم ئەرز ئېيتقان ئىدىڭىز. سىزگە رۇخسەت. ھەجگە بېرىشقا جابدۇنۇڭ. سىزنىڭ ۋەزىپىڭىزنى ھاشىر تەيجى ئۆتەپ تۇرغاي!

ئاندىن شامەخسۇت مۇنۇلارنى جاكالىدى:

— ئۇرۇش خىراجى ئۈچۈن ھەر تۈتۈن (ئائىلە)دىن ھال-ئەھۋالىغا قاراپ، ئون سەردىن قىرىق سەرگىچە كۈمۈش پۇل توپلانسۇن؛ ئىككى-ئۈچ ئوغۇللۇق يۇقىرالاردىن بىر ئوغۇل ئەسكەرلىككە ئېلىنسۇن؛ يالغۇز ئوغۇللۇق ياكى ئوغلى يوق تۈتۈنلەرنىڭ ھەربىرى يۈز سەر كۈمۈش، ئەللىك سەر قەغەز پۇل چىقىرىپ، باشقا بىر كىشىنى ئەسكەرلىككە ياللاپ بەرسۇن. ئەسكەرلىككە ئېلىنغانلارنىڭ ھەممىسى ئۆزىنىڭ ئىگەر-جابدۇقلۇق ئېتى ۋە كىيىم-كېچىگى بىلەن كەلسۇن. پۇل توپلاش ۋە ئەسكەر ئېلىش ئىشىغا ھاشىر تەيجى بىلەن قېزبەگ غوجا تەيىنلەنسۇن، ئاخۇنۇملار مەسچىت-مەسچىتلەردە جامائەتكە ئەمىر-مەرۇپ قىلسۇن.

شۇنىڭ بىلەن گەپ تۈگىدى.

توختى دورغا ئوردىدىن چىقىۋېتىپ، يېنىدا كېتىۋاتقان نورۇز ئەئلەمگە پىچىرلىدى:

— نوشىرۋان تەيجى بەككە ئۇگال بولدى. پۇت يۇگرۇكى ئاشقا، ئېغىز يۇگرۇكى باشقا دېگەن شۇ، «ئەۋلىيادىن پۇتۇگىنى تارت، پادىشادىن تىلىگىنى» دېگەن ماقالنى ئاڭلىمىغان بولغىمىدى؟

— ھەي دورغام، — دەپ پىچىرلىدى نورۇز ئەئلەم، — نوشىرۋان تەيجى پادىشا كۇندۇزنى كېچە دېسە، يۇلتۇز چىقىپتۇ دەيدىغان، ساڭقارنى شۇڭقار دېسە، توشقان ئۇۋلاپتۇ دەيدىغان كىشىلەردىن ئەمەس. ئەمدى ھەق گەپنى قىلمەن دەپ بالاغا قالدى.

توققۇزىنچى باپ

قوزغىلاڭ ھارپىسىدا

ئەگەر قىلمىدى ئەل ھىمايەت ساڭا،
ئۆزۈڭدىن كېرەكتۇر شىكايەت ساڭا.

— ئەلىشىر ناۋايى

1

ساغۇچ تولۇن ئاي تۇمانلىق ئاسماننىڭ بىر چېتىدە خۇددى مىس لىگەندەك ئېسىقلىق تۇراتتى. ئەگرى - توقاي، تار كوچىلار بىلەن ئاجرىلىپ تۇرغان مەھەللىلەردىكى پاكار - پاكار ئۆيلەرنىڭ بەزىلىرىدە چىراق يورۇقى كۆرۈنەتتى. ئاندا - ساندا ئىتلارمۇ قاۋاپ قوياتتى. گايىت پاششاپ نېپىز قار بىلەن قاپلانغان تار كوچىدا ئالدىراش كېتىۋېتىپ، يولنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياتقان بىر نىمىگە كۆزى چۈشتى. ئۇ بېلىدىكى قىلىچىنىڭ دەستىسىنى تۇتقان ھالدا، يېقىن كېلىپ قارىدى-دە، ئۇنىڭ ئادەم ئىكەنلىكىنى

بايقاپ، «كىمسەن؟» دەپ ۋاقىرىدى. جاۋاپ چىقمىغاچ، ئۇ ئادەمنىڭ ئۈستىگە ئېڭىشتى، بۇرنىغا جۇن ھارىغىنىڭ سېسىقى پۇرىدى. «ھوي، كىمسەن؟» دىدى پاششاپ پۇتى بىلەن تۈرتۈپ. بىراق شۇ ھامان ئۇنى تونۇپ قالدى. باش - كۆزى يېرىق، پوتىسى چۇۋۇق ياتقان بۇ ئادەم ھېلىقى ياقۇپ ياساۋۇل ئىدى. بۈگۈن ئەتىگەندىن بۇيان، قىزبەگ غوجىنىڭ بۇيرۇغى بىلەن گايىت پاششاپ ياساۋۇللارغا ئىش بۇيرۇپ يۈرەتتى. ياقۇپ ياساۋۇلنى بولسا، ھېچيەردىن تاپالماي، ناھايىتى خاپا ئىدى. شۇڭا: «ھەي خوتۇنتالاق، سېنى قوتۇر ئىتتەك يۇندا يالاپ يۈرەمدىكىن دىسەم، ئۆلگىدەك ئىچىپ، يەنە بىرسى بىلەن مۇشتلىشىپ يۈرۈپسەن-دە، قوپە ئورنىڭدىن!» دىدى پاششاپ ئۇنى ئاچچىق بىلەن تېپىپ. ياقۇپ ياساۋۇلدىن ھېچقانداق سادا چىقمىدى. «ئۆلگەنمۇ نىمە!» دەپ چۆچۈپ كەتتى پاششاپ.

ۋەقە مۇنداق ئىدى: يېرىم سائەت ئىلگىرى مۇشۇ كوچىنىڭ دوقمۇشىدا سۇمباتلىق ئىككى يىگىت كىمنىدۇ كۈتۈپ تۇرغاندەك پات - پات يولغا قارىشىپ قوياتتى. شۇ ئارىدا ياقۇپ ياساۋۇل قانداقتۇ بىر ناخشىنى دىمىغىدا ئېيتىپ، دەلدەڭشىگەن پېتى ئۇلارنىڭ ئۇدۇلىغا كېلىپ قالدى. ھېلىقى يىگىتلەر ئوقتەك ئېتىلىپ كېلىپ، ھايت - ھۇيت دىگىچە، بازغاندەك مۇشتلىرى بىلەن ئۇنى شۇ ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويدى-دە، مۈرىسىگە ئېسىۋالغان قىلىچى بىلەن پوتىسىدىكى پىچىغىنى ئېلىپ، كۆزدىن غايىپ بولغان ئىدى...

پاششاپ ئالاقزادە بولۇپ ئەتراپقا قارىدى. ئون قەدەمچە نېرىدا ئىشىكى كوچىغا قارىغان بىر ئۆينىڭ چىرىغى يېنىق تۇراتتى. پاششاپ ئۆي ئىگىلىرىنى چاقىرىپ چىقىپ، ياساۋۇلنى ئۆيگە ئەپكىرىشكە بۇيرۇدى ۋە ئۆزى ئۇنى سىلكىشتۈرۈپ ھۇشىغا كەلتۈرگەچ، نىمە ئىش بولغانلىغىنى سورىدى. ياساۋۇل ئىككى كىشىنىڭ تۇيۇقسىز كېلىپ ئۇرۇپ تاشلىغانلىغىدىن باشقا ھېچنىمە

دەپ بېرەلمىدى.

— ھېچقايسىسىنى تونۇمامسەن؟

— ياق، تونۇمايمەن.

— بىرەر نەرسەڭنى ئالدىمۇ؟

شۇ چاغدا، ياساۋۇل بېلىنى سىلاپ، «قىلىچىمنى ئېلىپ كېتىپتۇ» دېدى. پىچاقنىڭمۇ يوقالغانلىقىنى بىلگەن بولسىمۇ، بۇنى ئېيتمىدى. چۈنكى، بۇ ئەسلىدە قازاق يىگىتى جۇماتايدىن ئايقىزغا قالغان پىچاق بولۇپ، ئۇنى ھىلىقى كۈنى، نىياز دورغىنىڭ ھويلىسىدىكى قانلىق ۋەقەدە ئالتوپىلاڭدىن پايدىلىنىپ، ئامانقۇلنىڭ پوتىسىدىن يېشىۋالغان ۋە باشقىلاردىن قىزغىنىپ، ھېچكىمگە ئېيتمىغان ئىدى.

— يالغۇز قىلىچىنىلا ئالدىغان قانداق بۇلاڭچىلار ئىكەن ئۇ؟ ئۇبدانراق قارا، يەنە نىمەڭ يوق؟

ياساۋۇل پوتىسىنى يېشىپ قاراشتۇردى. خوتۇنىسىدىن يوشۇرۇپ، هاراق ئۈچۈن ساقلاپ يۈرگەن ئىككى سەر قەغەز پۇلمۇ قويۇن يانچۇغىدا ئامان تۇراتتى.

— قىلىچتىن باشقا ھېچنىمەمگە تەگمەپتۇ، — دېدى ياساۋۇل.

— كىيىم-كېچەك بىلەن پۇلغا تەگمەي، پەقەت قىلىچىنىلا ئالدىغان قانداق بۇلاڭچى ئۇ؟ ئۇلارغا قىلىچىڭ نىمە كېرىگى؟— دېدى پاششاپ ھەيران قېلىپ. ئاندىن «بۇنى ئۆيگە ئاپىرىپ قويۇڭلار!» دەپ ئۆي ئىگىلىرىگە بۇيرۇق بېرىپ قويۇپ، ئالدىراش چىقىپ كەتتى.

2

گايىت پاششاپ هاشىر تەيجىنىڭ كۆتەمە قىلىپ سېلىنغان ھەيۋەتلىك ئوردىسى ئالدىدا توختىدى. يالڭاچلىنىپ قالغان ئىگىز چىنار دەرىخىنىڭ تۈۋىدە جۇۋىسىنىڭ ئۈستىدىن دۇشالقىلىق مىل-

تىق ئېسىۋالغان بىر كىشى ئىككى ئاتنى تۇتۇپ، دۈغدىيىپ تۇراتتى. پاششاپ ھاسىراپ تۇرغان ئاتلارغا بىر قاراپلا، يىراقتىن كەلگەنلىگىنى بايقىدى. شۇ ئارىدا دەرۋازىدىكى قاراۋۇللار «كىم سەن؟» دەپ ۋاقىرىدى. پاششاپ ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ، ئىچكىرى كىردى.

ھاشىر تەيجى بىلەن قىزبىبەگ غوجا چوڭ كىرسىن لامپا بىلەن يورۇتۇلغان ئازادە مېھمانخانىنىڭ تۆرىدە ئولتۇرۇپ، بىر كىشىدىن گەپ سوراۋاتاتتى. سول قولىنى ئاق ماتا بىلەن بويىنىغا ئېسىۋالغان دوغىلاق بىر ئادەم پەگادا ئولتۇرۇپ سوئاللارغا جاۋاپ بېرىۋاتاتتى. گايىت پاششاپ ئىشىكتىن كىرىشى بىلەنلا، ئۇ ئادەمنى تونۇدى. بۇ، ئۈرۈمچى جاڭجۈڭنىڭ ئىلى قوزغىلاڭچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشىغا ياردەم ئۈچۈن شامەخسۇت تەرىپىدىن ئېۋەتىلگەن بىرىنچى تۈركۈمدىكى ئىككى يۈز ئاتلىق مەرگەنگە باش بولۇپ بارغان روزىمەت بەگ دىگەن كىشى ئىدى. پاششاپ ئۇنىڭ تېخى بىر - ئىككى سائەت بۇرۇن قۇمۇلغا كەلگەنلىگىنى ئاڭلىغاچقا، ئۇنى ئۆز ئۆيىدە دەپ ئويلىغان ئىدى. ئەمدى بولسا، ئۆيىگىمۇ بارماي، توپتوغرا تەيجىنىڭ ئوردىسىغا كەلگەنلىگىنى كۆرۈپ، ئەھۋالنىڭ جىددى ئىكەنلىگىنى چۈشەندى - دە، قول باغلىغان پېتى بىر چەتتە ئۈن - تىنسىز تۇرىۋەردى.

ھاشىر تەيجىلەر بىلەن روزىمەت بەگنىڭ ئارىسىدا بولۇۋاتقان سوئال - جاۋاپلاردىن مەلۇم بولدىكى، ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى ئۈرۈمچى جاڭجۈڭنىڭ خانلىق لەشكەرلىرىنى سۈرۈپ - توقاي قىلىپ، جىڭ ناھىيىسىنىڭ كۈن چىقىش تەرىپىدىكى قۇمبۇلاق دىگەن يەرگە ئەپكېلىپ قويۇپتۇ. ھازىر شۇ يەردە قاتتىق ئۇرۇش بولۇۋاتقىدەك. قۇمۇلدىن بارغان مەرگەنلەر دەسلەپكى كۈنلەردە خېلى ئوبدان ئۇرۇشقان بولسىمۇ، خان لەشكەرلىرى ھەدىسىلا قۇمۇللۇقلارنى ئالدىغا چىقىرىپ قويغانلىقتىن، بىر ھەپتە ئىچىدە ئەللىك بەش مەرگەن ئۆلۈپ، ئوتتۇز سەككىز كىشى يارىدار بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ روھى چۈشۈپ كېتىپتۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىلى

قوزغىلاڭچىلىرى ئارىسىدا ئۇيغۇرچە سۆز بىلىدىغان تۇڭگانلارمۇ كۆپ ئىكەن. ئۇلار ھەدىسىلا، «ھەي قۇمۇللۇق قېرىنداشلار، سىلەر كىم ئۈچۈن سوقۇشۇۋاتىسىلەر؟ بېيجىڭدىكى مانجۇ خان تەختتىن چۈشتى. ئەمدى شامەخسۇت ۋاڭدىن قورقماڭلار» دەپ، كاناي ئارقىلىق ۋاقىرايدىكەن. شۇڭا، مەرگەنلەر روزىمەت بەككىمۇ بوي سۇنماي، قېچىشقا باشلاپتۇ.

— شۇنداق قىلىپ، قانچە كىشى بىلەن يېنىپ كەلدىڭ؟ — دېدى ھاشىر تەيجى قاپىغىنى سىلىپ.

— سالامەت كەلگىنىمىز ئۆزەم بىلەن سەكسەن يەتتە. ئېغىر يارىدارلارنى ئۆتەڭلەردە تاشلاپ كەلدۇق، — دېدى روزىمەت بەگ.

— سەن بىلەن كەلگەنلەر ھازىر نەدىدۇ؟ — دېدى قېزىبەگ غوجا.

— ھەممىسى ئۆيلىرىگە تاراپ كەتكەن.

— نىمىشقا بىر يەرگە يىغىپ تۇرمىدىڭ؟

— قۇمۇلغا كىرىش بىلەنلا ئۈركۈپ كەتكەن يىلقىدەك تۇتۇق بەرمەي قويدى. ۋاقىراپ، ئۇرۇپ باقتىم، نەدىكىنى...

— بەس! — دەپ كايىشقا باشلىدى ھاشىر تەيجى، — خوتۇن خەقنىڭ نالىسى تولا، ئىش ئۇقماسنىڭ بانىسى، دەپ، تولا كوتۇلداۋەرمە، لەشكەر بېشى ئەمەس، بىر پارچە پوق ئىكەنسەن. ئۇ بىر نىمىلىرىڭ ئۆي-ئۆيىگە تاراپ كەتكەن بولسا، بايىقى گەپلەر ئەتىگىچە پۈتكۈل قۇمۇلغا بىر كېلىدۇ. ئەمدى ئەسكەر ئېلىش تېخىمۇ تەسلىشىپ كەتمەمدۇ؟ ساڭا ئوخشاش نان قېپىلارنى دارغا ئېسىش كېرەك.

— ئىلتىپاتلىرى بېگىم.

— سەنمۇ بىر نان قېپى، — دېدى تەيجى گايىت پاشاپقا كايىپ، — ئۆزەڭ پاشاپ بېگى تۇرۇپ، يۇرتتا شۇنچە ئەنسىزچىلىك بولۇۋاتسا، غېمىڭدا يوق يۈرىسەن. دورلۇقنىڭ① يېنىدا،

---

① دورلۇق (دورىلىق) — ئوق-دورا ئىسكىلاتى. ئۇ چاغلاردا قۇمۇل كونا شەھەر بىلەن «خۇيچىڭ» (مۇسۇلمان شەھىرى) ئوتتۇرىسىدا جايلاشقان بىر كىچىك قورغان بولۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ قورال-ياراقلىرى شۇ يەردە ساقلىناتتى.

بۇلاڭچىلار ئىككى چېرىكنى بوغۇزلىۋېتىپ، مىلتىغىنى ئېلىپ قاچقانلىغىدىن خەۋىرىڭ بارمۇ؟ ھەلىقى گېلاۋخۇي دىگەنلەرنىڭ بارىكۆل ئامبىلىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىغىنىنى بىلەمسەن؟ تۈنۈگۈن كېچە قۇمۇل ئامبىلىغىمۇ قەست قىپتۇ، ھۇشۇڭلارنى يىغىپ يۈرۈڭلار. دەرھال ئادەملىرىڭنى كۆپەيت، كېچىلىرى كوچا چارلاشنى قويۇقلاشتۇرۇڭلار، ئاڭلىدىڭمۇ؟

— خو... ش...، — دېدى پاششاپ، ئاندىن «بايا...» دېدىيۇ، تىلىنىڭ ئۇچىغا كېلىپ قالغان گەپنى ئىچىگە يۇتۇۋېتىپ، توختاپ قالدى.

— ھە، نېمە «بايا؟» — دېدى تەيجى.

شۇنىڭدىن كېيىن، گايىت پاششاپ دۇدۇقلاپ تۇرۇپ، ياقۇپ ياساۋۇلنىڭ ۋەقەسىنى سۆزلەپ بەردى.

— مانا دېمىدىممۇ! ھۆكۈمەت كىشىلىرىنى ئۆلتۈرىدىغان، قورال - ياراق بۇلايدىغان ئىشلارنىڭ پەيدا بولۇشى كىچىك ئىش ئەمەس. بارىكۆل ئامبىلىنىمۇ گېلاۋخۇي ئۆلتۈرۈپتۇ. چېرىكلەر بىلەن ياساۋۇلنىڭ قورالىنى بۇلىغانلار كىم؟ ھەلىقى تۆمۈر مۇجاڭنىڭ ئادەملىرى بولمىسۇن يەنە! سەن نان قېپىلار ھەلىغىچە تۆمۈرنىڭ ئۆزىنى تۇتماق بۇياقتا تۇرسۇن، رەڭگى - رويىنىمۇ بىلەلمەي يۈرىسىلەر. ئۇ ھەر قانچە بولۇپ كەتسە، كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان شاياتۇن ئەمەستۇ؟!

3

ئەتىسى چاشكا ۋاقتى بىلەن توپ - توپ كىشىلەر روزىمەت بەگنىڭ ئۆيى تەرەپكە كېلىشكە باشلىدى. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىگى ئاپپاق ساقاللىق بوۋايلار، مۆكچىيىپ قالغان مومايلار، بالا كۆتەرگەن ئاياللار ۋە ئۇششاق ئوغۇل - قىزلار بولۇپ، ھەممىسى دىگدەك بېلىگە ئاق باغلىغان، ئاياللار بېشىغا ئاق سېلىۋالغان ئىدى.

چۈش ۋاقتىغا قالماي، روزىمەت بەگنىڭ كونا سېپىل تۈۋىدىكى ھويلىسى نەچچە يۈزلىگەن كىشىنىڭ قورشاۋىدا قالدى. ئەتراپتىكى ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىلىرى بىلەن، يالىڭاچلىنىپ قالغان تال - سۆگەتلەرنىمۇ، ئادەملەر توپى خۇددى قارا قاغىدەك قاپلاپ كەتكەن ئىدى. «ۋاي بالام»، «ۋاي دادام»، «ۋاي قېرىنداشىم» دېگەن يىغا ئاۋازلىرىغا ئۇششاق نارەسىدىلەرنىڭ قىيا - چىيالىرى قوشۇلۇپ، يەر - زېمىننى زىلزىلىگە كەلتۈرەتتى. گايى ئاياللار ياقىلىرىنى يىرتىپ، چاچلىرىنى يۇلاتتى. گايى كىشىلەر ھوشىدىن كەتكەن مومايلارنى يۆلەشتۈرۈپ، تام تۈۋىلىرىگە ئولتۇرغۇزاتتى. چاچلىرى ئاقىرىپ، چىشلىرى سارغىيىپ كەتكەن بىر موماي ھاسا تاياققا تايىنىپ، قوشاق قېتىپ يىغلايتتى:

جان بالام، جېنىم بالام،
چۆللەردە جان بەرگەن بالام.
ئون گۈلىڭنىڭ بىرسىمۇ،
ئېچىلماي سولغان بالام.

يىگىرمىگە توشماي يېشىڭ،
نەلەردە قالغاندۇ بېشىڭ.
يىغلاپ قالدى قېرىنداشىڭ،
ئارماندا قالدۇققۇ بالام.

تال چىۋىقتەك ئېگىلىپ،
زەپىراندەك سارغىيىپ.
يۈرەك - باغرىم ئېزىلىپ،
ھەسرەتتە قالدىمغۇ بالام.

شۇ ئارىدا گايىت پاششاپ بىر بېشى قىزىل، بىر بېشى

قارا بويالغان پالاقلارنى كۆتەرگەن سەككىز-ئون نەۋكەر بىلەن كېلىپ، خالايىقنى ھەيۋە بىلەن تارقىتىۋەتمەكچى بولدى. بىراق، غەزەپلەنگەن خالايىق ئۇلارنىڭ پالاقلىرىنى تارتىۋېلىپ، پارچە-پارچە قىلىۋەتتى. نەۋكەرلەر ئالاقزادە بولۇشۇپ قېچىشتى. كىمدۇ بىرسى «نىمە قاراپ تۇرىسىلەر؟» دېدى-دە، مۈرىسى بىلەن دەرۋازىنى ئىتتىرىشكە باشلىدى. بىر توپ ئادەم ئۇنىڭغا قوشۇلدى.

يېرىم سائەتتىن بېرى، شامەخسۇت بىلەن ھاشىر تەيجى ئوردا راۋىغىنىڭ ئۈستىدە بۇ ئەھۋاللارنى بىر كۆزلۈك ئۈزۈنچاق دۇربۇن بىلەن كۆزىتىپ تۇراتتى. ئەھۋال شۇ يەرگە يەتكەندە، شامەخسۇتنىڭ كۆزىگە بۇندىن بەش يىل بۇرۇن يۈز بەرگەن «تورپاق يېغىلىغى» كۆرۈنۈپ كەتتى ۋە ھېلىقى كۈنى نوشىرۋان تەيجىنىڭ «يەنە بىر تورپاق يېغىلىغى بولسۇن دېمەكچىمۇ سىلەر؟» دېگەن گېپى قۇلىقىنىڭ تۈۋىدە جاراڭلاپ كەتكەندەك تۇيۇلدى.

— بولمىدى، — دېدى شامەخسۇت ھاشىر تەيجىگە، — چاققان ئادەم ئەۋەتىڭ. ئۆۋەيس ئەئلەم ① بىلەن ئاخۇنۇملار دەرھال كېلىپ، ۋەز-نەسىھەت قىلسۇن. ئۆلگەنلەرگە ئاتاپ، مەسچىت مەسچىتلەردە نەزىر قىلىشقا ئوردىدىن ئەللىك قوي، بەش كالا ۋە ئۇن-گۈرۈچ بېرىمىز دېسۇن. بۇنىڭغىمۇ ئۇنىمىسا، پالگانلارغا بۇيرۇق بېرىڭ، ئوق چىقارسۇن.

ئۆۋەيس ئەئلەم قارا خېچىرغا مىنىپ، تالىپلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ كەلگەندە، خەلق توپى ئاللىقاچان روزىمەت بەگنى ئۆيىدىن سۆرەپ چىقىپ، ئارىغا ئېلىۋالغان ئىدى. سول قولىنى ئېسىۋالغان روزىمەت بەگ مۈشۈكنىڭ ئالدىدىكى چاشقاندەك دىرىلدەپ تۇراتتى. تەرەپ-تەرەپتىن چىقىۋاتقان غەزەپ نىدالىرى گۈلدۈرمامدەك دەھشەتلىك گۈرۈلدەيتتى.

— ھەي قانخور، بالامنى بەر!

---

① بۇ كۈنلەردە ھاشىر تەيجى نورۇز ئەئلەمنى ئەئلەملىك ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ، ئۆۋەيس مۇپتىنى ئۇنىڭ ئورنىغا ئەئلەم قىلىپ ئۆستۈرگەن ئىدى.

— دادامنى بەر!

— ئاكامنى بەر!

— تويمىغان بولساڭ ھەممىمىزنى ئۆلتۈرۈپ يە!

ئۇۋەيس ئەئلەم خېچىردىن چۈشمەي تۇرۇپلا، ئىنچىكە ۋە چىقىراق ئاۋازى بىلەن خەلققە خىتاب قىلدى:

— ھاي، مۇسۇلمانلار! مەن يۇرتنىڭ ئاتىسى چىڭگاڭ غوجام ھەزرەتلىرىنىڭ ۋاكالەتلىرى بىلەن سىزلەردىن ئەھۋال سوراپ كەلدىم. بىز مۇسۇلمانلار ئۈچۈن ئاللا تائالانىڭ ھۆكمى ھەممىدىن ئەلا. ھەر ئىش بولسا، ئاللانىڭ تەقدىرى بىلەن بولىدۇ. ماڭا قۇلاق سېلىڭلار!

ئادەتتە، ئۇۋەيس ئەئلەمنىڭ ئۆزى تۇگۈل، سايىسىنى كۆرسىمۇ، ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ ئىززەت-ئىھتىرام بىلدۈرىدىغان خەلق بۈگۈن ئۇنى بار-يوقنىڭ ئورنىدا ھىساپلاپ، قىلچە پەرۋا قىلمىدى. ئۇۋەيس ئەئلەم ئاللانىڭ تەقدىرىگە بوي سۇنۇپ، سەۋرى قىلىش توغرىسىدا يەنە بىر نىمىلەر دەۋەرگەندىن كېيىن، بىر ئاقساقال بوۋاي قارا خېچىرنىڭ تىزگىنىگە ئېسىلىپ تۇرۇپ مۇنداق دىدى: «خۇدا ماڭا يەتتە ئوغۇل بەرگەن. تۇرۇپ قالغىنى ئىككى ئىدى. كىچىكى كېزىك بىلەن ئاغرىپ ياتقاندا، روزىمەت كېلىپ، ۋاڭ غوجامنىڭ يارلىغى دەپ، چوڭىنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كەتتى. ئارىدىن ئون كۈن ئۆتۈپ، كىچىك ئوغلۇم قازا تاپتى. ۋاڭ غوجامنىڭ يارلىغى بىلەن روزىمەت ھەيدەپ كەتكەن بالامنىڭ ئۆلۈكمۇ يوق-تىرىكمۇ. سىلەر بالامنى تۇتۇپ بەرمەسەڭلار، سوقۇشتا ئۆلەمتى؟ سېنىڭ بالاڭ سوقۇشقا بارسۇن دىگەن بۇيرۇقنى خۇدايىم بەرمىگەنمىدۇ؟ شامەخسۇت ۋاڭغا خەقنىڭ بالىلىرىنى ئۇرۇشقا ئەۋەت دەپ خۇدايىم بۇيرۇق قىپتىكەنمۇ؟»

— توغرا، توغرا! توغرا ئېيتىدۇ، — دەپ تەستىقلىدى كۆپچىلىك.

ئۇۋەيس ئەئلەم يەنە بىر نىمىلەر دەپ ۋاقىراپ باقتى، خالايىق ئۇنىڭغا قۇلاق سېلىش ئورنىغا قارا خېچىرنى ئورۇپ

يۇرۇپ، ئارىدىن ھەيدەپ چىقاردى. شۇ ئارىدا، ۋاڭنىڭ قوراللىق نەۋكەرلىرى سېپىل ئۈستىدە پەيدا بولدى-دە، مىلتىق ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ، ئاسماننى ئىس-تۈتەك قاپلاپ كەتتى. خەلق توپى قېچىشقا باشلىدى. يىقىلىپ، دەسسىلىپ ياتقان ئۇششاق باللار بىلەن ئاجىز-ئورۇق مومايلارنىڭ قىيا-چىيا ۋە دات-پەرياتلىرى پەلەككە يەتتى.

راۋاق ئۈستىدە تاماشا كۆرۈپ تۇرغان شامەخسۇت ھاشىر تەيجىگە مۇنداق دىدى:

— ئىت سەمرىسە ئىگىسىنى چىشلەيدۇ، قۇل سەمرىسە غوجىسىغا يانىدۇ دەپ، بۇ تېجىمەللەر بەكمۇ ھەددىدىن ئېشىپ كېتىۋاتىدۇ. مېنىڭ بەگ-سىپاھلىرىم قاۋۇل ئەرلەردىن بولغان بولسا، پۇقرالىرىم مۇنچىلىكمۇ بولۇپ كەتمەس ئىدى. سىز ھاشىر تەيجى زادى بۇ يۇرتنى تۇتالامسىز-يوقمۇ؟ بولمىسا ...

ھاشىر تەيجى يوغان گەۋدىسى بىلەن يەرگىچە ئېگىلىپ تازىم بىجا كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئەتراپقا قارىۋېلىپ، پەس ئاۋازدا مۇنداق دىدى:

— ئالىي كەرەملىرىنىڭ دۆلەتلىرى سايىسىدە، بىز قۇللىرى كەچ يېتىپ، سەھەر تۇرۇپ، يۇرتنىڭ تېچلىقى ئۈچۈن بىر پۇتمىزنى ئون قىلىپ، يۈگۈرۈپ يۈرۈپتىمىز. ئەمما لېكىن، بىز تۈزگەننى بۇزۇپ تۇرىدىغان كىشىلەرمۇ بار ئىكەن. مەسىلەن، يەنى مەسىلەن ...

— ھە، نېمىشقا توختاپ قالىسىز؟ گەپنى باشلىغاندىكىن، ئايىغىنىمۇ ئېيتقۇلۇق.

— خو... ش — يەنى مەسىلەن، — دەپ داۋام قىلدى تەيجى يەنە ئەتراپقا قارىۋېلىپ، — سۇ ئۇخلىسا ئۇخلار، دۈشمەن ئۇخلىماس دىگەندەك، نوشىرۋان تەيجى تەيجىلىكتىن چۈشكەن بىلەن ...

— ھە، نېمە، ئېيتىۋېرىڭ؟

— تەيجىلىگىنى چۈشكەن بىلەن ئۈچمەنلىگىدىن كەچمەي، ئاغزىم باردەپ ھەرنىمىلەرنى دىگىدەك. چىلىڭ گالىڭ غوجام بىر جاڭجۇڭ ئۈچۈن قومۇللۇقنى قىرىپ تۈگىتىدىغان بولدى. خۇدايىم ئىنساۋنى بەرسۇن، دەيتۇدەك. ھىلىقى نورۇز ئەئلەمۇ ئۇنىڭغا دوست تارتىشىپ يۈرگىدەك. يۇرتىنىڭ ئابرويلۇق كىشىلىرى شۇنداق گەپلەرنى قىلىپ بەرسە، يۇقرالار نىمە بولماقچى. بۇ گەپلەرنى ھەزرەتلىرىنىڭ خاتىرە شىرىپلىرىگە سىڭىپ قوياي دىۋىدىم. يەنە ھاكچى ئۇنچىنى كۆرەلمەيتۇ بولۇپ، بىرەر بەدگۇمانلىق تۇغۇلۇپ قىلىشتىن ئېھتىيات قىلغان ئىدىم.

— بۇ گەپلەر راستمۇ؟

— ئۇردىنىڭ كۆز - قۇلاقلىرى بىكار نان يىمەيدۇ. قوغلا - قوغلا گەپ چىقۇر، كولا - كولا سۇ چىقۇر دەپ، ئېيتىۋەرسەم گەپ تولا.

— نوشىرۋان تەيجىنىڭ ھەج سەپىرىگە تەييارلىنىشى پۈتمەپتىمۇ؟

— غىمىدىمۇ يوق يۈرگىدەك.

شامەخسۇت خىيالغا چۆمدى. بىر دەملىك جىمجىتلىقتىن كېيىن، «ئۆزىڭىز بىر نىمە قىلىڭ» دەپ ھاشىر تەيجىگە مەنىلىك قاراپ قويدى.

ئونىنچى باپ

ئون بالاغا بىر داۋا

جەننەت قىلىچلىرىڭىزنىڭ سايىسىدە،
مەن قىلىچنىڭ پەيغەمبىرى.

— «ھەدىس» تىن

كىمكى قىلىچنىڭ قارا دەستىسىنى
تۇتۇشنى خالىمىسا، ئۇنىڭ ئۆتكۈر
تىغىغا دۇچ كېلىدۇ.

— ۋ. گ. يان

I

ۋەدىگە بىنائەن، شا مەخسۇت ۋاڭ ئۈرۈمچى جاڭجۇڭغا بەش يۈز ئاتلىق مەرگەن بېرىشى لازىم ئىدى. روزىمەت بەگ باشچىلىغىدا ئەۋەتكەن بىرىنچى تۈركۈمدىكى ئىككى يۈز مەرگەننىڭ تەقدى-

رى ئەنە شۇنىڭ بىلەن ئاياقلاشتى. ئەمدى قانداق-لا بولمىسۇن، ۋەدىگە ئەمەل قىلىپ، قالغان ئۈچ يۈز مەرگەننىمۇ ئەۋەتىپ بېرىشى لازىم ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇرۇمچى جاڭجۈڭگى ھەدەپ خەت-تېلېگرامما ئەۋەتىپ، شا مەخسۇتنى قىستاۋاتاتتى. ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى خان لەشكەرلىرىنى شىخودىنمۇ قوغلاپ چىقىرىپ، ماناس تەرەپكە سىلجىشقا باشلىغاندا، ئۇرۇمچى جاڭجۈڭىنىڭ ئۆپكىسى ئاغزىغا تىقىلىپ، پۇتى كۆيگەن توخۇدەك تىپىرلاپ قالدى-دە، شا مەخسۇتقا «پۈتۈن ئۈمىت سىزدە قالدى، بۇ ئۇرۇشتا ئۇتۇپ چىقىشىمغا تولۇق ياردەم بەرسىڭىز، سىزنى مۇئاۋىن قىلىپ، پۈتكۈل شىنجاڭنى ئىككىمىز تەڭ سورايمىز» دېگەن مەزمۇندا جىددى تېلېگرامما ئەۋەتكەن ئىدى.

ئىراق، روزىمەت بەگ باشلاپ بارغان مەرگەنلەرنىڭ تەڭدىن تولىسى ئۆلۈپ، بايىقى ۋەقە كېلىپ چىققاندىن كېيىن، شا مەخسۇتنىڭ ئەسكەر ئېلىش ئىشى تېخىمۇ تەسلىشىپ كەتتى. نۇرغۇنلىغان كىشىلەر ئوغۇللىرىنى تۈرلۈك بانىلار بىلەن قاچۇرۇۋېتىپ، «قانداق قىلىمىز، جان دېگەن تاتلىق نەمە ئىكەن. باللار تۇتۇق بەرمەي، قېچىپ كەتتى» دەپ دولىسىنى چىقىرىپ تۇرىۋەردى. بەگلەر تاياق-توقماققا زورلاپمۇ ئىش چىقىرالمايدىغان بولۇپ قالدى. بەزى كىشىلەر «بالامنى تېپىپ كېلەي» دەپ ئۆزىمۇ قېچىپ كەتتى. بەزى ياشانغان كىشىلەر «ئەمدى ئىلاجىم قالمىدى. بالامنىڭ ئورنىغا ئۆزەم باراي» دەپ ئوردىغا كېلىۋالدى. ئۇلار ئەسكەرلىككە ئەلۋەتتە يارىمايتتى. بەزىلەر بولسا، بار-يوقىنى سېتىشتۇرۇپ، بەلگىلەنگەن مىقداردىن ئىككى-ئۈچ ھەسسە ئۇشۇق كۆمۈش تۆلەپ قۇتۇلۇشقا تىرىشاتتى. ھاشىر تەيجى بىلەن قېزىبەگ غوجا شامەخسۇتتىن ئوغۇرلۇقچە قاماقتىكى «گۇناكار»لارنى سېتىشقا باشلىدى. شۇ قاتاردا ئامانقۇل بىلەن بىللە نېرىنكىردىن تۇتۇپ كېلىنگەن سوپى تىكە ۋە قاسىم قىزىق دېگەن يىگىتنى قاماقتىن چىقىرىپ، ئۈچەيلەننى يۈز سەردىن ئۈچ يۈز سەر كۆمۈشكە ساتتى. شۇ كۈن-

دىن باشلاپ، ئامانقۇلمۇ يېڭى ئەسكەرلەر قاتارىغا ئۆتتى.

شۇنداق قىلىپ، قومۇل شەھەر ئىچى، ئەتراپ يېزىلار ۋە «بەش شار» دەپ ئاتىلىدىغان رايوندىن بولۇپ، مىڭ تەسلىكتە بىر يۈز يىگىرمىچە ئەسكەر توپلاندى. شامەخسۇت قالغان سانىنى توشقۇزالماي، ئۆز گۆشىنى ئۆزى يېگىدەك بولۇپ، كېچىلىرىمۇ ئۇخلىيالمايدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قالغان ئىدى.

شۇنداق پەيتتە، تاغ تەرەپتىن «خۇش خەۋەر» كېلىپ قالدى: «تاغ خەلقى بىر يۈز سەكسەن ئاتلىق مەرگەن يىغىپ، چىڭ گاڭ غوجامنىڭ خىزمىتىگە ئەۋەتىپتۇدەك، ئۇلارنى نىياز دورغا باشلاپ كەلگىدەك» (بۇ، راست ئىش ئىدى). شامەخسۇت بۇ «خۇش خەۋەر»نى ئاڭلاپ، خۇشاللىقتىن ئاغزى قۇلىقىغا يەتتى- دە، تاغ مەرگەنلىرى كەلگەن ھامان بۇ يەردىكىلەر قوشۇلۇپ، دەرھال ئۈرۈمچىگە ماڭسۇن، ھاجەر باقى بەگ لەشكەر بېشى بولۇپ بارسۇن دىگەن مەزمۇندا يارلىق چۈشۈردى.

ھەقىقەتتە بولسا، تاغدىن مەرگەن توپلاپ ئەۋەتىش تۆمۈر خەلپىنىڭ ئويۇنى ئىدى.

ئەسلىدە، شامەخسۇت ئەسكەر ئېلىشقا كىرىشكەندىن تارتىپ، تاغ خەلقى قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرۈپ كەلگەن ئىدى. «قان تەرىمىزنى شوراپ، تېرىمىزنى شىلىپ، خالىسا چېپىپ، شۇنچە ئازاپ ئەتكىنى يەتمىگەندەك، ئەمدى بىزنى ياقا يۇرتلارغا ئاپىرىپ، تۈركۈم- تۈركۈملەپ ئوققا تۇتۇپ بەرگىدەكمۇ؟ شامەخسۇتنىڭ قىلمىغىنى شۇ قاپتىمۇ» دىگەن گەپلەر ھەممىلا يەردە ئاڭلىنىپ تۇراتتى. دورغىلارنىڭ تاياق- توقماقلىرىمۇ ئۆتمەس بولۇپ، خەلق جىنىدىن تويۇپ يۈرەتتى. بۈگۈن ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان كىشى ئەتىسى قېچىپ كېتەتتى-دە، تاغ جىرالارغا، قېلىن قارىغايزارلىقلارغا يوشۇرۇناتتى. شۇڭا، بىرىنچى تۈركۈمدە تاغدىن ئازلا كىشى كەلتۈرۈلگەن ئىدى.

تۆمۈر خەلپە ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ باشلانغانلىقىنى ئاڭلاش

بىلەن قومۇل خەلقىنىڭمۇ ياخشى كۈنلىرى يېقىنلاشتى دەپ ناھايىتى خوشال بولۇپ، ئۆز سەپداشلىرى بىلەن قوزغىلاڭ كۆتىرىش پەيتىنى كۈتۈپ يۈرەتتى. شامەخسۇت ئەسكەر ئېلىشقا كىرىشكەندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە: «بۇ ياخشى پۇرسەت. ئوتنى چۇقچىلاشقىمۇ كۆسەي كېرەك. پاشا، چىۋىننى قورۇشقىمۇ قورىغۇچ كېرەك، قۇرۇق قول بىلەن ھېچنېمە قىلغىلى بولمايدۇ. يىگىتلىرىمىز ئەسكەر بولدۇق دەپ شامەخسۇتنىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئاۋال قورالغا ئىگە بولۇۋالسۇن. قورالغا ئىگە بولغاندىن كېيىن، ھەممە ئىشنى قىلغىلى بولىدۇ. ‹تورپاق يېغىلىغى› دىن قالغان قانلىق ساۋاق شۇ» دېگەن پىكىرگە كەلدى ۋە بۇ ئوي- پىكىرلىرىنى يېقىن سەپداشلىرى قارا بوسۇق، سەيپۇڭ توختى، ئېلى پالگان، نىياز پالگان، ئەنسارىدەك ئۇنلىغان كىشىلەرگە ئېيتتى. بۇ پىكىرگە ھەممىيلەن قوشۇلۇپ، ئىشەنچلىك كىشىلەر ئارىسىدا تەرغىبات يۈرگۈزۈشكە كىرىشتى. تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆزىمۇ، گايى سېتىقچى، پالچى، گايى تىۋىپ- تۇمۇرچى قىياپىتىدە، خۇددى چۆچەكلەردىكى «سۇلايمان قالپىقى» بار ئەپسانىۋى قەھرىمانلاردەك، بۈگۈن بۇ تاغدا بولسا، ئەتىسى ئۇ تاغدا پەيدا بولۇپ جىددى ھەركەتكە كىرىشتى، نېرىنكىر تەرەپكە ئەنسارى دېگەن يىگىتنى ئەۋەتىپ، سەپەرقۇل ۋە نۇرۇل بوۋا قاتارلىقلار بىلەن ئالاقىلىشاتتى.

شۇنداق قىلىپ، تاغ- تاغدىن بولۇپ، بىرەر يۈز ئادەم ئەسكەرلىككە بېرىشقا رازىلىق بىلدۈردى. لېكىن، بۇ سان شامەخسۇتنىڭ تاققا تەقسىم قىلغان ساندىن خېلىلا كەم ئىدى. شۇڭا، باشقا تاغلارنىڭ دورغىلىرى شامەخسۇتنىڭ جازالىشىدىن ياكى ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىۋېتىشىدىن قورقۇپ، شەھەرگە كىرىشتىن قېچىپ تۇراتتى. تۆمۈر خەلپە نىياز دورغىنىڭ مىجەز- خۇلقىنى ۋە ئۇنىڭ قېزىبەگ غوجا بىلەن يېقىنلىقىنى بىلگەچكە، ئۆز سەپداشلىرى بىلەن كېلىشىپ، قارا بوسۇقنى نىياز دورغىنىڭ قېشىغا ماڭغۇزدى.

قارا بوسۇق بىر كۈنلۈك يەردىن كېلىپ نىياز دورغىغا

مۇنداق دىدى:

— دورغام، ئۆزلە ئون ئىككى تاغ ئىچىدە ھەممىدىن ئابرويلىرى چوڭ ئادەم. قېزىبەگ غوجام بىلەن بىر تۇققاندەكلا يېقىنچىلىقلىرى بار. ئۆزلە تۇرغان يەردە باشقا دورغىلار لەشكەر بېشى بولۇپ بېرىشقا پېتىنالمايدىكەن. ھەممىسى ئۆزلەنىڭ ئېغىزلىرىغا قاراپ تۇرۇپتۇ. پادىنىڭمۇ سەركىسى بولىدۇ، بىزنى ئۆزلە باشلاپ بارمىسىلا، بىرىمىز ئۇ تاغدىن، بىرىمىز بۇ تاغدىن كېلىپ، نەتلەردە تېنەپ يۈرىمىز.

بۇ گەپ نىياز دورغىغا ياغدەك ياقتى ۋە «دىمىسىمۇ راست ئەمەسمۇ؟ چىڭ گاڭ غوجام ئەسكەر باشلاپ بارغىنىمنى كۆرسە، قانچىلىك خوش بولۇپ كېتەر، مېنىڭ بىلەن تۆر تالىشىدىغان دورغىلار ئەمدى بىگسامنى كۆرسۇن. مېنى چىڭگاڭ غوجام ھېچقاچان ئۈرۈمچىگە ئەۋەتمەيدۇ. مۇبادا ماڭ دەپ قالغاندىمۇ، قېزىبەگ غوجام قاراپ تۇرماس» دەپ ئويلىدى-دە، رازىلىق بىلدۈرۈپ، قارا بوسۇقنى ھەممىڭلار پالانى يەرگە يىغىلىپ تۇرۇڭلار دەپ يولغا سالدى. ئۆزى سەپەرگە ھازىرلاندى. ھازىرلىقى پۈتكەچ، شامەخسۇت ۋە ئۇنىڭ ئوغلى نەزەرگە، ھاشىر تەيجىگە، قېزىبەگ غوجىغا نۇرغۇن سوغات تەييارلاپ، نېرىنكىردىن توپلانغان يىگىرمە ئىككى مەرگەننى ئەگەشتۈرۈپ يولغا چىقتى.

2

شامەخسۇت نىياز دورغىغا ئۆزى كۈتكىنىدىن ئارتۇقراق ئىلتىپات كۆرسىتىپ، ھوزۇرىغا كىرىشكە رۇخسەت قىلدى ۋە سوغاتلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا تون ياپقۇزدى. نىياز دورغا ئېسىنى يوقاتقىدەك دەرىجىدە خوشال بولۇپ، شامەخسۇتنىڭ ئېتەكلىرىنى كۆزىگە سۈرتتى ۋە شۇ كۈندىن ئېتىۋارەن، قېزىبەگ غوجىنىڭ مېھمىنى سۈپىتىدە بەگ- غوجىلارنىڭ قىشلىق مەشرەپلىرىدە ئويۇن-

تاماشىغا غەرق بولۇپ كەتتى.

شا مەخسۇتنىڭ يارلىغىغا بىنائەن، ئوردا بەگلىرى يېڭى ئەسكەرلەرگە مىلتىق، قىلىچ، ئەلتېردىن تىكىلگەن ئەپلىك جۇۋا ۋە قارا سانسان قۇلاقچا تارقىتىپ، ئۇلارنى ھاجەر باقى بەگنىڭ باشچىلىغىدا ئۈرۈمچىگە يولغا سالدى.

بىراق، بۇ ئەسكەرلەر توغۇچى دىگەن يەردە قونۇپ، ئەتىسى چاشكا بىلەن تارانچى كۆمۈر كېنىنىڭ يېنىغا يەتكەندە، ئاجايىپ بىر ۋەقە يۈز بەردى: ئوڭ قولدىكى دۆڭنىڭ كەينىدىن تۇيۇقسىز بىر پاي مىلتىق ئاۋازى ئاڭلىنىش بىلەن تەڭ، قارا بوسۇق، ئامانقۇل، سوپى تىكە ۋە قاسىم قىزىقلار توپ ئىچىدىن ئوقتەك ئېتىلىپ چىقىپ، كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقىچە ھاجەر باقى بەگنى يول چېتىدىكى قارىياغاچقا باغلاپ تاشلىدى. دۆڭنىڭ كەينىدىن قوللىرىغا مىلتىق تۇتقان ئۈچ كىشى ئات چاپتۇرۇپ چىقتى. ئوتتۇرىدا بوز ئاتقا مىنگەن تۆمۈر خەلپە كېلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىدە جەدە ئاتقا مىنىپ كېلىۋاتقىنى قىرىق ياشلار چامىسىدىكى، سوزۇق يۈز سەيپۇڭ توختى ئىدى؛ سول تەرەپتىكىسى تورۇق ئاتقا مىنگەن ياش يىگىت ئەنسارى ئىدى. ئامانقۇل «تۆمۈر ئاكا!» دەپ ۋاقىراپ تاشلىدى. توپ ئىچىدىن «تۆمۈر ئاكام كەلدى، كەلدى، كەلدى!» دىگەن سادالار ياڭراپ كەتتى. تۆمۈر خەلپە ھەمرالىرى بىلەن يول ياقىسىدىكى كىچىكرەك دۆڭنىڭ ئۈستىدە توختاپ، ئاتتىن چۈشمەي تۇرۇپلا «قېرىنداشلار!» دەپ كۆپچىلىككە خىتاپ قىلدى. تاغ يىگىتلىرى يېرىم ھالقا بولۇپ ئالدىغا يىغىلدى. شەھەر تەرەپتىن كەلگەنلەرنىڭ بىر قىسمى بۇ ئىشنىڭ سىرىدىن تېخى خەۋەرسىز بولغاچقا، ئۆز ئورۇنلىرىدا ھاڭ - تاڭ بولۇشۇپ تۇراتتى.

— يېقىن كېلىڭلار، قېرىنداشلار! — دىدى قارا بوسۇق يوغان ئاۋاز بىلەن. ئاندىن ئۆزى ئېتىنى دېۋىتىپ تۆمۈر خەلپىنىڭ قېشىغا كېلىپ تۇردى. قالغانلارمۇ، ئاستا - ئاستا كېلىپ، غۇژمەكلەشتى.

تۆمۈر خەلپە ئۆزەڭگىگە دەسسەپ تۇرۇپ «قېرىنداشلار!» دەپ

يەنە سۆز باشلىدى: «نەگە بارىسىلەر؟ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئەزىز يۇرتنى، مېھرىۋان ئاتا- ئانا، قوۋم- قېرىنداشنى تاشلاپ، شامەخسۇت بىلەن ئۇرۇمچى جاڭجۇڭگى ئۇچۇن ئۆلگىلى بارامسىلەر؟ ئۆلگىلى!؟ شا مەخسۇت شۇنچە قىلغانلىرى يەتمەي، ئەمدى بىزنى ئوقتا تۇتۇپ بەرمەكچى بىلەمسىلەر؟ روزىمەت باشلاپ كەتكەن يىگىتلەر قېنى؟ ئۇلارنىڭ ئەزىز باشلىرى قايسى تاغ، قايسى دەشت، قايسى قىرلاردا قالدى، بىلەمسىلەر؟ ئۇلارنىڭ ئاتا- ئانا، قوۋم- قېرىنداشلىرى بىر كۆزى قان، بىر كۆزى ياش، نىمە كۈنلەرنى كۆرۈۋاتىدۇ، بىلەمسىلەر؟ شا مەخسۇت بىلەن بەگ- غوجىلار شۇنچە يىللاردىن بېرى بىزنى قۇل قىلىپ، قېنىمىزنى شورىدى، خالىسا ئاتتى، خالىسا ساتتى، بىزمۇ ئادەم ئەمەسمۇ؟ قاچانغىچە ئېزىلىمىز؟ قاچانغىچە خورلىنىمىز؟ ھەممىگە ماقۇل دەپ بويىنىمىزنى ئېگىپ تۇرساق، قۇللۇق زەنجىردىن ھەرگىز قۇتۇلالمايمىز. ئورۇق- ئەۋلادىمىز تېخىمۇ ئېغىر كۈنلەرگە قالىدۇ. پۇت- قولىمىزدىكى زەنجىر- كىشەنىنى چاقمىساق، ھىچقاچان ئۆزى چېقىلمايدۇ، تەڭلىك- ئەركىنلىك ئۆزى كەلمەيدۇ. بىزمۇ ئادەم، ئادەم قاتارىدا كۈن كۆرۈشىمىز كېرەك!»

— توغرا، توغرا! — دەپ ۋاقىراشتى كۆپچىلىك.

— ئاكىلار، — دېدى كۆرۈنۈشىدىن تېخى يىگىرمىگە توشمىغان بىر ياش بالا يىغلاپ تۇرۇپ، — بىز ئاكا- ئىنى ئۇچەيلەن ئىدۇق. چوڭ ئاكام ئاغرىپ يېتىپ قالغان، ئوتتۇرانچى ئاكامنى روزىمەت ئاپىرىپ، ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەردى. ئۇنىڭ قىرقى توشماي تۇرۇپ، مېنى ئەسكەرلىككە تۇتۇۋالدى. ئاتا- ئانام قان- يىغلاپ، زار- زار قاخشاپ قالدى. پۇلى بارلار پۇل بېرىپ قۇتۇلدى. ھەممە كەلگۈلۈك بىز كەمبەغەللەرگە كەلدى. مەن بويىنۇمدىن سۆردگەندەك كېتىۋاتىمەن. ئېيتىڭلارچۇ، بۇنىڭدىن قۇتۇلۇشنىڭ چارىسى نىمە؟

— بۇنىڭ چارىسى ماۋۇ، — دېدى قارا بوسۇق مىلتىغىنى ھاۋادا

پۇلاڭلىتىپ.

— توغرا! دېدى تۆمۈر خەلپە، مىلتىغىنى ئېگىز كۆتىرىپ،— بىزنى قولىمىزدىكى مۇشۇ «جانىگەر» قۇتقۇزىدۇ. مېنى يىمىسلە غوجام، دېگەنگە بۆرە قوزىنى يىمەي قويامدۇ؟ بۆرىگە يەم بولماسلىق ئۈچۈن، ئۇنى ئۆلتۈرۈش كېرەك. ئەمما، قۇرۇق قول بىلەن بۆرىنى قانداق ئۆلتۈرگىلى بولسۇن! تەڭلىك، ئەركىنلىك دېگەننى سوراپ ئالىدىغان نەرسە ئەمەس، تارتىپ ئالىدىغان نەرسە، ئاڭلاۋاتامسىلەر. ئىچكىرىدىكى پۇقرالارمۇ، مانجۇ خاننى قورال بىلەن ئۆرۈپ تاشلاپ، ئەركىنلىك ئېلىۋاتىدۇ. ئەمدى شامەخسۇتتىن قۇتۇلۇشقىمۇ مانا مۇشۇ قورال كېرەك. ئون بالاغا بىر داۋا دېگەن شۇ.

— ھە، ئىش مۇنداق دېسىنا، تۆمۈر ئاكا، بىزنى ئەسكەر بولۇڭلار دەپ قويۇپ، ئۆزى نەتلەردە يۈرىدىكىن دەپتىمەن سېنى،— دېدى بىر تاغلىق يىگىت مۇلايىم كۈلۈپ.

— يۈز ئاچقۇسى بولماي تۇرۇپ، كېلىنىڭ يۈزىنى ئېچىۋەتسە، نىمە قىزىقى بولىدۇ،— دېدى قاسىم قىزىق. ئاڭلاپ تۇرغانلار كۈلۈشتى.

— ھە، مانا يۈز ئاچقۇسىنىمۇ قىلدۇق،— دەپ داۋام قىلدى تۆمۈر خەلپە،— گەپ شۇ، قېرىنداشلار، خالىغىنىڭلار بىزگە قوشۇلۇڭلار، خالىمىغىنىڭلار قېلىڭلار، ھېچكىمنى زورلىمايمىز.

شەھەردىن چىققانلاردىن ئوتتۇرا ياشلىق بىر كىشى ئېتىنى دىۋىتىپ ئالدىغراق چىقتى-دە، مۇنداق دېدى:

— سىنىڭ ئېيتقانلىرىڭ ھەق. شامەخسۇتتىن قۇتۇلىدىغانلا ئىش بولسا، جېنىمنىمۇ قۇربان قىلىمەن. شەھەردە قېلىپ، كۈنىدە مىڭ ئۆلۈپ يۈرگىچە، ئاسمىنى كەڭ يەرنى تېپىپ، ۋاقتى كەلگەندە بىر ئۆلگەن ياخشى. قېنى، باشلا بۇرادەر، نەگە دېسەڭ بارىمەن.

توپ ئىچىدە غۇدۇر-غۇدۇر كۆپەيدى. قۇمۇل ۋە «بەش شار» تەرەپتىن كەلگەنلەردىن ئوتتۇز-قىرىقچە ئادەم، ئېھتىمال بالا-چاقىلىرىغا تارتىشقان بولسا كېرەك، بىر چەتكە ئايرىلىپ چى-

قىپ، ھازىرچە تاقىقا چىقالمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. تۆمۈر خەلپە قارشىلىق قىلمىدى. سەيپۇڭ توختى ئوتتۇرىغا چىقىپ، زىل ئاۋاز بىلەن مۇنداق دىدى:

— قالىدىغانلار قوراللىرىڭلارنى بىرگە بېرىڭلار، ئۇنى كۆتىرىپ يۈرسەڭلار، ئۆزەڭلارغا بالا بولىدۇ.

ھىلىقى كىشىلەر قوراللىرىنى تاپشۇردى. شۇ ئارىدا ئامانقۇل قارىياغاچقا باغلاقلىق تۇرغان ھاجەر باقىنىڭ يېنىغا كېلىپ، «ماۋۇ چوشقىنى ئېرىم قىلايلى» دەپ ئاتماقچى بولدى. توپ ئىچىدىن «ئات، ئات!» دىگەن سادالار ياڭرىدى. تۆمۈر خەلپە ئالدىراشلىق بىلەن «توختا!» دەپ ۋاقىرىدى ۋە:

— بۇنى ئۆلتۈرۈۋەتسەڭ، بىزنىڭ خەۋىرىمىزنى شامەخسۇتقا كىم يەتكۈزىدۇ؟ ھاجەر باقى بېگىمنىڭ ئۆزى بېرىپ ئېيىتقىنى ياخشى ئەمەسمۇ؟ — دەپ كۈلدى.

— ئۆلگەنىڭ ئۈستىگە تەپكەن قىلىمىز دىسىنا، تۆمۈر ئاكا، — دىدى قاسىم قىزىق، ھاجەر باقىنىڭ پۇت- قولىنى يېشىپ تۇرۇپ.

— قېنى ئەمسە ماڭايلى قېرىنداشلار!— دىدى تۆمۈر خەلپە ئېتىنىڭ بېشىنى تاغ تەرەپكە بۇراپ.

بالا- چاقىسىغا تارتىشىپ قالغانلار چاڭ- توزاڭ توزدۇرۇپ كېتىۋاتقان قېلىن توپقا بىردەم قاراپ تۇرۇشقاندىن كېيىن، ئۆز يوللىرىغا راۋان بولدى.

رەڭگى- روبى گۆردىن ئېچىۋالغان ئۆلۈكتەك تاتىرىپ كەتكەن ھاجەر باقى قارىياغاچ تۈۋىدە ئۆزى يالغۇز قالدى.

ئون بىرىنچى باب

ئۆز جازاسى ئۆزىگە

كىمكى زالىمغا مەدەت بەرسە،
ئاللا ئۇنى شۇ زالىمنىڭ قولى بىلەن
ھالاك قىلىدۇ.

— «ھەدىس»تىن

نىياز دورغا شامەخسۇتنىڭ «ئىلتىپاتى»غا ئېرىشكەندىن باشلاپ، ئەتىۋارلىق بولۇپ كەتتى، كېچە- كۈندۈز چاي- مەشرەپلەر بىلەن ھەتتا ئارام خۇدا ئۇخلاشقىمۇ ۋاقتى يەتمەيتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، شامەخسۇتنىڭ ئوغلى نەزەرنىڭ نەزىرىگە ئېلىنالماي كۆڭلى يېرىم ئىدى. چۈنكى، بۇ «شاھزادە غوجا» ھىلىقى قازاق قىزىنى ئەۋەتىپ بېرەلمىدىڭ دەپ، نىياز دورغىغا كايىپ قالغاندەك، ئۇنى ھەر قېتىم «كېيىن كىرسۇن» دەپ، ئۆز «ھۇزۇرى»غا كىرگۈزمەي يۈرەتتى. شۇنداق بولسىمۇ، نىياز دورغا ئۈمىت ئۈزمەي يۈرىۋەردى.

تۆمۈر خەلپىلەر قوزغىلىپ تاقتا ماڭغان كۈنى ئەلنىڭ ئالدى يېتىپ بولغان بىر چاغدا، ياقۇپ ياساۋۇل كېلىپ نىياز دورغىدىن سۆيۈنچە سورىدى ۋە بىر كۈمۈش تەڭگە سۆيۈنچە ئالغاندىن كېيىن، شاھزادە غوجىسىنىڭ چاقىرتقانلىقىنى ئېيتتى. نىياز دورغا خۇشاللىقىدىن تېرىسىگە پاتماي، سوغا-سالاملىرىنى ئېلىپ، «شاھزادە غوجا»نىڭ ھەشەمەتلىك ئوردىسىغا كەلدى.

ھۆرمەتلىك كىتابخانلار:

كىتاۋىمىزنىڭ تۆتىنچى بابىدا، بۇ «شاھزادە غوجا» توغرىسىدا ئازراق گەپ بولۇپ ئۆتكەندىن كېيىن، مۇئەللىپ ئاپپاق قەغەزنى بۇلغىماسلىق ئۈچۈن، ئۇنى ئىككىنچى تىلغا ئالماسلىق قارارىغا كەلگەن ئىدى. ئەپسۇسكى، ھېكايىمىزنىڭ تەرەققىياتى مۇئەللىپنى بۇ قارارىدىن يېنىپ، «شاھزادە غوجا»نىڭ مىجەز-خۇلقىدىن يەنە ئازراق يېزىشقا مەجبۇر قىلدى، كەچۈرۈشىڭلارنى سورايمەن.

شۇنداق قىلىپ، ياقۇپ ياساۋۇل نىياز دورغىنى كىرىسىن لامپىلار بىلەن يورۇتۇلغان يوغان بىر ئۆيگە باشلىدى، ئۆينىڭ ئىچىدىن ھاراق ۋە ئەپيۇن ئىسى پۇراپ تۇراتتى. تۆر تەرىپىدىكى كىمخاپ كۆرپىلەر سېلىنغان كات ئۈستىدە نەزەر، يەنى «شاھزادە غوجا» پەر ياستۇقلارغا يۆلىنىپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ كۆزلىرى مەسلىكتىن خۇمارلىشىپ، يېرىم ئوچۇقتەك كۆرۈنەتتى. نەزەرنىڭ ئوڭ قانىتى ھېساپلىنىدىغان «يىگىت بېشى» ئاقبەگ كاتىنىڭ يېنىدا ئەپيۇن چىرىغى بىلەن ھەپىلىشىۋاتاتتى، ئىككى تەرەپكە تۈرلۈك نازى-نېمەتلەر ۋە ھاراق قاچىلىرى بىلەن تولغان پاكار-پاكار شىرەلەر بىر تۇتاش قىلىپ قويۇلغان. شىرەلەرنىڭ كەينىدە يىگىرمە نەچچە ئەر-ئايال ئارىلاش ئولتۇراتتى. ئەرلەر ھەدەپ ئاياللارنى ھاراققا زورلايتتى، پەگادا ئولتۇرغان ئەر-ئايال سازەندىلەر دۇتار، تەمبۇر،

غىجەك ۋە داپلارنى چېلىپ، ناخشا ئېيتىشىۋاتاتتى. ئوڭ قول تەرەپتىكى تامنىڭ يان تۈڭلۈكىگە بىر ئايال چېچىدىن ئېسىقلىق تۇراتتى. ئۇنىڭ كەشتىلىك پايپاق كىيگەن پۇتلىرى گىلەمگە ئاران-ئاران تېگىپ تۇراتتى.

نەزەر ئولتۇرغانلارغا قاراپ: «ھۇسنارىخانغا ھاراق تۇتماسلەر؟» دېدى. ئەرلەردىن بىرى بىر چىنىگە تولدۇرۇپ ھاراق قۇيدى-دە، چېچىدىن ئېسىپ قويۇلغان ئايالنىڭ ئالدىغا دەلدەڭشىپ كېلىپ، بېيىت بىلەن ھاراق تۇتتى: (سازەندىلەر توختىدى)

ھاراق ئىچتىم جوگزىدا①،
قايناپ تۇرادۇر خۇيىدا②.
ئىچمىسەم ئىچكىم كېلەدۇر،
شول جوگانىنىڭ كويىدا.

ئايال كۆزىنى يۇمۇۋالدى. «ئۇيقۇسىنى ئېچىپ قوي» دېدى نەزەر قاقاقلاپ كۈلۈپ. ھېلىقى بېيىت ئېيتقۇچى قولىدىكى ھاراقنى ئايالنىڭ يۈزىگە سەپتى، ئۆينى كۈلكە ئاۋازى قاپلىدى.

شۇ ئارىدا، نىياز دورغا بوسۇغا تۈۋىدە توختاپ، يەرگىچە ئېگىلىپ تازىم قىلدى ۋە گىلەمنىڭ ئۈستىدىن ئۆمىلەپ بېرىپ، نەزەرنىڭ قوللىرىنى كۆزىگە سۈرتۈشكە باشلىدى.

— ھەزرەتلىرىنىڭ ئالتۇن بويلىرى، كۈمۈش تەنلىرى ئېسەنمىكىن؟

ياقۇپ ياساۋۇل تازىم بىلەن كېلىپ، نىياز دورغىنىڭ سوغاتلىرىنى كاتىنىڭ ئالدىغا يايدى، يوغان شايى ياغلىقنىڭ ئۈستىدە يەتتە جۈپ بۆكەن مۈڭگۈزى، بىر جۈپ قارا تۈلكە تېرىسى، تاخشىلانغان بىر سۆلۈيسۈن جۇۋا تۇراتتى، «لايىقلىرىدا بولمىسىمۇ،

---

① جوگزا — خەنزۇچە «ھاراق رومكىسى» دېگەن سۆز.
② خۇ — خەنزۇچە «ھاراق ئىسسىتىدىغان چەينەك» دېگەن سۆز.

پەقىر قۇللىرىنىڭ كۆڭلى» دېدى نىياز دوغا.

نەزەر سوغاتلارغا كۆز قىرى بىلەن قاراپ قويۇپ:

— بەك جۇۋاپ كېتىپسەن، — دېدى، ئاندىن، — ھالىقى ئاي دېسە، ئاغزى بار، كۈن دېسە، كۆزى بار چىرايلىقنىڭ قېنى؟ ئالغاچ كەلمىدىڭمۇ؟ - دەپ، خۇمار كۆزلىرىنى نىياز دورغىغا تىكتى. نىياز دورغا دۇدۇقلاپ، ئۇ قازاق قىزىنى ئېيىق ئېلىپ قاچقانلىقىنى ئېيتتى.

— ئۇ قىزنى ئېيىق ئەپقاچقان بولسا، ئۆزۈڭنىڭ قىزى يوقمىدى؟ — دېدى نەزەر مەسخىرە بىلەن كۈلۈپ.

— ۋاي غوجام، ئاڭلىشىمچە نىياز دورغا ئاقتا بولۇپ قاپتۇدەك، — دەپ قاقاقلاپ كۈلدى ئاقبەگ. باشقىلارمۇ كۈلۈشتى.

— ئانداق بولسا، بۇ ئاقتىنى مەزلۇمچە ياساپ ئاۋۇ جۇگانلارنىڭ قاتارىغا قوشۇۋېتىڭلار، — دېدى نەزەر بۇيرۇق ئاھاڭىدا.

ئەپيۇنى تولا چېكىپ رەڭگى سارغىيىپ كەتكەن ئاقبەگ تېخىمۇ قاتتىق كۈلۈپ ئوتتۇرىغا چۈشتى-دە، «بەللى-بەللى، ئويۇنىمىز ئەمدى تازا قىزىيدىغان بولدى، قېنى كېلىڭلار» دېدى. شۇ ھامان تۆت-بەش يىگىت نىياز دورغىنى بېسىپ تۇرۇپ، ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان ئۇستىرا-قايچىلار بىلەن ئۇنىڭ ساقال-بۇرۇتلىرىنى بىردەم ئىچىدە قىرقىپ تاشلاپ، تۈلكە جۇۋىسىنىڭ ئورنىغا ئاياللىچە تون كىيدۈرۈپ قويدى. ئۆينىڭ ئىچىنى قاتتىق كۈلكە ئاۋازلىرى قاپلاپ كەتتى. نىياز دورغا ھەم كۈلەتتى، ھەم راستىنلا يېشىنى ئېقىتىپ يىغلايتتى.

ئاقبەگ نەزەرگە قاراپ:

— غوجام قارىسىلاچۇ، بۇ چېچى يوق تاز جۇگان بولۇپ قالدى، ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟ — دېدى.

— قانداق قىلغۇلۇق دېگەنىمۇ گەپمىكەن! ھۆسنارىخاننىڭ چېچى ئۇزۇن، شۇنى كېسىپ چاچ سېلىڭلار! — دېدى نەزەر يەنە بۇيرۇق ئاھاڭىدا.

ھېلىقىلار ئېسىپ قويۇلغان ئايالنى يەرگە چۈشۈرۈپ، ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېلىپ كەلدى. بۇ قەددى ـ قامىتى كېلىشكەن ئايالنىڭ ئىككى تال چېچى تېقىمىدا ئويناپ تۇراتتى. ئۇنىڭ شەھلا كۆزلىرى چىراق يورۇقىدا ئوتتەك چاقناپ، غەزەپ ئۇچقۇنلىرىنى چاچاتتى. ھېلىقى ئەبلەخلەر ئۇنىڭ قوللىرىنى قايرىپ تۇرۇپ، ئىككى تال چاچنى تۈۋىدىن كېسىۋالدى ـ دە، كېسىلگەن يېرىدىن ئۇلاپ، نىياز دوغىنىڭ بېشىغا كىيگۈزدى. ئۆينىڭ ئىچى يەنە كۈلكىگە تولدى. ئاياللار ئارىسىدا بولسا، كۈلكە ئەمەس، يىغلاپ يىغلىغان ئاۋازلار ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

ئاقبەگ نەزەرنىڭ ئالدىغا كېلىپ تازىم بىلەن مۇنداق دېدى:

— ھۆسنارىخاننىڭ چېچى بۇ تاز جۇگانغا تاماشالا يارىشىپ كەتتى. ئەمدى بۇ نىيازخان ئاچىمىزنى بىرسىگە نىكا قىلىپ قويىمىساق، نامەھرەم بولارمىكىن!

نەزەر مۇنداق دېدى:

— يىگىت بېشى راست ئېيتىدۇ، مەن قارىسام، ماۋۇ ھۆسنارىخان ئەر كىشىدەك زەپىتىسى بار، ئاچچىقى بىلەن قەھرىسى بار جۇگان ئىكەن. ئۆزىمىزمۇ ئەركەكلەرگە ئوخشاپ قاپتۇ، مۇشۇ كىشىگە نىكا قىلىپ قويۇڭ.

ئۆينىڭ ئىچى يەنە كۈلكىگە تولدى. نىياز دورغا كۈلۈشنىمۇ، خاپا بولۇشنىمۇ بىلمەي، ئۆرە تۇرغۇزۇپ قويغان مۇردىدەك قېتىپ قالدى. ئۇنىڭ قۇلاقلىرى ھېچنېمىنى ئاڭلىمايتتى، كۆزلىرى ھېچنېمىنى كۆرمەيتتى، ئۆزىنى پەقەت ئۇيقۇلۇقتا بىر يامان چۈش كۆرۈۋاتقاندەك سېزەتتى. ئاقبەگ: «ئەمدى چىراق ئۆچتى قىلساق بولار» دەپ تۇرغاندا، تۇرشا تۇغبېگى بوسۇغا تۈۋىدە پەيدا بولۇپ، نەزەرگە تازىم بەجا كەلتۈردى ۋە شامەخسۇت ۋاڭنىڭ يارلىقىغا بىنائەن، نىياز دورغىنى دەرھال ئوردىغا ئاپىرىشقا كەلگەنلىكىنى ئېيتتى.

— قاراپباق، نىياز دورغا بۇ يەردە بارمىكىن، — دېدى نەزەر. تۇرشا تۇغبېگى ئۆرە-تۆپە بولۇپ تۇرغان ئەرلەرنىڭ ئارىسىدىن ئۇنى تاپالمىغاچ، ئاياللارغا قارىدى-دە، بىر ھازادىن كېيىن، نىياز دورغىنى ھىلىقى ھالەتتە كۆرۈپ ھاڭ-تاڭ بولۇپ قالدى. ئۆينىڭ ئىچى يەنە كۈلكىگە تولدى. «بۇنى ئوردىغا شۇ پېتى ئاپىرىسەن!» دەپ بۇيرۇق قىلدى نەزەر. تۇرشا تۇغبېگى: «قېنى، سىلەر!» دەپ توۋلاش بىلەن تەڭ تۆت نەۋكەر كىرىپ، نىياز دورغىنى قوللىرىدىن سۆرەپ ماڭدى. ھىلىقى چېچى كېسىلگەن ئايالمۇ شۇ پاتىپاراقچىلىقتىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنى سىرتقا ئالدى-دە، قاراڭغۇدا كۆزدىن غايىپ بولدى.

نىياز دورغا نەۋكەرلەر ئارىسىدا كېتىۋېتىپ، «شاھزادە غوجامغۇ، ھىلىقى قازاق قىزىنى ئەپكىلىپ بەرمىدىڭ دىگەن بانا بىلەن ئادەم بالىسىغا قىلمايدىغان مەسخىرىۋازلىقنى قىلدى؛ ئەمدى چىڭگاڭ غوجام نېمىشقا كايىپ قالغاندۇ؟ ئۆزەم تاپقان بالاغا، نەگە باراي داۋاغا دەپ، يەنە كۆرىدىغىنىم بارغا ئوخشامدۇ؟» دەپ ئويلىدى ۋە ئىشنىڭ ئۇچىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن تۇرشا تۇغبېگىنى گەپكە سالدى:

— ئايسە ئاپپاق ئاچىمىز تېچلىقمۇ؟

— تېچلىق.

— ئوردىغا كىرىپ تۇرامدۇ؟

— ھەئە.

— چىڭگاڭ غوجام پېقىرلىرىغا نېمە دەپ كايىپ قالدىكىن؟

— بىلمەيمەن.

— بەگ ئۇكام، يۈرىكىم بۆلەكچىلا ئېغىپ كېتىۋاتىدۇ، ھەر نېمە بولسا...

— تولا گەپ قىلمىسىلا!

شۇنىڭ بىلەن گەپ ئۈزۈلدى. تۇرشا تۇغبېگى نىياز دورغىنى موم شاملار بىلەن يورۇتۇلغان زالغا ئېلىپ كىرگەندە، شامەخسۇت

خىيالغا چۆمۈپ تەختنىڭ ئالدىدا مېڭىپ يۈرەتتى، ھاشىر تەيجى بىلەن قېزىبەگ غوجا بىر چەتتە قول قوشتۇرۇپ تۇراتتى. ھاجەر باقى يەردىن ئۈستۈن قارىماي يۈكۈنۈپ ئولتۇراتتى، نىياز دورغا يەرگىچە ئېگىلىپ تازىم قىلدى. شامەخسۇت ۋە ھاشىر تەيجىلەر ئۇنى ھىلىقى ھالەتتە كۆرۈپ، ھاڭ-تاڭ قېلىشتى. تۇرشا تۇغبېگى «شاھزادە غوجام قىزىقچىلىق قىلىپ، كۆڭۈل ئېچىۋېتىپتىكەن» دەپ ئىزاھلىدى، «خوپ قېپتۇ» دىدى شامەخسۇت، ئاندىن نىياز دورغىنىڭ ئالدىغا ئېتىلىپ كېلىپ، ئىككى كاچات سالدى-دە:

— سەنزە، ئەسكەر باشلاپ كەلدىم دەپ، تاغچى بۇلاڭچىلارغا قورال ئالغىلى كەپتىكەنسەن-دە! تۆمۈر مۇجاڭ بىلەن قاچان كېپىڭنى بىر قىلىۋالغان؟ — دەپ ۋاقىرىدى.

نىياز دوغا ھېچنىمىنى چۈشەنەلمەي ئۆلۈكتەك قېتىپ قالدى.

ھاشىر تەيجى نىياز دورغىنىڭ ياقىسىدىن تۇتۇپ:

— ئاڭلاۋاتامسەن، سېنىڭ ئەپكەلگەن ئادەملىرىڭ تۆمۈر مۇجاڭغا ئەگىشىپ، تاققا چىقىپ كەتتى. ئەمدى نىمە دەيسەن؟ — دىدى.

شامەخسۇت: «ئۇر!» دەپ يەرنى تەپتى. نەۋكەرلەر نىياز دورغىنى بېسىپ، ئۈچ قىرلىق ئېغىر پالاقلارنى ئىشقا سالدى. ئۇ بىردەم «ئاللا-توۋا» دەپ قاخشاپ ئاخىر جىم بولۇپ قالدى.

— بۇ خوتۇنتالاقنى زىندانغا تاشلاڭلار، پۈتكۈل مال-مۈلكى پاشالىق قىلىنسۇن! — دىدى شامەخسۇت.

ئون ئىككىنچى باپ

جەڭ ئالدىدا

يا بىر دۈشمەننىڭ بېشىنى تاشقا ئۇرۇپ يەنچىيمىز،
ياكى ئۇلار بىزنى شەھەر سېپىللىرىگە ئاسىدۇ.

— قەدىمقى ئىران شېئىرلىرىدىن

1

تەكچى - ئويۇقلىرى قېلىن - قېلىن كىتاپلار بىلەن تولغان چاققانغىنا بىر ھوجرىنىڭ باغ تەرەپتىكى يوغان پەنجىرىسى ئالدىدا، نوشىرۋان تەيجى بىلەن نورۇز داموللا① كىتاپ ئوقۇشۇپ ئولتۇراتتى. ياڭاق ياغىچىدىن ياسالغان نەقىشلىك شىرە ئۈستىدە شەيخ سەئدىنىڭ قىزغۇچ كۆندىن كۆركەم مۇقاۋىلانغان «بوستان» ناملىق مەشھۇر كىتاۋى ئوچۇق تۇراتتى. دەسلەپكى باھار قۇياشىنىڭ ئىللىق نۇرلىرى نېپىز ياغ قەغەز چاپلانغان پەنجىرىدىن

---

① نورۇز ئەئلەم ئەئلەملىك ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، مەدرىستە يەنىلا مۇدەررىس بولغاچقا، داموللا دەپ ئاتىلاتتى.

ئۆتۈپ، كىتاپ سەھىپىلىرى ئۈستىدە جىلۋە قىلاتتى. نوشىرۋان تەيجى سەھىپىلەرنى پات-پات ئۆرۈپ، پارچە مىسرالارنى شۇنداق ئىختىراس بىلەن ئوقۇيتتىكى، شۇ تاپتا ئۇ، ئۆزىنى تامامەن ئۇنتۇپ، خۇددى دەم سېلىۋاتقان بىر قېرى دەمدەرگە ئوخشايتتى. بۇ مىسرالارنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى تەخمىنەن مۇنداق ئىدى:

جاھاندىن كېتەر چاغدا نوشىرۋان①
بۇ سۆزلەرنى ھورمۇزغا قىلدى بايان:
ھەمىشە غېرىپلەر كۆڭلىن ئاۋلىغىن،
ئۆزۈڭنىڭ راھىتىڭ كۆزلەپ يۈرمىگىن.
ئەگەر راھىتىڭنى قىلارسەن ھەۋەس،
رەئىيەت تىنچ-ئامان كۈن كۆرەلمەس.
ھاجەتتىن چىقارغىن ھەممە مۇھتاجنى،
شۇلار قويدى شاھ باشىغا تاجنى.
دەرەخ بولسا شاھ، خەلق يىلتىز ئىرۇر،
بىل ئوغلۇم، يىلتىزدا دەرەخ ئۈلغىيۇر.
ئەل كۆڭلىنى ئاغرىتما، بەرمە زەرەر،
قۇرار يىلتىزىڭ، رەنجىسە ئەل ئەگەر.
قەيەردە زۇلۇم ھەددىدىن ئاشقان ئىكەن،
بىرەر لەب ئېچىلمايدۇ كۈلكە بىلەن.
ئەگەر بولسا ئۆتكۈر تىغىڭ قانچىلىك،
ئەمەس تۇل خوتۇننىڭ بىر ئاھچىلىك.
ئىشتىيەي دىسەڭ ئاخىر ئەل قارغىشىن،
مۇدام ياخشىلىق ئەيلە، ئال ئالقىشىن.
قالالماس جاھان ئىچرە مەڭگۈ كىشى.
پەقەت قالغۇسى ياخشى نامۇ-ئىشى.

---

① نوشىرۋان — قەدىمقى ئىران شاھلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئادىللىق بىلەن شۆھرەت قازانغان. ھورمۇز ئۇنىڭ ئوغلى.

— مانا تەقسىر، — دېدى نوشىرۋان تەيجى، — ئۆتكەن ئۇلۇغلار بىزگە شۇنداق قىممەتلىك نەسىھەتلىرىنى قالدۇرۇپ كەتكەن. بىز بولساق، دەل ئۇنىڭ خىلاپىنى قىلىۋېتىپتىمىز. كېيىنكى ئەۋلاتلار بىزنى نېمە دەپ قاغايدىكىن، يارەببى!

نورۇز داموللا تەسەللى بەرمەكچى بولۇپ مۇنداق دېدى:

— بىر شائىرنىڭ

«جاھان جام كۆللى زىيى جانغا①، ئەجەل مەيدۇر، پەلەك ساقى،
ۋە لېكىن قالغۇسىدۇر قىلسا خەيرات② تائەبەت باقى»

دېگەن مىسرالىرى خاتىرىلىرىدە بولسا كېرەككىم، جاناپلىرى ئەل يۇرت ئۈچۈن شۇنچە ياخشىلىقلارنى قىلدىلا. ھەق سۇبھانە ۋە تائالا ئۆزلىرىگە ئوخشاش ئەزىز بەندىلىرىگە ھېچقاچان قارغىش كەلتۈرمەس.

— يوقسۇ، يوقسۇ! مەن ئەلگە نېمە ياخشىلىق قىلالىدىم، مەن پەقەت بىر مۇنچە جىنايەتلەرنىڭ شاھىدى، بەزى جانىيلارنىڭ③ شېرىگى بولۇپ قېلىۋاتىمەن، خالاس! ئەبەيدۇللا تارخان بەگنىڭ زامانىسىدا، ھېچبولمىسا، شەھەر سېپىلى بىنا بولغان④: جۇڭغار قالماقلىرى قىرىپ تاشلىغان خەلقنىڭ ئورنىغا

---

① كۆللى زىيى جان — ھەممە تىرىك جان (بۇ يەردە «ئادەم» مەنىسىدە).

② خەيرات — ياخشىلىقلار، ياخشى ئىشلار.

③ جانىي — جىنايەتچىلەر.

④ بۇ يەردە قۇمۇلدىكى خۇيچېڭ (مۇسۇلمان شەھىرى) كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئەسلىدە بۇ شەھەرنىڭ ئورنىدا چىغاتاي خانلىرىدىن قالغان ئوردا خارابىلىرى بار ئىدى، ئىككىنچى ئەۋلات قۇمۇل ۋاڭى ئەبەيدۇللا تارخان بەگ جۇڭغار توپىلىڭىنى باستۇرۇشتا مانجۇ خانلىقىغا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، كاڭشى ئۇنىڭغا ئالتە يىلدا پۈتتۈرۈشكە مۆلچەرلەپ، چوڭ شەھەر سوقتۇرۇپ بەرمەكچى بولۇپ، سېڭگەر ناملىق ئەمەلدارنى قۇمۇلغا ئەۋەتكەن. سېڭگەر «قۇمۇلدا ئاھالە كۆپ ئەمەس ئىكەن» دېگەن بانا بىلەن ئەسلى پىلاندىكىدىن ئون ھەسسە كىچىكلىتىپ، مىلادى 1706 - يىلى ئالتە ئاي ئىچىدىلا شەھەرنى پۈتتۈرۈپ، قالغان پۇلغا خىيانەت قىلىپ بېيجىڭغا قايتقان. كاڭشى خان ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاچ، سېڭگەرنى

تۇرپان ۋە ئالتە شەھەر تەرەپتىن ئاھالە كۆچۈرۈپ كېلىپ، قۇمۇل دىيارى يېڭىۋاشتىن ئاۋات بولۇشقا باشلىغان؛ مەسچىت ـ مەدرىسلەر بىنا قىلىنغان. ئىمىن ۋاڭ بىلەن يۈسۈپ ۋاڭ تەرسا بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ زامانىسىدا ھېچبولمىسا، ئىچكىرىدىن قۇمۇل بىلەن ئۆتىدىغان سودا كارۋان يولى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. چىغاتاي خانلىرى ئوردىسىنىڭ خارابىسى ئۈستىگە ھازىرقى چوڭ ئوردا تەمىر قىلىنغان؛ باغداش، ئارىتام باغلىرى بىنا قىلىنغان. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ زامانىسىدا، ھېچبولمىسا، بىرمۇنچە چوڭ باغلار، مەدرىسە ـ جامەلەر بىنا قىلىنغاندىن تاشقىرى، خوتەن، يەركەن، قەشقەر تەرەپلەردىن ھۆكمالار تەكلىپ قىلىنىپ، قۇمۇلدا تىبابەتچىلىك راۋاج تاپقان. مېھرىبانۇ پۈجۈڭ خوتۇن كىشى بولسىمۇ، ھىممەت ـ شىجائەتتە ئەرلەردىن ئېشىپ، بىرمۇنچە ساۋاپلىق ئىشلارنى قىلغان. ئۇنىڭ زامانىسىدا، ئىلمۇ ـ ئىرپان يۇلتۇزلىرىمۇ جىلۋە قىلىشقا باشلىغان. بىزنىڭ زامانىمىزدىچۇ؟ بىزنىڭ زامانىمىزدا جەۋرى ـ زۇلۇم ۋە ئادالەتسىزلىكتىن بۆلەكنى كۆرمىدىم. يۇقرانىڭ ئېتىكى كۆز يېشى بىلەن، يۈرەك ـ باغرى قان زەرداپ بىلەن توشۇپ، كىشىلەر ئۆزى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتىدىن بىزار، ياخشىلار خار، يامانلار ئەتىۋار يەنى سۇ كەلتۈرگەن خارۇ ـ زار، كوزا چاققان بەختىيار، ۋەسسالام! شۇ ۋەجىدىن «تورپاق يىغىلىقى»دا ئاققان قانلار تېخى قۇرۇماي تۇرۇپلا، يەنە بىر يىغىلىق قوپتى. بەش يىل ئىچىدە ئىككى قېتىم يىغىلىق قوپقان زامان قاچان بوپتۇ؟ مانا ئەمدى قۇمۇللۇق ـ قۇمۇللۇقنى، مۇسۇلمان ـ مۇسۇلماننى قىرىپ، قان ئۈستىگە قان تۆكۈلىدۇ. بۇنىڭغا كىم ئەيىپكار؟ مانا قارىسىلا، ـــ نوشىرۋان تەيجى ئۆزىنىڭ تىزىغا يۆلىنىپ خورۇلداپ ياتقان ئالا مۈشۈكنىڭ دۈمبىسىنى سىلاپ داۋام قىلدى، ـــ ئەگەر بۇ

جازالىغان ۋە قوشۇمچە قىلىپ، شىن چىڭ (يېڭى شەھەر) سېپىلىنى سوقتۇرغان. سىڭگەر سوقتۇرغان شەھەر 1931 ـ يىلدىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن كېيىن ۋەيران بولۇشقا باشلىغان.

جانگەرنى ئاچ قويۇپ، ئۇرۇپ ـ سوقۇپ ئازاپلايدىغان بولسام، مېنى ئۆز كۆرۈپ قېشىمدا ياتارمىدى؟ ھىلىغۇ ئادەم، ھايۋان چېغىدىمۇ دىل ئازارلىقنى كۆتەرمەيدۇ ئەمەسمۇ! پۇقرادا نىمە گۇنا؟

نورۇز داموللا ئۇنىڭ گېپىنى تەستىقلاپ، پارس خەلقىنىڭ 14 ـ ئەسىردە ياشىغان بۈيۈك مۇتەپەككۇر شائىرى خوجاھاپىز شىرازىنىڭ مۇنۇ مىسرالىرىنى ئوقۇدى:

«مەي بەخور، مۇسهەپ بىسۇزۇ ئاتەش ئەندەر كەئبەزەن،
ساكىنى بۇتخانە باشۇ، مەردۇمَ ئازارى مەكۇن»①

— ھەق! — دىدى نوشىرۋان تەيجى، — مەن مۇشۇنداق دىل ئازارلىق ھاكىم بولغان زاماندا بىرنەچچە يىل تەيجى بولغانلىقىم ۋەجىدىن، ئۆزۈمنى خۇدايى تائالانىڭ ئالدىدا گۇناھكار ھىساپلايمەن!

— سەۋرى قىلسىلا غوجام، — دەپ پىچىرلىدى نورۇز داموللا، — بىر شۇنداق زاماندا ياشاۋېتىپتىمىزكى، تۆت تامنىڭمۇ گەپ تىڭشايدىغان قۇلىقى، گەپ توشۇيدىغان ئاغزى بولۇپ قېلىۋاتىدۇ، ئۆزلىرىنى ئايىسىلا. چىڭ گاڭ غوجامغا ياخشى نىيەت بىلەن قىلغان نەسىھەتلىرى بەدىلىگە ھەر قېتىم ئۆزلىرى ئازار يەپ كېلىۋاتىلا.

— ئېيتقانلىرى ھەق، شەيخ سەئدى ھەزرەتلىرى «ھەر كىمكى بىر خۇدبىنگە نەسىھەت ئېيتار، ئۇ كىشىنىڭ ئۆزى بىر نەسىھەتچىگە مۇھتاجدۇر» دىگەن. شۇ ۋەجىدىنمۇ تەركى ۋەتەن قىلىپ، بەيتۇل ھەرەم تاۋابىغا كېتەي دىۋىدىم. خۇداغا شۈكرى، بۇ تەلىۋىممۇ ئىجابەت بولۇپ قالدى. جابدۇغۇم پۈتسە، بۇرۇنراق يولغا چىقاي دەيمەن، — دىدى نوشىرۋان تەيجى، ئاندىن غەمكىن بىر ئاھاڭدا ئەلىشىر ناۋايىنىڭ مۇنۇ مىسرالىرىنى ئوقۇشقا باشلىدى:

---

① «(مەيلى) مەي ئىچ، قۇرئاننى دەسسەپ، ئوتقا تاشلا، كەئبىدە زىنا قىل، دائىم بۇتخانىدا بول، (لېكىن) ئادەمگە ئازار بەرمە.»

جۇنۇن ۋادىسىگە مايىل كۆرەرمەن جانى زارىمنى،
تىلەرمەن بىر يولى بۇزماق بۇزۇلغان روزىگارىمنى.
پەلەك بىدادىدىن گەرچە بۇ كۈن خاكى غۇبار ئولدۇم،
تىلەرمەن تاپمىغايلار تۇتىيالىققا غۇبارىمنى.
دىمەك قاي سارى ئەزىم ئەتكۈك①، ماڭا يوق ئىختىيار ئاخىر،
قازا ئىلكىگە بەرمىشمەن ئىنانى② ئىختىيارىمنى.

شۇ ئارىدا، نوشىرۋان تەيجىنىڭ خاس ئاشپىزى كوسا ساقال ئىسمائىل پەرراش ئىجازەت سوراپ كىردى-دە، تازىم بىجا كەلتۈرۈپ، چۈشلۈك تاماق تەييار بولغانلىقىنى مەلۇم قىلدى. نوشىرۋان تەيجى ئۇنىڭغا مۇلايىم قاراپ، «داستىخاننى مۇشۇ يەرگىلا ئەكىرىڭ، قوزغىلىپ يۈرمەيلى» دېدى. ئاندىن نورۇز داموللىغا مۇنداق دېدى:

— مانا بۇ كىشى ئۆزلىرىگە مەلۇم، قۇمۇلغا مۇساپىر، بۇ يەردە ھېچنىمىسى يوق، ئۆزى بەك يۇۋاش، ھالال ئادەم، ئۆز قېرىندىشىدەك كۆرىمەن. ئۇن نەچچە يىلدىن بۇيان، مۇشۇ كىشىنىڭ قولىدىن غىزا يەپ كېلىۋاتىمەن. ئەمدى ھەرەم سەپىرىدىمۇ ئۇنى ئۆزۈمگە ھەمرا قىلىۋالاي دەۋاتىمەن.

— تولىمۇ ئوبدان خىيال قىپتىلا، — دېدى نورۇز داموللا، — بۇنىڭ ساۋاۋى ئۇن قېتىم ھەج قىلغاندىنمۇ ئەۋزەلرەك بولىدۇ. ئىلاھىم مۇرات-مەقسەتلىرى ھاسىل بولغاي!

— يەيدىغان رىزقىمىز بولسا، بىللە يېنىپ كېلەرمىز، بولمىسا، ئىككىمىز جانابى رەسۇلۇللانىڭ مۇبارەك ئايىغى ئاستىدا بىللە ياتارمىز.

ئاشپەز ئىشىك ئارقىسىدا بۇ گەپلەرنى تىڭشاپ تۇرۇپ، بىردىنلا چىرايى غەلىتە بولۇپ كەتتى. پۇت-قوللىرىنىڭ خىمىر-

---

① ئەزىم ئەتمەك — قارار قىلماق، نىيەت قىلماق، (بۇ يەردە كەتمەك مەنىسىدە.)
② ئىنان — چۇلۋۇر.

دەك يۇمشاپ كېتىۋاتقانلىقىنى سەزدى، كۆزلىرىگە ياش ئۇلىشىپ، نەپىسى بوغۇلۇشقا باشلىدى ۋە ئېغىر كېسەلدىن يېڭى قوپقان كىشىدەك پۇتلىرىنى ئاران سۆرەپ ئاشخانا تەرەپكە كەتتى.

شۇ ئارىدا خىزمەتچى بالا ئاپتۇۋا - چىلاپچا ئەپكىرىپ، نورۇز داموللا بىلەن نوشىرۋان تەيجىنىڭ قولىغا سۇ بەردى، شىرەگە داستىخان سېلىپ چىقىپ كەتتى.

ئاشپەز قىرغاۋۇل گۆشى بېسىلغان پولونى داستىخانغا قويۇپ يانماقچى بولغاندا، نوشىرۋان تەيجى: «پاھ - پاھ، نىمە دېگەن مەزىلىك پۇرايدۇ؛ قېنى گۆشنى ئۆزىڭىز پارچىلاپ قويۇڭ. ھە، پىچاق يوقمىدى، مانا پىچاق» دەپ سەدەپ ساپلىق قەلەمتۇراچنى ئۇزاتتى. ئاشپەز گۆشنى پارچىلاۋاتقاندا، نوشىرۋان تەيجى ئۇنىڭ قوللىرىنىڭ ئوبدانلا تىترەۋاتقانلىقىنى سېزىپ، «سىزگە نىمە بولدى؟ چىرايىڭىز غەلىتە بولۇپ، قوللىرىڭىز تىترەيدىغۇ!» دېدى. ئاشپەز ئالاقزادە بولغان ھالدا، پىچاقنى داستىخانغا قويۇپ، ئىشىك تەرەپكە يۈرۈلدىيۇ، يەنە ئارقىغا يېنىپ ئەسەبىلىك بىلەن تاۋاقنى كۆتىرىپ ئۆيدىن ئىتتىك چىقىپ كەتمەكچى بولدى. بىراق، بوسۇغىغا پۇتلىشىپ يىقىلدى، چىنە تاۋاق پارچە - پارچە بولۇپ كەتتى. ھاڭ - تاڭ بولۇپ قالغان تەيجى بىلەن نورۇز داموللا يەرگە چېچىلغان گۆش پارچىلىرى ئارىسىدا، ھىلىقى ئالا مۈشۈكنىڭ شىنىدەك قېتىپ ياتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئورۇنلىرىدىن دەس قوپۇشتى. خىزمەتچى بالا ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، دەرھال ئىچكىركى ھويلىدىن نوشىرۋان تەيجىنىڭ ئوغۇللىرىنى قىچقىرىپ چىقتى. ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ھەممىسى پاتىپاراق بولۇپ كەتتى. تەيجىنىڭ چوڭ ئوغلى ئاخۇنبەگ دەرغەزەپ بولۇپ، ئاشپەزنى ئىستەيتتى، ئاخىر ئۇنى ئوتۇنخانىدىن تېپىشتى. ئۇ، چىشلىرى كىرىشكەن، پۇت - قوللىرى تارتىشقان ھالدا قېتىپ قالغان؛ ئاسمانغا قاراپ قالغان نۇرسىز كۆزلىرىدىن ئىككى چېكىسىگە ئاققان ياشلىرى شۇ پېتى توختاپ قالغان ئىدى؛ مۈشتۈملىرى مەھكەم

تۇرۇلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئالقىنىدا قانداقتۇ بىر نەرسىنىڭ بارلىقى بىلىنىپ تۇراتتى. ئاخۇنبەگ مىڭ تەسلىكتە ئۇنىڭ بارماقلىرىنى قايرىپ ئالقىنىنى ئاچقاندا، ھەممىنىڭ كۆزى كىچىككىنە بىر قارا شىشە قۇتىغا چۈشتى.

دەل شۇ چاغدا، ئات تۇياقلىرى بىلەن مەپە چاقلىرىنىڭ تاراقلىشى ئاڭلىنىپ، قىزبەگ غوجا بىلەن تۇرشا تۇغبېگى دەرۋازىدىن ئالدىراش كىرىپ كەلدى. سىرتتا بىرنەچچە نەۋكەرنىڭ گەۋدىسى كۆرۈندى. ئۇلار شامەخسۇت نامىدىن نوشىرۋان تەيجىنى ئوردىغا چىللاپ كەلگەن ئىدى.

2

تۆمۈر خەلپە بىلەن قارا بوسۇقلار بىرنەچچە يۈز قوراللىق مەرگەننى تاققا باشلاپ كەتكەندىن بۇيان، ۋاڭ ئوردىسى بىلەن ھۆكۈمەت ۋە ھەربىي مەھكىمىلەر خۇددى چۇۋۇلۇپ كەتكەن چۇمۇلە ئۇۋىسىغا ئوخشاپ قالغان ئىدى. ئوردا بىلەن ئامبال ۋە شەتەي يامۇللىرى ئوتتۇرىسىدا بىردەم ئاتلىقلار، بىردەم مەپە ياكى پوچتىغا ئولتۇرغان بەگ ـ ئەمەلدارلار خۇددى بابكانىڭ مۆكۈسىدەك قاتنايتتى. ھەممىسىنىڭ قاپاقلىرى تۈرۈك، ئاۋازلىرى بوغۇق ئىدى. تاغدىن قېچىپ كەلگەن دورغىلار بىلەن ئوردىدىن ئەۋەتىلگەن ئايغاقچىلارنىڭ ھەر كۈنى دېگىدەك ئېلىپ كېلىدىغان خەۋەرلىرى ئۇلارنى ئالاقزادە قىلىۋەتتى؛ نومغا سۈرگۈن قىلىنغان گۇناكارلار زەنجىر ـ كىشەنلەرنى چېقىپ، زىندانلارنى بۇزۇپ، ۋاڭنىڭ يىلقىلىرىدىكى ئەڭ ياخشى ئاتلارغا مىنىپ، تۆمۈرنىڭ ئەتراپىغا توپلىشىۋېتىپتۇدەك؛ ئون ئىككى تاغنىڭ ھەممىسى دېگىدەك قوزغىلىپ كېتىپتۇدەك؛ بەزى دورغىلارمۇ، تۆمۈر تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپتۇ؛ ھەتتا خوتۇن ـ قىزلارمۇ، قوللىرىغا تاياق ـ توقماق ئېلىپ ئىسيانچىلارغا قوشۇلۇۋاتقۇدەك؛ بۇ ئىسيانچىلار قورايدا توپلىنىپ

تۆمۈرنى ئۆزلىرىگە سەردار قىلىپ، «خەلپە» دەپ ئاتاپتۇدەك، ئەمدى تۆمۈر خەلپە ئىسيانچىلارنى باشلاپ، قۇمۇل شەھرىگە باستۇرۇپ كەلگۈدەك ۋاھاكازالار. بۇ خەۋەرلەرنىڭ ھەر بىرى شا مەخسۇت بىلەن ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ قۇلىغىغا خۇددى دەھشەتلىك گۈلدۈرمامىدەك ئاڭلىناتتى. ئەمدى قاتتىق چاقماق بىلەن قارا يامغۇردىن كېيىن ئاجايىپ بىر سەل كېلىپ، ئالەمنى مالەم قىلىۋېتىدىغاندەك سېزىلمەكتە ئىدى. شۇ ۋەجىدىن، بىرقانچە قېتىمقى جىددى يىغىلىشتا شامەخسۇت بىلەن ئامبال بەي ۋىنچاۋ تاققا دەرھال چېرىك چىقىرىپ، قوزغىلاڭچىلارنى ۋاقتىدا بېسىقتۇرۇشنى تەلەپ قىلاتتى. ھەربى باشلىق چۇشەتەي بولسا، «نەدىكى تەييار چېرىك؟ بىر زامان تەييارلىق قىلماي سوقۇشقىلى بولمايدۇ» دەپ تۇرۇۋالاتتى. ئاخىرى، ئۇرۇش تەييارلىقىنى قىلىۋېلىش ئۈچۈن، ھازىرچە ئەلچى ئەۋەتىپ گەپلىشىپ تۇرايلى، دىگەن قارارغا كېلىشتى. شۇ قارارغا بىنائەن، قۇمۇل مۆتىۋەرلىرىدىن ئۈۋەيس ئەئلەم، روزى غوجا، مائاخۇن ۋە ھەسەن بالا ھاجىنى ئەلچىلىككە چىقارماقچى بولۇشتى.

جىۋەككىنە كەلگەنكوسا ساقال ھەسەن بالا ھاجى ئەسلى ئاتۇشتىن بولۇپ، قۇمۇلغا يەرلىشىپ تىجارەت ئىشلىرىدا شامەخسۇت بىلەنمۇ شىركەتچىلىك قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، خەيرى ـ ساخاۋەتتە ھىممەتكارلىقى، ئۆزىنىڭ كىچىك پېئىل، تەدبىرلىك ۋە توغرا سۆزلۈكلۈگى بىلەن جامائەت ئارىسىدا يۇقۇرى ئابرويغا ئىگە ئىدى. شامەخسۇت ۋە ئۇنىڭ بەگلىرى، بىرمۇنچە ئىشلاردا ئۇنىڭغا يول قوياتتى. شۇ ۋەجىدىن، ئۇ، شامەخسۇتتىن تەپ تارتمايلا مۇنداق دىدى: «بىزدەكلەردىن ئۇنىمىزنىڭ بارغىنىدىن نوشىرۋان تەيجىدەك بىر كىشىنىڭ بارغىنى ئەۋزەل. ئۇ كىشى تەيجىلىكتىن ئەزىل قىلىنغان بىلەن، قۇمۇل خەلقى ھەزرەتلىرىدىن قالسىلا، ئۇ كىشىنى ئۆز ئاتىسىدەك كۆرىدۇ.»

بۇ پىكىر شا مەخسۇتقا، ئەلۋەتتە ياقمىدى. ھاشىر تەيجى

بىلەن قىزبەگ غوجىغا بولسا، يۈزىگە ئۇرۇلغان بىر كاچاتتەك تۇيۇلدى. بىراق، ئامبال بىلەن شەتەي ھەسەن بالا ھاجىنىڭ پىكرىنى دەرھال قۇۋۋەتلىدى. شامەخسۇت «ئالا مۇشۇكۇم، قارا مۇشۇكۇم، چاشقان تۇتقان ئوبدان مۇشۇكۇم دەپ، تۇمۇرنى گەپىكە كىرگۈزۈپ بەرسىلا بولمىدىمۇ» دىگەن ئويغا كېلىپ، نوشىرۋان تەيجىنى غايىۋىدىن ئەلچىلەرگە باشلىق قىلىپ تەيىنلىدى. ۋە ئۇنى ئوردىغا «چىللاپ» كېلىشكە قىزبەگ غوجا بىلەن تۇرشا تۇغىبېگنى ئەۋەتكەن ئىدى. ئۇلار نوشىرۋان تەيجىنىڭ ئوردىسىغا كىرىش بىلەن ھىلىقى ئاشپەز ۋەقەسىگە دۇچكېلىپ، ئۇن - تىنسىز تۇرۇپ قالدى.

ئەمدى بايىقى ۋەقەگە كەلسەك، ئاخۇنبەگ ئاشپەزنىڭ ئالقىنىدىكى ھىلىقى قارا شىشىنى ئاۋايلاپ ئېلىپ، نوشىرۋان تەيجىگە ئۇزاتتى. نوشىرۋان تەيجى تەنە ئارىلاش بىر [illegible] بىلەن: «بۇنى قىربەگ غوجىغا [illegible] بالام، قىرۇۋ [illegible] سىنۇ، غەزىنىگە ئاپىرىپ ئۆز جىيىغا قويىپ [illegible] دىدى. شۇ ئارىدا نوشىرۋان تەيجىنىڭ [illegible] [illegible] بىلەن خىزمەتچى بالا چىمەن تاۋۇسنىڭ [illegible] بايىقى پولو [illegible] ئالا مۇشۇكنىڭ [illegible] قاچىسىدا ئەپكىلىپ ئوتتۇرىغا قويدى. قىربەگ غوجا بىلەن تۇغىبېگى بىر بىرىگە پەرىشانلىق قارىشىپ، ھويلىدىن چىقىپ كەتتى.

— بالام ئاخۇنبەگ — دىدى نوشىرۋان تەيجى كۆزىگە ياش ئېلىپ، — سەپەر جابدۇغىنى تېزلىتىڭلار، بۇ يۇرتتىن چاققانراق كەتمىسەك بولمىغىدەك!

— يارەببى، — دىدى نورۇز داموللا، — بۇ قانداق زامان بولۇپ كەتتى!

«ئەگەرچە پادىشا قىلسا يامانلىق،
نىچۈك بولغاي رەئىيەتتە ئامانلىق؟»

كېيىن شامەخسۇت ئەھۋالنى ئۇقۇپ، ھاشىر تەيجىگە ئالىيىپ قويدى - دە، «بەك ئالدىراپ كېتىپسىز» دەپ پىچىرلىدى.

3

شۇنىڭدىن ئىككى كۈن كېيىن، ئەلچى چىقىدىغانلىقنى خەۋەر قىلىش ئۈچۈن، ئۈچ ئاتلىق چاپارمەن ئاق بايراقلىرىنى تەييارلاپ، تۆمۈر خەلپىنىڭ قارارگاھى قورايغا ماڭدى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن شامەخسۇتنىڭ مەخسۇس «مەكتۇبى»نى ئېلىپ ئۇۋەيس ئەئلەم باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەرمۇ يولغا چىقتى. ئۇن، گۈرۈچ، مىۋە - چىۋە، قەن، چاي، گەزلىمە، كىيىم - كېچەك ۋە ئۆتۈك قاتارلىق سوغاتلار بېسىلغان ئۈچ چوڭ ھارۋىمۇ ئۇلار بىلەن تەڭلا شەھەردىن قوزغىلىپ ماڭدى.

تۆمۈر خەلپە ئەھۋالدىن خەۋەردار بولغاندىن كېيىن، قارا بوسۇق، سەيپۇڭ توختى، ئېلى پالگان، نىياز پالگان، سەپەرقۇل ۋە نۇرۇل بوۋاي ① باشلىق ھەمرالىرى بىلەن كېڭىشىپ، ئەلچىلەرنى قانداق كۈتۈۋېلىش، قانداق جاۋاپ بېرىش توغرىسىدا بىر قارارغا كېلىشىۋالدى:

ئەلچىلەر شامەخسۇتنىڭ بۇيرۇغىغا بىنائەن، ئارىدا ئىككى قونۇپ ئالدىرىماي يېتىپ كېلىشتى. تۆمۈر خەلپىلەر ئۇلارنى تاغ باغرىغا جايلاشقان باغلىق ھويلىغا ئورۇنلاشتۇردى ۋە سېمىز قويلارنى سويۇپ، ئوبدان مېھمان قىلدى. بۇ ھويلا بىر يىل بۇرۇن ۋاڭنىڭ غەزىۋىگە ئۇچراپ، ئاخىرى كېسەل بىلەن ۋاپات بولغان ئىمىن قورمالنىڭ ھويلىسى ئىدى، ھازىرلىقتا بولسا، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ۋاقىتلىق بارگاھى (ئىشتاۋى) بولۇپ قالغان. ئەتىسى سۆھبەت باشلانغاندا، ئۇۋەيس ئەئلەم شامەخسۇتنىڭ خېتىنى

---

① تۆمۈر خەلپە قورايىنى قارارگاھ قىلغاندىن كېيىن، سەپەرقۇل بىلەن نۇرۇل بوۋايلارمۇ پوتلون ئائىلىسى بىلەن قورايغا كۆچۈپ كەلگەن.

تۆمۈر خەلپىگە بېرىۋېتىپ، «ئۆزەم ئوقۇپ بېرەيمۇيە» دېدى. تۆمۈر خەلپە مىيىغىدا كۈلۈپ: «رەھمەت تەقسىر. خۇدايى تائالا ئۆزلەگە بەرگەن كۆزنى بىزدىنمۇ ئايىماپتىكەن» دەپ، لىپاپىنى ئېچىشقا باشلىدى. ھەسەن بالا ھاجى ئۇۋەيس ئەئلەمنىڭ بۇ قىلىقسىزلىغىدىن رەنجىپ، «ئۆزۈڭنى ئەر چاغلىساڭ، ئۆزگىنى شەر چاغلا دېگەنىكەن، ئەمدى خوپ بولىدى» دەپ ئويلاپ تەتۈر قارىۋالدى.

تۆمۈر خەلپە خەتنى دانە-دانە قىلىپ ئۆز ھەمرالىرىغا ئۈنلۈك ئوقۇپ بەردى. خەت ھېچقانداق تەككەللۇپسىزلا «شاھمەخسۇت چىڭ ۋاڭدىن تۆمۈر باشلىق پۇقرالىرىمغا» دەپ باشلانغان ئىدى. خەتنىڭ پۈتۈن مەزمۇنى: «قورالنى تاپشۇرساڭلار سىلەرنى ئەپۇ قىلىمەن، يەنە بۇرۇنقىدەك تىرىكچىلىك يولىنى بېرىمەن، تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ مۇھىم ھەمرالىرىغا مۇناسىپ مەنسەپمۇ بېرىلىشى مۇمكىن. مۇبادا قورالنى ياخشىلىقچە تاپشۇرمىساڭلار مەندىن رەنجىمەڭلار» دېگەنگە ئوخشاش گەپلەردىن ئىبارەت ئىدى.

— بىزنى يەنە قانداق رەنجىتكىدەك، ئۇ تاز، — دېدى قارا بوسۇق ئورنىدىن دەس قوپۇپ، — ئاخۇنۇم، يول ئوچۇق. ئادەملىرىنى باشلاپ ئۆيلىرىگە راۋان بولسىلا. بۇ نېمە دېگەن گەپتۇ، ئادەمنى مەسخىرە قىلغاندەك.

— سەۋرى قىل ئۇكام، ئاخۇنۇمدا نېمە گۇنا؟ — دېدى تۆمۈر خەلپە.

— شۇنداق، — دېدى ئۇۋەيس ئەئلەم، — ئەلچىگە ئۆلۈم يوق. بۇ ئاخۇن بالام ياشلىق قىلىۋاتىدۇ. ئاسمانغا تۈكۈرسەڭ يۈزۈڭگە چۈشەر دەپ، پاشالىق بىلەن زىتلاشماق ياخشى ئىش ئەمەس. چىڭگاڭ غوجام يۇرتنىڭ ئاتىسى. ئەپۇ قىلىمەن دېگەندىن كېيىن، ئەپۇ قىلىدۇ. ئوق ئىزىدىن يانماس، پادىشا لەۋزىدىن دېگەن گەپ بار ئەمەسمۇ!

— پادىشانىڭ ئەمرى ۋاجىپ، — دېدى روزى غوجا.

— ئۆتكەن ئىش سۈرۈشتە قىلىنمايدۇ، — دېدى مائاخۇن.

شۇغىچە جىم ئولتۇرغان ھەسەن بالا ھاجى مۇنداق دېدى:

— تۆمۈر ئاخۇن! قۇمۇل كىچىك يەر، ئىرىسكچىلىك قىلىش ئاسان ئەمەس. ئەل-يۇرت، تېچلىقنى خالايدۇ. بىر بىرىمىزگە تىغ تەڭلەپ، ئالا توپىلاڭ چىقارساق، يۇرتنىڭ تېچلىقى بۇزۇلۇپ، پاراكەندىچىلىك بولۇپ كېتەرمىكىن؟

— راس ئېيتىدىلا ھاجىم، — دېدى تۆمۈر خەلپە ۋەزمىنلىك بىلەن، — ئەل-يۇرتقا تېچلىق كېرەك. ئۆزلىرىنىڭ توققۇزلىرى تەل، مۇشكۇللىرى ھەل، قوسساقلىرى توق، غەملىرى يوق، ئۆزلىرى ئەلۋەتتە مۇشۇنداق تېچ جاھان بولۇشنى تېخىمۇ خالايدىلا. پۇقراچۇ؟ پۇقرانىڭمۇ قوسىقى توق، ئارتۇق غېمى يوق بولىدىغان بولسا، نېمىشقا تېچلىقنى خالىمىسۇن؟ خۇداۋەندە كېرىم ئۆز بەندىلىرىگە زاماننىڭ ئاخىرىدا قىيامەتنى بىرلا قېتىم كۆرۈشنى ئىرادە قىلغان بولسا، بىز كەمبەغەللەر قىيامەتنى كۈندە مىڭ قېتىم كۆرۈۋاتىمىز. خۇداۋەندەكېرىم گۇناكار بەندىلىرىگە دوزاق ئازاۋىنى ئۆلگەندىن كېيىن كۆرسىتىشنى ئىرادە قىلغان بولسا، بىگۇنا كەمبەغەللەر تىرىك تۇرۇپلا دوزاق ئازاۋىنى كۆرۈۋاتىمىز. ئېيتسىلاچۇ، تېچلىقنى بۇزۇۋاتقان كىم ئىكەن؟ بىزمۇ ياكى شامەخسۇتمۇ؟

— ھەممىسى ئاللانىڭ ئىرادىسى، تەقدىرىمىز قىل تەۋرەمەس، — دېدى ئۇۋەيس ئەئلەم غادىيىپ ئولتۇرۇپ.

— خوپ، — دېدى تۆمۈر خەلپە، — ھەممىسى ئاللانىڭ ئىرادىسى بولسا، نەچچە يۈز تال مىلتىققا ئىگە بولغىنىمىزمۇ، ئاللانىڭ ئىرادىسى. ئەمدى شامەخسۇتنىڭ ئەدىۋىنى بېرىدىغىنىمىزمۇ ئاللانىڭ ئىرادىسى. ئۇنداق ئەمەسمۇ-يا!؟

— ئىش ئۆتتى، خىش قېلىپىدىن چىقتى. ئەمدى شامەخسۇت بىزدىن ياراقنى ئالىمەن دەپ خام خىيال قىلمىسۇن، — دېدى ئاچچىق بىلەن قارا بوسۇق.

— گەپ شۇ، — دېدى تۆمۈر خەلپە، — مۇبادا قولىمىزدا مۇشۇ

ياراقلار بولمىغان بولسا، ھەرقايسىلىرى بىزنىڭ ئالدىمىزغا ئۆچ ھارۋا سوغا-سالام بىلەن كەلمەس ئىدىلە. بىز پۇقرالارنى ئادەم قاتارىدا كۆرمەيدىغان «چىڭ گاڭ غوجام ھەزرەتلىرى»مۇ شۇنچە جوۋاپ بىرگە مەكتۇپ يازماس ئىدى. جېنىمىزمۇ ياراق، قېنىمىزمۇ ياراق. نەچچە زامانلاردىن بۇيان، ۋاڭ غوجىلار مۇشۇ «كۆسەي» بىلەن ئەلنى قورقىتىپ، بويىنىغا مىنىپ كەلگەن بولسا، ئەمدى بىزمۇ مۇشۇ «كۆسەي» بىلەن زەنجىر-كىشەنلەرنى چېقىپ، ئۆزىمىزنى زۇلۇمدىن قۇتقۇزىمىز.

— تۆمۈر ئاخۇن، — دىدى ئۇۋەيس ئەئلەم، — ئىسلام شەرىئىتىدە مۇسۇلماننىڭ قېنىنى تۆكمەكلىك ھارام. بۇ، گۇنايى كېبىر① لەرنىڭ بىرى.

— خويمۇ ئوبدان دىدىلە، مۇسۇلمان-مۇسۇلماننىڭ قېنىنى تۆكمەكلىك گۇنايى كېبىر بولىدىغان بولسا، ئۆزلىرى ئەئلەم ئاخۇنۇم بولغاندىن كېيىن، ھەممىدىن ئاۋال شامەخسۇت ۋاڭنى قاتتىق جازاغا تارتىسىلا بولمامدۇ؟ «تورپاق يېغىلىغى»دا قولىدا بىر تال تۆمۈرنىڭ سۇنۇغىمۇ يوق بىگۇنا مۇسۇلمانلارنىڭ قېنىنى شامەخسۇت تۆككەن ئەمەسمىدى؟!

ئۆينىڭ ئىچى جىمجىتلىققا چۆمدى. بىردەمدىن كېيىن، ئۇۋەيس ئەئلەم سەللىسىنى تۈزىتىپ تۇرۇپ مۇنداق دىدى:

— تۆمۈر ئاخۇن، مۇبادا ياراقنى بەرمەي تۇرۇۋالسىلا، بۇ ئىشقا بېيجىڭ خان لەشكەرلىرى قول تىقىپ قالارمىكىن، ئۇ چاغدا... خەير خۇدايى تائالا ئۇنداق كۈنلەرنى ھارام قىلغاي.

— نىمە دەۋاتىلا ئاخۇنۇم؟ بېيجىڭ خان ئاللىقاچان موللاق ئېتىپ كەتتى. مۇبادا شامەخسۇت «تورپاق يېغىلىغى» دىكىگە ئوخشاش يەنە چېرىكلەرنى چىللاپ كەلسە، ئۇنىمۇ كۆرەرمىز.

«بېيجىڭ خان ئاللىقاچان موللاق ئېتىپ كەتتى» دىگەن گەپنى ئاڭلاپ، ئۇۋەيس ئەئلەمنىڭ بەدىنى سوغ سۇ سېپىلگەندەك

---

①چوڭ گۇنا دېمەكچى.

شۇركىنىپ كەتتى. «ئاپلا بۇ راست گەپ ئوخشىمامدۇ، شەھەردىمۇ شۇ گەپ، تاغدىمۇ شۇ گەپ. مۇبادا، بېيجىڭ خان راستىنلا مۇللاق ئېتىپ كەتكەن بولسا، چىڭگاڭ غوجامنىڭ ھالى نېمە بولار؟ ئۇ چاغدا، مەن كىمنىڭ ھىمايىسىگە سىغىنارمەن؟» دەپ ئويلاپ قالدى ئۇ. بىرئاز جىملىقتىن كېيىن، ھەسەن بالا ھاجى ئۈۋەيس ئەئلەمگە قاراپ مۇنداق دېدى:

— ئاخۇنۇم، سۇ ئېرىقتا، گەپ قېلىپتا دەپ، تۆمۈر ئاخۇنلارنىڭ گېپى قېلىپتا قۇيغاندەك چىقىۋاتىدۇ. ئىززىتىمىز بىلەن ئاستا يانساق بولارمىكىن.

شۇ ئارىدا، سىرتتىكى ۋاراڭ-چۇرۇڭلار ئۆلغىيىپ، ئوق خالتىسىنى ئەپلىك قىلىپ باغلاپ، مۇرىسىگە مىلتىق ئېسىۋالغان ئامانقۇل ئەركىن قەدەم تاشلاپ ئۆيگە كىردى-دە، «تۆمۈر ئاكا، بىزنىڭكىلەر سىنى بۇيان چىقسۇن، شامەخسۇت نېمە دەپ ئەلچى چىقىرىپتۇ، خەلپەم نېمە دەپ جاۋاپ ئېيتىپتۇ، ئاڭلاپ باقايلى دەۋاتىدۇ» دېدى.

— بۇمۇ ئوبدان گەپ بوپتۇ، يۇرىسىلە مېھمانلار، ھەرقايسىلىرىنى خەلقىمۇ كۆرگەي، — دېدى تۆمۈر خەلپە.

ھويلا ۋە باغ ئادەملەر بىلەن لىق تولغان ئىدى. دۇشالقىلىق مىلتىقلار بىلەن قىلىچ-نەيزىلەرنىڭ ئۇچلىرى باش ئەتىياز ئاپتىۋىنىڭ نۇرىدا ۋال-ۋۇل قىلىپ كۆزنى چاقنىتاتتى، تاش ئارىلاشتۇرۇپ سوقۇلغان پاكار-پاكار سوقما قورۇقلار بىلەن قېرى ئۈرۈك دەرەخلىرىنىڭ شاخلىرىنى ئۇششاق باللار خۇددى قارا قاغىدەك قاپلاپ كەتكەن ئىدى. تاش-توپا بىلەن قوپۇرۇلغان پەلەمپەينىڭ يېنىدا نەيزە تۇتقان بىرتوپ خوتۇن-قىزلار گۇڭگۇر-مۇڭگۇر قىلىپ تۇراتتى، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قولاقچا بىلەن كالتە جۇۋا كىيىپ، بېلىنى مەھكەم باغلىۋالغان ئايقىزمۇ بار ئىدى. ئەگەر ئىككى تال سۇمبۇل چېچى بىلەن ھال رەڭ كۆينىكى بولمىسا، ئۇنى ھەر قانداق كىشى ئەجەپ كېلىشكەن ئوغۇل ئىكەن دەپ قالاتتى.

تۆمۈر خەلپىلەر ئۆيدىن چىقىش بىلەن ھەممىسىنىڭ دىققىتى ئۇلارغا بۇرۇلدى. ئۇتتەك يېنىپ، ئۆزىگە تىكىلىپ تۇرغان يۈزلىگەن كۆزلەرنى كۆرۈپ، ئۆۋەيىس ئەئلەم باشلىق ئەلچىلەرنىڭ رەڭگى تامدەك تاتىرىپ كەتتى. پەقەت ھەسەن بالا ھاجى شالاڭ بۇرۇتلىرىنى سىلاپ، بىپەرۋالىق بىلەن كۈلۈمسىرەپ تۇراتتى.

تۆمۈر خەلپە: «قېرىنداشلار! بۇ كىشىلەر شەھەردىن چىققان ئەلچىلەر بولىدۇ. تونۇپ قېلىڭلار!» دەپ، ئۇلارنى بىر-بىرلەپ تونۇشتۇرۇشقا باشلىدى. ھەسەن بالا ھاجىغا كەلگەندە «تونۇيمىز، تونۇيمىز ھاجىم بىزنىڭ يۇرتلارغىمۇ چىققان» دېيىشتى بەزىلەر.

— ھە، بۇ ئەلچىلەر نىمە دەپ چىقىپتۇ؟ — دېدى قايىرسىلما بۇرۇتلۇق بىر ئادەم.

— شامەخسۇتنىڭ خېتىنى ئەپچىقىپتۇ، مانا خەت، — تۆمۈر يانچۇغىدىن بىر چوڭ لىپاپە چىقاردى، — قورال-ياراقنى بېرىڭلار دەپتۇ.

— سىلەر نىمە دېدىڭلار؟

— بىز، — دېدى قارا بۇسۇق تۆمۈر خەلپىنىڭ ئورنىدا جاۋاپ بېرىپ، — كۈچى يەتسە ئالسۇن دېدۇق.

بۇ جاۋاپتىن ھەممە ئادەم رازى بولغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى.

— تۆمۈر ئاكا، — دېدى قاسىم قىزىق، — شامەخسۇتقا سىلەرمۇ خەت بېرەمسىلەر؟

— بەرمەيچۇ!

— ئانداق بولسا، مەن بىر نەزمە ئېيتايمۇ؟

— ھە، ئېيتە.

قاسىم قىزىق پەلەمپەينىڭ بىرىنچى باسقۇچىغا چىقىۋېلىپ، كىگىز قالپىقىنى سەل كۆتىرىپ قويدى-دە:

چىڭگاڭ غوجام خەت بەردى،
جۇنجاڭلارنى ① بەرسۇن دەپ،
تۆمۈر خەلپەم خەت بەردى...

---

① جۇنجاڭ — خەنزۇچە، ھەربى قورال-ياراق.

دەپ توختاپ قالدى.

—ھە، ئايغىنى ئېيتمامسەن!

—سەت بولارمىكىن، —دېدى قاسىم قىزىق گەجگىسىنى تاتىلاپ. كۆپچىلىك كۈلۈشتى.

—نىمە سەت بولىدۇ، ئېيتىۋەر، —دېدى كىمدۇ بىرى.

—ئەمسە، بېشىغا ئۇلاپ ئېيتاي!

تۆمۈر خەلپەم خەت بەردى،
پالان نىمەمنى ئالسۇن دەپ①.

توپ ئىچىدە قاتتىق كۈلكە كۆتۈرۈلدى. خوتۇن-قىزلار قوللىرى بىلەن يۈزىنى يېپىۋالدى.

—ھەي شەيتان، شۇنداق سەت گەپنىمۇ قىلامدۇ كىشى! —دېدى تۆمۈر خەلپە سەل كايىغاندەك قىلىپ.

ئەلچىلەر ئۆيگە كىرىپ كېتىۋاتقاندا، ھەسەن بالا ھاجى تۆمۈر خەلپىلەرگە قاراپ مۇنداق دېدى:

ئىشىك ئالدىدا تاللار،
شاخ-شاخىدا مارجانلار،
قوراي دىگەن يۇرتلاردا
گەپچىكەن ئوغال باللار.

ئۇۋەيىس، ئەئلەمدىن باشقىلارنىڭ ھەممىسى كۈلۈپ كەتتى.

كەچقۇرۇن، قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى ئارىسىدا، ھىلىقى ئۈچ ھارۋا سوغاتنى ئېلىش-ئالماسلىق مەسىلىسىدە ئىختىلاپ چىقىپ قالدى. تۆمۈر خەلپە قەتئىي ئالماسلىقنى تەشەببۇس قىلدى. قارا

---

① بۇ نەزمە تۆمۈر خەلپە توغرىسىدىكى قوشاقلار قاتارىدا ھازىرغىچە ساقلانماقتا. ئۇنىڭ ئاخىرقى مىسراسى «ئۇرۇشار بولسا كەلسۇن» دەپ چۆشۈرۈلگەن يەنە بىر شەكلىمۇ بار.

بوسۇق بىلەن سەيپۇڭ توختى: «توڭگۈزنىڭ بىر تال تۈكىنى يۇلغىنىمىز - يۇلغان» دەپ ئېلىش تەرەپدارى بولدى. قالغانلارمۇ بۇ پىكىرنى قۇۋۋەتلىدى. ئاخىر، تۆمۈر خەلپىمۇ، ھەر بىر قوزغىلاڭچىنىڭ ئېھتىياجىغا قاراپ بۆلۈپ بېرىش شەرتى بىلەن ماقۇل بولدى. ئەمما، ئۆزى ھېچنېمە ئالماسلىقنى بىلدۈردى.

ئەتىسى ئەلچىلەر ئۇزاش ئالدىدا، ھەسەن بالاھاجى تۆمۈر خەلپىگە قاراپ، «بىزنىڭ ماللىرىمىز تېچ - ئامان تۇرار؟» دېدى. «شامەخسۇت بىلەن ئۇنىڭ بەگلىرىدىن باشقا ھېچكىمنىڭ مېلىغا تەگمەيمىز» دەپ جاۋاپ بەردى تۆمۈر خەلپە.

ئەلچىلەر ئۇزاپ بولغاندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە خەلققە مۇنداق دېدى:

— قېرىنداشلار! ئەمدى شامەخسۇت بىزگە ھارۋا - ھارۋىدا سوغات ئەمەس، چېرىك چىقىرىدۇ، جەڭ — ئويۇن ئەمەس: ئويناپ يۈرۈپ جەرەن ئوۋلاشمۇ ئەمەس، جەرەننىغۇ تۇيدۇرماي ئېتىۋالىمىز، سۇغۇرنىمۇ ئالداپ يۈرۈپ سوقۇۋالىمىز، قۇترىغان ئېيىق ئېتىلىپ كەلسىچۇ؟ بىر ئوقتا ئۆلسىغۇ خوپ، بولمىسا ... شۇنداق، بۇنىڭغا ئوغۇل بالىنىڭ ئوغۇل بالىسى كېرەك، مەن يەنە بىر مەرتەم ئېيتاي، كۈندە مىڭ ئۆلۈپ يۈرگەندىن، دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ، بىر ئۆلگەن ياخشى دەيدىغان ئەرلەر بولسا قالسۇن. ئۆلۈمدىن قورقىدىغانلارغا رۇخسەت.

تەرەپ - تەرەپتىن ئاڭلانغان قاتتىق ئاۋازلار كەڭ غولنىڭ ئىچىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى:

— ئىشتىن قورققان گاداي بولماپتۇ.
— جاندىن كەچمىگۈچە جانانغا يەتمەك يوق!
— باتۇر بىر ئۆلىدۇ، قورققان مىڭ ئۆلىدۇ.
— يىگىت سۆزىدىن، ئارسلان ئىزىدىن قايتماس!
— يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم!

توغرا، يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم، — دېدى تۆمۈر خەلپە، — بىزنىڭ

ئىشىمىز ھەق، — ھەق-ئادالەت ئۈچۈن ئۆلسەكمۇ ئارمان يوق. زۇلۇم، ھاقارەت، تەڭسىزلىككە سەۋرى قىلىپ، باش ئېگىپ تۇرۇشنىڭ ئۆزى گۇنا. بىزنىڭ خەلقىمىز ئەزەلدىن زۇلۇم، ھاقارەتكە تەن بەرمەيدىغان باتۇر خەلق. ئىنشائاللا، بىز چوقۇم نۇسرەت قازىنىمىز. قېنى ئەمىسە قىلىچىڭلارنى ئوبدان بىلەپ، جەڭگە تەييارلىنىڭلار!

ئون ئۈچىنچى باپ.

مەرتنى مەيداندا سنا

هايات مەن ئۈچۈن هەممەدىن قممەت،
هاياتنمۇ قممەتتۈر مۇهەببەت.
ۋەلېكن كېچمەن هەر ئككلسدىن،
ئەركنلك، ئازاتلق ئۈچۈن مەن پەقەت.

— پېتوفى①

1

ئككى قورال‌لق يگت ئىگەرگە قڭغر ئولتۇرۇۋېلپ، قزىق پاراڭ بلەن ئاستا كېلۋاتاتتى. ئۇلار شۇنچلك يېقن مېڭشاتتكى، ئۈزەڭگلرى بر برگە تېگپ، پات-پاتلا جرڭلاپ كېتەتتى. قارا تورۇقتا منگەنى ئامانقۇل بولۇپ، جەدە

---

① ساندور پېتوفى — ۋېنگرىيە خەلقنىڭ 1823 — 1849 - يللرى ياشغان دېموكراتك ئنقلاۋى شائىرى. چار روسيە تاجاۋۇزچى قوشۇنلرىغا قارشى جەڭ مەيدانىدا، يگرمە ئالتە يېشدا قۇربان بولغان.

قاشقىغا مىنگىنى رازى دېگەن يىگىت ئىدى. بۇرۇتلىرى ئەمدىلا خەت تارتقان بۇ بوغداي ئۆڭلۈك يىگىتنى كىشىلەر نىمىشقىدۇ «راجى بالا» دەپ ئاتىشاتتى. ئۇ ئەسلىدە ئىدىر دېگەن تاغدىن ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان ۋە ھىلىقى كونى تۆمۈر خەلپىگە ئەگىشىپ، قورايغا كەلگەن يىگىتلەرنىڭ بىرى ئىدى. شۇنىدىن بۇيان، راجى بىلەن ئامانقۇل ئوتتۇرىسىدا بارا - بارا يېقىنلىق باشلىنىپ، ئۇلار خۇددى كونا دوستلاردەك سەممىي مۇڭدىشىدىغان بولۇپ كەتكەن ئىدى. بۈگۈنمۇ، ئۆزلىرىگە تاپشۇرۇلغان ئون نەچچە يىگىتكە مەرگەنلىك سەنئىتىدىن بەزى نەرسىلەرنى ئۆگىتىپ بولۇپ، ئەنە شۇنداق ھال - مۇڭ قىلغاچ، ئالدىنقى سەپكە كېتىۋاتاتتى.

مەلۇم بولدىكى، راجى بالىنىڭ گۈلقىز دېگەن سۆيگىنى بولغان ئىكەن. ئۇ، ئىدىر بويىچە ئەڭ گۈزەل بىر قىز بولۇپ، ھەممىنىڭ كۆزى چۈشىدىكەن، ئۇلار مۇشۇ ئۆتكەن كۈزدە توي قىلماقچى بولۇپ تۇرغاندا، شامەخسۇتقا قىز تاللاپ يۈرگەن ئەھلەخلەر ئىدىرغا كېلىپ قاپتۇ، ئۇ قىزنى قولغا چۈشۈرەلمەي يۈرگەن رەقىپلەرنىڭ بىرى ئۇلارغا قىزنىڭ ئاجايىپ چىرايلىقلىقىنى ئېيتىپ قويۇپتۇ. ئۇلار قىزنى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن «قۇرۇق يانمايدىغان بولدۇق» دېيىشىپ، ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسىغا «مۇبارەك بولغاي، قىزىڭلار چىڭ گاڭ غوجامغا پەسەت بولۇپ قالسا، بېشىڭلارغا دۆلەت قۇشى قونغىنى شۇ» دەپ، قىزنى ئەتىسىلا ئېلىپ ماڭماقچى بوپتۇ. شۇ كېچىسى گۈلقىز راجى بالا بىلەن قېلىن تاغلارنىڭ ئىچىگە قاراپ قاچقاندا، دۈشمەنلەر تۇيۇپ قېلىپ، ئۇلارنى تۇتۇۋاپتۇ ۋە راجىنى ئۇرۇپ ھۇشىدىن كەتكۈزۈپتۇ - دە، قىزنى ئوردىغا ئېلىپ كېتىپتۇ. ھازىرغا قەدەر گۈلقىزنىڭ نىمە بولغانلىقى مەلۇم ئەمەس ئىكەن، راجى بالىنىڭ قەلبىدە دەھشەتلىك ئىنتىقام ئوتى يېنىپ، ئۆز دۈشمىنىدىن ئۆچ ئېلىشقا قەسەم ئىچىپتۇ ۋە «ئەسكەرلىككە ئېلىنىپ شەھەرگە كىرسەم، بىرەر سەۋەپ بىلەن شامەخسۇتنى كۆرۈپ قېلىشىم مۇمكىن، شۇ

چاغدا، ئۈچ ـ تۆت يۈز قەدەم يىراقلىقتا تۇرۇپ بولسىمۇ، شامەماخسۇتنىڭ مېڭىسىنى چېچۋېتىمەن» دېگەن خىيالدا ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئەسكەرلىككە يېزىلغان ئىكەن. بەختكە قارشى، شەھەردە شامەخسۇتنىڭ سايىسىنىمۇ كۆرەلمەپتۇ. ئەمما، قەلبىدىكى ئىنتىقام ئوتى بارغانسېرى لاۋۇلداپ، ئۇنى مەس بۇغىردەك قىلىپ قويۇپتۇ.

— يىگىت بېشىم ئامانلا بولسا، ئۈچ ئالماي قويمايمەن، — دەپ سۆزىنى ئاياقلاشتۇردى راجى، ئۇنىڭ بىردىنلا يوغان ئېچىلغان كۆزلىرى كەچكى شەپەق نۇرىدا قىپ ـ قىزىل چوغدەك چاقناپ كەتتى.

شۇ ئارىدا، ئالدى تەرەپتىكى ئىدىرلىقتىن قاتتىق ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ ئاڭلىنىپ قالدى. ئامانقۇل بىلەن راجى بالا بىر بىرىگە «يالت» قىلىپ قارىشىۋالدى ـ دە، ئاتلىرىغا قامچا ئۇردى.

ئىككى ئىدىر ئارىسىدىكى بىر ئويمانلىقتا بىر مۇنچە كىشىلەر غۇژمەكلىشىۋېلىپ قانداقتۇ بىر ئىش توغرىسىدا قاتتىق تالاش ـ تارتىش قىلىشىۋاتاتتى. «قارا يىلپىز» توپنى ئايلىنىپ يۈرۈپ قاتتىق قاۋايتتى. ئامانقۇللار يېتىپ كەلگەندە، «قارا يىلپىز» قاۋاشتىن توختاپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئاقساقلاپ كەلدى ـ دە، ئامانقۇلنىڭ ئاياق ئاستىدا ئەركىلەشكە باشلىدى. توپ ئىچىدىن ئايقىزنىڭ جاراڭلىغان غەزەپلىك ئاۋازى ئاڭلاندى. «بۇ ئىتنىڭ بالىسىنى ماغان بېرىڭلار، قانداي قىلىشنى ئۆزۈم بىلىيم!»

ئامانقۇل ئالدىراپ توپنىڭ ئىچىگە كىردى. ئايقىز سول قولىغا نەيزە تۇتقان ھالدا، ئوڭ قولى بىلەن خامۇشنى ياقىسىدىن تۇتۇپ، ھەدەپ چەتكە سۆرەپ چىقماقچى بولاتتى. ئىككى ـ ئۈچ كىشى ئايقىزنىڭ قولىغا ئېسىلىۋېلىپ، «توختاپ تۇرسىلا، خەلپەم كەلسۇن، خەلپەمدىن سوراپ بىر ئىش قىلايلى» دەپ ۋاقىرىشاتتى. بەزىلەر: «قويۇپ بېرىڭلار، دەردىنى ئېلىۋالسۇن!» دېسە، بەزىلەر «بولمايدۇ، خەلپەم كەلسۇن!» دەپ تۇۋلايتتى. خامۇشنىڭ يېنىدا،

ئەرەلچە تۇماق ۋە كەمزۇل كىيىپ، بېلىگە پوتا باغلىۋالغان بەستلىك بىر ئايال بىلەن ئوتتۇرا ياشلىق ئىككى دېخان بۇ ئىشلارغا ھەيران قالغاندەك جىم تۇراتتى.

ئايقىز ئامانقۇلنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ بوينىغا ئېسىلغان پېتى ھۆڭگۈرەك ئېتىپ يىغلاپ تاشلىدى. ئامانقۇل كۆزلىرىگە قان تولغان ھالدا، بېلىدىكى قازاق پىچىقىنى غىلىۋىدىن سۇغۇرۇۋېلىپ، خامۇشنى ياقىسىدىن تۇتۇپ چەتكە سۆرىدى. بىرنەچچە كىشى دەرھال ئامانقۇلغا يېپىشتى، سۇمباتلىق كەلگەن سېرىق ساقال ئېلى پالگان ئامانقۇلنىڭ مۈرىسىگە ئوڭ قولىنى قويۇپ، «ئوكام، سەنمۇ مۇنداق قىلساڭ، ئىش ئوخشىماي قالىدۇ، بۇ دۆيۈزنى خەلقىم كەلگەندە مەسلىھەت بىلەن جازالىساقمۇ ئۈلگۈرىدۇ ئەمەسمۇ!» دېدى. «توغرا، توغرا!» دېيىشتى بىرقانچەيلەن. ئامانقۇل «ئەستەغپۇرۇللا» دەپ، خامۇشنى قويۇۋېتىپ، ئايقىزنى ياخشى گەپلەر بىلەن بەزلەشكە كىرىشتى.

بۇ ۋەقەنىڭ ئەسلى مۇنداق ئىدى: ئونىنچى باپتا ئېيتقىنىمىزدەك، نىياز دورغا تاغ تەرەپتىن يىغىلغان ئەسكەرلەرنى باشلاپ، شەھەرگە كىرىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ خوتۇنى خېلى كۈنلەرگىچە نىياز دورغىدىن ھېچقانداق خەۋەر ئاڭلىيالماي، بىئارام بولۇپ يۈردى ۋە ئاخىرى «داداڭنىڭ خەۋىرىنى ئۇقۇپ چىق» دەپ خامۇشنى شەھەرگە ئەۋەتكەن ئىدى. خامۇش نىياز دورغىنى ھېچيەردىن تاپالماي گايىت پاششاپتىن سۈرۈشتۈرمەكچى بولدى. گايىت پاششاپ نىياز دورغىنىڭ قانداقتۇ بىر سەۋەپ بىلەن شامەخسۇتنىڭ غەزىپىگە ئۇچراپ، زىندانغا تاشلانغانلىقىنى سۆزلەپ كېلىپ، ئۇنىڭغا ئىچىنى ئاغرىتتى ۋە نىياز دورغىنىڭ قېزىبەگ غوجا بىلەن بولغان دوستلۇقىنى شېپى كەلتۈرۈپ، خامۇشنى ئۇنىڭ ئوردىسىغا باشلاپ بارماقچى ۋە ئۇنىڭدىن ياردەم سورىماقچى بولدى. ئەمما، قېزىبەگ غوجىنىڭ خامۇشنى قوبۇل قىلىش - قىلماسلىقىغا گايىت پاششاپنىڭ ئۆزىمۇ گۇمانلىق قارايتتى. كۈتۈلمـ

گەندە، قىزبىبەگ غوجا خامۇشنى ئۇچۇق چىراي بىلەن قوبۇل قىلىپ، ئۆيىدە ئېلىپ قالدى ۋە ئۆزى دەرھال ھاشىر تەيجىنىڭ ئوردىسىغا كەتتى.

ئەتىسى قىزبىبەگ غوجا خامۇشقا مۇنداق دېدى: «داداڭ، ئاخشام جان ئۈزۈپتۇ. ئەمدى باشقا ئىلاج يوق، ئۇبدان ۋاختا كەپسەن، مەن داداڭنىڭ ھەققى قاتىلىنى ئېيتىپ بېرەي: داداڭنى چىلىك گاڭ غوجام ئەمەس، تۆمۈر دېگەن ئوغرى ئۆلتۈرگۈزدى. بىز تۆمۈرنىڭ قاپقىنىغا دەسسەپ تاشلاپتىمىز!»

خامۇش ھېچنېمىگە چۈشەنمەي ھاڭۋېقىپ قالدى. بۇنى سەزگەن قىزبىبەگ غوجا تۆمۈرنىڭ تاغدىن ئېلىنغان ئەسكەرلەرنى نىياز دورغىنىڭ باشچىلىقىدا شەھەرگە كىرگۈزۈپ، ئاخىرى قورالغا ئىگە بولۇۋالغانلىقىنى، بۇنىڭ ھەممىسى تۆمۈرنىڭ ئويۇنى ئىكەنلىكىنى ئۇنىڭغا تەپسىلى چۈشەندۈرۈپ، «ئوغۇل بالا بولساڭ، داداڭنى يەرلىككە قويۇپ بولۇپ، تۆمۈردىن قىساسىڭنى ئال!» دېدى.

— قانداق قىلىپ قىساس ئالىمەن؟ — دېدى، خامۇش دومسىيىپ ئولتۇرۇپ.

— بۇ ئوڭاي، — دېدى قىزبىبەگ غوجا، — ھازىر تاققا چىقىپ كېتىۋاتقانلار ئاز ئەمەس. شۇلارغا قوشۇلۇپ، سەنمۇ تاققا چىق. دادامنى شامەخسۇت ۋاڭ ئۆلتۈرۈپ تاشلاپتۇ. مەن ئەمدى شامەخسۇتتىن ئۆچ ئالىمەن دېسەڭ، ئىسيانچىلار سېنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىر كۈنى بولمىسا، بىر كۈنى قولۇڭغا مىلتىق تېگىدۇ، مىلتىق ئېتىشنى بىلەمسەن؟

— تاغچىلارنىڭ قايسىسى مەرگەن ئەمەس، — دېدى خامۇش تېتىكلىشىپ.

— ھەببەللى، شۇ چاغدا پايلاپ تۇرۇپ، تۆمۈرنى ئاتسەندە، قاچىسەن. ھە راست، ساڭا بىر خۇش خەۋەر ئېيتاي، ئۇ قازاق قىزى ھازىر قورايدا، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئادەملىرى ئارىسىدا ئىمىش. بىز ئىسيانچىلارنى يوقاتقاندىن كېيىن، ھېلىقى قازاق قىزى

ئەلۋەتتە سېنىڭ بولىدۇ. داداڭنىڭ ئورنىدا نېرىنكىرغا سېنى دورغا قىلىمىز! ئەمما، بۇ گەپلەرنى قاتتىق سىر تۇتۇشۇڭ كېرەك. بولمىسا بېشىڭ كېتىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن، خامۇش قوراي تەرەپكە ماڭىدىغان يولنىڭ ئەتراپىدا بىر كۈن ئەگىپ يۈردى. ئەتىسى بايىقى ئەرەنچە تۇماق كىيگەن ئايال بىلەن ئىككى دىخاننىڭ تاغ تەرەپكە ماڭغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇلارغا قوشۇلۇۋالدى ۋە ئۆزىنىڭ شامەخسۇتتىن دادىسىنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن تاققا كېتىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى. بۇ ئايال ئون بىرىنچى باپتا بايان قىلىنغان «شاھزادە» نەزەرنىڭ ھىلىقى مەشرىپىدە چېچىدىن ئېسىپ قويۇلۇپ، كېيىن نىياز دورغىنىڭ «ئېرى» قىلىپ نىكا ئوقۇتۇلغان ھۆسنارىخان ئىدى. ئۇ ئەسلىدە پىچانلىق يېتىم قىز بولۇپ، يەتتە يىل بۇرۇن قومۇلدىن سودا قىلىپ بارغان ئىمىنشا دېگەن كىشى ئۇنى كىچىك خوتۇنلۇققا ئېلىپ كەلگەن ئىدى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە نەزەرنىڭ دەللاللىرى ئۇنى كۆرۈپ قالدى. ئەتىسى - ئاخشىمى چىرايلىق بىزەلگەن بېيجىڭ مەپىسى ئىمىنشانىڭ ئىشىكى ئالدىدا توختىدى - دە، بىر قېرى دەللە ئۆيگە كىرىپ «ھۆسنارىخان خېنىمنى شاھزادە غوجامنىڭ مەشرىپىگە چىللاپ كەلدۇق» دېدى. بۇ تەلەپنى رەت قىلىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ھۆسنارىخان نەزەرنىڭ مەشرىپىدە ئۆزىنى قاتتىق تۇتقانلىقى ئۈچۈن، چېچىدىن ئېسىپ قويۇلدى. كېيىن ھىلىقى پاتىپاراقچىلىقتىن پايدىلىنىپ ئۆيىگە قېچىپ كەلدى. بىراق، سودىگەر ئېرى ئۈچ بالىسىنى تارتىۋېلىپ، ئۆزىنى «ئۈچ تالاق» دەپ ئۆيدىن قوغلاپ چىقاردى. بۇ ئىشقا ئىمىنشانىڭ چوڭ خوتۇنى ئايلاخان ناھايىتى خوشال بولدى. ھۆسنارىخان بىرنەچچە كۈن سەرسان بولۇپ يۈرۈپ، ئاخىرى تاغ باتۇرلىرى قېشىدىن ئۆزىگە نىجاتلىق تېپىش ئۈچۈن يولغا چىقىپ، ھىلىقى ئىككى دىخان بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان ئىدى.

ئۇلار يولدا ئۆز سەرگۈزەشتىلىرىنى ئېيتىپ كېتىۋېتىپ، ھۆسنارىخان نىياز دورغا دېگەن كىشىنىڭ ھىلىقى مەشرەپتە قانداق ھاقارەتلەنگەنلىكىنى بايان قىلغاندا، خامۇش يىغلاپ تاشلىدى ۋە ئۆزىنىڭ شۇ نىياز دورغىنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. شۇڭا، ھۆسنارىخان بىلەن ھىلىقى ئىككى دېخان خامۇشقا ئىچىنى ئاغرىتتى ۋە ئۇنىڭغا ئىشىنىپ قالدى. ئۇلار ئىككى كۈن يول مېڭىپ، قوراينىڭ جەنۇبىدىكى ئىدىرلىقلارغا كەلگەندە، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇللىرىغا ئۇچرىشىپ قالدى. قاراۋۇللار ئۇلارنى «باشلىقلىرىمىز كۆرسۇن» دەپ تاغ ئىچىگە باشلاپ كېتىۋاتقاندا، ھىلىقى توپ ئىچىدە تۇرغان ئايقىز خامۇشنى دەرھال تونۇپ قېلىپ، بايا ئېيتقىنىمىزدەك، ئۇنىڭغا ئېسىلدى.

ئەمدى شۇ بايىقى گەپكە كەلسەك، ئامانقۇل ئېلى پالگاننىڭ كېپى بىلەن خامۇشنى قويۇۋېتىپ، ئايقىزغا تەسەللى بېرىۋاتقاندا، تۆمۈر خەلپە بىرتوپ ئاتلىقلار بىلەن كېلىپ قالدى. تۆمۈر خەلپە ئەھۋالنى تەپسىلى ئاڭلاپ بولۇپ، ھىلىقى ئىككى دېخان بىلەن قىزغىن كۆرۈشتى. ھۆسنارىخاندىن سەممى ئەھۋال سورىدى. خامۇشقا قاراپ «ئۆتكەنگە سالاۋات. شامەخسۇتتىن ئۆچ ئالماقچى بولساڭ، ئەل بىلەن بىر نىيەتتە بول!» دېدى، ئاندىن ئۇلارنى مەلىگە ئاپىرىپ، ئوبدان دەم ئالدۇرۇشنى ئەنسارىغا تاپشۇردى.

ئەنسارى ئۇلارنى باشلاپ ماڭغاندا، ئايقىز ئۆزىنى تۆمۈر خەلپىنىڭ قۇچىقىغا ئېتىپ، ئۆكسۈپ - ئۆكسۈپ يىغلاشقا باشلىدى. ئامانقۇل: «تۆمۈر ئاكا، بۇ نېمە قىلغىنىڭ؟ خامۇش ماڭقىدىن بىرگە قانداق ياخشىلىق كەلسۇن!» دەپ دومسايدى.

— ئۇكام، — دېدى تۆمۈر خەلپە، — نىياز دورغىنىڭ شامەخسۇت قولىدا ئۆلگىنى راست. ھۆسنارىخان بىلەن ھىلىقى ئىككى قېرىنداشىمىزمۇ گۇۋالىق بېرىۋاتىدۇ. خۇدايى تائالادىن خامۇشقا ئىنساپ - تەۋپىق تىلەيلى. مۇبادا يامانلىق قىلمەن دېسە، جازاسىنى خۇدايىم بەرسۇن!

— ئىلاننىڭ بالىسىمۇ ئادەمنى چاقىدۇ، جۇمۇ، — دېدى ئامانقۇل رەنجىگەن قىياپەتتە.

— راست ئېيتىسەن ئۇكام، — دېدى تۆمۈر خەلپە، — ئۆتكەن ئۇلۇغلار:

«شەرىئەت ئىزلىسەڭ، ئۆلتۈر ئىلاننى،
تەرىقەت ئىزلىسەڭ، ئاغرىتما جاننى»

دەپتىكەن، ئىلان چاقمىغان دىسە، ئەلۋەتتە ئۆلتۈرۈش كېرەك.

نىياز دورغا بىلەن خامۇشىنىڭ نېرىنكىردىكى قىلمىش- ئەتمىشلىرىدىن خەۋەردار كىشىلەرنىڭ بەزىلىرى تۆمۈر خەلپىنىڭ بۇ ئىشىدىن نارازى بولۇپ، «مۇنچىۋالا يۇمشاق كۆڭۈللۈك قىلغان بارمۇ؟» دەپ، سەل رەنجىشتى. بەزىلىرى ئۇنىڭ كەڭ قوساقلىقىغا ھەيران قېلىشتى. تۆمۈر خەلپە بولسا، چوڭقۇر خىيالغا چۆمگەن ھالدا، ئايىقىزنىڭ بېشىنى سىلاپ، ھەچنىمە دىمەي جىم تۇراتتى.

قىشنىچە قېلىن قار ئاستىدا ياتقان ئىدىرلىقلار ئەمدى ئانچە- مۇنچە كۆكىرىشكە باشلىغان بولسىمۇ، «قىشنىڭ سوغىقى ياندىن ئۆتەر، ئەتىيازنىڭ سوغىقى جاندىن» دىگەندەك، تاغنىڭ سوغ شامىلى دۈمبىلەرنى خېلىلا قورۇپ تۇراتتى. شۇڭا، ھەر كۈندىكىدەك، بۈگۈنمۇ گۈگۈم چۈشە- چۈشمەيلا تەرەپ- تەرەپتە گۈلخانلار يېقىلىپ، ئىدىرلىقنىڭ ئىچى كۈندۈزدىكىدەك يورۇپ كەتتى. گۈلخانلارنى چۆرىدەپ ئولتۇرغان ئادەملەر قورال- ياراقلىرىنى يېنىغا تاشلاپ قويۇپ، ئىرغاي چىۋىقلىرىدىن ياسالغان زىقلىرىدا كاۋاپ پىشۇرۇپ، ئويۇن- چاقچاق بىلەن خاتىرجەم ئولتۇرۇشاتتى. چۈنكى، شامەخسۇتنىڭ ئەلچىلىرى قايتىپ كەتكىنىگە ئون كۈن بولغان بولسىمۇ، ھازىرغىچە بىرەر چېرىكنىڭ قارىسى كۆرۈنمەيتتى. قۇمۇل تەرەپتىن كېلىپ، قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلۇۋاتقان كىشىلەرمۇ، شەھەردە جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرۈۋاتقانلىقىنى سۆزلەيتتى، شۇنىڭغا قاراپ قوزغىلاڭچىلار، ئېھتىمال، شامەخسۇت ھۇجۇم قىلىشتىن قورققان بولسا كېرەك، دىگەن خىيال بىلەن سەل بوشىشىپ قال-

غان ئىدى. ھەتتا تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆزىمۇ، «ئەمدى شامەخسۇت ئەلچى ئەمەس، چېرىك چىقىرىدۇ» دېگەن پىكىردە سەل ئىككىلىنىپ، «ئېھتىمال، چېرىك چىقارماي، يەنە ئەلچى چىقىرىدىغان ئوخشايدۇ» دېگەن خىيالغا كېلىشكە باشلىدى ۋە ھەمرالىرى بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇپ، «پاراڭ-ماراڭغا قوشۇپ، ناخشا-پاخشىمۇ ئېيتمايمىزمۇ» دېدى. قارا بوسۇق: «راست ئېيتتىڭ تۆمۈر ئاكا، مەن باشلاپ بېرەي» دەپ مىلتىقىنىڭ قوندىقىنى چېكىپ ئولتۇرۇپ ناخشا باشلىدى:

قاتار-قاتار كۆرۈنگەنلەر
كارىز دارىغى.
بىزنىڭ يارنى كۆرسەتمىگەن
يولنىڭ يىرىغى.

يەنە بىرنەچچەيلەن قارا بوسۇقتا ئۇلاپلا، خۇددى شۇ ۋەزىندىكى قوشاقلارنى ئېيتىشقا باشلىدى:

قاتار-قاتار ئۇچقان تۇرنا
شارغا① بارامسەن؟
مەن يارىمغا خالتا بېرەي
ئالغاش بارامسەن؟

ئىگىز-ئىگىز تاغ باشىدا
چىراق كۆيىدۇر،
چىراق ئەمەس، يارنىڭ ئوتى،
يۈرەك كۆيىدۇر.

---

① شەھەرگە دېمەكچى.

ياندىكى بىر گۈلخاندىن راجى بالىنىڭ ناخشىسى ئاڭلاندى:

قاراڭغۇ تۈن، قارىياغاچ مېنىڭ يولدىشىم،
شىلدىرلىسا يوپۇرمىقى، ھوشياردۇر بېشىم.
دۈشمەن بىلەن جەڭلەر قىلىپ، مەن ئۆلەر بولسام،
مەن غېرىپنى ياد ئېتەرمۇ جان قېرىنداشىم.

— توختاڭلار، توختاڭلار! ناخشىغا قوشۇپ ئۇسۇلمۇ ئوينايلى، — دېدى قاسىم قىزىق ئورنىدىن سەكرەپ قوپۇپ، ئاندىن بېشىدىن كىگىز قالپىقىنى ئېلىپ، داپ قىلدى-دە، شوخ ئاھاڭدىكى بىر ناخشىنى باشلاپ ئۇسۇلغا چۈشتى:

ساماۋارىم بوسىدى،
چايلىرى قايناپ تۇرسىدى.
بىر چىنە چاينى ئىچكۈنچە،
يارلىرىم ئويناپ تۇرسىدى.

ساماۋارنىڭ سازىمەن،
چۆلدە ئۇچقان غازىمەن.
دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ،
ئۆلگەنىمگە رازىمەن.

قاسىم قىزىققا قوشۇلۇپ، بەش-ئالتە يىگىت ئۇسۇلنى قىزىتىۋەتتى. ئامانقۇل بىلەن ئايقىزنىمۇ ئۇسۇلغا تارتتى.

تۈن نىسپىگە يېقىنلاشقاندا، ھەممەيلەنگە ھاردۇق يەتتى چېغى، گۈلخانلار ئەتراپى جىمىپ قالدى. بەزىلەر خورەك تارتىشقا باشلىدى. ئاندا-ساندا ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى ئاڭلىنىپ قالاتتى. «قارا يىلپىز» مۇ، ئامانقۇل بىلەن ئايقىزنىڭ ئاياق تەرد-

پىدە، بېشىنى ئىچىگە تىقىپ جىم ياتاتتى.

تاڭ سۈزۈلەي دەپ قالغاندا، تۇيۇقسىزدىن «تاڭ-تۇڭ» قىلىپ، ئىككى پاي مىلتىق ئاۋازى ئاڭلىنىش بىلەن تەڭ "قارايىلپىز" قاتتىق قاۋاپ كەتتى. ئەندىكىپ ئويغانغان كىشىلەر ھوشىنى يىغىپ بولغىچە، ئىدىرلىقنى مىلتىق ئاۋازلىرى قاپلاپ كەتتى. ئاتلار كىشنەپ، پاتىپاراقچىلىق باشلاندى. ھەممە ئادەم ئۆز ئېتىغا يۈگۈردى، «ھودۇقماڭلار! تاڭ يورۇغىچە ئۆزۈڭلارنى دالدىغا ئېلىپ تۇرۇڭلار!» دەپ ۋاقىرايتتى تۆمۈر خەلپە ئاتقا مىنىۋېتىپ.

2

بۇ مۇنداق ۋەقە ئىدى: شامەخسۇت ئۆز ئەلچىلىرىدىن تۆمۈر خەلپىنىڭ جاۋابىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، ساقىلىنى گۆھەر كۆزلۈك ئۈزۈك سالغان بارماقلىرىغا يۆگەپ، يۈلۈۋەتكۈدەك قىلدى-دە، ئوردا بەگلىرىنى ئامبال يامۇل بىلەن شيەتەي يامۇلغا چاپتۇردى. ئامبال بىلەن شيەتەي كېچىكمەي كېلىشتى ۋە شۇ ئاخشىمى قاتتىق مەخپىيەتلىك بىلەن ھەربىي كېڭەش ئۆتكۈزۈلدى. بۇ كېڭەشكە شامەخسۇت ئۆز كىشىلىرىدىن ھاشىر تەيجى، قېزىبەگ غوجا، سايىم ئۇچبېگى①، ئەخمەتشا تۇڭچى ۋە تۇرشا تۇغبېگىدىن باشقا ھېچكىمنى قاتناشتۇرمىدى. يېرىم كېچىگىچە سوزۇلغان كېڭەش نەتىجىسىدە مانجۇ خانلىقىنىڭ قومۇلدىكى لەشكەر بېشى چۆشيەتەي ئوتتۇرىغا قويغان لايىھە بويىچە مۇنداق قارارغا كېلىشتى: ۋاڭ ئوردىسىغا قاراشلىق يەرلىك چېرىكلەر بىلەن شيەتەي يامۇل چېرىكلىرىنى قوشۇپ، تۆت يۈز كىشىلىك قوشۇن تەشكىل قىلىنىدۇ؛ بۇ قوشۇنغا خىل قوراللار تارقىتىپ بېرىلىدۇ؛ شيەتەي بىلەن قېزىبەگ غوجا سەرلەشكەر بولىدۇ؛ پۈتۈن تەي-

---

① ئۇچبېگى — قوشۇننىڭ ئالدىنقى قىسمى، يەنى رازۋېتكا قىسمىنىڭ باشلىقى.

يارلىق ۋە مەشىق ئىشلىرى قەتئىي مەخپىي ئېلىپ بېرىلىدۇ. ھەربىي يۈرۈشنىڭ مەقسەت-نىشان ۋە ۋاقىتلىرى ئەسكەرلەردىنمۇ سىر تۇتۇلىدۇ؛ قوشۇن يۈرۈش باشلىغاندا، كېچىسى مېڭىپ، كۈندۈزى ئۆزىنى پىنھان تۇتىدۇ. نىشانغا يېقىنلاشقاندا، ئات تۇياقلىرى بىلەن ئەسكەرلەرنىڭ ئاياقلىرىغا بىر نەچچە قات كىگىزدىن چورۇق تارتىلىدۇ، ھۇجۇم تاڭ سۈزۈلۈشتىن سەل بۇرۇن باشلىنىدۇ. يۈرۈش قىلىدىغان كۈننى مۇمكىن قەدەر كېچىكتۈرۈپ، ئىسيانچىلارنى غەپلەتتە قالدۇرۇش لازىم.

كېڭەش ئاياقلاشقاندا، شامەخسۇتنىڭ ئىشارىتى بىلەن ھاشىر تەيجى قىزىل دۇخاۋا يېپىلغان ئىككى پەتنۇس ئەكىلىپ، ئامبال بىلەن شيەتەينىڭ ئالدىغا قويدى. شامەخسۇت دۇخاۋا يوپۇقنى ئېچىپ «ئاز بولسىمۇ» دېدى. ھەر بىر پەتنۇستا ئون زىخ ئالتۇن پارقىراپ تۇراتتى. ئامبال بىلەن شيەتەي رەھمەت-ھەشقاللا ئېيتىپ، شامەخسۇتقا غەلىبە تىلىدى.

كېڭەش بولۇپ، ئونىنچى كۈنى تۈن نىسپىدىن ئۆتكەندە، چېرىكلەر قورايىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاقچۇق دېگەن سايدىن ئۆتتى ۋە خۇددى ئۆز دۈشمىنى قېشىغا تۇيدۇرماي كېلىپ، نەشتەر ئۇرۇشقا تەييارلانغان زەھەرلىك قارا يىلاندەك، ئىدىرلىقلار ئىچىگە توپلاندى. تاڭ سۈزۈلەي دەپ قالغاندا، سايىم ئۈچبېگى پۈتلىرىغا كىگىز چورۇقلارنى تارتقان يەتتە چېرىكنى باشلاپ، ئاقچوق سېيىغا تۇتاشقان ئىدىرلىققا كىرگەندە، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەڭ ئالدىنقى ئۆتكەلدە تۇرغان ئىككى قاراۋۇلى جۇۋىغا يۆگىنىپ خورەك تارتىپ ئۇخلاۋاتاتتى. كۆزنى يۇمۇپ-ئاچقىچە ھەر ئىككىسى بوغۇزلاپ تاشلاندى. سايىم ئۈچبېگىنىڭ بەلگە بېرىشى بىلەن ئۇ يەرگە يەنە بىر توپ چېرىك يېتىپ كەلدى. سايىم ئۈچبېگى يىگىرمىدەك چېرىك بىلەن يېرىم چاقىرىم ئىلگىرىلىگەندە، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئىككىنچى ئۆتكەلدە تۇرغان ئۈچ قاراۋۇلىنى كۆردى. ئۇلاردىن ئىككىسى ئۇيقۇغا كەتكەن بولۇپ، بىرى تاماكا چېكىپ ئول-

تۇراتتى. ھايت-ھۇيت دېگۈچە بۇ ئۇچەيلەنمۇ قۇربان بولدى. سايىم ئۇچبېگىنىڭ ئىشارىتى بىلەن ئارقىدىكى چېرىكلەر تېز ئىلگىرىلەپ ماڭدى. يەنە يېرىم چاقىرىمدىن كېيىن، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئۇچىنچى ئۆتكەلدىكى قاراۋۇللىرى كۆرۈندى. ئۇلار ئوندەك ئادەم بولۇپ، كۆپى ئۇخلاپ قالغان بولسىمۇ، ئىككىسى ئويغاق ئولتۇراتتى. بۇ ئىككىيلەن قانداقتۇ بىر شەپە تۇيغاندەك، «كىمسەن؟» دەپ ۋاقىرىشىغا سايىم ئوق چىقاردى. شۇنداق قىلىپ، جەڭ باشلىنىپ كەتتى. قاراۋۇلدىكى يىگىتلەر ناھايىتى چاققانلىق بىلەن مۇداپىئەگە ئۆتۈپ، دۇشمەندىن ئون نەچچىسىنى يەر چىشلەتتى. يىگىتلەردىن ئۈچ كىشى شۇ يەردىلا قۇربان بولدى.

يۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، دۇشمەننىڭ قېلىن توپى باستۇرۇپ كەلگىچە قوزغىلاڭچىلار تاڭ قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنى دالدىغا ئېلىۋالدى. چېرىكلەر ھەر بىر كۆرۈنگەن تاش-گىيانىمۇ ئادەم دەپ نەچچە مىڭ پاي ئوق ئېتىۋەتتى ۋە خېلى ئىچكىرىلەپ ئادەمسىز ئىدىرلىقلارنى ئىشغال قىلدى. ئۇلار ئۆزلىرىچە قوزغىلاڭچىلارنى جىق ئۆلتۈردۇق ۋە قاچۇرۇۋەتتۇق دەپ كۆرەڭلىشەتتى. ھەقىقەتەنمۇ، بۇ تۇيۇقسىز ھۇجۇمدىن قورقۇپ، قېچىپ قويۇش بىلەن ئۆزىنى ئاشكارىلاپ، نىشانغا ئېلىنىپ قالغانلاردىن بىرنەچچە كىشىگە ئوقمۇ تېگىپ كەتتى. بىرقانچە ئات ئۆلدى.

بىراق تاڭ يورۇپ، ئاق-قارىنى ئىلغىغىدەك بولغان ھامان ئۆڭكۈر، قورام تاش ۋە دەل-دەرەخلەر ئارىسىدىن ئەجەل ئوقلىرى شۇنداق يېغىشقا باشلىدىكى، كۈن نەيزە بويى كۆتىرىلگىچە، چېرىكلەرنىڭ يېرىمى دېگىدەك قىرىلىپ كېتىپ، قالغانلىرى ئۆلەر-تىرىلىشكە باقماي قېچىشقا باشلىدى. ئاقچۇق سېپىنىڭ ئىدىرلىقلارغا تۇتاشقان يېرىدە غەلىبە خەۋىرىنى كۈتۈپ تۇرغان شيەتەي بىلەن قىزىبەگ غوجىمۇ، ئاتلىرىغا قامچا ئۇرۇپ، ئۆز مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ ھىمايىسىدە بەدەر تىكىۋەتتى. سايىنىڭ ئىچى چاڭ-توزاڭ بىلەن قاپلاندى.

يىگىتلەر قوغلاشقا باشلىدى. تۆمۈر خەلپە بوز ئېتىنىڭ تىزگىنىنى قاتتىق تارتىپ، «قېغىلماڭلار، قوغلىماڭلار!» دەپ ۋاقىرىدى. ئۇنىڭغا قېشۇلۇپ، «توختاڭلار، هاي توختاڭلار!» دەپ ۋاقىرىدى يەنە بىرقانچەيلەن، يىگىتلەر ئاتلىرىنىڭ تىزگىنلىرىنى تارتىشقا باشلىدى. قىزىپ كەتكەن ئاتلار ئالدى پۇتلىرىنى ئېگىز كۆتىرىپ دەھشەتلىك كىشنەيتتى؛ بەزىلىرى ئىگىلىرىگە تەن بەرمەي تىزگىن سىرىپ، ئەپقاچماقچى بولاتتى؛ بەزىلىرى يەرنى چاپچىپ پىقىرايتتى.

— بۇ دۆيۈزلەرنى قوغلاپ بېرىپ قىرىۋەتسەك بولمامدۇ؟ — دېدى قىزىپ كەتكەن قارا بوسۇق.

— ياق، تۈزلەڭگە چىقىپ قالساق، جىق چىقىمغا ئۇچراپ كېتىمىز، دەپ چۈشەندۈردى تۆمۈر خەلپە.

شۇ ئارىدا، كىمدۇ بىرى راجى بالىنىڭ دۈشمەن ئارقىسىدىن ئۆزى يالغۇز قوغلاپ كەتكەنلىكىنى ئېيتتى. ھەممىسى دىققەت بىلەن ساي تەرەپكە قاراشتى. يىراقتا ئاسمان پەلەك چاڭ-توزاڭدىن باشقا ھېچنىمە كۆرۈنمەيتتى.

— ھەي يامان بوپتۇ، چاپسان بېرىپ ئۇنى قايتۇرۇڭلار! — دېدى تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلغا قاراپ.

ئامانقۇل تۆت يىگىت بىلەن سايغا ئات سالدى. ئاتلارنىڭ تۇياقلىرى يەرگە تەگمىگەندەك كۆرۈنەتتى. بىراق، تۆت-بەش چاقىرىم ئىلگىرىلىگەنىدە، دۈشمەننىڭ پىستىرمىسى بىر يىگىتنى ئاتتىن ئۇچۇرۇۋەتتى. بىر دەملىك ئېتىشۋازلىقتىن كېيىن، يەنە بىر يىگىت يارىلاندى. ئوتتۇزدەك چېرىك ئۆملەپ كەلمەكتە ۋە ئۆلۈۋاتقىنىغا قارىماي ئامانقۇللارنى قورشىۋېلىشقا تىرىشماقتا ئىدى. ئامانقۇل ئەھۋالنىڭ ئېغىرلىقىنى بايقاپ، چېكىنىشكە بۇيرۇق بەردى...

بايا راجى بالىمۇ خۇددى شۇ پىستىرمىغا ئۇچراپ قالغان ئىدى. ئۇ، يەرگە بېغىرلاپ يېتىۋېلىپ، ئوقى تۈگىگىچە بىر نەچچە

چېرىكنى جېنىدىن جۇدا قىلدى. ئوقى تۈگىگەندىن كېيىن، مىلتىغىنىڭ پاينىكى بىلەن بىرقانچىسىنىڭ بېشىنى ياردى. ئاخىرى، كۆپكە تەڭ كېلەلمەي تىرىك قولغا چۈشۈپ قالدى.

شيەتەي بىلەن قېزىبەگ غوجا ئاقچۇق سېپىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى بىر مەلىگە جايلاشقان قارارگاھىدا راجى بالىنى سوراق قىلىشقا كىرىشتى. باش - كۆزى يېرىلغان راجى بالا قېرى قارىياغاچقا مەھكەم تېڭىپ تاشلانغان ئىدى.

— راستىڭنى ئېيت، ئادىمىڭلار زادى قانچە؟

— ئاسماندىكى يۇلتۇزلار قانچە بولسا شۇنچە!

— ئۇر يەنە! — دەپ يەرنى تەپتى قېزىبەگ غوجا. جاللاتلار ئىشقا چۈشۈپ، راجى بالىنى ھوشىدىن كەتكۈزۈۋەتتى. يەنە سۇ سېپىپ ھوشىغا كەلتۈردى.

— ئېيتامسەن - يوق؟ بولمىسا، ياش جېنىڭدىن ئايرىلىسەن!

— شامەخسۇتنى ئۆلتۈرەلمىگىنىمگە ئارمىنىم بار.

— ھە... سەن تېخى چىڭگاڭ غوجامنى ئۆلتۈرمەكچىمىدىڭ؟

— قولۇمغا چۈشۈپ قالسا، چايناپ پۈركۈۋېتەتتىم.

— بولدى، بۇنى ئۇجۇقتۇرۇڭلار! — دېدى قېزىبەگ غوجا گەپنى تۈگىتىپ.

ئۆزىنىڭ «تۇڭچى»سى ئارقىلىق ھەممە گەپنى ئۇقۇپ تۇرغان شيەتەي مۇنداق دېدى:

— ئۆلتۈرۈشكە ئالدىرىماڭلار، بۇ يىگىتنىڭ يۈرىكى قانچىلىك چوڭكىن؟ ئاۋال مەن ئۇنى بىر كۆرۈپ باقاي!

قېزىبەگ غوجىنىڭ ئىشارىتى بىلەن سايىم ئۆچپېگى يەڭلىرىنى تۈرۈپ، راجى بالىنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە خەنجەر بىلەن ئۇنىڭ كۆكرىكىنى يېرىپ، يۈرىكىنى سۇغۇرۇپ ئالدى - دە، شيەتەيگە كۆرسەتتى. بېغىشىدىن ئۈزۈپ ئېلىنغان قىپ - قىزىل يۈرەك بىر خىلدا لىپىلداپ تۇراتتى. شيەتەي قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. قېزىبەگ غوجا بىلەن سايىم ئۆچپېگىدىن باشقا، چېرىكلەرنىڭ

ھەممىسى دىگىدەك باشلىرىنى تۆۋەن قىلىپ يەرگە قارىۋالدى.

— ھەي نان قېپىلار، — دىدى شىيەتەي چېرىكلەرگە قاراپ، — مەن بۇ بالىنىڭ يۈرىگىنى ئۆزىنىڭ بېشىدەك بارمىكىن دىسەم، ئۇنچىلىك ئەمەس ئىكەنغۇ. ئۇ نىمىشقا شۇنداق قورقۇمسىز، باتۇر؟ سىلەر نىمىشقا مۇنداق قورقۇنچاق؟

ئىككى كۈندىن كېيىن، راجى بالىنىڭ قەھرىمانلىق بىلەن قۇربان بولغان خەۋىرى تاققا ئاڭلاندى، كىمدۇ بىرى ئۇنىڭ نامىنى دەرھال قوشاققا قاتتى. بۇ قوشاقلار قاسىم قىزىقنىڭ ئاغزى بىلەن مۇڭلۇق ناخشىغا ئايلىنىپ، ھەممىگە تارقالدى:

قوراي دىگەن تاش ئىكەن،
تۆمۈر خەلپە باش ئىكەن.
ئەجەپمۇ ئۆلۈپ كەتتى،
راجى بالا ياش ئىكەن.

قوراي يولى زەرەتلىك،
ئۇنىڭ ئىچى ھەيۋەتلىك.
ياش تۇرۇپ ئۆلۈپ كەتكەن،
راجى بالا رەھمەتلىك①.

---

① بۇ قوشاقلار «تۆمۈر خەلپە يېغىلىقى» ھەققىدىكى خەلق داستانىنىڭ تەركىۋى قىسمى سۈپىتىدە، ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

ئون تۆتىنچى باپ

ۋاڭ ئوردىسىدا بىر كېچە

شوخلۇق، بەگۋاشلىغىڭلارنىڭ —
قۇربانىدۇر ھەممىسى.
خىنە ئەمەس قولۇڭلاردىكى، قىپ- قىزىل قان!

— رىزا تەۋپىق

راجى بالىنىڭ سۆيگىنى گۈلقىز، ھەقىقەتەنمۇ چىرايلىق ئىدى، چىرايلىقلا ئەمەس، بەك مېھرى ئىسسىق مۇلايىم قىز ئىدى. ئۇنىڭ بوتا كۆزلىرى چولپان يۇلتۇزدەك كۈلۈپ تۇراتتى. «ئاتىسىنىڭ چىرايلىغى تورۇق، قىزىنىڭ چىرايلىغى ئورۇق» دىگەنىدەك، ئۇنىڭ ئورۇقراق- كەلگەن زىلۋا بويىمۇ، ھەرقانداق كىشىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلاتتى.

بۇلتۇر كەچكۈزدە، ئۇنى شامەخسۇتقا دەپ ئوردىغا ئەپكىرگەن

كۈننىڭ ئۆزىدىلا پۇجۇڭ ئاغىچىنىڭ قوسىغىغا جىن كىردى. ئۇ، ئېرى شامەخسۇتنىڭ «دورىلىق ئۈچۈن» ياش قىزلارغا ۋاقىتلىق نىكاللىنىپ تۇرۇشىغا ئانچە تارلىق قىلىپ كەتمىگەن بولسىمۇ، گۇلقىزنى كۆرگەندىن كېيىن، كېلەچەكتىكى خەۋىپنى ئالدىن تۇيغاندەك، بىئارام بولۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شامەخسۇتمۇ گۇلقىزنى كۆرگەن هامان، ئۇنىڭغا يەر ئاستىدىن سىنچىلاپ قارىۋالدى ـ دە، مىيىغىدا كۈلۈپ قويغان ئىدى، شۇڭا، پۇجۇڭ ئاغىچا «بۇ تېجىمەل ئاۋۇلارنىڭ ھىچقايسىسىغا ئوخشىمايدىكەن، مۇبادا ۋاڭنىڭ كۆڭلى بۇنىڭغا چۈشۈپ قالسا، قانداق قىلغۇلۇق؟» دەپ ئويلاپ قالدى ۋە ئەتىسىلا ئايىسە ئاپپاققا دەرت تۆكۈپ بەردى. بىرنەچچە يىلدىن بۇيان، ئوردا ھەرەمخانىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ كېلىۋاتقان بۇ قېرى دەللە، شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن پۇجۇڭدىن تارتىپ، ھەممە ھەرەم ئەھلىنىڭ خۇلقى ـ مىجەزىنى ئوبدان بىلەتتى، پۈتۈن شەھەردىكى بەگ ـ خېنىملارنىڭ ئائىلىۋى ئىشلىردىن خەۋەردار بولۇش ئۈچۈن، ئارىلاپ ئوغلى تۇرشا تۆغبېگىنىڭ «ئورداخىي» دىگەن مەلىدىكى ئۆيىدىمۇ، بىر ـ ئىككى كۈن تۇرۇپ كېلەتتى ۋە كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىنى پۇجۇڭ ئاغىچىسىغا ئېيتماي ـ تېمىتماي يەتكۈزۈپ تۇراتتى. پۇجۇڭ ئاغىچىمۇ، ھەرقانداق سىرىنى ئۇنىڭدىن يوشۇرمايتتى.

بۈگۈنمۇ، پۇجۇڭ ئاغىچا ئۆز دەردىنى تۆكۈش بىلەنلا، يەرنىڭ ئاستىدا يىلاننىڭ كۆشىگىنىنى تۇيىدىغان ئايىسە ئاپپاق دەرھال گەپنىڭ تېگىگە يەتتى ۋە قاش ـ قاپىقىنى سۈزۈپ مۇنداق دىدى:

— ئۇلۇغ خۇدايىمىزە، پۇجۇڭ ئاغىچىمىزدىن ھىچنىمنى ئايىمايتتىكەن. ھۆسنى ـ چىرايىدىمۇ، ئەقىل ـ دانىشتىمۇ، ئۆزلەدىن يۇقۇرى تۇرىدىغان كىشىنى كۆرمىدىم. بىزگە ئوخشاش گالۋاڭلارغا قالسا، ھىچنىمنى تۇيماي يۈرىۋېرەتتۇق. قارىسىلاچۇ ئۆزلەنى، سۇ كەلمەستە توغان تۇت دەپ، بۇ ئىشقا شۇنچە بۇرۇن كوش قىپتىلا. دىسىمۇ، بۇ تېجىمەلنىڭ كۆزى ھەرقانداق كىشىنىڭ كۆڭۈل

رىشتىسىنى خۇددى تىكەندەك ئىلۋالىيلا دەپ تۇرىدىكەن. خۇدايىم ساقلىغاي، كونىلار ئېيتقاندەك، كۆڭۈل دېگەن كۆزى يوق نىمە.

ئاق جوجەم پىشتى، تۆكۈلدى،
يىمىدىم، تاتلىق ئىكەن.
دۇنيانىڭ مازۇزلىغى —
ئاشىق بىلەن مەشۇق ئىكەن.

دەپ، چىلىڭ گىلاڭ غوجام ئۇنىڭدىن مېھرىنى ئۈزەلمەي قالمىغاي يەنە.

بۇ گەپلەر بىلەن پۇجۇك ئاغىچىنىڭ غېمى تېخىمۇ ئېشىپ، «ئەمدى قانداق قىلساق بولار؟ بىر چىمىدىم ئوغا بىلەن ئۇ دۇنياغا ئۇزىتىۋېتەيمۇ - يا!» دېدى.

— گاختى ئەمەسمىكىن، خېنىم، — دېدى ئايىسە ئاپپاق.

— ئەمەسە، ئۆزىڭىز بىر چارە تاپمامسىز! — دېدى پۇجۇك، ئايىسە ئاپپاقنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ، يالۋۇرغان بىر ئاھاڭدا.

ئايىسە ئاپپاق چوڭقۇر خىيالغا چۆمگەندەك، بىردەم جىم ئولتۇردى - دە، مۇنداق دېدى:

— «جەڭ قىلار غەم لەشكىرى ھەركۈن بۆلەك، گۆش سېزىپ، پوستۇم قالار سۆڭەك بىلەن» دەپتىكەن، خېنىم. ھەزرەتلىرى تولا غەم يېمىسىلە. مېنىڭ خىزمىتىمنى قىلسۇن دەپ، ھازىرەتلىككە كېچە - كۈندۈز يانلىرىدىن داجىتماي، بىر زامان تۇتۇپ تۇرسىلا ئاخىرى،

ئەشكەن ئاشمىسىز، كەسكەن ئاشمىسىز،
قازانغا چۈشۈپ ئېزىلگىلى؛
ماشمىسىز، پۇرچاقمىسىز،
بۇلۇڭدا تۇرۇپ چىرىگىلى.

دىگەندەك، بىر بۇلۇڭدا تۇرىۋەرمەمدۇ. ئاندىن گاختى كەلگەندە ... ھەم ... نېمە قىلسىلا ئىختىيارلىرى ئەمەسمۇ؟

بۇ مەسلىھەت پۇجۇڭ ئاغىچىغا ياغدەك ياقتى. ئايسەئاپپاق بۇ خىزمىتى ئۈچۈن بىر ئالتۇن ئۈزۈك مۇكاپات ئالدى. ھەقىقەتتە بولسا، ئايسە ئاپپاق شامەخسۇتىنىڭ گۈلقىزغا كۆزى چۈشۈپ قالغانلىقىنى ئەستە تۇتۇپ، بىر چالمىدا ئىككى پاختەك سوقماقچى، يەنى قاچانلا بولمىسۇن، بىر كۈنى شامەخسۇتتىنمۇ مۇكاپات ئالماقچى بولۇپ، بۇ مەسلىھەتنى بەرگەن ئىدى.

شۇنداق قىلىپ گۈلقىز ئاق سېرىق كەلگەن ئۈزۈن تۇرا زەينەپنىڭ ئورنىغا پۇجۇڭ ئاغىچىنىڭ خاس دىدىگى بولۇپ قالدى. پۇجۇڭنىڭ ئورنىنى يىغىش، تەرىتىگە سۇ بېرىش، غىزا - تاماق توشۇش، ئورۇن - كۆرپىسىنى سېلىش، يىغىشتىن تارتىپ، ئاخشىمى پۇت - قوللىرىنى تۇتۇشقىچە ھەممە ئىشلارنى گۈلقىز قىلاتتى؛ كېچىلىرىمۇ، پۇجۇڭنىڭ ئاياق تەرىپىدە كىيىم - كېچىكى بىلەنلا تۈگۈلۈپ ياتاتتى؛ شامەخسۇت ۋاڭ پۇجۇڭ ئاغىچىنىڭ ھوجرىسىدا قونغان كېچىلىرىلا. باشقا دىدەكلەرنىڭ يېنىدا يېتىپ قالاتتى.

پۇجۇڭ ئۆز ئادىتى بويىچە، بەزى ئەتىگەنلىرى ئاتا - ئانىسىنىڭ روھىغا ئاتاپ قۇرئان ئوقۇسا، بەزى كۈنلىرى چىرايلىق مۇقاۋىلانغان قېلىن بىر كىتاپىنى ئالدىغا قويۇۋېلىپ، ئۇيەر - بۇيېرىنى ئوقۇپ قوياتتى (بۇ، «چاھار دىۋان» ① ئىدى). مۇشۇنداق چاغلاردىمۇ، گۈلقىز پەگا تەرەپتە ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭغا «يولداش» (ھەمرا) بولۇشى لازىم ئىدى. بىر كۈنى پۇجۇڭ ئاغىچا شۇ كىتاپتىكى بىر غەزەلنىڭ بەزى مىسرالىرىنى تەكرار - تەكرار ئۈنلۈك ئوقۇشقا باشلىدى:

نەۋ باھار ئەييامى بولمىش، مەن دىيارۇ يارسىز،
بۇلبۇل ئولغاندەك خازان پەسلى گۈلۇ گۈلزارسىز.

---

① «چاھار دىۋان» ياكى «خەزائىنۇل مەئانى» — ئەلىشىر ناۋائىينىڭ تۆت دىۋاندىن تەركىپ تاپقان چوڭ ھەجىملىك توپلىمى.

تاڭ ئەمەستۇر، گەردىيارۇ يارسىز ئازۇردەمەن،
كى ئەمەس بۇلبۇل گۈلۈ گۈلزارسىز ئازارسىز.
تاپمەدۇق گۈل رەڭگى جامى بىخۇمار، ئەي باغبان،
ۋەھكى. بۇ گۈلشەن ئارا گۈل پۈتمەس ئەرمىش خارسىز.

گۈلقىز بۇ سۆزلەرنىڭ ھەممىسىگە چۈشىنەلمىسىمۇ، خۇددى كىمدۇ بىرى ئۇنىڭ يۈرەك تارلىرىنى چېكىۋاتقاندەك، ھۆڭگۈر-ئېتىپ يىغلاپ تاشلىغۇسى كەلدىيۇ، پۈجۈگدىن قورقۇپ دېمىنى ئىچىگە يۇتقان پېتى يەرگە قاراپ جىم ئولتۇرۇۋالدى. شۇ تاپتا خىيال قۇشلىرى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن گۈزەل ئىدىر تاغلىرىدا جەۋلان قىلاتتى، مېھرىۋان ئاتا-ئانىسى، قوۋمى-قېرىنداشلىرى ۋە بىر مەلىدە چوڭ بولغان سۆيۈملۈكى راجى بالا كۆز ئالدىدا تۇرغاندەك كۆرۈنۈپ، قۇلىغىغا ھىچنىمە كىرمەيتتى.

— ھەي تېجىمەل، شۇنچە قىچقارسام ئاڭلىمايسەنغۇ! ئېشەك قۇلىغىڭ پاڭ بولۇپ قالدىمۇ؟ — دەپ بىرىنى تەپتى پۈجۈك.

شۇ چاغدىلا، گۈلقىز ھوشىغا كېلىپ، ئورنىدىن دەس قوپتى-دە، قول باغلاپ تۇرۇپ «خوش خېنىم» دېدى.

— ماڭ، ئوسسۇلۇق ئەپكىر!

2

كۈنلەر ۋە ئايلار شۇنداق ئۆتىۋەردى. پۈجۈك ئاغىچىنىڭ بۇرۇنقى خاس دىدىگى زەينەپ «بۇ تېجىمەل نەدىنمۇ كەلدى» دەپ گۈلقىزغا رەشىك قىلىپ، ئۇنى گەپتە چېقىۋېلىشقا تىرىشاتتى. باشقا دىدەكلەر «گۈلقىزدىن بىزنىڭ كۈنىمىز ياخشىراق، ھەر قانچە بولغان بىلەن كېچىسى ئارام خۇدا ئۇخلىيالايمىز» دەپ ئۇنىڭغا ئىچىنى ئاغرىتىشاتتى. ھەقىقەتەنمۇ گۈلقىز شۇنداق ئەھۋالدا قالدىكى، ئۇ ئەمدى ھەممە دەرتلىرىنى بىرياقىقا قايرىپ قويۇپ، شامەخسۇتنىڭ پۈجۈك ئاغىچا قېشىدا پات-پات قونۇپ قېلىشىنىلا

تىلەيدىغان، شۇنداق بولغاندا، بۇ سۆزەڭگۈر ئايالنىڭ ئۇششاق گەپلىرىنى بىر كېچە بولسىمۇ ئاڭلىماي، ئۆزىگە ئوخشاش دىدەكلەر بىلەن هال - مۇڭ قىلىشىشقا، يوتقاننى چۈمكىۋېلىپ بولسىمۇ، ئۆكسۈپ-ئۆكسۈپ يىغلاپ، ئىچىنى بوشىتىۋېلىشقا پۇرسەت تېپىلغان بولاتتى. ئەمدى بولسا، ئەتىياز كىرىش بىلەن خۇددى قېرىشقاندەك، پوجۇڭ ئاغىچىنىڭ تاۋى يوق بولۇپ قالدى. شامەخسۇتمۇ پەقەت كۈندۈزلىرى كىرىپ هال - ئەھۋال سوراپ قويۇپلا چىقىپ كېتىدىغان بولدى.

ئون ئۈچىنچى باپتا ئېيتىلغىنىدەك، شامەخسۇت تاققا چېرىك چىقىرىش بىلەن بەنت بولۇپ يۈرگەن كۈنلەردە، پوجۇڭ ئاغىچىنىڭ ئىسسىتمىسى بىردىنلا ئۆرلەپ، ئۇيقۇسى كەلمەس بولۇپ قالدى. ئوردا تىۋىپلىرى ئوتتۇرىغا تارتىلغان پەردىنىڭ بۇ تەرىپىدە ئولتۇرۇپ، پوجۇڭ ئاغىچىنىڭ ئاپپاق بىلەكلىرىگە نېپىز داكا يېپىپ، ئۇنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ كۆردى ۋە تەكەللۇپ بىلەن بەزى گەپلەرنى سوراپ، ھەر خىل دورا - شەربەتلەرنى تەييارلاپ بەردى.

شىيەتەي بىلەن قېزىبەگ غوجا تۆت يۈز چېرىك بىلەن تاققا چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، شامەخسۇتنىڭ كۆڭلى ئارام تېپىپ، ئەمدى ئۇ پەقەت «غەلىبە» خەۋىرىنىلا كۈتۈپ تۇراتتى. شۇڭا، ئەتىسى ئوردا مەسچىتىدە بامدات نامىزىنى خاتىرجەم ئوقۇپ بولۇپ، پوجۇڭ ئاغىچىسىنى يوقلاپ كىردى. پوجۇڭ قاتتىق ئۇيقۇدا ئىدى. شامەخسۇت ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن كارۋاتنىڭ باش تەرىپىگە كېلىپ، پوجۇڭنىڭ پېشانىسىگە قولىنى قويدى.

— ئىسسىتمىسى خېلى يېنىپتۇ.

— خو...ش، گاڭ غوجام ھەزرەتلىرىنىڭ ئۇلۇغ دۇئالىرى بەركاتىدا، — دېدى ئايىسە ئاپپاق، يەردىن ئۈستۈن قارىماي تۇرۇپ.

— بۈگۈن كېچە تىنچ ئۇخلىدىمۇ؟

— تىۋىپلار ئىككى كېچە - كۈندۈز ئۇخلايدىغان دورا بەردى. شۇنداق قىلسا، ياخشى بولۇپ كەتكىدەك. ئاخشامدىن بۇيان، ھېچنىمىنى تۇيماي قاتتىق ئۇخلاۋاتىدۇ، — ئايسە ئاپپاق شۇ گەپلەرنى قىلىپ تۇرغاندا، ئۇنىڭ سىنچى كۆزلىرى شامەخسۇتنىڭ كۆزلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. بىردەم جىملىقتىن كېيىن، شامەخسۇت گۈلقىزغا كۈلۈمسىرەپ قارىدى. گۈلقىز پەگادا قول باغلاپ، يەرگە قاراپ تۇراتتى.

— ياخشى، — دېدى شامەخسۇت ئىشىك تەرەپكە كېتىۋېتىپ.

ئايسە ئاپپاق ئىككى قەدەم ئىلگىرىلەپ، ئاجايىپ بىر ناز - كەرەشمە بىلەن مۇنداق دېدى:

— ھەزرەتلىرىنىڭ نىمە يارلىقلىرى بارىكىن؟

— بۇيان چىقىڭ، — دېدى شامەخسۇت، ئايسە ئاپپاققا قارىماي تۇرۇپ.

قاراڭغۇ دالاندا شامەخسۇت بىلەن ئايسە ئاپپاقنىڭ پىچىرلاشلىرى ئاڭلاندى.

AltunOq

3

كۈن پاتاي دەپ تۇرغاندا، ئايسە ئاپپاق زەينەپ بىلەن يەنە بىر دېدەكنى پۈجۈكنىڭ ھوجرىسىغا باشلاپ كىرىپ، «بىر قەدەممۇ نېرى كەتمەيسىلەر، بولمىسا، نىمە كۈن كۆرىدىغانلىقىڭلارنى بىلىسىلەرغۇ - ھە!» دېدى - دە، گۈلقىزنى باشلاپ ماڭدى. ئۇنى چۆيۈن مەش قويۇلغان بىر ئىسسىق ئۆيگە ئەپكىرىپ، سۇ ئىسسىتىشقا، پاكىزە يۇيۇنۇپ، باش- كۆزىنى ئوبدان تاراشقا، ئاندىن ھەممە كىيىملىرىنى يۆتكەشكە بۇيرۇدى ۋە قولىدىكى بوخچىنى ئالدىغا قويۇپ ئۆزى چىقىپ كەتتى.

گۈلقىز ئۆزىنىڭ بېشىغا قانداق بىر قارا كۈننىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى دەرھال چۈشىنىپ، پەنجىرە تەرەپكە يۈگۈردى؛ ئىشىك

سىرتىدىن سولاقلىق ئىدى. نېمە قىلىشىنى بىلمەي، خۇددى قەپەزدىكى قۇشتەك تىپىرلاپ، سومبۇل چاچلىرىنى يۇلۇپ باقتى. ئاخىرى، تىزىنى قۇچاقلاپ ئولتۇرۇپ، ئۆكسۈپ - ئۆكسۈپ يىغلاشقا باشلىدى.

بىرەر سائەتتىن كېيىن، ئىشىك ئېچىلىپ، ئايسە ئاپپاق كىرىپ كەلدى. ئۇ، گۈلقىزنى شۇ ھالەتتە كۆرۈپ، ئاچچىغىدىن تىترەپ كەتتى ۋە گۈلقىزنىڭ بىقىنلىرىغا تېپىپ، ئاغزىنى بۇزۇشقا باشلىدى:

— ۋاي يەر يۇتقۇر، تېخىچە ئولتۇرۇپسەنغۇ؟ مېنى رەسۋايى ئالەم قىلىدىغان بولدۇڭ، ئەمدى غوجامغا نېمە دەيمەن؟ ئىسىت ساڭا قىلغان ياخشىلىقىم! تېگى پەسنىڭ ئۆزى پەس دىگەن شۇ. ھوي تېجىمەل! — ئاندىن ئىشىكتىن بېشىنى چىقىرىپ، — ھاي گۈلچەرە، پاتەم بىلەن بۇيان كېلىڭلار! — دەپ ۋاقىرىدى.

گۈلچەرە دىگىنى ھەرەم خانىنىڭ كىرچىسى بولۇپ، ئوتتۇرا ياشلىق بىر ئايال ئىدى. پاتەم مۇندىن بىر يىل بۇرۇن شامەخسۇتنىڭ نىكايىدا ئۈچ كۈن تۇرۇپ، «تالاق» قىلىپ تاشلانغان بىر دىدەك ئىدى.

ئايسە ئاپپاق گۈلقىزنى يۇيۇندۇرۇپ، چاپسان جابدۇپ چىقىشنى ئۇلارغا تاپشۇرۇپ، ئۆزى كۆزدىن غايىپ بولدى.

ئاسمان گۈمبىزى زالىمنىڭ كۆڭلىدەك قارىيىپ، سان - ساناقسىز يۇلتۇزلار يېتىم - مىسكىنلەرنىڭ ياشلىق كۆزلىرىدەك غەمكىن چىمىلداشقا باشلىغان چاغدا، ھەرەمخانە دەرۋازىسىدىن پانۇس كۆتەرگەن پاتەم چىقىپ كەلدى. ئۇنىڭ كەينىدىن ئايسە ئاپپاق بىلەن گۈلچەرىخان گۈلقىزنى قولتۇقلاپ كېلىۋاتاتتى. ئۇلار شامەخسۇتنىڭ خاس ھوجرىسى جايلاشقان بىر يۈرۈش ئۆينىڭ دالىنىدا توختىدى. دالان قاتار - قاتار موم شاملار بىلەن كۈندۈزدىكىدەك يورۇتۇلغان ئىدى. ئۇدۇلدىكى نەقىشلىك يوغان باغدات ئىشىگى قىيا ئوچۇق تۇراتتى. تۇرشا تۇغبىگى يالىڭاچلانغان قىلىچىنى تىك

تۇتۇپ، ئىشىك تۈۋدە غادىيىپ تۇراتتى. گىلەم سېلىنغان سۇپىدا ياشنىپ قالغان ئۇردا ئىمامى بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئولتۇراتتى. ئىمام ئايسە ئاپپاقنىڭ ھۆرمىتىگە ئورنىدىن تۇردى. ئايسە ئاپپاق ئۇنى ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلىپ، ئۆزىمۇ گىلەمنىڭ بىر بۇرجىكىدە ئولتۇردى: سۇپىنىڭ ئوتتۇرىسىغا يېيىلغان داستىخاندا بىر تىزىق چۇۋۇتا (ھەمەك) نان بىلەن بىر پىيالىدە ئازراق تۇز سۈيى تۇراتتى.

— قېنى باشلىسىلا ئاخۇنۇم، — دېدى ئايسە ئاپپاق.

ئىمام نىكا پەتىسىنى ئوقۇپ بولۇپ، گۈلقىزغا قاراپ بىرنېمىلەر دېدى. تاۋا- دۇردۇنغا ئورالغان گۈلقىزنىڭ قۇلىقىغا ھېچنېمە ئاڭلانمايتتى. ئۇنىڭ گۈلدەك يۈزى تامدەك تاتىرىپ، كۆزلىرى بىر چېكىتكە قادىلىپ قالغان ئىدى. ئەمدى بۇ كۆزلەردە نە ياش تامچىسى، نە ھايات شولىسى كۆرۈنمەيتتى. ئەگەر گۈلچەرىخان بىلەن پاتەملەر قولتۇقلاپ تۇرمىسا، ئۇ ھازىرلا ئارقىسىغا ئۇچۇپ كېتىدىغاندەك تۇراتتى.

گۈلقىزدىن ھېچ سادا چىقمىغانلىقتىن، ئايسە ئاپپاق قاقتەك ئىككى پارچە ناننى تۇز سۈيىگە تەككۈزدى-دە، بىر پارچىسىنى گۈلقىزنىڭ ئاغزىغا تىقتى؛ ئىككىنچى پارچىسىنى چىنە تەخسىگە سېلىپ، پەتنۇس بىلەن ئىچكىرى ئۆيگە ئەپكىرىپ كەتتى. ئىمام دۇئا ياندۇرۇپ دالاندىن چىقتى.

ئايسە ئاپپاق ئىچكىرى ئۆيدىن قايتىپ چىقىپ، گۈلقىزنى قولتۇقلىدى ۋە سۆرىگەندەك قىلىپ، ئىچكىرى ئېلىپ كىردى. ئالتۇن شامدانلارغا سانچىلغان موم شاملار كۆزنى چاقنىتىپ تۇراتتى. شامەخسۇت كېچىلىك كىيىملىرى بىلەن ئۇدۇلدىكى ئالتۇن ھەل بېرىلگەن نەقىشلىك كارۋاتتا پەر ياستۇقلارغا يۆلىنىپ ئولتۇراتتى. ئايسە ئاپپاق گۈلقىزنىڭ بىقىنىغا نوقۇپ، «ۋاڭ غوجامغا تازىم قىلىڭ قىزىم» دەپ ئىككى قېتىم ئېيتتى. گۈلقىز ھېچنېمىنى ئاڭلىمىغان ۋە ھېچكىمنى كۆرمىگەندەك، بايىقى قىياپەتتە تۇرۋەرگەن-

دىن كېيىن، ئايسە ئاپپاق ئۇنى سۆرەپ دېگىدەك كارۋاتنىڭ قېشىغا ئېلىپ باردى. شامەخسۇت ئۆرە ئولتۇرۇۋېلىپ، كۆلۈمسىرگەن هالدا گۈلقىزنىڭ قولىنى تۇتتى. گۈلقىز ئۆزىنى شۇنداق چاققانلىق بىلەن ئەپقاچتىكى، شامەخسۇت بىلەن ئايسە ئاپپاق ئۇنىڭ قانداق قىلىپ قولدىن چىقىپ كەتكەنلىكىنى تۇيمايلا قالدى. «هاي، ئەدەپسىز» دەپ ۋاقىرىۋەتتى ئايسە ئاپپاق. گۈلقىز ئىشىكنى بىر تېپىپ دالانغا قاچماقچى بولدى. دەل شۇ چاغدا، تۇرشاتۇغبېگى خەنجەرسىمان ئىنچىكە قىلىچىنىڭ ئۇچىنى كۆكسىگە توغرىلاپ ئۇنى توسۇۋالدى. ئايسە ئاپپاق: «تۇت بۇ ئەدەپسىزنى!» دەپ يەنە ۋاقىرىدى. ئاڭغىچە گۈلقىز ئىككى قەدەم ئارقىغا داجىپ، ئۆزىنى كۆكرىگى بىلەن قىلىچقا شۇنداق قاتتىق ئۇردىكى، قىلىچ ئۇنىڭ كۆكسىگە بىر غېرىچتەك كىرىپ كەتتى ـ دە، گۈلقىز شۇ هامان يىقىلدى. قىلىچمۇ تۇرشاتۇغبېگىنىڭ قولىدىن چۈشۈپ كەتتى.

گۈلقىزنىڭ كۆكرىكىدىن بۇلدۇقلاپ ئېقىۋاتقان قان ئۇنىڭ قاردەك ئاپپاق شايى كۆينىكىنىڭ ئېتەكلىرىنى قىزىل دوخاۋا جىلتىكسىگە ئوخشاش قىپ ـ قىزىل قىلىۋەتتى ....

ئون بەشىنچى باپ

ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ

كۈچلۈك مەن دېمىگىن، ئۆزەڭدىن
كۈچلۈككە يولۇقسەن؛
مەن ھەيبارمۇ دېمىگىن، ئۆزەڭدىن ھەيبارراققا
ئۇچراپ قالسەن!

— قىرغىز خەلق ماقالى

1

شۇ ئاخشىمى، شيەتەي بىلەن قېزىبەگ غوجا قالدۇق چېرىكلەرنى باشلاپ، سالپىيىشقان ھالدا شەھەرگە قايتىپ كېلىشتى. ئەتىسى ناشتىدىن كېيىن، قېزىبەگ غوجا شامەخسۇتنىڭ ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. بۇ «شۇم خەۋەر» شامەخسۇتنى ئاخشامقى يارىسىغا تۇز سەپكەندەك سەكرىتىۋەتتى، ئۆز ئاچچىقىنى قېزىبەگ غوجىدىن ئالماقچى بولۇپ، ئۇنىڭ

ياقىسىدىن تۇتۇپ، ئاغزىنى بۇزدى. گەپ ئارىسىدا، شىيەتەينى بىرمۇنچە قاغاپ، «مەن ئۇ ئەپىيۇنكەشنىڭ ئاتقان پولىرىغا ئىشىنىپ كېتىپتىمەن، ئىست - ئىست» دەپ ساقىلىنى يۇلۇشقا باشلىدى.

شۇ ئارىدا، مەلۇمچى بەگ كىرىپ، ئامبالنىڭ كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى. ئەخمەتشا تۇگچىسىمۇ، ئامبالنىڭ ئارقىسىدىن كىرىپ قول باغلاپ تۇردى.

ئامبال بەي ۋىنچاۋ شامەخسۇتقا بىرمۇنچە تەسەللى سۆزلىرىنى ئېيتقاندىن كېيىن مۇنداق دېدى:

— بۇ، كۈتۈلمىگەن ئىش بولدى. جانابى شىيەتەي چىڭ گاڭ غوجامنىڭ يۈزىگە قارىيالمايمەن دەپ، ھوزۇرلىرىغا كىرىشكە جۈرئەت قىلالمىدى. جاناپلىرىنىڭ ئالدىدا مەنمۇ خىجىل. ئەمما، ئەھۋالدىن قارىغاندا، گۇنا بىزنىڭ چېرىكلەردە ئەمەس ئىكەن. چۈنكى بىزنىڭ چېرىكلىرىمىز تاغ شارائىتىنى ياخشى بىلمەيدۇ. تاغدىكى ئوغرىلار چېرىكلىرىمىزنىڭ مۇشۇ ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ كېتىپتۇ. ھىلى بولسىمۇ، بۇ ئوغرىلارنى يوقىتىشنىڭ ئامالى بار دەپ ئويلايمەن.

— قانداق قىلماقچى؟ — دېدى شامەخسۇت قاپىغىنى سىلىپ.

— مېنىڭچە يەرلىك خەلقتىن كۆپرەك ئەسكەر ئېلىپ، يەنە تاققا چىقارساق دەيمەن. تېرەك كېسىدىغان پالتىنىمۇ ياغاچتىن ساپلايمىز ئەمەسمۇ.

— يەرلىك خەلقتىن ئەسكەر ئالماق تەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يەرلىكلەردىن ئېلىنغان ئەسكەرلەرگە ئىشەنگىلى بولمايدۇ. ئۆتكەن قېتىم ئۇرۇمچىگە ماڭدۇرغان ئەسكەرلىرىمىزنىڭ نېمە قىلغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالماڭ! — دېدى شامەخسۇت.

— بۇ قېتىم ئۇنداق بولمايدۇ، — دەپ ئېتىراز بىلدۈردى ئامبال، — مەسىلەن، پادىچى بالا چېغىدا بىر توپ پادىنى بىر تال تاياق بىلەن ئۆزى يالغۇز ھەيدەپ ماڭالايدۇ. گەپ ئۇلارنى قانداق باشقۇرۇشتا، ئۇلاردىن قانداق پايدىلىنىشتا. بىر شۇنداق

بىر ئىش قىلالىلۇقكى، يا ئوغرىلار قىرىلىپ تۈگەيدۇ، ياكى ئىختىيارسىز تەسلىم بولىدۇ. ئۇرۇش سەنئىتى توغرىسىدىكى كىتاپلاردا، بىرى جەڭ، توققۇزى رەڭ دىگەن ھىكمەت بار. بىز شۇ ھىكمەت بويىچە ئىش قىلىمىز.

ئاندىن ئۇ، ئۆزىنىڭ ھۇجۇم پىلانىنى شامەخسۇتقا تەپسىلى چۈشەندۈردى.

شامەخسۇتنىڭ چىرايىغا كۈلكە يۈگۈردى.

— يەنە بىر خۇشخەۋەر بار، — دىدى ئامبالمۇ كۈلۈپ.

— خوش، قۇلىغىم ئامبال جاناپلىرىدا.

— ۋاڭ جاناپلىرىغا مەلۇمكى، ھىلىقى سۇڭ جۇڭشەننىڭ ئورنىغا يۈەن شىكەي① دىگەن كىشى دا زۇڭتۇڭ بولغان ئەمەسمىدى، قارىسىلا ئۇ، خانلىققا كارامەت سادىق ئادەم ئىمىش، ھازىردىن باشلاپ، جۇڭگو زىمىنىدا خانلىقنى قايتا تىكلەشكە كىرىشىۋېتىپتۇ. ئۇنداق بولغاندا، سۇ كېتىپ تاش قالىدۇ، ئوسما كېتىپ قاش قالىدۇ، دەپ ۋەزىيەت يەنە باشقىچە بولىدۇ. تاغدىكى ئوغرىلارنى يوقاتقاندىن كېيىن، ۋاڭ جاناپلىرىنىڭ يەنە بېيجىڭغا زىيارەتكە بېرىشلىرى چوقۇم.

— ئىلاھىم ئېيتقانلىرى كەلسۇن، — دىدى شامەخسۇت.

شۇنىڭدىن كېيىن، يەرلىكلەردىن كۆپرەك ئەسكەر ئېلىپ، شيەتەي يامۇل چېرىكلىرى بىلەن بىرلىكتە يەنە تاققا ھۇجۇم باشلاش قارار قىلىندى.

---

① يۈەن شىكەي — (1859 — 1916) - شىنخەي ئىنقىلاۋىغىچە، مانجۇ خانلىق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇھىم ئەمەلدارلىرىدىن ئىدى، شىنخەي ئىنقىلاۋى مەزگىلىدە، چەتئەل جاھانگىرلىكىنىڭ قوللىشى بىلەن خانلىق ھۆكۈمەتنىڭ باش مىنىستىرى بولىۋېلىپ، بىر تەرەپتىن، ئىنقىلاپچىلارنى سۇلھى تۈزۈشكە ۋە سۇڭ جۇڭشەن ئەپەندىنى زۇڭتۇڭلۇقتىن ئىستىپا بېرىشكە زورلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن، مانجۇ خاننى تەختتىن چۈشۈشكە ئۈندەپ ئاخىر ئۆزى «جۇڭخۇا مىنگو»نىڭ ۋاقىتلىق زۇڭتۇڭلۇغىنى قولغا كىرگۈزۈپ ئالغان ۋە ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلغان. 1916 - يىلى مارتتا پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ نارازىلىق مادالىرى ئىچىدە، خانلىق تۈزۈمنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا مەجبۇر بولۇپ، شۇ يىلى ئىيۇندا ئۆلگەن.

شۇ قارارغا بىنائەن، ئۇردا بەگلىرى بىلەن بىرقانچە دورغا ۋە قىزىللار تەرەپ-تەرەپكە چېپىپ يۈرۈپ، بۇرۇن ئەسكەر ئېلىنمىغان يېزىلاردىن ئۈچيۈزدىن ئوشۇق يىگىتنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كەلدى. بىرقانچە كۈن ھەربىي مەشىق ئۆتكۈزۈلگەندىن كېيىن، ئۇردا چېرىكلىرى بىلەن شىيەتەي يامۇل چېرىكلىرى* قوشۇلۇپ، جەمى بەشيۈزدىن ئوشۇق چېرىك يەنە تاققا ماڭدۇرۇلدى. ئەمما يەرلىكلەردىن ئېلىنغان يېڭى چېرىكلەرگە قارا مىلتىق بىلەن قىلىچ-نەيزىلەر تارقىتىپ بېرىلدى. بۇ قېتىم قىزبەگ غوجا سەرلەشكەر، سايىم ئۈچبېگى ئۇنىڭ ياردەمچىسى بولۇپ ماڭدى. شىيەتەي ئۆزىنىڭ ئورنىغا باشقا بىر ھەربىي ئەمەلدارنى چىقىرىپ بەردى.

2

ئەمدى قوزغىلاڭچىلارغا كەلسەك، ئۇلار دۈشمەننىڭ ھىلىقى كۈنى تاڭ يورۇش ئالدىدا قىلغان تۇيۇقسىز ھۇجۇمىدا قۇربان بولغان ئون سەككىز قېرىندىشىنىڭ جەسىدىنى بىر يەرگە توپلاپ، شۇ كۈنلا نۇرۇل بوۋىنىڭ ئىمامەتچىلىكى بىلەن ناماز چۈشۈرۈپ يەرلىككە قويدى، قۇربان بولغانلارنىڭ يېقىنلىرىغا قوشۇلۇپ كۆز يېشى قىلىشتى. شۇ ئارىدا قەۋرە بېشىدا ئولتۇرغان ياش بىر يىگىت ئاجايىپ مۇڭلۇق قىرائەت باشلىدى. ئۇنىڭ قىرائىتى شۇنداق تەسىرلىك ئىدىكى، بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئولتۇرغان تۆمۈر خەلىپىنىڭمۇ كۆزلىرىدىن ئىختىيارسىز ياش تۆكۈلۈپ كەتتى. دۇئادىن كېيىن، تۆمۈر خەلىپە ئورنىدىن تۇرۇپ مۇنداق دىدى:

— قېرىنداشلار: بۇ شېھىتلارنىڭ ئىسسىق قانلىرى ھەممىمىزنىڭ ئۇيقۇسىنى ئاچتى. بىزنى غەپلەت ئۇيقۇسى باسمىغان بولسا، مۇنچىلىك چىقىمدار بولمايتتۇق، راجى بالىمۇ دۈشمەننىڭ قولىغا چۈشۈپ قالماس ئىدى، مەن سىلەرنىڭ ئالدىڭلاردا گۇناكار!

تۆمۈر خەلپە كۆزىگە ياش ئېلىپ جىم تۇرۇپ قالدى.

— ئانداق دېمە تۆمۈر ئاكا، دۈشمەنىڭمۇ شۇنچە كۆپ ئادىمىنى ئۆلتۈردۇققۇ، — دېدى ئامانقۇل.

— شۇنداق، شۇنداق، — دېدى كۆپچىلىك.

— جەڭ بولغاندىن كېيىن، بىر تەرەپتىنمۇ چىقىم بولىدۇ-دە، — دېدى قارا بوسۇق.

— شۇنداق، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى تۆمۈر خەلپە، — جەڭ بولغاندىكىن، ئەلۋەتتە چىقىم بولىدۇ. ئەمما، ھوشيار تۇرغان بولساق، مۇنچىلىك چىقىمدار بولمايتتۇق. بىر جەڭ قىلىشقا بەك خام ئىكەنمىز، ئالدىمىزدا تېخى ئىش كۆپ، كۆردۈڭلارغۇ، شامەخسۇت تۈلكىدىنمۇ ھەييار ئىكەن. بىزمۇ ئەمدى جەڭ ھۈنىرىنى ئۆگەنمىسەك بولمايدۇ. ھەممىدىن مۇھىمى ئۆز سېپىمىزنى رەتلەپ، بىرقانچە توپلارغا بۆلۈشىمىز، ھەربىر توپقا باشلىق قويۇپ، ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلايدىغان بولۇشىمىز لازىم.

— توغرا، توغرا، — دېيىشتى كۆپچىلىك.

شۇنىڭدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە بىر كىگىز ئۆيدە ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، قورال تۇتالايدىغان كىشىلەرنى ئۈچ توپقا بۆلدى. بىرىنچى توپقا قارا بوسۇق، ئىككىنچى توپقا ئېلى پالگان، ئۈچىنچى توپقا نىياز پالگان توپ بېشى بولۇپ بەلگىلەندى. جەڭ ۋاقتىدا قارا بوسۇق سول قاناتتا، ئېلى پالگان ئوڭ قاناتتا، نىياز پالگان ئوتتۇرىدا، تۆمۈر خەلپىمۇ، سەر قوشۇن سۈپىتىدە نىياز پالگان بىلەن بىر جايدا تۇرىدىغان بولدى. ئامانقۇل چارلاش قىسمىنىڭ باشلىقى؛ ئەنسارى، قاسىم قىزىق ۋە يەنە بىر يىگىت ئالاقىچى بولۇپ بەلگىلەندى. پۈتۈن ئارقا سەپ ئىشلىرىغا سەيپۇڭ توختى بىلەن سەپەرقۇل مەسئۇل بولدى. سەيپۇڭ توختىنىڭ ئۆز تەلۋى شۇنداق ئىدى.

كەچقۇرۇن، ئۇلار كېڭەشتىن تارقاپ چىققاندا، ئىگىز دۆڭلۈكتىكى شېھىتلار قەۋرىستانىدىن يەنە بايىقى يىگىتنىڭ

مۇڭلۇق قىرائەتنى ئاڭلاندى. تۆمۈر خەلپە باشلىق ھەممەيلەن جىم تۇرۇپ بىردەم تىڭشىدى.

— بۇ قارى يىگىت كىم بولىدۇ؟ — دەپ سورىدى تۆمۈر خەلپە.

— ئىدىرلىق سۇلايمان دورغىنىڭ ئوغلى، ئىبتى ئاخۇن قارى ئىكەن. قۇمۇلدىكى چوڭ مەدرىسىدە بەش يىل ئوقۇپتۇ. شامەخسۇت سۇلايمان دورغىنى ئۆتكەن كۈزدىكى تۆمۈر چارۋا سانىغىدا مېنىڭ قويلىرىمغا خىيانەت قىپسەن دەپ، سولاپ قويغانىدىن كېيىن، بۇ قارى يىگىت شەھەردە تۇرۇشتىن قورقۇپ، تاققا يېنىپ چىقىپتۇ. يېقىندا مەنمۇ شامەخسۇتتىن ئۆچ ئالىمەن دەپ، بىزگە كېلىپ قېتىلدى، — دېدى سەيپۇڭ توختى.

— قۇرئاننى ئوبدان ئوقۇيدىكەن، نۇرۇل ئاكامغا ياردەملىشىپ، يۇرتنىڭ جامائەتچىلىك ئىشلىرىغا قاراشسا قانداق؟ بىزمۇ چوڭ جامائەت بولۇپ قالدۇق، — دېدى تۆمۈر خەلپە.

— مەنمۇ شۇنداق خىيال قىلىۋىدىم، — دېدى سەيپۇڭ توختى.

شۇنىدىن باشلاپ، ئاخۇن قارى ياش يىگىت بولۇشىغا قارىماي، قوزغىلاڭچىلار ئارىسىدا چوڭ ھۆرمەتكە ئىگە بولۇپ، مويسىپىتلار قاتارىدا ئولتۇرىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇ، بەك مۇلايىم، سىلىق، ئەدەپ - ئەخلاقلىق كۆرۈنەتتى. ئۆزىمۇ، كېلىشكەن چىرايلىق يىگىت ئىدى. ئەمما ئۇنىڭ يېقىملىق ۋە ھەمىشە كۈلۈپ تۇرىدىغان كۆزلىرىنىڭ نېمىلەرگە دىققەت قىلىۋاتقانلىقىنى ئامانقۇلدىن باشقا ھېچكىم سەزمىگەندەك قىلاتتى. ئامانقۇل بولسا، «ھەي، بۇ قارى يىگىتنىڭ كۆزىنىڭ ئىچىدە يەنە بىر كۆز باردەك قىلىدىغۇ، ماڭا شۇنداق كۆرۈنىۋاتامدىكىن - يا؟ خۇدانىڭ ئۆزىگە ئامانەت» دەپ ئويلايتتى.

بىر كۈنى، كۈن چىقىش تەرەپ ئوبدانلا قىزارغان بىر چاغدا، ئامانقۇل ئۆز ھەمرالىرى بىلەن ئاقچۇق سېپىغا تۇتاش ئىدىرلىقلارنى چارلاپ يۈرگەندە، سايدىن قېلىن چاڭ - توزاڭ كۆتۈرۈلۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالدى. بۇ، يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك،

ئامبال بەي ۋىنچاۋلىنىڭ پىلانى بويىچە، ئوچۇق - ئاشكارا هۆجۇمغا كېلىۋاتقان چېرىكلەر ئىدى.

تۆمۈر خەلپە ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ، دەرھال بىر دۆڭگە چىقىپ قارىدى. كۆردىكى، ئاتلىق چېرىكلەر بىرنەچچە يۈز پۇقرانى ئالدىغا سېلىپ ھەيدەپ كەلمەكتە، بۇ پۇقرالارنىڭ ھەممىسى قوراللىق ئىدى. ئۇلار بىر ئالدىغا، بىر كەينىگە قاراپ، ناھايىتى تەسلىكتە ئىلگىرىلەيتتى. ئارقىدىكى چېرىكلەر قىلىچلىرىنى پۇلاڭلىتىپ ئۇلارغا ھەيۋە قىلاتتى. ھەتتا بەزىلىرىنى شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا چېپىپ تاشلايتتى.

— ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟ ئۆز قېرىنداشلىرىمىزنى ئۆزىمىز ئاتىمىزمۇ؟ ھەي جادىگەر شامەخسۇت، تاپقان ھىلەڭنى قارا! — دېدى قارا بوسۇق تېپىچەكلەپ تۇرۇپ.

— راست، يامان بولدى، ئۇيان تارتساق ئۆككۈز ئۆلىدۇ، بۇيان تارتساق ھارۋا سۇنىدۇ، — دېدى ئېلى پالگانمۇ، ئاچچىقى بىلەن ئاغزىغا ناس تاشلاپ.

تۆمۈر خەلپە قامچىسى بىلەن يەرنى جىججاپ جىم ئولتۇراتتى. ھەممەيلەننىڭ بېشى چۈشۈپ كەتتى.

بىردەمدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ئورنىدىن دەس قوپۇپ مۇنداق دېدى:

— سىلەر ئوڭ قانات، سول قاناتتىكىلەر دەرھال چېكىنىپ، ئىدىرلىقلارنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇڭلار. مەن نىياز پالگان بىلەن ئۇلارنى بىردەم تۇسۇپ، ئاندىن تاغ ئىچىگە قاچىمىز. ھەممىسى ئىدىرلىقلارغا كىرىپ بولغاندا؛ ئىككى تەرەپتىن يانداپ كېلىپ، چېرىكلەرنى سوقۇڭلار، شۇ چاغدا بىزمۇ ئالدى تەرەپتىن قاپسايلى، ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ دېگەن شۇ.

بۇيرۇق دەرھال ئورۇنلاندى. ئۇ تەرەپتە بولسا، ئاتلىق چېرىكلەرنىڭ باشلاپ بېرىشى بىلەن، پىيادىلەرمۇ قارا مىلتىقلىرىدىن ئوق چىقىرىپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئەمما، بۇ پىيادىلەر

مىلتىقلىرىنى قارىسىغىلا، ھېچقانداق نىشانغا قاراتمايلا ئاتاتتى. تۆمۈر خەلپە بىلەن نىياز پالگان ئاتلىقلارنى قارىغا ئېلىپ، بىردەم ئېتىشتى - دە، ئاتلىرىغا مىنىپ تاغ ئىچىگە قاچتى. چېرىكلەر پىيادىلەرنى قالقان قىلىپ، ھەيۋە بىلەن ئىلگىرىلەۋەردى.

تەخمىنەن يېرىم سائەتتىن كېيىن، قارا بوسۇق بىلەن ئېلى پالگاننىڭ قىسىملىرى ئىككى ياندىن شۇنداق قاتتىق قىستىكى، ئاتلىق چېرىكلەر ئۆلۈش - تىرىلىشكە باقماي قېچىشقا باشلىدى. پۇقراچە كىيىنگەن يېڭى چېرىكلەرمۇ، مىلتىقلىرىنى ئارقىغا قاراتتى.

— ئەمدى قوغلاڭلار! — دېدى تۆمۈر خەلپە ئۈنلۈك ئاۋاز بىلەن.

غەزەپلىك قىقاس - چۇقان سادالىرى، ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى مىلتىق ئاۋازلىرىغا قوشۇلۇپ، ئاقچۇق سېيىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. ئات تۇياقلىرىدىن كۆتىرىلگەن چاڭ - توزاڭ ئاسماننى قاپلىدى.

قىزبەگ غوجا يىگىرمىدەك مۇھاپىزەتچىسىنىڭ ھىمايىسىدە، يىراقتىن دۇربۇن سېلىپ، جەڭ نەتىجىسىنى كۈتۈپ تۇراتتى. بۇ كۈتۈلمىگەن ئەھۋالنى كۆرۈش بىلەنلا، بەدەر تىكىۋەتتى. سايىم ئۆچبېگى يىگىرمىدەك چېرىك بىلەن بىر ياندىن قېچىپ، بىر ياندىن قارشىلىق كۆرسەتتى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەڭ ئالدىدا ئامانقۇل بىلەن نىياز پالگان قوغلاپ كېلىۋاتاتتى. سايىم ئۆچبېگى قېچىپ كېتىۋېتىپ، نىياز پالگاننى ئېتىپ قويدى، ئۇنىڭ بىر پۇتى ئۈزەڭگىدە قالدى. ئامانقۇل نىياز پالگاننىڭ ئېتىنى توسۇپ، ئۇنىڭ پۇتىنى ئۈزەڭگىدىن چىقاردى - دە، ئۆزىنى شۇيەرگىلا ياتقۇزۇپ قويۇپ، سايىم ئۆچبېگىنى قوغلاپ كەتتى. ئەمدى سايىم ئۆچبېگى يالغۇز قېچىپ كېتىۋاتاتتى. ئامانقۇل مىلتىقنىڭ تەپكىسىنى باستى. مىلتىقتا ئوق قالمىغان ئىدى. «ھوي، دۆيۈز، قېچىپ قۇتۇلغىنىڭنى كۆرەي» دېدى ئامانقۇل، غانجۇغىسىدىكى ئاغامچىنى ئېلىۋېتىپ.

سايىم ئۇچېبېگىنىڭمۇ ئوقى تەگكەن ئىدى. ئۇ مىلتىقنى تاشلاپ، قىلىچىنىڭ ئارقىسى بىلەن ئېتىنى ئۇرۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ كۆك بوز ئېتى ئۇچقاندەك كېتىۋاتاتتى. سەككىز-ئون قەدەم قالغاندا، ئامانقۇل ئۇنىڭغا سالغا تاشلىدى. سايىم ئۇچېبېگى بويىندىن ئىلىندى. ئامانقۇل ھىلىقى قازاق پىچىغى بىلەن ئۇنى بوغۇزلىۋەتمەكچى بولدى. بىراق ئۇ، ئاللىقاچان ئۆلگەن ئىدى. ئامانقۇل «خەپ سېنى» دېدى-دە، ئۇنىڭ كۆك بوز ئېتىنى تۇتۇۋېلىپ، قىلىچىنى بېلىگە ئېسىۋالدى. ئەمدى ئالدى تەرەپتە دۈشمەندىن ئەسەر قالمىغان ئىدى. يىگىتلەر يولدىكى مىلتىقلارنى يىغىشتۇرۇپ يۈرەتتى. ئامانقۇل بىرنەچچەيلەن بىلەن تۆت تال توققۇز ئاتارنى جۈپلەپ، جىرغا ياسىدى. نىياز پالگاننىڭ① جەسىدىنى شۇ جىرغىغا سېلىپ پىيادە قايتىشتى.

ھىلىقى دۆڭلۈكتىكى قەۋرىستانلىقتا يەنە بىر قەۋرە قوشۇلدى. ئاخۇن قارىنىڭ مۇڭلۇق قىرائىتىدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە بىرنەچچە ئېغىز سۆز قىلىپ، ئاخىرىدا «جەۋرى-زۇلۇمغا قارشى، ئەركىنلىك ئۈچۈن قۇربان بولغان بۇ قېرىنداشلىرىمىزنى كېيىنكى ئەۋلادلار چوقۇم ئەسلەيدۇ» دېدى. ئاندىن، بايا قورال تاشلاپ، قوزغىلاڭچىلارتەرەپكە ئۆتكەن يىگىتلەرگە قاراپ، «سىلەرگە ئىختىيار، خالىساڭلار قېلىڭلار، خالىمىساڭلار كېتىڭلار» دېدى. بىردەمدىن كېيىن، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى قېلىپ بىر قىسمى بالا-چاقىسىغا تارتىشىپ كەتمەكچى بولدى.

خەلق قەۋرىستانلىقتىن يېنىپ بولغاندا، توپنىڭ ئىچىدىن قاسىم قىزىقنىڭ شوخ ناخشىسى ئاڭلاندى:

ساماۋارنىڭ سازىمەن،
چۆلدە ئۇچقان غازىمەن.

---

① نىياز پالگان 1931 - يىلدىكى قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىدا زور قەھرىمانلىق كۆرسىتىپ خەلق ئاغزىدا داستان بولغان ۋە شۇ قېتىم قارىمۇقچى دېگەن يەردىكى جەڭدە قازا تاپقان قاسىم پالگاننىڭ ئاكىسى بولۇپ، شۇكۈنلەردە تەخمىنەن ئوتتۇز ياشلاردا ئىدى.

دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ،
ئۆلگىنىمگە رازىمەن.

هاي-هاي، باتۇرلار،
هۇشيار بولۇڭلار.
دۈشمەنلەر يېتىپ كەلسە،
جەسۇر بولۇڭلار...

ئاسمانغا تاقاشقان قارلىق تاغلار، زۇمرەتتەك يېشىل ئارچا-قارىغايلار، كەڭ جىلغا بويلاپ شوخ ئېقىشقان تاغ سۇلىرىمۇ بۇ ناخشىغا جۆر بولغاندەك، پۈتۈن ئەتراپتا جاراڭلىق سادالار ياڭراپ كەتتى.

3

ئون كۈن تېپ-تېچ ئۆتتى. يىگىتلەرنىڭ ئىچى پۇشتى.

— شا مەخسۇتنىڭ قويلىرىنى يەپ يېتىۋېرىدىمىزمۇ، ئەمدى ئۇنىڭ ئوردىسىغا تەگسەكمۇ بولار، — دېدى ئامانقۇل تۆمۈر خەلپىگە.

— شۇنداق قىلايلى تۆمۈر ئاكا، مېنىڭمۇ قولۇم قىچىشىپ كەتتى، — دېدى قارا بوسۇق.

— ياق، هازىر تېخى ئەتىگەن. ئىچىڭلار پۇشۇپ كەتكەن بولسا، ياغاچ كېسىپ كېلىپ ئۆي سېلىڭلار. ئادىمىمىز كۆپىيىپ ئۆي يېتىشمەيۋاتىدۇ، — دېدى تۆمۈر خەلپە.

شۇ چاغدا، ئامانقۇلنىڭ چارلىغۇچى يىگىتلىرىدىن تورپاق ئۆزغوجا ئەمەت ئات يېتىلىگەن بىر كىشىنى باشلاپ كەلدى ۋە سالام بېرىپ «بۇ ئادەم بارىكۆلدىن كەپتۇ، خەلپەمگە بېرىدىغان مۇهىم خەت بار» دەيدۇ دېدى.

خەتنى يازغۇچى بارىكۆلدىكى ئەشرەپ شاڭيۇ ئىدى. خەتتىن مەلۇم بولدىكى، شامەخسۇت بارىكۆلدىكى مانجۇ خانلىق لەشكەرلە-

ۋىنىڭ باشلىقى يى شىگفۇغا يوشۇرۇن ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن بۇ قوزغىلاڭنى باستۇرۇپ بېرىشنى سورىغان ۋە ئۇنىڭغا ئىككى يۈز سەر ئالتۇن ۋە ئىككى مىڭ سەر كۈمۈش ئەۋەتكەن. شا مەخسۇت يى شىگفۇغا: «تورپاق يېغىلغىنىمۇ سىزنىڭ قولىڭىز بىلەن ئۇجۇقتۇرۇلغان ئىدى. ئەمدى بۇ ئوغرىلارنىمۇ سىزلا ئۇجۇقتۇرالايسىز، كۆرسەتكەن خىزمىتىڭىز ئۈچۈن، پۈتۈن غەزنەمنى ئېچىپ بېرىمەن» دەپ ۋەدە بېرىپتۇ. هازىر يى شىگفۇ ئەسكەرلىرىنى رەتلەپ، يولغا چىقىش ئالدىدا ئىكەن.

ئەشرەپ شاگىيۇ خەتنىڭ ئاخىرىدا، بۇ گەپلەرنى يى شىگفۇنىڭ ئادەملىرىگە گۆش-ياغ، سەي ۋە هاراق توشۇپ، ئۇلار بىلەن قويۇق ئارىلىشىدىغان بىر خەنزۇ دوستىدىن ئاڭلىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ قويغان.

تۆمۈر خەلپە قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىگە خەتنى يەنە بىر قۇر ئوقۇپ بەرگەندىن كېيىن مۇنداق دىدى:

— مانا، سىلەرگە ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىدىغان ئىشمۇ تېپىلىپ قالدى. ئەمما، بارىكۆلدىكى چېرىكلەر شا مەخسۇت بىلەن شيەتەي يامۇلنىڭ چېرىكلىرىگە ئوخشىمايدۇ. ئۇلار ئۇزاق زامان مەشق قىلغان، قۇراللىرى خىل، ھەممىسى ئاتلىق، شۇڭغا قاراپ ئىش قىلمىساق، زىيان تارتىمىز. بۇ ئىشقا جىق ئادەمنىڭ هاجىتى يوق. كېلىڭلار، ئوبدان مەسلىھەتلىشىۋالايلى.

مەسلىھەتتىن كېيىن، تۆمۈرخەلپە خىللانغان يۈز يىگىت بىلەن يېرىم كېچىدە ئاتلىنىپ، ئىدىرلىقلار ئىچىدىكى جىم يول بىلەن كۆشۈتە ئېغىزىغا ماڭدى. تاڭ سۈزۈلگەندە، كۆشۈتە ئېغىزىنىڭ ئەپلىك جايلىرىنى ئىگەللەپ، دۈشمەننى كۈتۈپ تۇردى.

كۆشۈتە ئېغىزى — قۇمۇل بىلەن بارىكۆل ئوتتۇرىسىدىكى بىردىن-بىر قاتناش يولى بولۇپ، ئىككى تەرىپىدە ئاسمان پەلەك تاغلار قەد كۆتىرىپ تۇرغان تار بىر جىلغا ئىدى. بۇ جىلغا شۇقەدەر ئەگرى-توقاي ئىدىكى، ئۇنىڭ ئىچىدە كېتىۋاتقان كىشى-

ىگە قاتمۇ-قات تاغلار گاھ ئېچىلىپ، گاھ يېپىلىۋاتقاندەك سېزىلەتتى. تاغ باغرىدا ئېسىلىپ تۇرغان ھەر خىل چوڭلۇقتىكى تاشلار ھازىرلا دومىلاپ چۈشىدىغاندەك تۇيۇلاتتى. تاشتىن-تاشقا ئۇرۇلۇپ ئېقىۋاتقان تاغ سۈيىنىڭ شارقىرىغان ئاۋازى پۈتۈن جىلغىنى تېخىمۇ ھەيۋەتلىك كۆرسىتەتتى. يولۇچىلار ئەنە شۇ شوخ ئېقىننى قانچە-قانچە قېتىم كەچمىگىچە، جىلغىدىن چىقالمايتتى.

تۆمۈر خەلپە ئۆز يىگىتلىرىنى ئىككىگە بۆلۈپ، جىلغىنىڭ ئىككى قاسنىغىدىكى قارىغاي ۋە قورام تاشلارنىڭ كەينىگە مۆكتۈردى. بەزىلىرى بىرلا تەپسە دومىلاپ كېتىدىغان يوغان تاشلارنىڭ كەينىدىن ئورۇن ئالدى. شۇ ئارىدا، تۆمۈر خەلپە يىگىتلەرنىڭ ئورۇنلاشقان جايلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ يۈرۈپ، ئەرەنچە كىيىنىۋالغان ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخاننى تونۇپ قالدى. ئىككىسى يېقىن-يېقىن جايلاشقان ئىككى تاشنىڭ تۈۋىدە مىلتىقلىرىنى چىڭ تۇتۇپ، يەر بېغىرلاپ ياتاتتى.

— سىلەرنى كىم باشلاپ كەلدى؟ — دېدى تۆمۈر خەلپە جىددىي قىياپەتتە.

— ئۆزىمىز كەلدۇق، — دېدى ئۇلار ياتقان يېرىدىن تۇرۇپ.

— بۇ يەردە سىلەرگە نېمە بار؟ چاققان كېتىڭلار.

ئۇلار «ياق» دەپ يەنە يەرگە يېتىۋالدى. تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلنى چاقىردى. ئامانقۇل ئەھۋالنى كۆرۈپ، ئايقىزغا «بۇ نېمە قىلغانلىرى؟ چاققان كەتسىلە، ئۆزلەمۇ كەتسىلە ھۆسنارىخان ئاچا» دېدى.

— نېمىشقا كېتىدىكەنمىز، بىزمۇ مىلتىق ئېتىشنى ئۆگەندۇق، — دېدى ھۆسنارىخان.

ئايقىز ئامانقۇلنىڭ يېنىغا كەلدى-دە، نەچچە ۋاقىتتىن مەرگەنلەرگىمۇ يېتىشمەيۋاتىدۇ دەپ، مىلتىق بەرمەي كەلگەنلىكىنى، ئەمدى ئۆزلىرى مىلتىققا ئىگە بولۇپ جەڭگە كىرىمىز دېسە، بۇنىڭغا نېمە ئۈچۈن يول قويۇلمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ «مۇنداي قىل-

سىڭىز، مەن سىزدىن رازى بولمايمەن، نىمە قىلسىڭىز قىلىڭ، بىز كەتمەيمىز!» دىدى.

تۆمۈر خەلپە بىلەن ئامانقۇل ئىلاجسىز قېلىپ، بىر بىرىگە قاراپ كۈلۈشتى.

— ئۇنداق بولسا، بۇلار يېنىڭدىراق تۇرسۇن، — دىدى تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلغا.

چۈشكە يېقىن، ھەيۋەتلىك ھەربى كاناي ئاۋازلىرى ئاڭلاندى. يى شىڭفۇ تۆت چېرىك كۆتەرگەن تەختىراۋانغا ئولتۇرۇپ، ئۈچ يۈز ئاتلىق چېرىكنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ مونچاقلىق قالپاق ئاستىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان قىسماق كۆزلىرى ئۇيقۇ باسقاندەك، بىر يۇمۇلۇپ، بىر ئېچىلىپ قوياتتى. ياقىسىغا تۇتۇلغان زەر چىلتەكلەر قۇياش نۇرىدا ۋال-ۋۇل قىلىپ پارقىرايتتى. بىردىنلا جىلغىنىڭ ئىككى قاسنىقىدىن تاشلار دومىلاپ چۈشۈشكە باشلىدى. تاش-تاشقا تېگىپ، بىردەمنىڭ ئىچىدە دەھشەتلىك گۈلدۈرلەش پەيدا بولدى. چېرىكلەر ئۆزىنى ئوڭشاپ ئالغىچە، تەرەپ-تەرەپتىن يېغىۋاتقان ئوق يامغۇرى ئىچىدە قالدى، بۇلار ھەقىقەتەنمۇ شۇ دەۋرنىڭ ئەڭ خىل مىلتىقلىرى بىلەن قوراللانغان تەجرىبىلىك چېرىكلەر بولغاچقا، ئاسانلىقچە تەسلىم بولماي خېلى ئېتىشىپ كۆردى. ئىگىسىز قالغان ئاتلار ئوۋچىنىڭ ئوقىدىن ئۈركۈپ قاچقان كىيىكلەردەك، تەرەپ-تەرەپلەرگە قېچىشىپ يۈرەتتى.

تەخمىنەن ئىككى سائەتتىن كېيىن، جىلغىنىڭ ئىچى جىمىپ قالدى. چېرىكلەرنىڭ بىر قىسمى قېچىپ، بىر قىسمى ئۆلدى. قالغانلىرى تىرىك قولغا چۈشتى.

ئامانقۇل بىلەن ئۇزغوجا ئەمەت بىر ئەسكى تامنىڭ ئىچىدىن ئاق سېمىز كەلگەن بىر چېرىكنى تۇتۇۋېلىپ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. ئۇنىڭ قالپاقسىز تاقىر بېشىدىكى بىر تال ئۆرۈم چېچى ئۆزىگە قىسقا كېلىپ قالغان چاپىنىنىڭ ئارقىسىدىن

چىقىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ يوتىسىغا چاپلىشىپ تۇرغان تار ئىشتىنىنىڭ ئېغى پۇتۇنلەي ھۆل ئىدى. ئەسىرلەردىن بىرى ئۇنى كۆرۈش بىلەنلا «بىزنىڭ باشلىغىمىز يىشىڭغۇ دىگەن مۇشۇ، ئۇ كىيىمىنى يەڭگۈشلىۋاپتۇ» دىدى. تۆمۈر خەلپە باشلىق ھەممە يىگىتلەر ئۇنىڭ ئىشتىنىغا قاراپ كۈلۈپ تاشلىدى. تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلغا قاراپ، «بۇنىڭغا چېقىلماي ئوبدان ساقلاڭلار، قورايىغا ئېلىپ كېتىمىز» دىدى. ئاندىن، قالغان ئەسىرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئاتلىرى بىلەن بارىكۆلگە قايتۇرۇۋەتتى.

— بۇ نىمە قىلغىنىڭ، تۆمۈر ئاكا، — دىدى قارا بوسۇق ئاچچىق بىلەن.

— يىقىلغاننى تەپمەك يوق، — دەپ جاۋاپ بەردى تۆمۈر خەلپە.

— ھىچبولمىسا، ئاتلىرىنى تارتىۋالساق بولماسمىدى؟ — دىدى ئامانقۇل.

— يولدا تىرىك ئۆلسۇن دەمسىلەر؟ ئەسكەر بولغانلاردا نىمە گۇنا؟ — دەپ سوئال قويدى تۆمۈر خەلپە.

شۇ ئارىدا ئارقا تەرەپتىن «تاڭ» قىلىپ بىر پاي ئوق ئېتىلدى. قارىغايغا باغلاپ قويۇلغان يىشىڭغۇ قانغا مىلىنىپ تۇراتتى.

— كىم ئاتتى؟ — دەپ قاتتىق ۋاقىردى تۆمۈر خەلپە.

— مەن ئاتتىم، — دىدى كۆزلىرى قىزىرىپ كەتكەن تورپاق ئۆز غوجا ئەمەت.

— بۇ نىمە قىلغىنىڭ؟

— دادامنىڭ قىساسىنى ئالدىم. ئەلقىساسۇل مىنەلھەق دىگەن شۇ ①.

تۆمۈر خەلپە «ئەستاغپۇرۇللا» دەپ كەكە ساقىلىنى تۇتۇپ

---

① ئۆزغوجا ئەمەت — «تورپاق يىغىلىشى» نىڭ يولباشچىلىرىدىن تورپاق ئۆزغوجا غوجامنىيازنىڭ ئوغلى ئىدى، دادىسى شۇ يىغىلىقتا يىشىڭغۇ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، ئۆزغوجا ئەمەتنى شامەخسۇت نومغا پالاپ تاشلىغان. تۆمۈر خەلپە قوزغىلىڭى باشلانغاندا، ئۇ نوم زىندانىدىن قېچىپ كېلىپ قوزغىلاڭغا قاتناشقان ئىدى.

بىردەم جىم تۇردى ـ دە، ئامانقۇلغا قاراپ، «بۇنىڭ مىلتىغىنى تارتىۋېلىڭلار» دىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، قوزغىلاڭچىلار قۇربان بولغان بەش قېرىندىشىنىڭ تاغ باغرىدىكى تاش قەۋرىلىرى بىلەن ۋىدالىشىپ، نۇرغۇن غەنىمەت بىلەن قورايغا قاراپ يولغا چىقتى.

شۇ ئارىدا كىمدۇ بىرى بىر قوشاق توقۇدى، بۇ قوشاق شۇ هامان قاسىم قىزىقنىڭ ئاغزىدىن ناخشا بولۇپ چىقتى:

خويما قاتتىق جەڭ بولدى،
كۆشۈتىدىكى دەڭدە.
چىڭتەي ① كېتىپ هۇشىدىن،
سىيىۋەتتى بۇ جەڭدە.

هەممەيلەن كۈلۈشۈپ كەتتى.

— ئەمدىغۇ شەهەرگە تېگەرمىز؟ — دىدى قارا بوسۇق، تۆمۈر خەلپىنىڭ بوز ئېتى بىلەن ياندىش كېتىۋاتقان قارا تورۇغىنىڭ يايلىنى سىلاپ.

— خۇدايىم بۇيرۇسا، پات ـ يېقىندا چوڭ توي باشلايمىز، — دىدى تۆمۈر خەلپە كۈلۈمسىرەپ.

بىراق، تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن ۋەقەلەر تۈپەيلى، قوزغىلاڭچىلارنىڭ شەهەرگە هۇجۇم باشلاش پىلانى بۇزۇلۇپ كەتتى.

---

① چىڭتەي — (توغرىسى «جىڭتەي») مانجۇخانلىق ئەسكەرلىرىنىڭ تۇەن (پولك) دەرىجىلىك ئەمەلدارى. بۇ يەردە بى شىڭفۇنى دىمەكچى. بۇ قوشاق «تۆمۈر خەلپە يىغىلىغى» هەققىدىكى قوشاقلار قاتارىدا هېلىمۇ ساقلىنىپ كەلمەكتە.

ئون ئالتىنچى باپ

يالقۇن تاققا سوغا

ئىنسانىنىڭ تۈپ ئاساسىي ھوقۇقى
كۆز يېشى بىلەن ئەمەس، ئىسسىق
قان بىلەن قولغا كېلىدۇ.

— جۇلىئان مارتى①

Altunday

تۆمۈر خەلپە غالىپ سەركەردىلەرگە خاس غۇرۇر ۋە سالاپەت بىلەن يىگىتلىرىنى باشلاپ قورايغا قايتقاندا، خەلق توپى خۇددى توي تارتىپ كەلگەن يىگىتلەرنى قارشى ئالغاندەك، ئۇلارنى قىزغىن كۈتۈۋالدى. نەچچە ئونلىغان داپلار بىلەن شوخ ناخشا-قوشاقلار ياڭراپ، پۈتۈن جىلغا ھېيت كۈنلىرىدەك جانلىنىپ كەتكەن ئىدى. توپ-توپ ئادەملەر ئىككى-ئۈچتىن مىلتىق ئېسىۋالغان يىگىتلەرنى ئېگەردىن يۆلۈۋېلىپ، يۈز-كۆزلىرىگە سۆيەتتى، باغرىغا بېسىپ قۇچاقلايتتى، كۆشۈتە ئېغىزىدىكى جەڭگە بارالمىغان

---

① جۇلىئان مارتى — كۇبا خەلقىنىڭ 1853 — 1895 - يىللىرى ياشىغان مىللى قەھرىمانى، مەشھۇر ۋەتەنپەرۋەر شائىرى.

يىگىتلەر غەنىمەت چۈشكەن يېڭى مىلتىقلارنى قوللىرىغا ئېلىپ، زوقلىنىپ قارايتتى، توپ-توپ ئۇششاق باللار جەڭچىلەرنىڭ ئاتلىرىغا مىنمەكچى بولۇپ، چۇقۇرىشىپ ئويناىتتى.

مانا، رەۋىخان موماي ئايقىزنى باغرىغا بېسىپ ئىسسىق ياشلىرى بىلەن ھۆللەنگەن مەڭزىنى ئۇنىڭ ئاناردەك يۈزىگە يېقىپ، «جېنىم بالام، ئۆزلەنى نىمە دېسەم بولار؟ قارىسلاچۇ، ئەر يىگىتلەردەك جەڭ قىلىپ، مىلتىقمۇ ئولجا ئاپتىلا تېخى» دېمەكتە. مانا، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئايىلى زورىخان ئايلا ھۆسنارىخاننى قۇچاقلاپ، «ۋاي سىڭلىم، خۇدايىم ئۆزلەنى ئوغۇل يارىتاي دەپ تۇرۇپ، قىز يارىتىپ قويۇپتىكەن، رەھمەتلىك ئىنىم ھايات بولغان بولسا، ئۆزلەنى كېلىن قىلىۋالار ئىدۇق» دەپ ئۇنى كۈلدۈرمەكتە.

تۆمۈر خەلپىنى بولسا، نۇرۇل بوۋا بىلەن سەپەرقۇل باشلىق چوڭلار ئارىغا ئېلىۋېلىپ، خۇددى ھەرەمگە بېرىپ كەلگەن كىشىنى تاۋاپ قىلغاندەك، نۆۋەت بىلەن قۇچاقلايتتى. ياش ئىمام ئاخۇن قارىمۇ نىمىدۇر بىر نىمىلەرنى دەپ، ئۇنى تەبرىكلەيتتى.

شۇ ئارىدا قويۇق بۇرۇتلۇق، تەمبەل بىر يىگىت ئىككى ناتونۇش كىشىنى باشلاپ كەلدى. بۇ يىگىت تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىنىسى شاكىر ئىدى. شاكىر ھېلىقى ئىككى كىشىنى «تۇرپاندىن كەلگەن مېھمانلار» دەپ تونۇشتۇردى. ئۇلارنىڭ بىرى قىرىق ياشلار چامىسىدىكى دىخان سۈپەت كىشى بولۇپ، تۇرپان ئاستانىدا لۈكچۈن ۋاڭىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتەرگەن مۆيدىن خەلپىنىڭ يېقىنلىرىدىن سەيپۇل دىخان ئىدى. ئىككىنچىسى سۆھباتلىق يىگىت بولۇپ، ئۇ قارىغۇجىلىق مەشھۇر چېلىشچى مامۇت زور ئىدى. تۆمۈر خەلپە ئۇلار بىلەن قىزغىن كۆرۈشۈپ، ھەممەيلەننى ئۆيگە تەكلىپ قىلدى. ئاپپاق كىگىزلەر سېلىنغان ئاددى تام ئۆي ئادەملەر بىلەن تولدى. بۇ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆزىگە قاراشلىق مېھمانخانىسى ئىدى. يېقىندىن بېرى بولۇپ ئۆتكەن بىر قاتار جەڭلەر، بولۇپمۇ، كۆشۈتە ئېغىزىدا يىشىڭغۇنىڭ ئىشتانىغا چىقىرىۋەتكەنلىگى توغرىسى-

دىكى قىزىق گەپلەر بىلەن غىزا يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن، باشقىلار تارقاپ كەتتى. ئۆيدە قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى بىلەن ھىلىقى ئىككى كىشى قالدى.

سەيپۇل دىخان قوينىدىن نەچچە قات لاتىغا ئورالغان بىر پارچە خەتنى چىقىرىپ، تۆمۈر خەلپىگە ئىككى قوللاپ سۇندى، تۆمۈر خەلپە خەتنى ئۈنلۈك ئوقۇدى. بۇ خەت تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرى نامىدىن قومۇل قوزغىلاڭچىلىرىغا يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا تۆمۈر خەلپە باشچىلىقىدىكى قومۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى بىلەن تۇرپان ئاستانە ۋە قارىغوجىدىكى دىخانلارنىڭ لۈكچۈن ۋاڭىغا قارشى قوزغىلىپ چىققانلىقى، ھازىر بۇ قوزغىلاڭغا توخسۇن، پىچان قاتارلىق جايلاردىنمۇ ئادەملەر كېلىپ قوشۇلۇۋاتقانلىقى بايان قىلىنىپ، ئاخىرىدا مۇنداق دېيىلگەن: «ئەزىز قېرىنداشلار! ھىممەت-غەيرىتىڭلارغا بارىكاللا! سىلەر زۇلۇم چەككەن دىخانلارنىڭ قۇتۇلۇش يولىنى كۆرسىتىپ بەردىڭلار. زالىم ۋاڭلارنىڭ گۇم بولۇشىغا بىزنى ئىشەندۈردىڭلار. بىز ئاخىرغىچە سىلەرنىڭ ئىزىڭلاردا ماڭىمىز. سىلەر زالىم شامەخسۇتنى يوقاتساڭلار بىزمۇ جەۋرى-زۇلۇمدىن قۇتۇلىمىز. ئاللا سىلەرگە تېخىمۇ كۆپ نۇسرەت ئاتا قىلغاي، ئامىن!»

خەتنىڭ ئاخىرىغا تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرى نامىدىن مۆيدىن خەلپە ئىمزا قويغان ئىدى.

تۆمۈر خەلپە خەتنى ئوقۇپ بولغاندا، ئولتۇرغانلارنىڭ ھەممىسى خۇشال بولدى ۋە تۇرپاندىكى قېرىنداشلىرىغا نۇسرەت تىلەپ دۇئا قىلىشتى. تۆمۈر خەلپە سەيپۇل دىخاندىن شەخسەن مۆيدىن خەلپىنىڭ ئەھۋالى ۋە تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ قورال-ياراقلىرى توغرىسىدا بەزى گەپلەرنى سورىدى. سەيپۇل دىخاننىڭ ئېيتىشىچە ئۇلاردا بۇرۇن ئون نەچچە تال قارا مىلتىق بىلەن ئۆزلىرى سوقۇۋالغان قىلىچ-نەيزە، تۆمۈر ئارا ۋە تاياق-توقماقتىن باشقا قورال-ياراق يوق ئىكەن، يېقىندا چېرىكلەردىن بىرنەچچە تال پەرەڭ مىلتىق ئولجا ئاپتۇ. ھازىرچە تېخى چوڭ جەڭلەرمۇ بولماپتۇ.

تۆمۈر خەلپە بۇ مېھمانلارنى ئوبدان كۈتۈشنى شاكىرغا تاپشۇردى ۋە تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا قانداق ياردەم بېرىش توغرىسىدا ئەتىسى ئۆز ھەمرالىرى بىلەن كېڭەشتى. كېڭەشتە تۆمۈر خەلپىنىڭ تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا سەكسەن تال مىلتىق، مىڭ تال ئوق ئەۋەتىپ بېرىش دېگەن پىكرىگە سەيپۇڭ توختىدىن باشقىلارنىڭ ھەممىسى قوشۇلدى.

— ئۇنداق سېخىيلىق قىلىۋەتسەك قانداق بولىدۇ؟ — دەپ قارشى چىقتى سەيپۇڭ توختى. — ئادەملىرىمىز كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىۋاتىدۇ، ئۆزىمىزگە يېتىشمەيۋاتقاندا، تۇرپانلىقلارغا مۇنچىۋالا ياراق بېرىشنىڭ نېمە ھاجىتى؟

— قوينىڭدىن تۆكۈلسە قونجۇڭغا دەپتىكەن، بىزدىن تۇرپانلىق قېرىنداشلارغا كەتسە نېمە بوپتۇ؟ — دېدى ئېلى پالگان.

— نېمە بوپتۇ دېگەنلىرى نېمىسى؟ كۈچى يەتسە، تۇرپانلىقلارمۇ، قۇمۇللۇق ئەرلەرگە ئوخشاش قان كېچىپ يۈرۈپ، قورال - ياراقنى ئۆزى تاپسۇن! — دېدى سەيپۇڭ توختى.

— ھاي توختاخۇن! — دېدى تۆمۈر خەلپە سەل كايىپ، — تۇرپانلىق، قۇمۇللۇق دېگەنلىرى نېمىسى؟ باي - باينىڭ قاياشى، گاداي گادايىنىڭ دەپتىكەن، ھەممىمىزنىڭ نىيىتى بىر. ئاق ئىت، كۆك ئىت، ھەممىسى بىر ئىت دەپ، شامەخسۇت بىلەن لۈكچۈن ۋاڭىنىڭ نېمە پەرقى بار. تۇرپاندىكى قېرىنداشلىرىمىز تېخىمۇ كۈچلىنىپ، لۈكچۈن ۋاڭىنىڭ ئەدىۋىنى بەرسە، ھەممىمىزگە ياخشى ئەمەسمۇ! ئۇنىڭ ئۈستىگە شامەخسۇت بىلەن لۈكچۈن ۋاڭىنىڭ يېقىن تۇغقان ئىكەنلىگىنى ئۇنتۇپ قالدىڭلارمۇ؟①

— مېنىڭ دېگىنىم، — دەپ تۆمۈر خەلپىنىڭ گېپىنى ئەسەبىلىك بىلەن ئۈزدى سەيپۇڭ توختى، — مەنچۇ، مەن ئۆزىمىزنىڭ

---

① 1902 - يىلى شامەخسۇت لۈكچۈن ۋاڭى سۇلتان مەھمۇت بىلەن قۇدىلىشىپ، ئۆزىنىڭ چوڭ قىزى خانپۈجۈڭنى سۇلتان مەھمۇتنىڭ ئوغلىغا بەرگەن. ئىككى ئوتتۇرىدا ناھايىتى چوڭ چىقىم بىلەن قىرىق كېچە - كۈندۈز توي ئۆتكۈزۈلگەن.

غېمىنى يەۋاتىمەن. مۇنچىۋالا قورالنى قولدىن چىقىرىپ قويساق، ئۆزىمىز نېچۇك قىلىمىز دەۋاتىمەن، ھەم.

— غەم يېمىسىلە، بۇدو ئۇرۇمچىدىن كەلگەن چېرىكلەر بىزگە يەنە جىق قورال ئەپكېلىپ بېرىدۇ. داپولارغىمۇ ئۇنگە بولىمىز تېخى! — دېدى قارا بوسۇق پىخىلداپ كۈلۈپ.

سەيپۇڭ توختى گەپ قىلماي كىرپىدەك تۈگۈلۈۋالدى. ئۇنىڭ ئورۇقچىنا كەلگەن گەۋدىسى تېخىمۇ كىچىكلەپ، قانسىز، ياغاق يۈزلىرى پۈرۈلۈپ كېتىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى.

سەيپۇڭ توختى قىرىق ياشلاردىن ئاشقان كىشى بولۇپ، سەيپۇڭلۇق ئۇنىڭ ئاتا كەسپى ئىدى. ئون نەچچە يىل بۇرۇن، ئانىسى قازا تاپقاندىن بۇيان، پۈتۈن بىر ئائىلىنىڭ غېمى ئۇنىڭ ئۈستىگە چۈشۈپ قالدى. قىرىشقاندەك، كېيىنكى چاغلاردا خوتۇنى مارىخان ئىككى قېتىم قوشكېزەك تۇغۇپ، ئۆيىنى بالا بېسىپ كەتتى. مىڭ قىلسىمۇ، يىگنە ئىشى بىلەن سەككىز جاننى بېقىش، ھەقىقەتەن تەس گەپ ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بەگ-غوجىلارنىڭ ئالۋىڭىغا تۇتۇلۇپ، ئاي-ئايلار بىكارغا ئىشلەش بىلەن ئۆتۈپ كېتەتتى-دە، ھۈنەرنىڭ زادى بەرىكىتى بولمايتتى. ئايلار-يىللار شۇنداق ئۆتۈۋەرگەنسېرى، ئۇ شۇنداق بىر سەپرا ئادەم بولۇپ قالدىكى، ئۇنىڭغا ھەممە نەرسە، ھەتتا ئۆزىنىڭ خوتۇن-بالىلىرىمۇ سەت كۆرۈنەتتى. يوقىلاڭ ئىشلارغا چېچىلىپ، ھەدىسىلا خوتۇن-بالىلىرىنى ئۇراتتى. كېيىن، يۈز-كۆزى كۆكىرىپ كەتكەن خوتۇنىغا قاراپ ئىچى سىرىلىپ كېتەتتى-دە، «خاپا بولما خوتۇن، ھەممىنى قىلغان مۇشۇ يوقسۇزلۇق. چۈشۈمگە ئايان بولۇۋاتىدۇ، ماڭا بىر غايىپ غەزنە ئۇچراپ قالىدىغاندەك تۇرىدۇ. ئۇ چاغدا، بىزمۇ باي بولىمىز، ھەممە خاپىلىق تۈگەيدۇ» دەپ ئۇنى بەزلەيتتى دەرۋەقە، ئۇ ھەمىشە بىرەر غايىپ غەزنە ئۇچراپ قالسىدى، دەپ خىيال قىلىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ چۈشىگە قىزىق-قىزىق ئىشلار كىرىپ قالاتتى، مۇنداق چاغلاردا، دەرھال «تەبىرنامە» دىگەن

چۈش كىتاۋىنى ئىخلاس بىلەن ۋاراقلاپ چىقاتتى-دە، خوتۇنىغا قاراپ سۆزلەپ كېتەتتى: «مانا، دېمىدىممۇ، خۇدايىم بۇيرۇسا، ماڭا بىر ياخشىلىق بار، بېشىمغا دۆلەت قۇشى قونىدىغاندەك تۇرىدۇ. شامەخسۇت ۋاڭ باللىق چاغلىرىدا نەرناسۇ دىگەن تاغدىكى بىر موماينىڭ قويىنى باقىدىكەندۇق. بىر كۈنى چۈشىدە تولۇن ئاينى كۆرۈپتۇ. تولۇن ئاي ئاسماندىن چۈشۈپ، ئۇنىڭ قويىنىغا كىرىپتۇدەك، شۇنىڭدىن كېيىن، مېھرىبانۇ پۇجۇڭ ئۇنى قومۇلغا ئەپكىلىپ، ئۆزىنىڭ قىزىنى بەرگەن ۋە كېيىن ئۆز ئورنىغا ۋاڭ قىلغان. كۆرۈۋاتقان چۈشلىرىمگە قارىغاندا، ۋاڭ بولمىساممۇ، چوڭ بايلاردىن بولۇپ قالىدىغاندەك تۇرىمەن.»

بىراق، ئۇنىڭ كۆرگەن چۈشلىرى چۈش پېتى قېلىۋەردى. ياش قىرىقتىن ئاشقىچە ھېلىقى «غايىپ غەزنە»لەرنىڭ بىرسىمۇ ئۇنىڭغا ئۇچرىمىدى. ئەكسىچە، رەھىمسىز تۇرمۇش غەملىرى خۇددى بىر تاغدەك يەلكىسىدىن بېسىپ ئۇنى مۈكچەيتىپ قويدى.

بىر كۈنى ھاشىر تەيجى ئۇنى ئوردىسىغا چاقىرتىپ كېلىپ، ئالدىغا بىر كىيىملىك يىپەك موۋۇتنى تاشلىدى ۋە ئۆزىگە ئۆلچەپ تون تىكىپ بېرىشنى بۇيرۇدى. توختاخۇن كونىراپ كەتكەن قول ماشىنىسىنى ئوردىغا ئەپكىلىپ ئىشقا چۈشتى. بايا ئۆلچىۋالغىنى بويىچە رەختنى كېسىۋاتقاندا، ھېلىقى «غايىپ غەزنە»نىڭ شېرىن خىيالى بىلەن بەنت بولۇپ كەتتى-دە، تونىنىڭ قولتۇغىنى ھەددىدىن زىيادە ئويۇپ تاشلىغانلىقىنى سەزمەي قالدى، ئىش بۇزۇلدى. شۇ ھامان ھاشىر تەيجىنىڭ رەھىمسىزلىكىنى، ھەتتا ئۆلتۈرۈپ قويۇشتىن يانمايدىغانلىقىنى ئويلاپ، ھاجەتكە چىقىش بانىسى بىلەن ئوردىدىن قېچىپ چىقتى ۋە شەھەر ئەتراپىدا يوشۇرۇنۇپ يۈرۈش بىلەن قۇتۇلالمايدىغانلىقىنى بىلىپ، ئۆيىگىمۇ يولۇقماي، يىراق يېزىلاردا بىرنەچچە كۈن جان ساقلىدى. بىراق، ھاشىر تەيجىنىڭ ياساۋۇللىرىغا ئۇچراپ قېلىشتىن قورقۇپ، يېزىلاردىمۇ تۇرماي، تاغ تەرەپكە يول سالدى.

ئۆتكەن يىلى ياز كۈنلىرى، تۆمۈر خەلپە قوزغىلاڭغا تەييارلىق كۆرۈپ، تاغمۇ-تاغ كېزىپ يۈرگەندە، خوتۇنتام تاغلىرىدىكى بىر مالچىنىڭ ئۆيىدە ئۇنىڭ بىلەن تونۇشۇپ قالدى. توختاخۇن تۆمۈر خەلپىنىڭ گەپ-سۆزىدىن ئۇنىڭ نېمە ئادەم ئىكەنلىكىنى بايقاپ، ئۆزىنىڭ پۈتۈن سەرگۈزەشتىسىنى ئېيتىپ بەردى. تۆمۈر خەلپە ئۇنىڭ ۋاڭ-غوجىلارغا ئۆچلۈكىنى كۆرگەچ، ئۇنىڭغا ئۆز مەقسىتىنى ئوچۇق ئېيتتى. ئۇ، تۆمۈر خەلپىگە قەسەميات قىلىپ قول بەردى. شۇنداق قىلىپ، سەيپۇڭ توختى تۆمۈر خەلپىنىڭ سىپىگە دەسلەپ قوشۇلغان كىشىلەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە ئاستا-ئاستا قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنىڭ قاتارىغا ئۆتۈپ قالغان ئىدى. ئۇ قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى ئارىسىدىكى ئىش تەقسىماتىدا ئۆز تەلىۋى بويىچە، ئارقا سەپ ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان كۈندىن بۇيان، چۈشىدە ئايان بولغان ھىلىقى «غايىپ غەزنە»گە ئەمدى ئېرىشكەنلىكىنى ھېس قىلىشقا باشلىدى. چۈنكى، بۇرۇن شا مەخسۇتنىڭ بولۇپ، ئەمدى قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئومۇمى مۈلكىگە ئايلانغان نەچچە يۈزمىڭ چارۋا مال ئۇنىڭ ئىختىيارىدا ئىدى. قوزغىلاڭ تېخى ئاخىرقى غەلىبىگە ئېرىشمەي تۇرۇپ، ئۇ ھېلىتىنلا مۇشۇ بايلىقنى كېلەچەكتە قانداق تەقسىم قىلىش كويىغا چۈشۈپ قالدى. ئۇنىڭ نەزىرىدە، قورال-ياراقلارمۇ، كېلەچەكتە ئۆز ئارا تەقسىم قىلىنىدىغان بايلىق ئىدى. شۇڭا، تۆمۈر خەلپىنىڭ تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا قورال-ياراق ئەۋەتىش دىگەن پىكرىگە قارشى چىققان ئىدى.

قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى سەيپۇڭ توختىنىڭ قارشىلىغىغا قارىماي، تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا سەكسەن تال مىلتىق، مىڭ تال ئوق بېرىدىغان بولدى ۋە بۇ سوغاتلارنى تۇرپانغا يەتكۈزۈشكە ياردەملىشىش ئۈچۈن، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىنىسى شاكىر بىلەن تورپاق ئۆز غوجا ئەمەت بەلگىلەندى. ئاندىن، تۆمۈر خەلپە تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا سالامنامە يازدۇرماقچى بولۇپ، ئاخۇن قارىنى چاقىرتتى

ۋە ئۇنىڭغا مەقسەتنى چۈشەندۈرۈپ، «مەن يازسام، قاغا پۇتىدەك يېزىپ قويىمەن، ئۆزلە مەدرىسىدە ئۆگەنگەن ھۈنەرلىرىنى بىركۆرسەتسىلەچۇ» دېدى. ئاخۇن قارى ئەدەپ بىلەن ئولتۇرۇپ، قومۇش قەلەمنى خوتەن قەغىزى ئۈستىدە ئاستا ماڭغۇزۇشقا باشلىدى.

— قارى ئاخۇنۇم سولخاي ئىكەن، ھە، — دېدى قارا بوسۇق.

تۆمۈر خەلپىمۇ ئۇنىڭ خەتنى سول قولى بىلەن قىينىلىپ يېزىۋاتقىنىنى ۋە قۇرلارنىڭ قىڭغىر-سىڭغىر چىقىۋاتقىنىنى كۆرۈپ، بىرئاز ھەيران بولدى.

ئاخۇن قارى خەتنىڭ كىرىش قىسمىنى يېزىپ بولۇپ، تۆمۈرگە قارىدى. خەتنىڭ قالغان قىسمى تۆمۈر خەلپىنىڭ ئاغزىدىن چىققىنى بويىچە يېزىلىپ، مۇنۇ قۇرلار بىلەن ئاياقلاشتى: پۇقرالارنىڭ دەريا-دەريا ئاققان كۆز ياشلىرىغا تاغۇ-تاغلارمۇ ئېرىپ كېتەر ئىدى. ئەمما، ۋاڭ-غوجىلارنىڭ كۆڭلى قارا تاشتىنمۇ قاتتىق ئىكەن. بىر شۇنى بىلىپ، قولىمىزغا تىغ ئالدۇق. بىزنى ۋاڭ-غوجىلارنىڭ زۇلمىدىن كۆز ياشلىرىمىز ئەمەس، قولىمىزدىكى قورال قۇتقۇزىدىغانلىقىغا ئىشەندۇق. سىلەرمۇ شۇنداق قىپسىلەر. ئىلاھىم ھەممىمىزگە تېخىمۇ كۆپ نۇسرەت ئاتا قىلسۇن، ئامىن!»

ئەتىسى تۇرپانلىق مېھمانلار بىلەن شاكىرلار مىلتىق، ئوقلار يۈكلەنگەن ئاتلارنى يېتىلەپ يولغا چىقتى. تۆمۈر خەلپىلەر شەھەرگە قانداق ۋە قاچان ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا ئويلىنىۋاتقاندا، يەنە باشقىچە بىر ئەھۋال يۈز بېرىپ قالدى.

ئون يەتتىنچى باپ

سۈيىقەست

كىمدە بار بولسا بىر يامان ئادەت،
قەستسىز ئۇندىن بولغۇسى سادىر.
نىشنى① ئۇرغۇسى چايان تاشقا،
گەرچە ھەرگىز ئاڭا ئەمەس قادىر.

— «كەلىلە - دەمنە» دىن

1

ئۈستى - ئۈستىلەپ كەلگەن شىددەتلىك زەربىلەر، ئاخىر شامەخسۇتنى يىقىتىپ قويدى. ئۇ ئەمدى ئۆزىنىڭ خاس ھوجرىسىدا، ئالتۇن بىلەن ھەل بېرىلگەن ھىلقى نەقىشلىك كارۋاتتا، ئۇزۇن گەۋدىسى بىلەن سۇنايلىنىپ ئوڭدىسىغا ياتاتتى. ئۇنىڭ ئاق سېرىق كەلگەن يۈزى تامدەك تاتىرىپ، كىشىلەرگە دەھشەت سالىدىغان چېقىر كۆزلىرى يېرىم يۇمۇق ئىدى؛ ئىسسىتمىسى بىردەم

---

① نەشتەر مەنىسىدە.

تۈرلەپ، بىردەم يېنىپ، پېشانىسىدىن تەر قۇرۇمايتتى. پات-پاتلا جۆيلۈپ، ئاللىقانداق بىرنىمىلەرنى دەپ ۋاقىرايتتى. ئوردا ھۆكمالىرىدىن ئېتىپ، ئامبال بەي ۋىنچاۋ ئەۋەتكەن تىيەنجىنلىك مەشھۇر تىۋىپ تەييارلىغان تۈرلۈك-تۈمەن دورا-شەرۋەتلەرمۇ كار قىلمىدى. قارا قوينىڭ تېرىسىگىمۇ ئېلىشىپ باقتى، قىرقىلمىغان كۆك ئوغلاقنىمۇ قان قىلىشىپ كۆردى، باخشىمۇ ئوقۇپ باقتى، داخانىمۇ چوقۇپ باقتى، ھېچقايسىسى پايدا قىلمىدى. نەچچە ئونلىغان قوي-كاللار سويۇلۇپ، مەسچىت-خانىقالاردا دۇئا-تەكبىرلەر ئۆتكۈزۈلدى. ئۇۋەيىس ئەئلەم باشلىق ئۆلىمالار: «چىڭ گاڭ غوجام ھەزرەتلىرىگە شىپاتلىق تىلەيلى» دەپ كانىيى يىرتىلغۇدەك ۋاقىراپ، جامائەتنى يۈزلەرچە قېتىم دۇئاغا قول كۆتەرگۈزدى. بۇمۇ كار قىلمىدى.

شامەخسۇت بولسا، بەش كۈندىن بۇيان، بىر خىلدا ياتاتتى. ئۇ چېقىر كۆزلىرىنى يۇمۇپ ئۇيقۇغا باراي دېسىلا، چۈشىگە ئاللەقانداق قەرىسلەر كىرىپ، قولىغا قانداقتۇ دەھشەتلىك نىدالار ئاڭلانغاندەك بولاتتى-دە، يەنە چۆچۈپ ئويغىناتتى.

مانا، سېپىل دەرۋازىسىغا ئېسىلغان قانلىق باشلار قەپەزدىن چىقىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا دومىلىنىپ كەلمەكتە. قەۋرىلەر يېرىلىپ، ئاپپاق كېپەن كىيگەن باشسىز تەنلەر ئۇنىڭغا قاراپ يۈگۈرمەكتە. ئاھ...بۇ نىمە ۋەقە؟ بۇ نىمە دېگەن دەھشەتلىك مەنزىرە!

مانا، ئاق ساقاللىق نۇشىرۋان تەيجى، ھاشىر تەيجى بىلەن قېزىبەگ غوجىغا قاراپ، نىمە، سىلەر، يەنە بىر «تورپاق يېغىلىقى» قوپسۇن دېمەكچىمۇ؟ دەپ ۋاقىرىماقتا. ئۇ قاچاندۇ بىر چاغلاردا: «ئاقىۋىتى يامان بولغان پادىشادىن ئاقىۋىتى خەيرىلىك بولغان گاداي ياخشى» دېگەن ئىدى. ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرى راست چىقىپ. قالامدۇ نىمە؟! ئەمدى ئۆزىمۇ يوق، سۆزىمۇ! ھىلىقى كىچىككىنە قارا شىشىنى نىمىشقا ئالدىراپ بەرگەندۇ؟ ئۇنى ئىچمىگەن بىلەن ئىچكەندىنمۇ جىقراق كۆڭلى ئاغرىغاندۇ، ئۇلۇغ جايلارغا بېرىپ، قاغاپ كەتسىچۇ تېخى!

ئەنە شەرق تەرەپتىن ھىلىقى يوغان ئەزدەرھا يەنە غاقىراپ ئۇچۇپ كەلدى ـ دە، شىڭشىڭشا تاغلىرىنىڭ بېشىغا قونۇۋېلىپ، ئوت چېچىشقا باشلىدى. قارا بوران كۆتىرىلىپ، ئوردىسىنىڭ ئىگىز راۋىقىنى ئۆرۈپ تاشلىدى. ئۇ بىر قولى بىلەن شامەخسۇتنى گېلىدىن سىقىپ ئالدىغا تارتتى. يەڭلىرى تۈرۈلگەن بىر قارا ساقاللىق كىشى ياغاچچىلار ئىشلىتىدىغان ئۆتكۈر پالتىنى كۆتىرىپ كەلدى. ئەمدى ئۇ يالغۇز ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ كەينىدىن ناھايىتى نۇرغۇن ئالامان قىقاس ـ چۇقان بىلەن كېلىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كۆكرىكىدىن قىپ ـ قىزىل قان ئېقىۋاتقان بىر پەرىزات، ياق، ياق، پەرىزاتتىنمۇ خۇشخۇيراق گۈلقىز، ھىلىقى قارا ساقاللىق كىشىگە شامەخسۇتنى ئىشارەت قىلىپ كۆرسەتتى. شامەخسۇت ئۇنىڭدىن قاچىمەن دەپ، چوڭقۇر ئورەككە يىقىلىپ چۈشتى. ئورەكتە قانغا مىلەنگەن يى شىڭفۇ قىسماق كۆزلىرىنى ئالايتىپ، «ھە، سەنمۇ كەلدىڭمۇ؟» دەيتتى. يائاللا، يائاللا بۇ نىمە كارامەت؟...

كېچىمۇ شۇنداق، كۈندۈزمۇ شۇنداق. بۇ نىمە ئۆزى، چۈشمۇ، خىيالمۇ؟ بۇنى شامەخسۇتنىڭ ئۆزىمۇ بىلمەيتتى.

ئۇ بىر كۈنى، كىمدۇ بىرسىنىڭ ئاپپاق شايى ياغلىق بىلەن پىشانىسىنى سۈرتۈۋاتقىنىنى سەزدى. ياغلىق تۇتقان قولمۇ خۇددى شايىدەك ئاق ۋە سىلىق ئىدى. ئۇنىڭ قۇلىغىغا بىر ئايال كىشىنىڭ تونۇش ئاۋازى ئاڭلاندى:

— چىلىڭگاڭ غوجامنىڭ بۇ كېسەللىكىمۇ ياش قىزلار دورا بولمامدىكىن، ھۆكمالار شۇ دورىنى ئەمدى بېرىپ باقسا بوپتىكەن، — دىدى پۈجۈڭ ئاغىچا ئايسە ئاپپاقا پىچىرلاپ.

ئايسە ئاپپاق بېشىنى ئېگىپ جىم ئولتۇراتتى. شامەخسۇت شۇنىڭدىن كېيىن يەنە نىمىلەر بولغانلىقىنى سېزەلمىدى. ئۇ يېتىپ قالغاندىن بۇيان، پۈجۈڭ ئاغىچا ھەر كۈنى بىر ـ ئىككى قېتىم يوخلاپ كىرەتتى. ئۇ كىرگەن چاغلاردا بۇ ھۇجرىدا ئەركەك

AltunOq

جىنسى قالماي، ھەتتا تۇرشا تۇغىيىگى بىلەن ئوردا تىۋىپلىرىنىمۇ كۆزدىن غايىپ بولۇشى كېرەك ئىدى. ئادەتتە بولسا، ھاشىر تەيجى ۋە قىزبىبەگ غوجا تىۋىپلار بىلەن بىرلىكتە نۆۋەتچىلىك قىلاتتى.

بۈگۈن ھاشىر تەيجى ئۆزىگە نۆۋەتچىلىك كەلگەن سائەتتە، ئوردا تىۋىپىنى يەنە تومۇر تۇتۇشقا بۇيرۇدى. تىۋىپ تومۇرنىڭ بوشىشىپ قالغانلىقىنى ئېيتتى.

ھاشىر تەيجى خىيالغا چۆمدى: «ئەجەلنىڭ نۆۋىتى يوق، مۇبادا بىر ئىش بولۇپ قالسا، بۇ ئادەم ئولتۇرغان تەخت ئەپيۇنكەش نەزەرگە قالىدۇ. چۈنكى، ئۇ ئاللىقاچان تەخت ۋارىسى دەپ ئېلان قىلىنغان. ئۇ چاغدا مېنىڭ ھالىم نېمە بولىدۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئامبالنىڭ ئېيتىشىچە، تاغدىكى ئوغرىلار تەلتۆكۈس نۇسرەت قازىنىپ كەتكەن تەقدىردىمۇ، بېيجىڭدىكى يېڭى ھۆكۈمەت قۇمۇل ۋاڭلىق سەلتەنىتىنى ھامان ساقلاپ قالىدىغاندەك تۇرىدۇ. ياخشى كۈنىنىڭ يامىنىدا، ئەپيۇنكەش نەزەر جەمەت سۈرۈشتۈرۈپ، پۇلتاي كۆز قىزبىبەگ غوجىنى تەيجى قىلىمەن دەپ تۇرۇۋالسا، قانداق قىلغۇلۇق؟ بۇ چۆرگىلەپ تۇرغان پەلەككە نېمە دېگىلى بولسۇن؛ توختا، ئۆدەكنىڭ گۆشىنى يېسەڭ، غازنىڭ پېيىدا بول دەپتىكەن، سۇ كەلمەستە توغان تۇتۇش لازىم.»

ھاشىر تەيجى شۇ خىياللار بىلەن ئولتۇرغاندا، قىزبىبەگ غوجا كىرىپ كەلدى. ئىككىسى پىچىرلىشىپ ئېسەنلىك سوراشتى-دە، ھاشىر تەيجى ھوجرىدىن چىقتى. ئۇ نەۋكەرلىرىنىڭ ھىمايىسىدە ئۆز ئۆردىسىغا كېتىۋېتىپ، يەنە شۇ خىيالنى داۋاملاشتۇردى. ئاخىرى، نەزەرنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ بىر ئامالىنى تاپتى ۋە نەۋكەۋلىرىنىڭ بىرىنى، ئۆۋەيىس ئەئلەمنى دەرھال چاقىرىپ كېلىشكە بۇيرۇدى.

ھاشىر تەيجى تەخت ۋارىسى بولغان نەزەرنىڭ خۇلقى-مىجەزىنى ناھايىتى ياخشى بىلەتتى. ئۇنى خۇشال قىلىپ، ئۆزىگە تارتىشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى بىرەر گۈزەل قىزنى ئۇنىڭغا سوغات

قىلىش ئىدى.

دەل شۇ كۈنلەردە نورۇز داموللا كونا بەگلەرنىڭ ئەۋلاتلىرىدىن ھوشۇر بەگ دېگەن كىشى بىلەن قۇدا چۈشۈشۈپ، ئۇنىڭ قىزى قاراكۆز ئايلانى ئۆزىنىڭ كەنجى ئوغلىغا ئېلىپ بەرگەن ئىدى. ئۇلار قۇدىلىشىشتىن بۇرۇن، ھاشىر تەيجى بۇ قىزنى ئۆز ئوغلىغا سوراتقاندا، ھوشۇربەگ ئەلچىلەرگە: «ئاتا-بوۋام بەگ بولغان بىلەن ئۆزەم ھازىر ئۇدۇللۇق كۈن كەچۈرۈۋاتقان بىر پۇقرامەن. بىر قانداق قىلىپ تەيجى بەگ غوجامنىڭ لايىقى بولالايمىز» دەپ بۇ تەكلىپنى رەت قىلغان ئىدى. ھاشىر تەيجى مۇشۇ ئىشلارنى ئەسلەپ، ئۆزىنىڭ تاپقان ھىلىسىدىن مەمنۇن بولغان ھالدا، مۇنداق ئويلايتتى: «خەقلەر بىر داڭگالدا ئىككى پاختەك سوقسا، مەن بىر داڭگالدا ئۈچ پاختەك سوقىدىغان بولدۇم. بىرىنچى، ھوشۇربەگدىن ئۆچۈمنى ئالىمەن؛ ئىككىنچى، رەقىبىم نوشىرۋاننىڭ دوستى نورۇز داموللىنى داغدا قويىمەن. ئۈچىنچى، ئەڭ مۇھىمى، بۇ چىرايلىق قىزنى نەزەر غوجىغا توغرىلاپ بېرىپ، ئۇنى رازى قىلىمەن-دە، قازارا، ئۇ ۋاڭلىققا ئولتۇرۇپ قالسا، تەيجى بەگلىك مەرتىۋەمنى ساقلاپ قالىمەن، ئاي تۈندە كېرەك، ئەقىل كۈندە دېگەن مۇشۇ، ھا...ھا...ھا!»

ھاشىر تەيجىنىڭ ئازادە مېھمانخانىسىدا قىزغىن پاراڭ باشلاندى. ئۇۋەيس ئەئلەم ھەربىر گەپكە دىققەت بىلەن قۇلاق سالاتتى. تەيجى شامەخسۇتنىڭ ئەھۋالىنى ئۆزى كۆرگەندىنمۇ يامانراق قىلىپ ئېيتقاندىن كېيىن مۇنداق دەپ تەكىتلىدى:

— خاتىرە شېرىپلىرىدە بولسا كېرەككىم، نورۇز دېگەن يالاڭ ئاياق قەشقەر مەدرىسلىرىدە ئوقۇپ داموللا بولۇپ كەلگەندە، شاھزادە غوجام تېخى ياش بالا ئىدى. ھىلىقى نوشىرۋان تەيجى چىڭ گاڭ غوجامنىڭ قۇلىغىنى بۇراپ، نورۇز داموللىنى شاھزادە غوجامغا ئۇستاز قىلدۇرغان، ئۇ ھەر كۈنى ئوردىغا كېلىپ، شاھزادە غوجامغا بىر زامان دەرس بەرگەن. يۇقۇرىدا بايان قىلغىنىمدەك

تەقدىر - قازانىڭ سائىتى يېتىپ، چىڭ گاڭ غوجام ئەجەل شەرۋىتىنى ئىچىپ قالسا (ئىلاھىم ھەرگىز ئۇنداق بولمىغاي)، شاھزادە غوجام ئەلۋەتتە، ۋاقىتلىق تەختكە ئولتۇرىدۇ. قازارا، نورۇز داموللا قەشقەر مەدرىسلىرىدە ئۆگەنگەن زاباندارازلىقى بىلەن شاھزادە غوجامنىڭ بېشىنى قايدۇرۇپ، ئۇنى ئۆزىگە رام قىلىۋالسا، شاھزادە غوجاممۇ بۇ كىشى مېنىڭ ئاغزىمغا ئىلىم سالغان دەپ، كونا ئۇستازىغا مايىل بولۇپ قالسا، ئېيتىسلاچۇ، جاناپلىرىنىڭ ئەئلەملىك مۆھۈرلىرى ئىگىسىگە ۋاپا قىلارمۇ؟

ئۇۋەيس ئەئلەم قاتتىق ئۇيقۇدىن چۆچۈپ ئويغانغان كىشىدەك ئەندىكىپ كەتتى ۋە قۇرئاندىن ساۋادى بولغان مۇسۇلمانلار بىرەر ئېغىر ئەھۋالغا دۇچكەلگەندە ئوقۇيدىغان «لاھەۋلە ۋەلاقۇۋۋەتە...» دېگەن ئايەتنى ئوقۇپ، ياقىسىنى تۇتتى. تەيجى ئۆز سېھرىنىڭ قانچىلىك تەسىر قىلغانلىقىدىن مەمنۇن بولۇپ يەنە سورىدى:

— خوش ئاخۇنۇم، ئۇ چاغدا قانداق قىلغۇلۇق؟

— ھەق سۇبھانە ۋە تائالا تەيجى بەگ غوجامنىڭ ئۆمرىنى ئۇزۇن، دۆلەتلىرىنى پۇزۇن قىلغاي، پەقىرلىرىنىڭ غېمىنى يەپ، شۇنچە ئاتىدارچىلىق قىلغانلىقلىرىغا بىر - ئىككى كەلىمە سۆز بىلەن مىننەتدارلىق ئىزھار قىلىشقا تىلىم ئاجىزدۇر. ئەزبىرايى خۇدا، پەقەت جاناپلىرىنىڭ ئەقىل - دانىش ۋە تەدبىرى - پەرمايىشلىرىغا پەقىرلىرى مۇنتەزىرمەن، — دېدى ئۇۋەيس ئەئلەم بىچارىلىك بىلەن.

— بۇ ئىشنىڭ ئەڭ ياخشى تەدبىرى — ھازىردىن باشلاپ، شاھزادە غوجامنىڭ كۆڭلىنى ئېلىپ تۇرۇشتىن ئىبارەت. بۇ ئىش جاناپلىرىغا ھېچقانچە تەس ئەمەس! — دېدى تەيجى جىددى ئاھاڭدا.

— خو...ش، ئىلاھىم ئېيتقانلىرى كەلسۇن.

— شاھزادە غوجامنىڭ خىزمىتىدىكى ھىلىقى دوك ئاپپاق بىلەن قۇشناچىم بېرىش - كېلىش قىلامدۇ؟

— ئېگىچى - سىڭىلدەك ئۆتىشىدۇ.

— ئۇنداق بولسا، — دىدى تەيجى، ئۆۋەيس ئەئلەمگە يېقىنراق سۈرۈلۈپ. ئۆۋەيس ئەئلەممۇ بويىنىنى سوزدى، تەيجى ئۇنىڭ قۇلىقىغا بىر نىمىلەرنى پىچىرلىدى.

شۇ ئاخشىمى گۈگۈم چۈشكەندە، ئاق خېچىر قوشۇلغان چىرايلىق بېيجىڭ مەپىسى كېلىپ، نورۇز داموللىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدا توختىدى. مەپىكەش بىر دوك مومايىنى مەپىدىن يۆلەپ چۈشۈردى. نورۇز داموللا ۋە ئۇنىڭ بالا - چاقىلىرى قۇتۇلغۇسىز بىر بالا - قازانىڭ يېتىپ كەلگەنلىگىنى سېزىپ، ھەممىسىنىڭ يۈرىگى دۈكۈلدەشكە باشلىدى. ئىلاج قانچە؟ نورۇز داموللىنىڭ ئايىلى ھىلىقى دوكنى مېھمانخانىغا باشلاشقا مەجبۇر بولدى. نورۇز داموللا قارا چىراق بىلەن يورۇتۇلغان دالاندا تۇرۇپ، مېھمانخانىنىڭ قىيا ئوچۇق ئىشىگىدىن ئۆز ئايىلىنىڭ مۇنۇ گەپلىرىنى ئاڭلىدى:

— شاھزادە غوجامنىڭ كېلىن قىزىمىزنى مەشرەپكە چىللىغىنىغا مىڭلارچە رەھمەت - تازىم. كېلىن قىزىمىز ساق بولغان بولسا، مىڭ مۇراتەم بارار ئىدى. بىچارە ئۈچ كۈندىن بۇيان ئورۇن تۇتۇپ يېتىپتۇ. مىدىرلىغۇدەك ماجالى يوق.

— مەن بىر كۆرەيچۇ، — دىدى دوك ئورنىدىن تۇرۇپ.

قارىكۆز ئايلا راستىنلا تاۋى يوق بولۇپ، ئۆز ھوجرىسىدا ياتاتتى. دوك كەتكەندىن كېيىن، ھەممەيلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئۇنى شەھەردىن بىرنەچچە چاقىرىم يىراقلىقتىكى راھەتباغ دىگەن يېزىدا ياشايدىغان بىر تۇققىنىنىڭ ئۆيىگە يوشۇرۇپ قويماقچى بولۇشتى. بۇ گەپ ئەتىسىلا ئورۇنلاندى. بىراق بۇنىڭ بىلەن ئىش تۈگىمىدى. ئىككى كۈن ئۆتۈپ، ھىلىقى دوك يەنە كەلدى. داموللىنىڭ ئايىلى قىزىنىڭ تېخى ئوڭشىلىپ كەتمىگەنلىگىنى ۋە ھاۋالاندۇرۇش ئۈچۈن يېزىغا ئاپىرىپ قويغانلىغىنى ئېيتىپ، ئۆزۈرخالىق سورىدى. بىراق، بۇنىڭ بىلەنمۇ ئىش تۈگىمىدى.

2

بىر كۈنى نورۇز داموللا ئۆز ئادىتى بويىچە، ناماز بامداتتىن كېيىن، ئازراق ناشتا قىلىۋېلىپ، ئاپپاق كىگىز سېلىنغان يورۇق دەرسخانىغا كىردى. دەرسخانىدا ئوتتۇزچە تالىپ ئولتۇراتتى. بۈگۈنكى دەرس پارس تىلى گىراماتىكىسىنىڭ داۋامى ئىدى. داموللا سۆزلەۋېتىپ، «شەۋق گۈلىستان» دىن بىر ھېكايىنى مىسال ئۈچۈن نەقىل كەلتۈردى:

ئىنساپسىز پادىشالاردىن بىرى تەقۋادار بىر ئابىت (ئىبادەت قىلغۇچى) دىن «ئىبادەتلەرنىڭ قايسىسى ھەممىدىن ئەۋزەلرەك؟» دەپ سوراپتۇ. «سىنىڭ ئۈچۈن كۈن چۈش بولغىچە ئۇخلاش ھەممىدىن ياخشى ئىبادەتتۇر. چۈنكى، شۇ مۇددەت ئىچىدە خەلقى ئالەمنى رەنجىتىش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قالىسەن» دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ ئابىت.

تالىپلارنىڭ بىرى ئورنىدىن تۇرۇپ، «رۇخسەت بولسا، بىر سوئالىم بار» دېدى. نورۇز داموللا رۇخسەت قىلدى.

— قەدىم - قەدىمدىن بۇيان، جەۋرى - زۇلۇم شۇنداق كۆپمىدى؟ — دېدى تالىپ.

داموللا بىردەم سۈكۈتتىن كېيىن، ھېلىقى تالىپنى يېنىغا چاقىرىپ، شەيخ سەئدىنىڭ يەنە بىر كىتاۋى — «بوستان» نىڭ بىر يېرىنى ئاچتى ۋە «ماۋۇ ھېكايەتنى ئوقۇپ تەرجىمە قىلىڭ» دېدى. تالىپ بىر ياندىن ئوقۇپ، بىر ياندىن تەرجىمە قىلدى. داموللا تالىپنىڭ تەرجىمىسىدىكى نۇقسانلارنى تۈزىتىپ تۇردى. بۇ ھېكايەت مۇنداق ئىدى:

نوشىرۋان ئادىل شىكارغا چىققان جايىدا، ئۇنىڭ ئۈچۈن بىر كېيىكنى كاۋاپ قىلىپ بېرىشكە توغرا كەلدى. تۇز يوق ئىدى. نوشىرۋان بىر قۇلنى قىشلاققا بېرىپ، «تۇز تېپىپ كەل، ئەمما

تۇزنى باھاسى بىلەن ئال، تاكى پۇل بەرمەي تۇز ئېلىش بىر ئادەت بولۇپ قېلىپ، قىشلاق ئەھلى خاراپ بولمىسۇن» دەپ بۇيرۇدى. نۇشىرۋاننىڭ ئادەملىرى «بىر ئوچۇم تۇز ئالماقلىق بىلەن قىشلاققا نېمە زىيان يېتەر» دېدى. نۇشىرۋان ئېيتتى: «زۇلۇمنىڭ تۈرلىرى ئاۋال جاھاندا ئاز ئىدى، كېيىن كەلگەنلەرنىڭ ھەربىرى زۇلۇمنىڭ خىللىرىنى كۆپەيتىۋەردى ۋە ئاخىرى بۇ دەرىجىگە يەتتى.»

دەرسخانا شۇقەدەر جىمجىت ئىدىكى، نورۇز داموللىنىڭ ئېغىر-ئېغىر نەپەس ئېلىۋاتقانلىقى يېنىدىكىلەرگە ئاڭلىنىپ تۇراتتى. شۇ چاغدا كىمدۇ بىرىنىڭ پىشايۋاندىن يۈگۈرۈپ كېلىۋاتقان ئاياق تاۋۇشى ئاڭلاندى ۋە كۆزنى يۇمۇپ-ئاچقىچە، دەرسخانا ئىشىگىدە نورۇز داموللىنىڭ ئوغلى پەيدا بولدى. ئۇنىڭ رەڭگى ئۆچۈپ، لەۋلىرى تىترەيتتى. داموللا دەرھال ئۇنىڭ يېنىغا كەلدى. مەلۇم بولدىكى، قارىكۆز ئايلا بۈگۈن تاڭ سەھەردە ھاجەتكە چىققان يېرىدىن غايىپ بولغانمىش.

نورۇز داموللىنى تالىپلار ئاران يۆلىۋالدى.

ئىككى كۈنگىچە ھېچيەردىن قىزنىڭ دېرىكى چىقمىدى. ئۈچىنچى كۈنى تاڭ سەھەردە نورۇز داموللا بامدات نامىزىغا مېڭىپ، دەرۋازىنى ئاچقاندا، قارىكۆز ئايلانىڭ جەسىدى بوسۇغىدا ياتاتتى. ئۇنىڭ باش-كۆزلىرى يېرىلغان، قوسىقى كۆپتەك كۆپۈپ كەتكەن، كىيىم-كېچەكلىرى پۈتۈنلەي ھۆل ئىدى. كۆرۈنۈشىدىن بۇ مەرھۇمە ئىپپەت-نومۇسىنى ساقلاش ئۈچۈن، ئۆزىنى قۇدۇققا تاشلىغان بولسا كېرەك.

—بۇ چوقۇم ئاشۇ ئىپلاس، ئەپيۈنكەش نەزەرنىڭ ئىشى، —دېدى داموللا ياقىسىنى يىرتىپ.

قىزنىڭ ئاتا-ئانىسى بىلەن داموللا ئائىلىسى بۇ ئېيتقۇسىز ئېغىر مۇسىبەت كۈنلىرىنى ئۆتكۈزۈپ بولۇپ، شامەخسۇتقا ئەرز يازدى. ئەرز خەتتە دوك دەللىنىڭ ھەركەتلىرى دەلىل قىلىنىپ، قاتىلنىڭ كىم ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىلگەن ئىدى.

هاشىر تەيجى ئەرز خەتنى تاپشۇرۇۋېلىش بىلەن «ئەمدى نەزەر دېگەن ئەپيۇنكەش مېنىڭ ئالقىنىمدا، تەيجى بەگلىك مەنسۇم ئۆمۈر باقى ماڭلىيىمدا بولىدۇ» دەپ خۇددى گۆھەر تېپىۋالغاندەك تېرىسىگە پاتماي كەتتى. ھەقىقەتەنمۇ، ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى سۇيىقەستى خىيال قىلغىنىدىن ئارتۇقراق ئۈنۈم بەردى. چۈنكى كىمكى نەزەرنىڭ قىلمىش ـ ئەتمىشلىرىگە چىدىماي، ئوردىغا ئەرز سۇنۇپ قالسا، شامەخسۇت «شۇنچە خەق پاتقان شەھەرگە مېنىڭ بىر تال ئوغلۇم پاتماپتىمۇ» دەپ قاتتىق كايىپ، ئەرز سۇنغۇچىدىن چوقۇم ئۆچ ئالاتتى. شۇڭا «خوش، داموللام جاناپلىرى، ئەمدىنغۇ پەيمانىلىرى توشقاندۇر» دەپ پىخىلداپ كۈلەتتى تەيجى.

بۈگۈن زادى هاشىر تەيجىنىڭ قىلغان ئىشى ئوڭ كېلىدىغان كۈن ئوخشايدۇ. ئۇ، بايىقى خوشاللىقلىرىنى ئىچىگە سىغدۇرالماي تۇرغاندا، تۆمۈر خەلپىنىڭ نەق ئەھۋالى، مۇھىم كىشىلىرى، قورال ـ ياراقلىرىنىڭ تۈرى ۋە تەخمىنى سانى، شەھەر ـ يېزىلاردىن تۆمۈر خەلپىلەرگە ئاشلىق ۋە باشقا كېرەكلىك نەرسىلەرنى چىقىرىپ بېرىۋاتقان يىگىرمىدەك كىشىنىڭ نامى يېزىلغان بىر پارچە مەخپى خەت ئۇنىڭ قولىغا تەگدى. خەت ناھايىتى چىرايلىق يېزىلغان بولۇپ، ئاخىرىدا، تۆمۈر خەلپىلەرنىڭ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقانلىقىمۇ ئەسكەرتىپ قويۇلغان، خەتكە «سېغىزخان» دېگەن ئىمزا قويۇلغان ئىدى. بىراق، هاشىر تەيجى خەتنىڭ ئاخىرىدىكى «شەھەرگە ھۇجۇم...» دېگەن سۆزلەرنى ئوقۇپ، ئورنىدا ئولتۇرالماي قالدى ۋە دەرھال شامەخسۇتنىڭ ھوجرىسىغا كىرمەكچى بولۇپ تۇرغاندا، ئامبال بەي ۋىنچاۋنىڭ مۇھىم ئىش بىلەن كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپتى ـ دە، ئۇنى ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن شامەخسۇتنىڭ قېشىغا باشلاپ كىردى.

بەي ۋىنچاۋ شامەخسۇتقا «خۇشخەۋەر» يەتكۈزدى.

— ئۈرۈمچىدىن نۇرغۇن قوشۇن كېلىۋاتىدۇ!

بۇ خەۋەر شامەخسۇتقا جان بېغىشلىغاندەك، ئۇ يېرىم يۇمۇق كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ، ئامبالغا قارىدى ۋە ئۇنىڭ قولىنى تۇتۇپ ئۆزىگە تارتتى. «خۇداغا شۈكرى، كېسەلگە دورىمۇ تېپىلدى» دەپ ئويلىدى ھاشىر تەيجى.

ئون سەككىزىنچى باپ

ئۈچ ئاتلىقنىڭ جاسارىتى

قەھرىمانلارنىڭ جاراڭلىق سادالىرى
ئاڭلىنىۋاتقاندا، ھاپىز ناخشىسىنىڭ
نېمە كېرىكى بار؟
ئات جەڭگە چېپىپ كېتىۋاتقاندا، مەن
قانداق قىلىپ چىمەنلىكتە ياتالايمەن؟

— ئىبراھىم مۇنتەسەر①

1

ئۈرۈمچى تەرەپتىن ئۇرغۇن چېرىك كېلىۋاتقانلىقى راست ئىدى، تۆمۈر خەلپىلەرمۇ بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش پىلانىنى كېچىكتۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. ئەمدى ئۇلار «قانداق قىلىش كېرەك» دېگەن مەسىلە ئۈستىدە باش

---

① و — ئەسىردە ياشىغان پارس شائىرى.

قاتۇرۇپ ئولتۇراتتى.

— ھەممىدىن ئاۋال، بۇ كېلىۋاتقان چېرىكلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئېنىق ئۇقساق، ئوبدان بولۇر ئىدى، — دېدى تۆمۈر خەلىپە.

— مەن ئۇقۇپ كېلەي! — دېدى ئامانقۇل.

— ئۆزۈڭ يالغۇزلۇق قىلىسەن، ئاز دېگەندە ئۈچ كىشى بېرىڭلار.

شۇ گەپتىن كېيىن، ئامانقۇل ئەنسارى بىلەن يەنە بىر يىگىتنى تاللىۋالدى. قويۇق قاشلىرىنىڭ ئاستىدىكى بىر جۈپ كۆزى ئوتتەك چاقناپ تۇرىدىغان باشقا بىر يىگىت مەنمۇ بارسام دەپ قاتتىق يالۋۇرۇشقا باشلىدى، ئاخىرى، ئامانقۇل ھېلىقى يىگىتنىڭ ئورنىغا مۇشۇ يىگىتنى ئېلىپ، ئەڭ ياخشى ئاتلار بىلەن شۇ كۈنىلا يولغا چىقتى.

بۇ يىگىت «تۆمۈر خەلىپە يېغىلىقى»دىن 19 يىل كېيىن، يەنى 1931-يىلى قۇمۇل تاغلىرىدىن باشلىنىپ، پۈتۈن شىنجاڭ زېمىنىغا كېڭىيىش بىلەن شۇ چاغدىكى ئىستىبدات جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ مەشھۇر يولباشچىلىرىدىن خوجىنىياز ھاجىم ئىدى. ئۇ چاغلاردا، ئۇ ئەمدىلا يىگىرمە ئىككى ياشقا كىرگەن، تېخى «ھاجى» بولمىغان ۋە ئۆزىنىڭ يۇرتى تاراتۇ دېگەن تاغدا ئوۋچىلىق قىلىپ يۈرگەن بىر ياش مەرگەن ئىدى. دادىسى ئىمىننىياز بۇ ئوغلىنىڭ قورقۇمسىز، قەيسەر ۋە ئەمگەكچانلىقىدىن خوش بولسىمۇ، بەزى قىلىقلىرىدىن رەنجىپ قالاتتى. چۈنكى، ئۇ ئاسان گەپكە كىرمەيتتى. ھەدېسىلا قارا مىلتىقىنى ئېسىۋېلىپ، ئېگىز تاغ ۋە قويۇق قارىغايلىقلار ئىچىگە كىرىپ كېتەتتى-دە، غانجۇغا ۋە بۆكتۈرمىسى تۈلكە-بۆرە تېرىلىرى بىلەن توشمىغىچە ئۆيگە قايتمايتتى. شۇنداق چاغلاردا دادىسى كايىپ، «ئاچ-يالىڭاچ قېلىۋاتامسەن، سېنىڭدىن ئەندىشە قىلىپ، ئۆلەي دېدۇق» دەپ ۋاقىرىسا، «ھەركىم ئۆز رىزقىنى ئۆزى تېپىپ يېگەن ياخشى» دەيتتى خوجىنىياز. بىر كۈنى «خەپ

توختاپتۇر، مەن سېنى شەھەرگە ئاپىرىپ موللامغا تۇتۇپ بەرمىسەم» دەپ قاتتىق كايىدى بوۋاي. «ھە، سەن-زە، مېنى ئەمدى چەلپەكچى موللام قىلاي دەمسەن، ئۆلسەممۇ بارمايمەن» دېدى ئۇ.

بولۇپمۇ، ئۇلۇش يىل بولغان بىر ۋەقە بوۋايىنى قاتتىق رەنجىتتى: شامەخسۇتنىڭ ساناقچى بەگلىرى بىلەن كەلگەن ياساۋۇللارنىڭ بىرى ھۆزۈل دېگەن مالچى بوۋاينى كېلىدىن سىقىپ ئۇرۇۋاتقاندا، خوجىنىياز يۈگۈرۈپ كېلىپ، «ئۆزۈڭدىن ئاجىزنى شۇنچە ئانمى تاپقان بارمۇ؟» دەپ ھىلىقى ياساۋۇلنى بىرمۇشت بىلەن ئۇرۇۋېتىپ جىدەلنى سېتىۋالغان. ئىمىننىياز بەگلەرنىڭ ئاغزىنى مايلاپ يۈرۈپ، ئاران قۇتۇلغان ئىدى. شۇندىن بۇيان، دادىسى ئۇنىڭ بىلەن كەپلەشمەيتتى.

تۆمۈر خەلپىلەرنىڭ كۆشۈتە ئېغىزىدىكى غەلبىسى شامەخسۇتنى قانچە بىئارام قىلغان بولسا، خەلقنى شۇنچە روھلاندۇرۇپ، كەلگۈسىدىن ئۈمىدۋار قىلغان ۋە شۇندىن كېيىن، تەرەپ-تەرەپتىن كېلىپ، قوزغىلاڭچىلار سېپىگە قوشۇلىدىغانلار كۈنسايىن كۆپىيىشكە باشلىغان ئىدى. شۇ قاتاردا خوجىنىياز پالگانمۇ يىگىرمەدەك يىگىت بىلەن كېلىپ قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلغان ۋە ئوۋ قىلىپ يۈرگەن تاغلاردا ئامانقۇل بىلەن تونۇشۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن، قوزغىلاڭچىلار سېپىگە كىرىش بىلەنلا ئۇنى ئامانقۇل ئۆز قىسمىغا، يەنى چارلىغۇچىلار قىسمىغا قوشۇۋالغان ئىدى.

شۇنداق قىلىپ، ئامانقۇل ئۆز ھەمرالىرى بىلەن ئاتلىق ئەسكەرلەرگە خاس قىسقا مىلتىقلىرىنى تونلىرىنىڭ ئىچىگە تىقىۋېلىپ، ھېچكىمگە كۆرۈنمەي، كېچە-كۈندۈزلەپ يول ماڭدى. ئۈرۈمچىدىن كېلىدىغان يولنى يىراقتىن كۆزىتىپ، قۇمۇل شەھىرىنىڭ غەربىدىكى ئاستانە دېگەن يۇرتتىن ئۆتكەندە، قويۇق چاڭ-توزاڭنى كۆرۈپ قالدى-دە، يولغا بىرئاز يېقىنلىشىپ، ئاتلىرىنى قۇم بارخانلىرى ئارىسىدىكى قويۇق يۇلغۇنزارلىققا يوشۇرۇپ

قويۇپ، ئۆزلىرى ئەپلىك بىر جايدا دۈشمەننى كۈزىتىشكە باشلىدى. ئەگرى-بۈگرى ھارۋا يولىدا ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ مېڭىۋاتقان قوشۇن خۇددى ئۇۋۇ ئىستەپ كېتىۋاتقان يوغان بىر سۆرلۈك يىلانغا ئوخشاپ كېتەتتى. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئاتلىق بولۇپ، ئاتلىقلار ئارىسىدا ئىككىدىن خېچىر قوشقان ئۈچ بېيجىڭ مەپىسى بار ئىدى (ئېھتىمال، بۇ مەپىلەردە لەشكەر باشلىقلىرى بولسا كېرەك). ئۇلاردىن كېيىن، ھەر بىرىنى ئۈچ ئات سۆرىگەن بەش زەمبىرەك ئۆتتى، قويرۇق قىسمىدا ئۈچتىن ئات قوشۇلغان بىرنەچچە گۇدۇڭ ھارۋا كېلىۋاتاتتى. چېرىكلەرنىڭ بەزىلىرى ھارۋىلارنى ياقىلاپ ياياق ماڭاتتى، بەزىلىرى ھارۋىلاردا ئۈگدەپ ئولتۇراتتى.

ئامانقۇللار چېرىكلەرنى ساناپ ئولتۇرۇپ، بىرەرسىنى قانداق قىلىپ تىرىك قولغا چۈشۈرۈشنىڭ يولىنى ئويلاپ تۇرغاندا، ئەڭ ئاخىرقى ھارۋىنىڭ چاقى كوداڭغا چۈشۈپ كېتىپ ھارۋىنىڭ شوتىسى سۇنۇپ كەتتى. ھارۋىدىكىلەر مىلتىقلىرىنى ئۆز جايىغا قويۇپ، ھەممىسى يەرگە چۈشتى. ئۇلار جەمئىي بەش كىشى ئىدى. ۋاراڭ-چۇرۇڭ قىلغان ئاۋازلار بىلەن ئالدىدىكى ھارۋىلارمۇ توختىدى. بىر ئاتلىق چېرىك ھىلىقى شوتىسى سۇنغان ھارۋىنىڭ قېشىغا كېلىپ، بىر نىمىلەرنى دەپ ۋاقىراپ قويۇپ كېتىۋەردى. چېرىكلەر ئاتلارنى چىقىرىپ، ھارۋىنىڭ شوتىسى بىلەن ھەپىلىشىشكە باشلىدى. ئالدىنقى ھارۋىلار بىر دۆڭلۈكتىن ئۆتۈپ كۆزدىن غايىپ بولدى.

ئامانقۇللار دەرھال ئاتلىرىغا مىندى-دە، يولغۇنلۇق، قۇم بارخانلىرى ئارىسىدىن چىقىپ، تۇيدۇرماستىن ھارۋىغا يېقىنلاشتى ۋە ئون نەچچە قەدەم قالغاندا، بىردىنلا «كۆتەر قولۇڭنى!» دەپ مىلتىقلارنى شاراقلاتتى. باياتىن بېرى ھېچنىمىگە قارىماي، ھارۋىنىڭ شوتىسى بىلەن ھەپىلىشىپ تۇرغان چېرىكلەر چۆچۈپ كەتتى، بەزىلىرى دەرھال قولىنى كۆتەردى، بەزىلىرى يەرگە تىزلاندى،

«كۆتەر قىلىۋىنى، بولمىسا، ھەممىڭنى ئاتىمەن!» دەپ تەكرارلىدى ئامانقۇل. چىرىكلەر غال-غال تىترەيتتى. شۇئارىدا، ياش بىر چىرىك «ئاتماڭلار ئاغىنىلەر، مېنى ئاتماڭلار. مەنمۇ سىلەرگە ئوخشاش مۇسۇلمان بالىسى» دېدى ساپ غۇلجا ئۇيغۇرلىرى تەلەپپۇزىدا.

ئامانقۇللار بۇ چىرىكلەر ئارىسىدا ئۇيغۇرچە بىلىدىغان بىرسىنىڭ چىقىپ قالغانلىقىدىن خۇشال بولۇشتى.

— جېنىڭغا ئىچىڭ ئاغرىسا، ماۋۇلارنىڭ قولىنى باغلا! — دېدى ئامانقۇل.

ھېلىقى ياش چىرىك ھارۋىنىڭ ئاغامچا-تاسمىلىرى بىلەن ھەمرالىرىنىڭ قولىنى ئارقىسىغا قىلىپ باغلاشقا كىرىشتى. ئەنسارى ئاتتىن ئىرغىپ چۈشۈپ، باغلاقلىق چىرىكلەرنى بىر بىرىگە چاتتى ۋە شەپكىلىرىنى ئاغزىغا تىقىپ قويدى.

— ھە، ئۆزۈڭ نېمە ئادەمسەن؟ — دېدى ئامانقۇل ھېلىقى ياش چىرىككە.

— مەن ئىلىخونىڭ بايانداي دېگەن يېرىدىن، ئۆزۈم دىخان بالىسى. ئىلى جاڭجۈڭى ئۇرۇمچى جاڭجۈڭى بىلەن سوقۇش باشلىغاندا، ئەسكەرلىككە ئېلىنغان. بۇلار ماڭا ھارۋىسىنى ھەيدىتىپ كېتىۋاتىدۇ.

— بۇ چىرىكلەرنىڭ سانىنى، قورال-ياراقلىرىنى، باشلىقلىرىنى بىلەمسەن؟

— بىلىمەن، بەش قولدەك بىلىمەن.

ئامانقۇل ئەمدى ئارتۇق گەپ سوراپ تۇرۇشنىڭ ۋاقتى ئەمەسلىكىنى ئېسىگە ئېلىپ، «راست بىلەمسەن» دەپ گەپىنى ئۈزمەكچى بولدى.

— راست بىلىمەن. بەش ئايدىن بېرى، شۇلارنىڭ ئارىسىدا تۇرسام، نېمىشقا بىلمەيمەن؟ يالغان ئېيتسام، ئۆز ئۆۋالىم ئۆزۈمگە.

— ئۇنداق بولسا، سېنى باشلىقلىرىمىزنىڭ ئالدىغا ئاپىرىمىز. قالغان گەپنى شۇ يەردە قىلايلى.

— رەھمەت سىلەرگە ئاغىنىلەر.

— ھارۋىدا نىمە بار؟

— تۆت ساندۇق ئوق بار.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئامانقۇللار ھارۋىدىكى ئوقلار بىلەن چېرىكلەرنىڭ مىلتىقلىرىنى ئاتلارغا ئارتتى ۋە ھېلىقى ياش چېرىكنى بىر ئاتقا مىندۈرۈپ، تاغ تەرەپكە راۋان بولدى. قالغان چېرىكلەر شۇ پېتى قالدى.

يولدا كېتىۋېتىپ، خوجىنىياز پالۋان ھېلىقى ياش چېرىكنىڭ ئېتىنى سورىدى.

— ئېتىم ئابدۇللا، ئۆزۈم تارانچى.

— ئۇنداق بولسا، سېنى ئابدۇل تاران دىسەك بولىدىكەن، — دىدى خوجىنىياز، ھەممىسى كۈلۈشۈپ كەتتى.

شۇندىن باشلاپ، ئۇنىڭ ئېتى ئابدۇل تاران بولۇپ قالدى.

ئامانقۇل يول بويى ئابدۇل تاراندىن بۇ چېرىكلەرنىڭ ئەھۋالىنى سوراپ ماڭدى. ئابدۇل تاران بىلگەنلىرىنىڭ ھەممىسىنى سۆزلەپ بەردى.

2

ئۇلار قانداق تېز كەلگەن بولسا، يەنە شۇنداق تېزلىك بىلەن بىرنەچچە مەنزىل يول ماڭدى. بىر كۈنى تاڭ سۈزۈلگەندە، قوراينىڭ جەنۇبىدىكى تۆرۈك غولىنىڭ ئىچىدە، ئالدى تەرەپتىن ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان بىر ئادەمنى كۆرۈپ قالدى. ئامانقۇللار «بۇنچە ئەتىگەن شەھەر تەرەپكە ئات چاپتۇرۇپ ماڭغان كىم ئىكەن؟» دەپ تۇرغاندا، ھېلىقى ئاتلىق ئۇلارنى

كۆرۈپ قېلىپ، دەرھال يولىنى ئۆزگەرتتى. ئامانقۇل گۇمانلىنىپ، خوجىنىياز پالگان بىلەن ئۇنى قوغلىدى. ئۇ، قېچىپ كېتىۋېتىپ، ھەدەپ ئوق چىقىراتتى. خوجىنىياز پالگان ئۇنى ئاتماقچى بولغاندا، ئامانقۇل: «ئاتما، تىرىك تۇتۇش كېرەك!» دېدى. خوجىنىياز پالگان «ئۇنداق بولسا، مۇنداق قىلايلى!» دېدى-دە، ئىككى يۈز قەدەمچە ئالدىدا چېپىپ كېتىۋاتقان ئاتنىڭ بىر پۇتىنى ئۈزۈۋەتتى. ئات مۇدۇرۇلۇپ بېرىپ يىقىلدى. ئاتلىق ئات ئاستىدا قالدى، قولىدىكى مىلتىغىمۇ بىر چەتكە يىقىراپ چۈشتى.

خوجىنىياز پالگان ئۇنى ئات ئاستىدىن سۆرەپ چىققاندا، بۇ ئادەم ئامانقۇلغا تونۇشتەك كۆرۈندى. باش-كۆزلىرى يېرىلغان، ئۈستىگە ئەسكى چاپان كىيىۋالغان ياقۇپ ياساۋۇل غال-غال تىترەپ تۇراتتى. ئامانقۇل بىرنەچچە ئاي بۇرۇن نېرىسىنكىردا بولغان ئەھۋاللارنى دەرھال ئېسىگە ئالدى-دە، ئاچچىغىغا پايلىماي، ئۇنى بىر-ئىككى كاچات سېلىۋېتىپ:

— ھەي خوتۇنتالاق، بۇ يەردە نېمە قىلىپ يۈرىسەن؟ — دەپ گېلىدىن سىقتى.

— بىر قوشۇق قېنىمنى تىلەيمەن، — دەپ يىغلاشقا باشلىدى ياقۇپ ياساۋۇل.

— ھە، ئېيتە! بۇ يەردە نېمە قىلىپ يۈرىسەن؟

ياقۇپ ياساۋۇل تىترەپ تۇرۇپ ئەھۋالنى ئېيىتتى. ئۇ، ھاشىر تەيجىنىڭ بۇيرۇغى بويىچە، ھەر ھەپتىنىڭ پەيشەنبە كېچىسى ھوكەر يۇلتۇز ئۆرلىگەندە، مۇشۇ غولنىڭ يۇقۇرىسىدىكى بىر كۆك قورام تاشنىڭ يېنىغا ئۆلگۈرۈپ كېلىدىكەن، ئۇ يەردە نىياز دورغىنىڭ ئوغلى خامۇش ئۇنىڭغا بىر پارچە خەت تاپشۇرىدىكەن، بۈگۈن كېچە خامۇش نېمىشقىدۇ كېچىكىپ كەپتۇ. ياقۇپ ياساۋۇل ئۇنى ساقلاپ تۇرۇپ، خەتنى ئالغاندىن كېيىن ماڭغان ئىكەن.

— خەت قېنى؟

ياقۇپ ياساۋۇل قويندىن تېرە خالتىنى چىقىرىپ ئامانقۇلغا ئۇزاتتى. خالتىنىڭ ئىچىدىن تۆت پۈكلەنگەن خوتەن-قەغىزى چىقتى. ئۇنىڭغا قومۇش قەلەم بىلەن نۇرغۇن گەپلەر يېزىلغان ئىدى. ئامانقۇل خەت بىلمەيتتى. خوجىنىياز پالگانغا قارىدى، ئۇمۇ بېشىنى چايقىدى.

ـــ خەير، بۇ خەتنى خەلپەمنىڭ ئۆزى ئوقۇسۇن، ـــ دېدى ئامانقۇل. ئاندىن ياقۇپ ياساۋۇلنىڭ پوتىسىنى يەشتۈرۈپ قولىنى باغلىدى.

بايىقى پۈتى سۇنغان ئات خاقىراپ ياتاتتى.

ـــ بۇ جانگەر قىينىلىپ كەتتى، ـــ دېدى خوجىنىياز پالگان.

ـــ ئەمدى ئىلاج يوق، بوغۇزلىۋېتەيلى، ـــ دېدى ئامانقۇل، سويۇپ ئالىدىغان كىشى چىقىپ قالارمىكىن دېگەن ئوي بىلەن ئەتراپقا قاراپ. ھېچكىم كۆرۈنمەيتتى. ئاڭغىچە، ئەنسارى بىلەن ئابدۇل تارانچۇ يېتىپ كەلدى.

ئۇلار ياقۇپ ياساۋۇلنى قولىدىن سۆرىتىپ يولغا راۋان بولدى. تۆرۈك كەنتىنىڭ چېتىگە كەلگەندە، بىرىنچى ئۇچرىغان كىشىگە ھېلىقى بوغۇزلانغان ئاتنى سويۇۋېلىشنى تاپشۇردى.

ئامانقۇللار تۆمۈر خەلپىنىڭ ئالدىنقى سەپتىكى قارارگاھىغا يېتىپ كەلگىچە، ياقۇپ ياساۋۇلنى تونۇيدىغان ئونلارچە كىشى ئامانقۇللارنىڭ قورۇغداپ تۇرۇشىغا قارىماي، تاش-داڭگال ئېتىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈپ قويۇشقا ئاز قالدى ۋە ياقۇپ ياساۋۇلنىڭ قولغا چۈشكەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر بىردەمدە ھەممىگە تارقىلىپ كەتتى.

ئامانقۇل قارارگاھ ئالدىدا ئاتتىن چۈشۈۋېتىپ، ئەنسارىغا «چاققان بول ئۇكام، خامۇش ماڭقىنى نەدىن بولسا تېپىپ، پۇت-قولىنى يەرگە تەككۈزمەي ھەيدەپ كەل» دېدى.

قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى ئامانقۇللارنىڭ بۇ قېتىمقى چارلاشتا

ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىرى ۋە ئابدۇل تاراندىن يول بويى ئاڭلىغانلىرى توغرىسىدا بەرگەن مەلۇماتلىرىنى ئاڭلاپ ئۆتكەندىن كېيىن، ئابدۇل تارانى ئەپكىرىپ، يەنە بىرمۇنچە گەپلەرنى سورىدى. مەلۇم بولدىكى، ئىلى جاڭجۈنى سۇڭ جۈنشەننى قوللاپ، ئۈرۈمچى جاڭجۈنىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتەرگەندە، ئىلىدىكى ھېكىم بەگ غوجا قوزغىلاڭغا ئاۋاز قوشۇپ، ئۆز تەۋەسىدىن بىرەر يۈز يىگىتنى ئىلى جاڭجۈنىنىڭ خىزمىتىگە ئەۋەتكەن ئىكەن. ئابدۇل تارانمۇ شۇ قاتاردا ھەربىي سەپكە كىرىدىكەن ۋە شىخوغا كەلگىچە ئۈرۈمچى چېرىكلىرى بىلەن سوقۇشىدىكەن، شىخو ئۇرۇشىدا، ئىلى جاڭجۈنىنىڭ لەشكەر باشلىقلىرىدىن بولغان چيەن دارىن قوزغىلاڭچىلاردىن يۈز ئۆرۈپ، ئۈرۈمچى جاڭجۈنى يۈەن داخۇا تەرەپكە ئۆتۈۋالىدىكەن. ئابدۇل تاران بىلەن بىرقىسىم ئۇيغۇر يىگىتلىرى چيەن دارىننىڭ پولكىدا ئىكەن. چيەن دارىن ئۇلارغا ئىشەنمەي، ھەممىسىنى قورالسىزلاندۇرۇپ، ئات-هارۋا ئىشلىرىغا قويۇپتۇ. بۇ يىگىتلەرنىڭ پۇرسەت تاپالىغانلىرى قېچىپ قۇتۇلۇپتۇ. ھازىر يۈەن داخۇانىڭ ئورنىغا ياڭ زىڭشىڭ ئولتۇرۇپتۇ. چيەن دارىن ياڭ زىڭشىڭ بىلەنمۇ ئەپ ئەمەسكەن. شۇڭا، شىنجاڭدا تۇرالماي، يۈەن داخۇا بىلەن ئىچكىرىگە كەتمەكچى بولۇپ، ئۆز تەۋەسىدىكى چېرىكلەرنى باشلاپ يولغا چىقىپتۇ①. يۈەن داخۇا بىلەن چيەن دارىننىڭ ھەر ئىككىسى خان

---

① 1912 - يىلى ئاپرېلنىڭ ئاخىرلىرى ئىلى ۋاقىتلىق ئىنقىلاۋىي ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى خان لەشكەرلىرىنى ماناس دەرياسى بويىغا قىستاپ كەلگەندە، مانجۇ خانلىقىنىڭ سادىق مالىيى يۈەن داخۇا «شىنخەي ئىنقىلاۋى» نىڭ مېۋىسى بولغان «جۇمھۇرىيەت» نى ئېتىراپ قىلىپ، ئىلى تەرەپ بىلەن سۈلھى تۈزۈشكە مەجبۇر بولدى ۋە ئىككى تەرەپ ۋەكىللىرى چۆچەك شەھرىدە سۆھبەت باشلىدى. شىنجاڭدا خانلىق ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىشتىن ئۈمىدىنى ئۈزگەن يۈەن داخۇا دەرھال ئۆز ئورنىغا قەشقەر دوتيى (ۋالىيسى) يۈەن خۇڭيۈنى شىنجاڭنىڭ باش ۋالىيلىقىغا كۆرسەتتى. بىراق، شۇ يىلى 7 - ماي كۈنى، قەشقەردىكى «گېلاۋخۇيچىلار» يۈەن خۇڭيۈنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن، يۈەن شىكەي باشچىلىقىدىكى بېيجىڭ ھۆكۈمىتى ئۈرۈمچى دوتيى (ۋالىيسى) ياڭ زىڭشىنى شىنجاڭ-

تەرەپدارى ۋە شامەخسۇتنىڭ كونا دوستى بولغاچقا، قومۇلدا ۋاڭلىققا قارشى قوزغىلاڭ كۆتەرگەنلەرگە ناھايىتى ئۆچ ئىكەن. ئۇلار قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇپ بولۇپ، ئاندىن ئىچكىرىگە كەتكىدەك. بۇ قېتىم ئۇلار بىلەن كەلگەن چېرىكلەر جەمى بەش يۈز كىشى بولۇپ، ئۇلاردا بەش زەمبىرەك ۋە نۇرغۇن ئوق-دورا بار ئىكەن. مىلتىقلىرىنىڭ ھەممىسى پەرەڭ مىلتىق ئىكەن.

— چيەن دارىن دېگەن قانداق نېمە؟ — دەپ سورىدى خوجىنىياز پالگان.

— جۇدى پوڭزەككە ئوخشاش دوپ-دوغىلاق، قارا چوقۇر، يىلاندەك ئاچچىغى يامان، يېشى قىرىقلاردىن ئاشقان ئادەم، — دەپ جاۋاپ بەردى ئابدۇل تاران.

— ئۆزى جەڭگە كىرەمدۇ؟

— بۇ چېرىكلەرنىڭ يوسۇنىدا، باشلىقلىرى جەڭگە كىرمەيدۇ، سەپنىڭ ئارقىسىدا تۇرۇپ، قاچقانلارنى ئاتىدۇ.

تۆمۈر خەلپە ئابدۇل تاراننىڭ سەمىملىكىدىن رازى بولۇپ مۇنداق دېدى:

— ئوبدان يىگىت ئىكەنسەن، ئۇستىۋېشىڭنى يۆتكەپ، بىر-نەچچە كۈن ئارام ئال. ئاندىن، ياخشى بىر ئات بىلەن يولغا سېلىپ قويايلى، ئەلىغا بېرىپ ئاتا-ئاناڭنى تېپىۋال.

ئەنسارى ئابدۇل تاراننى ئۆيدىن ئەپچىقىپ كەتكەندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ياقۇپ ياساۋۇلنىڭ قوينىدىن تېپىلغان ھىلىقى خەتنى ئوقۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ چىرايىدا بارغانسېرى ھەيرانلىق ئالامەتلىرى كۆچىيىپ «بۇ نېمە گەپ؟» دېدى-دە، خەتنى يېنىشلاپ ئۈنلۈك ئوقۇدى. ھەممەيلەن چۆچۈپ كەتتى.

نىڭ باش ۋالىيسىغا تەيىنلەندى. شۇنىڭدىن كېيىن، يەن داخۇا ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىدىن يۈز ئۆرۈگەن چيەن گۇاڭخەن (چيەن دارىن) نىڭ ھىمايىسىدە، قومۇل ئارقىلىق ئىچكىرىگە قايتماقچى بولۇپ، يولغا چىققان ئىدى.

بۇ خەتتە قوزغىلاڭچىلارنىڭ بىر قىسىم ئەھۋالىدىن تاشقىرى، يېقىندا تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا قورال-ياراق ئەۋەتكەنلىكى، ھەتتا ئامانقۇل، خوجىنىياز پالگان ۋە ئەنسارىلارنىڭ ئۇرۇمچىدىن كېلىۋاتقان چېرىكلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقۇش ئۈچۈن ماڭغانلىقىمۇ يېزىلغان ۋە ئاخىرىغا «سېغىزخان» دەپ ئىمزا قويۇلغان ئىدى.

— خامۇش ماڭقا، خەت يېزىشنى بىلەمدۇ؟ — دەپ سورىدى تۆمۈر خەلپە.

— ۋاي تاڭەي، بىز بىر يۇرتتا تۇرۇپ، ئۇنىڭ مەكتەپتە ئوقۇغىنىنى زادىلا ئاڭلاپ باقمىغان، — دېدى ئامانقۇل.

— خامۇش ماڭقا خەت بىلگەندىمۇ مۇنچىلىك چىرايلىق يازالىشى ناتايىن. قاراڭلار، بۇ خېلى ئۇزاق زامان ئۇستاز كۆرگەن ئادەمنىڭ قەلىمىدەك قىلىدۇ. بۇنى كىم يازغاندۇ؟ — دېدى تۆمۈر خەلپە.

— ياقۇپ ياساۋۇلدىن گەپ سوراپ باقمايمىزمۇ؟ — دېدى ئېلى پالگان.

ئامانقۇل باش-كۆزى يېرىق ياقۇپ ياساۋۇلنى سۆرەپ كىردى. خېلى ئۇزۇن سوراق قىلىشتى. بىراق، ئۇ بايا ئامانقۇللارغا ئېيتىپ بەرگەن گەپلەردىن بۆلەك، ھېچقانداق يېڭىلىق ئېيتىپ بېرەلمىدى.

— ئەمدى بۇ مۇرتەتنى قانداق قىلساق بولار؟ — دېدى ئېلى پالگان، ئۆي خالى قالغاندا.

— ئۇنىڭ جاجىسى بىرتال ئوق، — دېدى قارا بوسۇق قولىغا مىلتىقنى ئېلىپ.

— توختا ئۇكام، ھازىرچە سولاپ قويايلى، ھېلىقى «سېغىزخان»نى تۇتقاندىن كېيىن، نېمە قىلساق قىلارمىز، — دېدى تۆمۈر خەلپە.

— سېغىزخان ساي بېشىدا. قوينىڭ قېشىنى ئاي بېشىدا دەپ، ئاي بېشىنى ساقلايمىزمۇ؟ سەنزە، تۆمۈر ئاكا، بەكمۇ

ئېغىر ئادەم جۇمۇ!

— سەۋرى قىلساڭ، غورىدىن ھالۋا پىشۇر، دېگەن گەپ بار ئەمەسمۇ، — دەپ كۈلدى تۆمۈر خەلپە.

— بۇ «سېغىزخان» دېگەن كىمكىن-ھە؟ خەپ توختاپتۇر، ئاسماندا بولساڭ تاپىنىڭدىن، يەردە بولساڭ كوكۇلىڭدىن تارتىپ چىقمايدىغان بولسام! — دېدى قارا بوسۇق غەزەپ بىلەن.

— «سېغىزخان» نىڭ ئۇۋىسىنى خامۇش ماڭقا بىلىدۇ. ئاۋال شۇنى تېپىش كېرەك، — دېدى تۆمۈر خەلپە.

Altunoq

ئون توققۇزىنچى باپ

«ئەرۋاھ»

بۇ — ئويۇن ئەمەس، بۇ — تۇرمۇش.
تۇرمۇشتا تاماشاچىلار بولمايدۇ.

— يۇلىئۇس فۇچىك

1

خامۇش غايىپ بولۇپ كەتكەندەك، شۇ كۈنى كەچكىچە ھېچيەردىن تېپىلمىدى. ئۇ بېقىپ يۈرگەن قويلارمۇ، بىر جىرانىڭ ئىچىدە قالغان ئىدى. بۇ ئىشقا ھەممىدىن ئامانقۇل بىلەن خوجەنىياز پالگان ئىچ-ئىچىدىن تىت-تىت بولۇپ، كېچىچە تۈزۈكرەك ئۇخلىماي چىقتى.

ئەتىسى يەنە بىرمۇنچە كىشىلەر خامۇشنى ئىزلەپ، تەرەپ-تەرەپكە كېتىشتى. شۇ ئارىدا كىمدۇر بىرى ئۇنىڭ ئۆلۈكى تېپىلغانلىقىنى خەۋەر قىلدى.

خامۇش جىلغىنىڭ ئۇ قېتىدىكى بىر ئۆڭكۈردە دۈم ياتاتتى، سول تاغىنىڭ ئاستىدىن ئىڭىكى يەرگە پىچاق ئۇرۇلغان ئىدى.

تۈنۈگۈن، ياقۇپ ياساۋۇلنىڭ قولغا چۈشكەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر قانداق تېز تارالغان بولسا، خامۇشنىڭ ئۆلۈمى توغرىسىدىكى گەپمۇ بىر دەمدە ھەممىگە يېيىلىپ كەتتى.

— بۇنى كىم ئۆلتۈرگەندۇ؟ — دېدى خوجنىياز پالگان ئۆلۈككە قاراپ.

— بۇ چوقۇم ھېلىقى «سېغىزخان» نىڭ ئىشى، — دېدى ئامانقۇل، خۇددى «سېغىزخان»نى تاپماقچى بولغاندەك ئادەملەر ئارىسىغا كۆز يۈگۈرتۈپ.

— مانا ئەمدى «سېغىزخان» نىڭ ئۇۋىسىغا بارىدىغان يولمۇ ئۈزۈلدى، — دېدى تۆمۈر خەلپە ئاچچىق بىلەن. ئامانقۇل بىلەن خوجنىياز پالگانلار ياقۇپ ياساۋۇلنى داۋراڭ بىلەن ئەپكىلىپ خاتا قىلغانلىقىنى چۈشەنگەندەك يەرگە قاراپ جىم تۇرۇشتى.

— بولار ئىش بولدى، ئەمدى ۋاقتىدا كۆمۈۋېتىڭلار، پۇراپ كەتمىگەي يەنە — دېدى تۆمۈر خەلپە ئاتقا مىنىۋېتىپ.

— ئايەت ئوقۇپ قويمامدىلا، — دېدى ئامانقۇل، بىر چەتتە تۇرغان ئاخۇن قارىغا قاراپ.

— يوقسۇ، يوقسۇ، مۇنداقلارغا ئايەت ئوقۇش ھارام، — دېدى ئاخۇن قارى قىزىرىپ كېتىپ.

بىر نەچچەيلەن ئازگالغا توپا تاشلاۋاتقاندا، ئايقىز ئامانقۇلغا «باياغى ئەخمەت كۆرۈك ئېسىڭىزدە بارمۇ؟» دېدى.

— بار، بار! بۇ خامۇش ماڭقىمۇ كەلگەن كۈنىلا ئەمەت كۆرۈككە ئوخشاش ھاڭغا موللاق ئېتىپ، قاغا-قۇزغۇنلارغا يەم بولسا ئوبدان بولاتتى. تۆمۈر ئاكامۇ ئەمدى بىلىپ قالغاندۇ، — دېدى ئامانقۇل ئايقىزغا قاراپ.

شۇ كېچىسى يەنە بىر ۋەقە يۈز بەردى:

تۈنۈگۈن ياقۇپ ياساۋۇل قارارگاھتا بىر كېچە باغلاقلىق

تۇرغاندىن كېيىن، بۈگۈن ئامانقۇل ئۇنى مەلىگە ئەپكىلىپ بىر ئۆيگە سولاپ قويغان ئىدى. بۇ ئۆي مەسچىت تېمىغا تۇتاش قىلىپ سېلىنغان مۇستەھەپخانىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئىشىكى خېلىلا كونىراپ كەتكەن بولغاچقا، ئامانقۇل ئۇنىڭ پۇت-قولىنى يەنە باغلاپ تاشلىدى. كېچىسى كۆزەتچى قويۇش لازىملىقىنى ئويلاپ، ئىككى يىگىتنىمۇ بىللە ئېلىپ كەلگەن ئىدى. بىراق، ھۆسنارىخان بىلەن ئايقىز «چېرىكلەر كېلەي دەۋاتقاندا، يىگىتلەرگە مەلىدە نىمە بار، پۇت-قولى باغلاقلىق بىر ئىتنى بىز ساقلىيالمايمىزمۇ» دەپ ئۇلارنى قايتۇرۇۋەتتى.

بۇ كۈنلەردە رەۋىخان موماينىڭ تاۋى يوق بولۇپ قالغان ئىدى. سەپەر قۇل قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ يېمەك-ئىچمەك ۋە باشقا تەمىنات ئىشلىرى بىلەن بەنت بولۇپ، كۆپىنچە تاغ-قىرلاردا تۈنەپ قالاتتى. ئامانقۇل ھەپتە-ھەپتىلەپ ئۆيگە قايتمايتتى. پەقەت بەزى كۈنلىرى ۋاقىت تاپالىسا، ئۆينى يوقلاپ كېلەتتى-دە، بىردەم ئولتۇرۇپ يەنە ئېتىنى چاپتۇرۇپ كېتەتتى. شۇڭا، ھۆسنارىخان ئايقىزغا ھەمرا بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆيىدە قونۇپ يۈرەتتى.

ئامانقۇل ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخاننىڭ بايىقى گېپىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، «ئەمىسە ئۆزۈڭلار بىر نىمە قىلىڭلار» دەپ كېتىپ قالدى. ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخان مەسچىت ھوجرىسىدا يېتىپ قوپىدىغان شەرۇللا بوۋاينىڭ قېشىغا كىرىپ مەسلىھەتلەشتى. ئاخىرى، باشقىلارنى ئاۋارە قىلماي، پەقەت شەرۇللا بوۋاينىڭ ئون ئىككى ياشلىق نەۋرىسى گالىنى چاقىرىپ كېلىپ، بۈگۈن كېچە نۆۋەت بىلەن كۆزەتچىلىك قىلىدىغان بولۇشتى.

شۇنداق قىلىپ، ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخان مىلتىقلىرىنى مۈرىلىرىگە ئېسىپ، تۈن نىسپىدىن ئاشقىچە كۆزەتچىلىك قىلدى. «قارا يىلپىز» رەۋىخان مومىنىڭ بوسۇغىسىدىن دالجىماي ئۆيىنى ساقلاپ ياتتى (رەۋىخان مومايلارنىڭ ئۆيى مەسچىتكە يېقىنلا

يەردە ئىدى). ئۆۋەت شەرۇللا بوۋايغا كەلگەندە، گالى بوۋىسىنىڭ نەيزىسىنى ئېلىپ، ئىككى سەكرەپلا ھېلىقى ئۆينىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە خۇددى ئەسكەردەك، نەيزىسىنى تىك تۇتۇپ، ئىشىك تۈۋىدە قېتىپ تۇردى. شەرۇللا بوۋاي نەۋرىسىگە زوقلىنىپ بىردەم قاراپ تۇرغاچ، «بېرى كەل بالام، كۆزەتچىلىكنى ئولتۇرۇپ قىلساقمۇ بولىدۇ» دەپ، تام تۈۋىدىكى سۇپىغا ئولتۇردى ۋە نەۋرىسىنى ئۇخلاپ قالمىسۇن دېگەن خىيال بىلەن ئۇنىڭغا چۆچەك ئېيتىپ بېرىشكە باشلىدى. بالا «ھە... ھە...» دەپ ئولتۇرۇپ، بىر چاغدا ئۇخلاپ قالدى. شەرۇللا بوۋاي كىگىز قالپىقىنى ئۇنىڭ بېشىغا قويۇپ بەردى. چۈنكى ئۇ، «بۈگۈن كېچە كۆزەت قىلىمىز» دېگەن گەپنى ئاڭلىغاندىن بۇيان، نەۋرىسىنىڭ زادى ئۇخلىيالمىغانلىقىنى بىلەتتى.

تەبىئەتمۇ خۇددى ئۇيقۇغا كەتكەندەك، پۈتۈن ئەتراپ جىمجىت ئىدى. پەقەت يىراقتا ئېقىۋاتقان تاغ سۈيىنىڭ كۆڭۈللەرگە ئارام بېغىشلىغۇچى مۇزىكىدەك يېقىملىق شاقىراشلىرىلا ئاڭلىنىپ تۇراتتى. شالاڭ بۇلۇتلار ئارىسىدا ئېرىنچەكلىك بىلەن ئۈزۈپ يۈرگەن تولۇن ئاي ھەممە ئەتراپنى كۈندۈزدىكىدەك يورۇتۇۋەتكەن ئىدى.

شەرۇللا بوۋاي ئۆز ئېتىقادى بويىچە، جىن-ئالۋاستىلارنىڭ زىيانداشلىقىدىن ساقلايدۇ، دەپ ئىشەنگەن «ئايەتەلكۇرسى» دېگەن ئايەتنى تەكرار-تەكرار ئوقۇپ بىردەم مېڭىپ يۈرگەندىن كېيىن، سۇپىغا ئولتۇرۇپ، نەيزىگە تايالدى. ئاستا-ئاستا ئۇنىمۇ ئۈگدەك بېسىشقا باشلىدى. شۇ ئارىدا كۆزىگە بىرنەمە كۆرۈنگەندەك بولدى: بېشىدىن تاپىنىغىچە ئاققا ئورالغان ئىگىز بىر گەۋدە بوۋايغا يېقىنلاشماقتا ئىدى. بوۋاي بۇنى «ئەرۋاھ» دەپ ئويلاپ، كۆزىنى مەھكەم يۇمۇۋالدى. شۇ ھامان كۈچلۈك بىر قول بوۋاينىڭ گېلىنى سىقتى. ئارقىدىنلا قاتتىق بىر نەرسە بېشىغا تەگدى. بوۋاي ھوشسىزلىنىپ سۇپىغا يىقىلدى. «ئەرۋاھ» ئىشىكنى ئەپچىللىك بىلەن قومۇرۇپ تاشلاپ، ئۆيگە كىرىپ كەتتى. ئارقىدىنلا ياقۇپ

ياساۋۇلنىڭ جان تالىشىپ خىقىراۋاتقان ئاۋازى ئاڭلاندى. «ئەرۋاھ» ئۆيدىن ئىتتىك چىقىۋېتىپ، تامغا يۆلەكلىك تۇرغان ئىشىككە پۈتلىشىپ كەتتى. ئىشىك يىقىلىپ، «تاق» قىلغان ئاۋاز ئاڭلىنىش بىلەن تەڭ «قارا يىلپىز» قاۋاپ تاشلىدى. باشقا ھويلىلاردىكى ئىتلارمۇ قاۋاشقا باشلىدى. ھېلىقى «ئەرۋاھ» مەسچىتنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ كۆزدىن غايىپ بولدى.

كىيىم-كېچىگى بىلەنلا ياتقان ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخان چۆچۈپ ئويغاندى-دە، مىلتىقلىرىنى ئېلىپ مەسچىتكە يۈگۈردى.

ياقۇپ ياساۋۇل بوغۇزلاپ تاشلانغان ئىدى. ئايقىز ئاسمانغا قارىتىپ، ئارقا-ئارقىدىن ئىككى پاي مىلتىق ئاتتى. ئۆي-ئۆيدىن يۈگۈرۈشۈپ چىققان ئادەملەرنىڭ ۋاڭ-چۇڭلىرى بىلەن مەلە ئىچىنى ئەنسىزچىلىك قاپلاپ كەتتى.

2

Altunoq

ئامانقۇل ئۆزىنىڭ ئۆيىدە باش-كۆزى تېڭىلغان شەرۇللا بوۋىغا ئۇسسۇزلۇق ئىچكۈزۈۋاتقاندا، ياش ئىمام ئاخۇن قارى بامدات نامىزىدىن يانغان جامائەتنى باشلاپ، ئەھۋال سوراپ كىردى.

— توۋا دەيدىغان ئىش! ۋاللاھۇ ئەلەم، بۇمۇ ئاخىر زاماننىڭ ئالامەتلىرىدىن بولسا كېرەك، — دېدى ئاخۇن قارى تۆردە ئولتۇرۇپ.

«توۋا، توۋا» دەپ ياقىسىنى تۇتۇشتى ياشىنىپ قالغان كىشىلەرنىڭ بەزىلىرى.

— ئىمام ئاخۇنۇم، — دېدى ئامانقۇل ئاخۇن قارىغا قاراپ، — ئۆزلىرى ئوقۇغان كىتابلاردا ئاخىر زامان بولغاندا، «ئەرۋاھ» لار قولىغا تىغ ئېلىپ ئادەم ئۆلتۈرىدىغان ئىشلار بولىدۇ، دەپ يېزىلغانمۇ؟

— ۋاللاھۇئەلەم، مۇقەددەس كىتابلاردا بۇ خۇسۇستا ئۇچۇر

بېرىلمىگەن بولسا كېرەك، — دېدى ئىمام كىچىككىنە سەللىسىنى تۈزىتىپ تۇرۇپ.

— ئۇنداق بولسا، شەرۇللا بوۋاينىڭ بېشىنى يېرىپ، ياقۇپ ياساۋۇلنى بوغۇزلىۋەتكەن «ئەرۋاھ» بىزگە ئوخشاش تىرىك ئادەممۇ نېمە؟ — دېدى ئامانقۇل ئىمامغا تىكىلىپ قاراپ.

ياش ئىمام بىرئاز ئوڭايسىزلانغاندەك يەرگە قارىۋالدى، ئاندىن:

— ئاللا تائالانىڭ ھېكمەتلىرى كۆپ. بىز بەندىلەر بۇ ھېكمەتلەرنىڭ سىرىنى بىلىپ كېتىشكە ئاجىزمىز، — دېدى.

— ئاللانىڭ ھېكمەت سىرلىرىنى بىلەلمىگەن بىلەن بەندىنىڭ سىرىنى بەندە بىلەلەيدۇ، — دېدى ئامانقۇل يەنە ئىمامغا تىكىلىپ قاراپ.

نۇرۇل بوۋاي ئامانقۇلنىڭ گېپىنى قۇۋۋەتلەپ مۇنداق دېدى:

— بىگىز قاپتا ياتماس، ئۆلۈك تاغاردا دەپ، بۇ ئىشنىڭ سىرىمۇ ئېچىلىپ قالار.

ياش ئىمام «ئىنشائاللا شۇنداق بولۇر» دەپ دۇئا ياندۇرۇپ ئورنىدىن قوپتى.

توپ-زەمبىرەك ۋە ئەڭ يېڭى مىلتىقلار بىلەن قوراللانغان ئۈرۈمچى چېرىكلىرىنىڭ يەرلىك چېرىكلەر بىلەن بىرلىكتە قوزغايدىغان يېڭى ھۇجۇمىغا قانداق تاقابىل تۇرۇش مەسىلىسىدە باش قاتۇرۇپ تۇرغاندا، ئارقا-ئارقىدىن يۈز بەرگەن بۇ سىرلىق ۋەقەلەر قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنى بىرئاز گاڭگىرىتىپ قويدى، ھەتتا ھەمرالىرىنىڭ نەزىرىدە «ناھايىتى ئېغىر ئادەم» ھېسابلانغان تۆمۈر خەلىپىنىڭمۇ خىيالى چېچىلىپ، كۆڭلى پەرىشان بولۇشقا باشلىغان ئىدى. ئۇ شەرۇللا بوۋاينى يوقلاپ كېلىپ، بىردەم مۆڭداشقاندىن كېيىن، خىيالغا چۆمدى: ھېلىقى «سېغىزخان» نى تۇتالمايۋاتساق، يەنە بىر «ئەرۋاھ» نىڭ پەيدا بولغىنىنى قارا،

ئەمدى بۇ «ئەرۋاھ» كىم بولغىيدى؟ ئەجەپ ياقۇپ ياساۋۇل قولغا چۈشكەن كۈنىنىڭ ئۆزىدىلا خامۇش ماڭقا غايىپ بولدۇ ۋە شۇ كېچىسى ئۆلتۈرۈلدۇ؟ خۇددى بىرسى ماراپ تۇرغاندەك، شەرۇللا بوۋاي كۆزەتچىلىك قىلغان گەزدە، «ئەرۋاھ» پەيدا بولۇپ، ياقۇپ ياساۋۇلنىمۇ ئۆلتۈردۇ. بۇ «ئەرۋاھ» بىلەن «سېغىزخان» ئىككىسى بىر ئادەم ئەمەسمىدۇ؟ ھە، ھە، شۇنداق، بۇ ئىككىسى بىر ئادەم. دېمەك، ئارىمىزدا بىزنىڭ تېرىمىزگە كىرىۋالغان ناھايىتى مەككار بىر دۈشمەن بار. بۇ دۈشمەن شا مەخسۇتنىڭ نەچچە يۈزلىگەن چېرىكلىرى قىلالمىغان ئىشلارنى قىلىۋاتىدۇ. بىز تېخى قاتتىق غەپلەتتە ئىكەنمىز. بىز تاش سانىساق، شا مەخسۇت قۇم سانايدىكەن. ئەمما بۇ مەككار دۈشمەن بىزنىڭ ھەربىر باسقان قەدىمىمىزنى قانداق قىلىپ مۇنداق ئېنىق كۆرۈپ تۇرغاندۇ؟ ھە، ھە، ئۇقتۇم. كۆرۈپ تۇرمىدى، بىز ئۆزىمىز كۆرسىتىپ قويۇپتىمىز. ۋاي ئىست، شۇنىڭغىمۇ ئەقلىم يەتمەپتۇ. ئاشۇ كۈنىلا ئىش بۇزۇلغان ئىكەن. ئامانقۇللار ياقۇپ ياساۋۇلنى يۇرت ئىچىگە كۆپ-كۆندۈزى ئەپكىرمىگەن بولسا، بۇ «سېغىزخان» ئاللىقاچان قىلتاققا چۈشكەن بولاتتى. ئۇ، ياقۇپ ياساۋۇلنى كۆرۈپ ياكى ئۇنىڭ قولغا چۈشكەنلىكىنى ئاڭلاپلا، ئۆز ئىزىنى يوقىتىش ئۈچۈن ئىشقا كىرىشكەن ئىكەن-دە! ئەمدى بۇ «سېغىزخان»نى ھەرگىز ئاشكارا تۇتقىلى بولمايدۇ. بىزمۇ شۇنىڭغا لايىق ئىش قىلمىساق بولمىدى. ئۇيقۇمىزنى ئېچىپ، بىزگە ئەقىل ئۆگىتىپ قويغان «سېغىزخان»غا رەھمەت.

كېيىن، تۆمۈر خەلپە بۇ ئوي-پىكىرلىرىنى ئۆز ھەمرالىرىغا ئېيتتى. ئامانقۇل بىلەن خوجىنىياز پالۋانلار ھېلىقى كۈنى ياقۇپ ياساۋۇلنى يۇرت ئىچىگە ئاشكارا ئەپكىرىپ «سېغىزخان»نى ئۈركىتىپ تاشلىغانلىقىغا قاتتىق پۇشايمان قىلدى.

— ئۆتكەنگە سالاۋات، — دېدى تۆمۈر خەلپە، — بۇرۇنقىلار: «سېغىزخان سەگەك نىمە، ئۆزىدىنمۇ جىنى بەك نىمە» دەپ

يىگىرمىنچى باپ

سۆزلەيدىغان تۇمار

تەدان تۈلكە تۇمشۇغىدىن ئىلىنار.

— ئۇيغۇر خەلق ماقالى

ئۈرۈمچىدىن چېرىك كەلگەنلىگى ئېنىق بولغاندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە «ئەمدى ئۇلارنىڭ تاقا ھۇجۇم قىلىشى چوقۇم» دەپ، بولغۇسى جەڭنىڭ پىلانلىرى ئۈستىدە باش قاتۇرۇشقا باشلىدى ۋە ھەمرالىرىنى يىغىپ، «ئابدۇل تارنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئاڭلىدىڭلار، ئۈرۈمچى چېرىكلىرىگە شىيەتەي بىلەن شا مەخسۇتنىڭ كۈچلىرى قوشۇلسا، بىزگە ھۇجۇم قىلىدىغان چېرىكلەرنىڭ سانى مىڭدىن ئېشىپ كېتىشى تۇرغان گەپ. قېنى ئېيتىڭلارچۇ، بىز قانداق قىلساق بولار؟» دېدى.

بۇ ھەقتە ھەركىم ھەرنىمە دەپ، خېلى ئۇزۇن پاراڭ بولدى، ئاخىرى، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان لايىھىسى بويىچە مۇنداق قارارغا كېلىشتى: تازا تاللاپ تۇرۇپ، ئوتتۇرا قولدەك

يىگىتتىن ئۈچيۈزى ئايرىپ چىقىلدى. بۇلار ئۈچ توپقا بۆلۈندى. چېرىكلەر شەھەردىن قوزغىلىپ چىققان ھامان، بىرىنچى توپنى ئىبلى پالگان كۆشۆتە ئېغىزىغا مۆكتۈرۈپ، ۋاقتى يەتكەندە، دۈشمەننى ئارقا تەرەپتىن ئۇرىدۇ؛ ئىككىنچى توپنى قارا بوسۇق تۆرۈك غولى بىلەن تۇتاشقان ئىدىرلىقلارغا يوشۇرىدۇ. جەڭ قىزىغاندا، دۈشمەنگە ئوڭ قاناتتىن تېگىدۇ. ئوتتۇرىدا تۆمۈر خەلپە، ئامانقۇل، خوجىنىياز پالگانلار تۇرىدۇ. بۇ توپقا ئەڭ ئۇستا مەرگەنلەر ئاجرىتىلىپ، ھەربىر مەرگەنگە بىردىن ياردەمچى، ئىككىدىن مىلتىق بېرىلىدۇ. ياردەمچى بولغان كىشى مۇمكىن قەدەر ئۆزى ئاتماي، مىلتىقنى ئوقلاپ بېرىدۇ. بۇ توپتىكىلەر ئاقچۇق سېيىغا يېقىن — ئۇدۇلدىكى ئىدىرلىقلارغا جايلىشىدۇ، ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنى ئىدىرلىق ئىچىدىكى پىنھان جايلاردا يەتتە-سەككىزدىن قىلىپ، ئايرىم ئادەملەر تۇتۇپ تۇرىدۇ. ئاھالە ئىچىدىن قالپاق، بۆك، كونا كىيىم-كېچەك، لاتا-پاتا يىغىپ، تاغ قاپتاللىرى بىلەن كۆتەل① ۋە دۆڭلۈكلەر ئۈستىگە قارانچۇقلار ياسىلىدۇ. بىر قىسىم ئاھالە شۇ قارانچۇقلار ئەتراپىدا مىدىرلاپ يۈرۈپ، بارلىق كۆرسىتىشكە سەپەرۋەر قىلىنىدۇ، جەڭ باشلىنىش بىلەن تەڭلا، ئۇلار ئۆزىنى دالدىغا ئالىدۇ. ئەنسارى ۋە قاسىم قىزىق باشلىق بىرنەچچە يىگىت ھازىردىن باشلاپ ئاقچۇق سېيىنى چارلاشقا كىرىشىدۇ.

ئىبلى پالگان تىكە ساقىلىنى سىلاپ ئولتۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— بۇغۇ ئوبدان بولدى. لېكىنزە، تۆرۈك غولىدىن گەشت قىلمىسەن②، ئۇ يەرگە بۆلگەن ئادىمىمىز ئاز بولۇپ قالدى. چېرىكلەر شۇ تەرەپكە جىقراق ئېتىلىپ ئالارمىكىن.

— ئىبلى ئاكا، — دېدى قارا بوسۇق، — ئۆزۈڭنى ئەر چاغلىساڭ ئۆزگىنى شىر چاغلا دەپتىكەن، سەنزە، مېنى كۆزگە ئىلمايسەن-

---

① كۆتەل — داۋاندىن پەس، ئادەتتىكى دۆڭلۈكتىن ئېگىزرەك كەلگەن تۆپىلىك.

② ئەندىشە قىلمىسەن دېمەكچى.

— ھە! مەن يۈز يىگىت بىلەن ئۇ يەردە پادا باقامدىمەن؟

— سېنى پادا باقامدىكىن دەۋاتقىنىم يوق، تۆرۈك غولى خەۋپلىك يەر، ئادەم جىقراق بولسۇن دەۋاتىمەن.

— بولدى، بولدى تالاشماڭلار، قالغىنىنى ئۆز ۋاقتىدا كۆرەيلى، — دېدى تۆمۈر خەلپە ئارىغا چۈشۈپ.

بۆگۈنكى كۈن تېپ-تېچ ئۆتۈپ كەتتى. چارلىغۇچىلار خېلى يەرگىچە بېرىپمۇ ھېچقانداق خەۋەر ئېلىپ كېلەلمىدى. كۆگۈم چۈشكەندە تۆمۈر خەلپە ئۆينى يوقلاپ كەلمەكچى بولۇپ، ئامانقۇل بىلەن ئاتلىنىپ ماڭدى.

تۆمۈر خەلپىنىڭ بالا-چاقىسى ھىلىقى كېچىسى «ئەرۋاھ» ۋەقەسى يۈز بەرگەن مەسچىتكە يېقىن، يول بويىدىكى ئىگىزرەك يەرگە سېلىنغان بىر ھويلىدا شاكىرنىڭ بالا-چاقىسى بىلەن بىللە ياشايتتى. بۇ ھويلا ئۇلارنىڭ ئۆز زېمىنى ئىدى. شۇ ھويلىغا تۇتاش يەنە بىر كىچىكرەك ھويلىغا سەپەرقۇللار جايلاشقان ئىدى. ھەر ئىككى ھويلىدىكى ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى دىگىدەك يېرىم تاش، يېرىم كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان ئاددى ۋە تۆكۈلۈكلۈك ئۆيلەر بولۇپ، پەقەت تۆمۈر خەلپىنىڭ مېھمانخانا قىلغان ئۆيى بىرقەدەر چوڭ ۋە پەنجىرىلىك ئىدى.

تۆمۈر خەلپە بىلەن ئامانقۇل مەھەللىگە كىرگەندە ئەلنىڭ ئالدى يېتىپ بولغان ئىدى. ئىتلارنىڭ قاۋاشلىرى ئاندا-ساندا ئاڭلىنىپ تۇراتتى. تۆمۈر خەلپىلەر ئۆيگە يېقىنلاشقاندا «قارايىلپىز» مۇ بىر پۈتىنى سۆرەپ، ھويلىنىڭ چاقسا ئىشىگىدىن قاۋاپ چىقتى. بىراق، ئىگىسىنى تونۇپ، دەرھال ئەركىلەشكە باشلىدى. ئارقىدىنلا سەپەرقۇل پەيدا بولۇپ، تۆمۈر خەلپە بىلەن ئېسەنلىك سورىشىپ تۇرغاندا، ئامانقۇل تۆمۈر خەلپىنىڭ بالا-چاقىلىرى جايلاشقان ھويلىنىڭ قورۇق تېمىدىن چۈشۈپ، چاقسا ئىشىگىنى ئاچتى ۋە ئاتلارنى ئېغىلغا ئەپكىرىپ كەتتى. شۇ ئارىدا تۆمۈر خەلپىنىڭ ئايىلى زورىخان ئۆيىدىن چىراق كۆتىرىپ چىقتى.

— قونۇپ قالارسىلەر، — دېدى سەپەرقۇل تۆمۈر خەلپىگە قاراپ.

— ياق، بىردەم ئولتۇرۇپ كېتىمىز. ئايلاراپام قانداقراق ياتىدۇ؟

— خۇدايىم شىپالىق بېرىپ، تۈزۈلۈپ قېلىۋاتىدۇ.

— كېچىسى ئاغرىق يوقلاش ياخشى ئەمەس دەيدىكەن، باشقا بىر كۈنى يوقلاپ كىرەي، مېنى سورىدى دېگىن ئاكا.

— خوش، ئامان بولۇڭلار.

تۆمۈر خەلپە ئۆيگە كىرىپ، كاڭدا قاتار ياتقان بالىلىرىنىڭ بېشىغا ئېگىشتى. چەتتە چوڭ قىزى — ئون ئىككى ياشلاردىكى ئاينۇر، ئوتتۇرىدا سەككىز ياشلاردىكى كىچىك قىزى مەستۈرە، ئۇنىڭ يېنىدا بەش ياشلاردىكى ئوغلى باسىت بىر خىلدا ئۇخلاپ ياتاتتى. تۆمۈر خەلپە كەڭ ئالقىنى بىلەن باسىتنىڭ پېشانىسىنى سىلاپ قويدى، زورىخان چاي قايىنىتىش ئۈچۈن ئوچاققا ئوت ياقتى. قارا چىراق بۇ كىچىككىنە ئۆينى بىر خىلدا يورۇتۇپ تۇراتتى. تۆمۈر خەلپە يېنىدا ئولتۇرغان زورىخاننىڭ سولغۇن يۈزىگە قاراپ، ئىچى سىرىلگەندەك بولدى-دە، قوللىرىنى ئالقىنىغا ئېلىپ مۇنداق دېدى:

— تازىمۇ جاپا تارتتىڭ ئاپىسى. مېنىڭ قولۇمغا چۈشكەندىن بۇيان، بىرەر كۈنمۇ خاتىرجەم ئۆتەلمىدىڭ، ئۇنىڭ ئۈستىگە...

— مۇنداق گەپلەرنى قىلمىسىلا، — دېدى زورىخان غەمكىن بىر تەبەسسۇم بىلەن، خۇدايىم باشلىرىنى ئامان قىلسا، ھەممىسى ئۇنتۇلۇپ كېتىدۇ. ئەمما زە، ئۆزلەدىن بەك غەم يەيمەن. تولىمۇ يوغان ئىشلارغا كىرىشىپ قالدىلا. «تورپاق يېغىلىشى»نىڭ نىمە بولغانلىقىنى خىيال قىلسام، تەنلىرىم شۈقىراپ، بۆلەكچىلا بولۇپ كېتىمەن. خۇدايىم ئۇنداق كۈنلەرنى ھارام قىلغاي.

— ئۇنداق خىياللارنى قىلما. ياغاچ قازاندا بىرلا ئاش پىشىدۇ، شا مەخسۇتنىڭ «تورپاق يېغىلىشى»دىكى مايسۇن ئويۇنىغا

ئەمدى ھېچكىم گول بولماس. ئەتراپقا قاراپ باقماسەن، قىزىلگۈلنىڭ توقـدەك، بەش ئاتارنىڭ ئوقـدەك يىگىتلىرىمىز بىلەن پۈتۈن تاغ خەلقى ئەنە ئاۋۇ پەرۋانىدەك ئۆزىنى ئۇرۇۋاتقاندا، نىمىدىن غەم يىگۈلۈك، قالغىنىغا ئاللانىڭ ئۆزى كېپىل.

— ئۇغۇ راست، ھۆسنارىخان بىلەن ئايقىزغا قاراپلا مازۇزلۇغۇم كېلىدۇ. خوتۇن كىشىلەر چېغىدا، شۇنداق قىلىۋاتقاندا، شا مەخسۇتنىڭ چېرىكلىرى نىمۇ قىلالار! ئەمما زە، يېغى ياندىن، بالا قېرىنداشتىن دەپ، ئۆپ-چۆرىلىرىدىكى گايى ئادەملەر...

زورىخان تىلىنىڭ ئۇچىغا كېلىپ قالغان گېپىنى يۇتۇۋەتتى. تۆمۈر خەلپە خوتۇنىنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ قارىدى. ئۇنىڭ مۆلايىم قوي كۆزلىرىدە ياش ئەگىپ تۇراتتى.

— نىمە بولدۇڭ، گېپىڭنىڭ ئايىغىنى ئېيتمامسەن، — دىدى تۆمۈر خەلپە سەل سەگەكلىشىپ.

— ھېچنىمە، — دىدى زورىخان ئالىقىنى بىلەن يېشىنى سۈرتۈپ.

— ياق، بىرنىمىنى ئۇققان ئوخشايسەن، گايى ئادەملەر دەپ توختاپ قالدىڭغۇ؟

زورىخان بىردەم خىيالغا چۆمدى-دە، مۇنداق دىدى:

— سەيپۇڭ توختاخۇن يوچۇنلا بىر ئادەم ئىكەن، بىزنىڭ ئاينۇرغا بىر قىسىملا گەپلەرنى قىپتۇ.

— نىمە دەپتۇ؟

— ئۆتكەن جۈمە كۈنى توختاخۇن مەسچىتنىڭ سۇپىسىدا ئىمام ئاخۇنۇم بىلەن ئولتۇرۇپتىكەندۇق، بىزنىڭ ئاينۇرنى كۆرۈپ قىچقىرىپتۇ. قىز بالا يېنىغا بارسا، «بىر ئوبدان چوڭ بولۇپ قاپتىلا، دادىلىرى ھازىر خەلپەم بولدى. كېيىن شامەخسۇتنىڭ ئورنىغا ۋاڭ غوجام بولىدۇ، ئاپىلىرى پۇجۇڭ بولىدۇ، قارا بوسۇق بىلەن ئىلى پالگاننى تەيجى بەگ قىلىدۇ. سەپەرقۇلنى قېزىبەگ قىلار، ماڭا ھېچبولمىسا، دورغىلىق تېگەر، ئۇكەمـ

دە ئۆزلەنى كېلىن ئايلا قىلىۋالاي دىسەم، مەرتىۋىسى تۆۋەن ئىكەن دەپ ئاپىلىرى ئۇنىماي تۇرمىغاي جۇمۇ؟ دورغىلىقىمۇ تۆۋەن مەرتىۋە ئەمەس» دەپتۇ. قىسىز بالا ئىزا تارتىپ ئۆيگە يىغلاپ كىرىپتۇ. قارىسىلاچۇ، بۇ توختاخۇننىڭ نىمە دىگىنىدۇ؟

— ئوينىشىپ ئېيتقىنىدۇ، — دىدى تۆمۈر خەلپە كۈلۈپ كېتىپ، — بىرىمىز ۋاڭ، بىرىمىز تەيجى بولۇش نىيىتىمىزنىڭ يوقلۇغىنى توختاخۇن ئوبدان بىلىدۇ. بىز ئۆزىمىز ۋاڭلىقنى ئۆرۈۋېتىپ، پۇقرالارغا تەڭلىك، ئەركىنلىك ئالىمىز دەۋاتساق، ئۇنداق ئىشمۇ بولامدۇ؟ بۇ گەپنى سەنمۇ ھىچكىمگە دەپ يۈرمە، ئاپىسى!

— ئۆزلەزە، بەك قىزىق ئادەم. باشلىرىدا ئاق سانچىلغان بىلەن، گايىدا كىچىك بالىدەك قىلىقلارنى قىلىدىلا. كۆڭۈلدە نىمە بولسا، ئېغىزغا شۇ چىقىدۇ دەپ، توختاخۇننىڭ كۆڭلىدە بىرنىمە بولمىسا، ھىچنىمىدىن ھىچنىمە يوق ھىلىتىنلا ۋاڭلىق، تەيجىلىك تالىشىپ يۈرەمدۇ؟ ھايۋاننىڭ ئالىسى تېشىدا، ئادەمنىڭ ئالىسى ئىچىدە دەپتىكەن، ئۇيقۇلىرىنى ئېچىۋاراق يۈرسىلە بولۇرمىكىن.

— ۋاي ئاپىسى، تولىمۇ زىيادە گەپلىك بوپقاپسەن. گۇمان ئىمانىنى قاچۇرۇپتۇ دەپ، مۇنداق ئەندۇ① خىياللارنى قىلما، — دىدى تۆمۈر خەلپە، ئاندىن گەپنى باشقا ياققا يۆتكەپ، — ھە راست، ھۆسنارىخان بىلەن گەپلىشىپ باقتىڭمۇ؟ — دەپ سورىدى.

زورىخان ئېرىنىڭ مىجەزىنى بىلگەچكە، سەيپۇڭ توختى توغرىسىدىكى گەپنىڭ باشقا ياققا يۆتكەلگەنلىگىدىن خوشال بولۇپ، ئۇنىڭ سوئالىغا «ھە، گەپلەشتىم، مەيلى باردەك قىلىدۇ» دەپ دەرھال جاۋاپ بەردى. بۇ، ھۆسنارىخان بىلەن قارا بوسۇقنى چېتىپ قويۇش توغرىسىدىكى گەپ ئىدى. قارا بوسۇق بىرنەچچە

---

① ئەندۇ — خاتا، غەلىتە.

يىللار بۇرۇن شامەخسۇتنىڭ غەزىۋىگە ئۇچراپ، لومغا ئۈچ يىللىق سۈرگۈن قىلىنغان. سۈرگۈن مۇددىتى توشقىچە خوتۇنى ئاغرىق بىلەن قازا تېپىپ، ئۆزى بويتاق قالغان. ئىككى بالىسىنى قېينى ئاتىلىرى بېقىۋالغان ئىدى. تۆمۈر خەلپە قارا بوسۇق بىلەن ھۆسنارىخاننىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى ئوبدان بىلگەچكە، بۇ ئىككىيلەننى چېتىپ قويۇش خىيالىغا كېلىپ، ھۆسنارىخاننىڭ مەيلىنى بىلىپ بېقىشنى زورىخانغا تاپشۇرغان ئىدى.

تۆمۈر خەلپە زورىخاننىڭ جاۋاۋىنى ئاڭلاپ، پىيالىنى داستىخانغا قويدى ۋە «خويمۇ ئوبدان بوپتۇ، بىزنىڭ قارا بوسۇغىمىز بۇ گەپنى ئاڭلىسا، قانچە خوش بولۇپ كېتەر، ئەمدى. كۆڭلىمىزنىڭ بىرئاز ئارامى بولغاندا، تازا قاملاشتۇرۇپ، بىر توي ئوينىۋېتىلى» دەپ قاقاقلاپ كۈلدى. ئۇنىڭ كۈلكىسىدىن كىچىككىنە باسىت ئويغىنىپ كېتىپ، يوتقاندىن سۇغۇرۇلۇپ چىقتى-دە، يۈگۈرۈپ كېلىپ، دادىسىنىڭ بوينىغا ئېسىلدى:

— دادا، دادا، ماڭا مىلتىق ئەپكەلدىڭمۇ؟

— ئەپكەلدىم، بالام، — دېدى تۆمۈر خەلپە قىپ-يالىڭاچ باسىتنى قۇچىقىغا ئېلىپ.

— قېنى؟ — دېدى باسىت، ئۆينىڭ ھەممە يېرىگە كۆز يۈگۈرتۈپ.

— بويۇڭ يەنە بىر غېرىچ ئۆسكەندە بېرىمەن، — دېدى تۆمۈر خەلپە.

باسىت «مانا ئۆستى، مانا ئۆستى» دەپ پۇتىنىڭ سوڭىنى كۆتىرىپ، ئۇچى بىلەن كاڭنىڭ ئۈستىدە يۈگۈرۈشكە باشلىدى. ئاينۇر بىلەن مەستۈرىمۇ ئويغىنىپ كەتتى. چاشقاننىڭ قۇيرۇغىدەك بىر تال نىياز چېچىنى گەجگىسىدە پۇلاڭلىتىپ شوخلۇق قىلىۋاتقان باسىتقا قاراپ، ھەممەيلەن كۈلۈشەتتى.

زورىخان بىر ئوغۇل، بىر قىزدىن جەمى بەش بالا تۇغقان بولسىمۇ، ئوغۇللىرى تۇرماي، كۆڭلى يېرىم يۈرگەندە، يەنە

قوساق كۆتىرىپ قالدى. دەل شۇ كۈنلەردە «تورپاق يىغىلىشى» بولۇۋاتاتتى. كىتاۋىمىزنىڭ باش قىسمىدا ئېيتقىنىمىزدەك، شۇ يىلنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۆمۈر ئۈرۈمچىگە قېچىپ كەتتى. ئۇ، زوردىخان بىلەن خوشلىشىۋېتىپ، «ئوغۇل تۇغساڭ ئېتىنى باسىت قويۇڭلار» دېگەن ئىدى. شۇنىڭغا بىنائەن، بالىغا باسىت دەپ ئات قويۇلدى. بىراق، تۆمۈر خەلىپىنىڭ ئانىسى «بۇ بالىنى خۇدا يولىدا نىياز قىلىۋېتىسەك، تۇرۇپ قالسا ئەجەپ ئەمەس» دەپ، قىرىق چېچى چۈشۈرۈلىدىغان چاغدا، ئۇنىڭ دوقىسىدىن ئالىمدەك يەرنى قالدۇرۇپ قويدى. بەش يىلدىن بېرى باسىتنىڭ بۇ نىياز چېچى ئۆسۈپ، بىر غېرىچتىن ئېشىپ كەتكەن ئىدى. شۇڭا، بەزىدە ئۇششاق باللار «قىز بالا، قىز بالا» دەپ ئۇنىڭ چىشىغىمۇ تېگىپ قوياتتى. مۇنداق چاغلاردا باسىتمۇ بوش كەلمەي «قىز بالا دېگەنىڭچۇ، چېچى ئىككى تال بولىدۇ، مېنىڭ بىر تال» دەپ ئۆزىنى ئاقلايتتى.

تۆمۈر خەلىپە باسىتنىڭ ئەنە شۇ چېچىغا قاراپ ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ بوينىغا ئېسىلغان ئۈچ بۇرجەكلىك تۇمارنى كۆرۈپ قالدى.

— بۇنىڭ تۇمارىمۇ بار ئىكەنغۇ، قاچانلاردا ئېسىپ قويغان؟ — دېدى.

— خېلى بولدى، ھىلىقى ئىمام ئاخۇنۇم كەلگەن كۈنلەردە، — دېدى زوردىخان.

— تۇمارنى ئىمام ئاخۇنۇم پۈتۈپ بەرگەنمۇ؟

— ھەئە.

— قېنى مەن كۆرۈپباقاي، نىمە دەپ پۈتىدىكىن؟

زوردىخان باسىتنىڭ بوينىدىن تۇمارنى ئېلىپ، قايچا بىلەن سۆكتى. تۆمۈر خەلىپە ئۈچ بۇرجەك قىلىپ قاتلانغان خوتەن قەغىزىنى ئېچىپ، قومۇش قەلەمدە پۈتۈلگەن ئايەتلەرگە كۆز يۈگۈرتتى. ئۇنىڭ سالاپەتلىك چىرايىدا بىردىنلا ھەيرانلىق ئالامەتلىرى كۆرۈندى. ئۇ قەغەزدىكى قۇرلارغا قارىغانسېرى ھەيران-

لىغى ئېشىپ، ئورنىدىن دەست قوپتى ـ دە، زورىخانىغا قاراپ، «چوڭ ئۆيگە چىراق ياق» دىدى ۋە ئۆزى ئامانقۇلنى چاقىردى. ئىككى ھويلا ئوتتۇرىسىدىكى قورۇق تامدىن ئامانقۇلنىڭ بېشى كۆرۈنگەن ھامان، «سەپەرقۇل ئاكام بىلەن بۇيان چىقىڭلار!» دىدى تۆمۈر خەلپە.

سەپەرقۇل بىلەن ئامانقۇل كىرگەندە، تۆمۈر خەلپە ئۆزىنىڭ مېھمانخانىسىدىكى قارا چىراق يورۇغىدا يالغۇز ئولتۇرۇپ، تۇمارغا پۈتۈلگەن خەتلەر بىلەن ھىلىقى «سېغىزخان» يازغان مەخپىي مەلۇماتتىكى خەتنىڭ سۆڭگىنى سېلىشتۇرۇپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ قوشۇمىسى تۈرۈلۈپ، چىشلىرى غۇچۇرلاۋاتقاندەك سېزىلەتتى. سەپەر قۇللار ئۆيگە كىرىشى بىلەن، تۆمۈر خەلپە: قېنى ئولتۇرۇڭلار، ھىلىقى «سېغىزخان» تېپىلدى، «ئەرۋاھ»مۇ تېپىلدى دىدى. ئاندىن ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ، بۇنىڭ ھەممىسى ھىلىقى ياش ئىمام، يەنى ئاخۇن قارىنىڭ ئىشلىرى ئىكەنلىكىنى ئېيتقاندا، ئامانقۇل ئورنىدىن چاچراپ قوپۇپ، غەزەپ بىلەن مۇنداق دىدى:

— مەن دىمىدىممۇ! بۇ چىركىن مۇشۇ يۇرتقا ئۇنىڭغان كۈنلا. كۆزۈمگە يوچۇن كۆرۈنگەن. ھەممە ئادەمنىڭ ئىككى كۆزى بولسا، ئۇنىڭ كۆزلىرىنىڭ ئارقىسىدا يەنە ئىككى كۆز باردەك بىلىنگەن. مەن ھازىرلا بېرىپ، پۈت ـ قولىنى يەرگە تەككۈزمەي ئەپكىلىمەن.

— توختا، — دىدى سەپەرقۇل، سەن ئۆتكەن قېتىممۇ مۇشۇنداق قىلىپ، خامۇش ماڭقىنى قولدىن چىقىرىپ قويدۇڭ. ئاۋال تۆمۈر ئاكاڭنىڭ گېپى تۈگىسۇن، — دىدى سەپەرقۇل.

— توۋا، — دەپ داۋام قىلدى تۆمۈر خەلپە، — مەن بۇ مەلئۇننىڭ چىراي ـ شەكلىگە قاراپ، ئىچىنىمۇ چىرايلىق دەپتىكەنمەن؛ تىلىنىڭ شىرىنلىكىگە قاراپ دىلىنىمۇ ئاق دەپتىكەنمەن؛ ئادەمنى ئېرىتىپ تاشلىغۇدەك قىرائەت قىلغىنىغا قاراپ، خىزىر ئاغزىغا ئىلىم سالغان قارى قۇرئان دەپتىكەنمەن؛

بىتەرەت يەر دەسسىمەيدىغانلىقىغا قاراپ، ئەۋلىيادەك تەقۋا مۇسۇلمان ئىكەن دەپتىمەن. تووۋا! ئۇنىڭ جادۇگەر، ئىبلىس، بېشىغا سەللە ئوراپ، پەرىجە تون كىيىۋالغان تۈلكە ئىكەنلىكىنى نەدىن بىلەي. ئۇنىڭ قۇرئان ئوقۇغان ئاغزىمۇ قان، ئايەت پۈتكەن قولىمۇ قان ئىكەن. ئۆتكەن قېتىم تۇرپانغا خەت يازغاندا، ئىمىشقا سول قولى بىلەن يازىدىكىن دىسەم، گەپ مۇنداق ئىكەن، باستىنىڭ تۇمارى بىزگە ھەممىنى سۆزلەپ بەردى. «شەيخ رىيائى، دانالىقتا جىلۋە نامايى، تېشى ئالتۇن بىلەن نەقىش، ئىچى زەھەر بىلەن غەش» دىگەن شۇ ئىكەن. ئەمدى بۇ مەلئۇننى ھەرنىمە قىلساق ئاز. ئەمما، ئۇنىڭغا ھازىر تەگمەي تۇرايلى. قېنى يەنە نىمىلەرنى قىلىدىكىن، كۆرۈپ باقايلى.

— نىمىسىنى كۆرۈپ باقىمىز؟ ئۆزۈڭ ئۇنى سەللە ئورىۋالغان تۈلكە دىدىڭغۇ، بىز ئوۋچىلار تۈلكىنى كۆرگەن يەردە ئاتىمىز، — دىدى ئامانقۇل قاپىغىنى سىلىپ.

— بالام، ئاتماق نىمە تەس. تەپكىنى باسساڭلا بولىدى. ئەمما ئۇنىڭ شىرىك - مىرىگى بولۇپ قالسىچۇ؟ ئۇلارنى يەنە قېچىپ قۇتۇلۇۋالسۇن دەمسەن؟ — دىدى سەپەرقۇل.

— سەپەرقۇل ئاكا! تازىمۇ ئوبدان دىدىڭ. بۈگۈندىن باشلاپ، بۇ تۈلكىنى ساڭا تاپشۇردۇق. سەگەك بول. قالغان گەپنى كېيىن قىلىمىز.

شۇنىڭدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە باشقا بىر پارچە قەغەزنى ئۈچ بۇرجەك پۈكلەپ، تۇمارنىڭ ئىچىگە تىقتى ۋە بالىلىرى ياتقان ئۆيگە ئەپچىقىپ، زورىخانىغا «بۇنى ئاۋالقىدەك قىلىپ بالىغا ئېسىپ قوي» دىدى ۋە «مېنىڭ ئېچىپ كۆرگىنىمنى ھېچكىمگە ئېيتما» دەپ پىچىرلىدى.

يىگىرمە بىرىنچى باپ

ئاقچۇق سىپىدا

كۆر، ئىتقا بولىۋەرسە، باش ئارسلان،
بولۇر ئىتلار ھەممە ئارسلانسىمان.
ئەگەر بولسا ئىت ئۇ ئارسلانغا باش،
بولۇر ئارسلانلار ھەم ئىتتەك ھامان①.

— «قۇتادغۇبىلىك» دىن

مەغرۇر قوماندان چوقۇم مەغلۇپ بولىدۇ.

— خەنزۇ خەلق ئىدىئومى

I

1912- يىلى مايىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، ئامبال، شىيەتەي، ھاشىر تەيجى، قېيزىبەگ غوجا، ئۇۋەيىس ئەئلەم

---

① بۇ مىسرالارنىڭ قەدىمقىسى مۇنداق:

قاتارلىق بىرمۇنچە يۇرت چوڭلىرى ئاتارمەن - چاپارمەنلىرى بىلەن شەھەرنىڭ بىر مەنزىل غەربىدىكى سۇمقاغا دىگەن يەردە ھەشەمەتلىك چاچاڭلارنى تىكتۇرۇپ، يۈەن داخۇانى زور داغدۇغا بىلەن قارشى ئالدى. شامەخسۇت سۇمقاغادىچە بېرىشنى ئۆز مەرتىۋىسىگە مۇناسىپ كۆرمىدى. چۈنكى ئۇ، 1875- يىلى ۋاڭلىققا ئولتۇرغاندىن بۇيان، تېخى ھىچقانداق ئەمەلدارنىڭ ئالدىغا چىقىپ باقمىغان ئىدى. نەچچە يۈز يىلدىن بۇيان، قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ مانجۇ خانلىقىغا قارشى قىزغىلاڭلارنى بېسىشتا كۆرسەتكەن «خىزمەت»لىرى، بولۇپمۇ شامەخسۇتنىڭ خانلىققا بولغان «چەكسىز ساداقىتى» بەدىلىگە خانلىقتىن ئۇنىڭغا بېرىلگەن ئۇنۋان، مەرتىۋە ۋە ئىمتىيازلار شۇقەدەر يۇقۇرى ئىدىكى، شىنجاڭدىكى ھەرقانداق ئەمەلدار بۇ جەھەتتە ئۇنىڭ بىلەن تەڭ بولالمايتتى. مەسىلەن، گۇاڭشۈي خانىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى (1906- يىلى) ئۇ بېيجىڭغا ئون ئالتىنچى قېتىم زىيارەتكە بارغاندا، خان ۋە ئۇنىڭ ئانىسى سىشى تەيخۇ ئۇنىڭغا يەتتە ئەژدەرھا سۈرىتى كەشتىلەنگەن سېرىق دۇردۇن پەشمەت «ئىلتىپات» قىلغان. مۇنداق پەشمەت مەرتىۋە جەھەتتە خاندىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئەڭ يۇقۇرى دەرىجىلىك ۋەزىر - ۋۇزۇرالارغا خاس بولۇپ، ئۇنى كىيگەن كىشىنى كۆرگەندە، ھەرقانداق ئەمەلدارنىڭ تىز پۈكۈپ، تازىم بىجا كەلتۈرۈشى، پۇقرا بولسا، باش قويۇپ قۇللۇق بىلدۈرۈشى شەرت ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شامەخسۇت مانجۇ خانىنىڭ ھۇزۇرىغا كىرگەندە، ئوردىنىڭ يەتتىنچى دەرۋازىسىغىچە ئاتلىق بېرىشقا ۋە خان بىلەن ھەممىسىدىن بۇرۇن كۆرۈشۈشكە ئىمتىيازلىق ئىدى.

بىراق، قۇمۇل تاغلىرىدا ئەۋج ئېلىۋاتقان گۈلدۈرمامىنىڭ دەھ-

كۆر، ئارسلان بولۇبېرسە ئىتقا باشى،
بۇ ئىت بارچا ئارسلان بولۇر ئۆز تۇشى.
قالى بولسا، ئارسلانقا ئىت باشچىسى
ئول ئارسلان بولۇر بارچا ئىت ساقىشى. —

شەتلىك ئاقىۋىتىدىن قۇتۇلۇش تەقەززاسى ئۇنى بارلىق كىبىر-غۇرۇر، مەرتىۋە ۋە ئىززىتى - نەپسىنى ھازىرچە بىرياققا قايرىپ قويۇشقا مەجبۇر قىلدى - دە، ئاخىر، سەككىز كىشى كۆتەرگەن تەختىراۋانغا چۈشۈپ، شەھەردىن بەش چاقىرىم يىراقلىقتا تىكىلگەن ئالاھىدە چاجاڭغىچە باردى ۋە «مېھمانلار»نى شۇ يەردە كۈتۈۋالدى. قارشى ئېلىش مۇراسىمى ئاياقلاشقاندىن كېيىن، يۇەن داخۇانى يېنىغا ئولتۇرغۇزۇپ، تەختىراۋان بىلەن شىيەتەي يامۇلغىچە ئەپكىلىپ قويدى. «خەپ تۆمۈر، مېنى ئەجەپ ئانىمي تېپىپ كەتتىڭ، مېنىڭ بېشىمغا ئەجەپ ئېغىر كۈلپەتلەرنى سالدىڭ، سېنىڭ دەستىڭدىن مانا بۈگۈن مەنسەپتىن چۈشكەن بىر لالمىغا ئۆزۈمدىن باشقا ھېچكىم ئولتۇرۇپ باقمىغان تەختىراۋىنىمدىن ئورۇن بېرىدىغان ھالغا چۈشۈپ قېلىۋاتىمەن» دەپ ئويلايتتى ئۇ.

ئىككى كۈندىن كېيىن، شامەخسۇت ئۆز ئوردىسىدا يۇەن داخۇا شەرىپىگە تەنتەنىلىك زىياپەت ئۆتكۈزدى ۋە ئوردىسىنىڭ چوڭ دەرۋازىسىغىچە چىقىپ، «قەدەم تەشرىپىڭىز قۇتلۇق بولسۇن» دەپ قارشى ئالدى.

شا مەخسۇتنىڭ ئوردىسى «خۇيچېڭ» (مۇسۇلمان شەھىرى)نىڭ شەرقىي - شىمالىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، يىراقتىن قارىغاندا، خۇددى ئېگىز دۆڭ ئۈستىدە چوقچىيىپ تۇرغان قەدىمقى بىر قورغانغا ئوخشاپ كېتەتتى. ئېگىزلىكى بىر يېرىم تېرەك بويى كېلىدىغان بۇ ئوردىنىڭ شىمالىي تەرىپى سېپىل بىلەن قورشالغان بولۇپ، شەھەرنىڭ «ئوردا قوۋۇق» دەپ ئاتىلىدىغان دەرۋازىسى دەل شۇ يەردە ئىدى. ئەمما بۇ دەرۋازا توپ - توغرا شىمالغا ئەمەس، غەربىي - شىمال تەرەپكە قارايتتى. بۇ دەرۋازىدىن كىرگەن كىشى ئوڭ قولغا بۇرۇلۇپ، ئون بەش قەدەمچە ماڭغاندىن كېيىن، شىمالغا قارىتىپ كىمىر ئۆي شەكلىدە سېلىنغان يەنە بىر دەرۋازىدىن ئۆتكەندە، ئۇدۇلدا ئەگرى - توقاي كوچىلار، سول قولدا خۇددى سۈرلۈك يامۇل دەرۋازىلىرىدەك قارىيىپ تۇرغان

يەنە بىر دەرۋازا كۆرۈنەتتى. كۈن پېتىشقا قارىتىلغان بۇ چاسا دەرۋازا، ۋالىڭ ئوردىسىنىڭ چوڭ دەرۋازىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىدە قوراللىق قاراۋۇللاردىن تاشقىرى، ئاغزىنى ئېچىپ، زوڭزىيىپ ئولتۇرغان ئىككى شىرنىڭ تاش ھەيكىلى ئورنىتىلغان ۋە شۇ يەردىن باشلاپ ئىككى قاتار سىدە دەرىخى كۆكەرتىلگەن ئىدى. دەرۋازىدىن كىرىپ ئۇدۇل قارىسىڭىز، يىگىرمە نەچچە قەدەم نېرىدا گىرۋەكلىرى پىششىق خىش بىلەن قوپۇرۇلۇپ، قىزغۇچ پورەڭدە بويالغان بىر توغرا تام كۆرۈنەتتى. بۇ تام — خان ياكى ۋالىڭ ئوردىلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى سىمۋولى ئىدى... ئوڭ قول تەرەپكە قارىسىڭىز، ئىگىزلىگى بىرتېرەك بويى كېلىدىغان پەشتاق كۆرۈنەتتى. بۇ، ئوردىنىڭ ناغراخانىسى ئىدى. سول تەرەپكە قارىسىڭىز، كۆتەمە قىلىپ سېلىنغان بىرقاتار پېشايۋانلىق ئۆيلەر كۆرۈنەتتى. پېشايۋان تۈۋرۈكلىرىنىڭ ھەممىسى توق قىزىل سىردا سىرلانغان بولۇپ، ھەربىر تۈۋرۈك ياغاچتىن ئويۇلغان رەڭدار ئەجدىھا بېشى ئارقىلىق لەمپە بىلەن تۇتىشاتتى. لەمپىنىڭ ھەممە يېرى رەڭدار نەقىشلەر بىلەن جىلۋىلىنىپ، كۆزنى قاماشتۇراتتى. ئۆيلەرنىڭ مۇشۇ تەرەپتىكى تېمى ھەر خىل شەكىلدىكى نەقىشلەر ئويۇلغان ياغاچ پەنجىرىلەردىن تەركىب تاپقان ئىدى. ئەنە شۇ ئىمارەتنىڭ ئوتتۇرىسىدا بەش بالداق تاش پەلەمپەي بىلەن چىقىدىغان ھەيۋەتلىك بىر دەرۋازا بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىدە خەنزۇ مىمارچىلىقى ئۇسلۇبىدىكى پەشتاق قەد كۆتىرىپ تۇراتتى. بۇ، ئوردىنىڭ ئىككىنچى دەرۋازىسى ئىدى. دەرۋازىنىڭ ئىچى كورىدور شەكلىدە بولۇپ، ئىككى ياندا قوش قاناتلىق يوغان ئىشىكلەر كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بۇ، ھىلىقى ئۆيلەرنىڭ ئىشىكلىرى بولۇپ، بۇ ئۆيلەر ئوردا ئىشخانىسى ئىدى.

ئىككىنچى دەرۋازىدىن كىرگەندىن كېيىن، تۆت بۇرجەكلىك سىلىق تاشلار يېيىتىلغان كەڭ بىر سەينا كۆرۈنەتتى. شۇ سەينانىڭ غەرىپ تەرىپىدە شامەخسۇتنىڭ پۈتۈن غەزنىلىرى، ئۆزىگە

خاس ھوجرىسى، قىبۇلخانا ۋە ھەرەمخانىسى جايلاشقان ھەيۋەتلىك ئوردا قەد كۆتىرىپ تۇراتتى. ئۇنىڭغا ئوتتۇز نەچچە بالداقلىق پەلەمپەي بىلەنلا چىققىلى بولاتتى. پەلەمپەينىڭ ئىككى تەرەپتىكى بالداقلىرى تاشتىن بولۇپ ئوتتۇرىسىدىكى بالداقلىرى ياڭاق ياغىچىدىن ياسالغان ۋە بۇنىڭدا ۋاڭدىن باشقا كىشىلەر ماڭمايتتى. پەلەمپەي باشلانغان لەمپە ئاستىدا، تۆتتىن سەككىز قوراللىق قاراۋۇل ئىككى قاتار بولۇپ تۇرغاندىن تاشقىرى، ئۇزۇن ساپلىق قىلىچ، قىزىل پۆپەكلىك نەيزە، ئەجدىھا باشلىق گۇرزا، ئىككى باشلىق ئاي پالتا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قەدىم زامان قوراللىرى تىزىلىپ، قىزىل سىرلانغان ئىككى ياغاچ جازا تۇراتتى. سەينانىڭ شەرق تەرىپىدە كۆتەمە قىلىپ سېلىنغان يەنە بىر يۈرۈش ئىمارەت بولۇپ، بۇ ئىمارەت بىر قاراشتا ئوردىنىڭ چوڭ دەرۋازىسىدىن كىرىش بىلەنلا سول قولدا كۆرۈنگەن ھىلىقى ئىمارەتكە ئوخشاپ كەتسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدىن نەچچە ھەسسە ھەشەمەتلىك ئىدى. بۇ ئىمارەتكە ئوردىنىڭ مۇراسىم زالى، مېھمانخانىسى ۋە باش تەيجىلەرنىڭ ئىشخانىلىرى ئورۇنلاشقان ئىدى. ئۇنىڭ ئىچىگە كىرگەن كىشى ئۇيغۇر مىللى مىمارچىلىق سەنئىتىنىڭ ئاجايىپ دۇردانىلىرىغا مەپتۇن بولۇپ قالاتتى. تاملارغا گەچ بىلەن ئويۇلغان نەپىس نەقىشلەر، شاپتۇل ۋە ئانار شەكلىدىكى گۈللۈك ئويۇقلار، مىھراپ شەكلىدىكى نەقىشلىك مورىلار، تام بېشىغا قېنىق كۆك رەڭدە «خەتتى — پارسى» بىلەن يېزىلغان پارسىي ۋە تۈركىي نەزمىلەر ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىن چىققان نەققاش ۋە خەتتاتلارنىڭ ئاجايىپ ماھارىتىنى نامايەن قىلىپ، ھەرقانداق كىشىنىڭ زوقىنى قوزغايتتى.

كۆۋادىرات شەكلىدە سېلىنغان بۇ ئىمارەتنىڭ شەرق ۋە جەنۇپ تەرەپلىرى باققا تۇتىشاتتى، باققا تۇتاشقان تەرەپتىكى تاملارنىڭ ھەممىسى تورۇستىن يەرگىچە گۈللۈك پەنجىرىلەردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، بۇ پەنجىرىلەر خۇددى قوش قانات ئىشىك-

كە ئوخشاش ئېككى يانغا ئېچىلاتتى ۋە ئۆيدە ئولتۇرغان كىشى باغ مەنزىرىسىنى تولۇق كۆرەلەيتتى ئۈچ تەرىپى سېپىل بىلەن تۇتاشقان بۇ باغ «ياۋاغ» دەپ ئاتىلاتتى. باهار ۋە ياز كۈنلىرى تۈرلۈك ـ تۈمەن گۈل ـ چېچەكلەر ئېچىلىپ، قۇشلار سايراپ، ئەلۋەك ـ ئەلۋەك مېۋىلەرنىڭ خۇش پۇراقلىرى دىماققا ئۇرۇلۇپ تۇرىدىغان بۇ باغ خۇددى چۆچەكلەردىكى كۆهقاپنىڭ ئېتىكىگە تاسادىپىي جايلىشىپ قالغان بىر گۈلزارلىققا ئوخشاش، شامەخسۇتنىڭ ئاۋۇ سۈرلۈك ئېگىز ئوردىسى بىلەن تامامەن ئېككى دۇنيا ئىدى.

زىياپەت ئەنە شۇ باققا تۇتاشقان چوڭ زالدا ئۆتكۈزۈلدى. ھەر بىرىگە سەككىزدىن كىشى ئولتۇرىدىغان ئۈچ يۇمۇلاق ئۈستەل مېهمان بىلەن تولدى. تۆردىكى ئۈستەلگە شامەخسۇت بىلەن يۈەن داخۇا، چيەن دارىن، ئامبال ۋە شيەتەي قاتارلىق چوڭ ئەمەلدارلار جايلاشتى. قىممەتلىك دېڭىز مەھسۇلاتلىرىدىن تەييارلانغان سەيلەردىن تارتىپ، ئۇيغۇر مىللىي تائاملىرىنىڭ ئەڭ تاڭسۇق خىللىرىغىچە يەپ، ئېسىل دورا ـ دەرمەكلەر بىلەن تەييارلانغان ئىچىملىكلەرنى ئىچىپ تويۇشقاندىن كېيىن، شامەخسۇت يۈەن داخۇا بىلەن، چيەن دارىنغا سوغا تەقدىم قىلدى. قىزىل دۇخاۋا سېلىنغان پەتنۇسلاردىكى چوكا ئالتۇنلار بىلەن قىزىرىپ تۇرغان تىللالار، جۈپ ـ جۈپى بىلەن قويۇلغان يامبۇلار، خىل ـ خىلى بىلەن تۇرغان قارا تۈلكە ۋە بۆكەن مۈڭگۈزلىرىنى كۆرۈپ، يۈەن داخۇانىڭ ئاغزى قۇلىغىغا يېتىپ، ياغاق يۈزىدىكى قورۇقلىرى تېخىمۇ كۆپىيىپ كەتتى؛ چيەن دارىننىڭ قىسماق كۆزلىرى چەكچىيىپ، ئوغرى مۈشۈكنىڭ كۆزىدەك پارقىراپ كەتتى.

يۈەن داخۇا ئورغۇن رەھمەت ـ ھەشقاللىدىن كېيىن، قول قوشتۇرۇپ تۇرغان تۇڭچىغا قاراپ قويۇپ، مۇنداق دېدى:

— چىڭ ۋاڭ جاناپلىرى خاتىرجەم بولغاي، پەقىر ئاخشامدىن بېرى ھەممە ئىشلارنى سەرەمجانلاشتۇرۇپ قويدۇم. تاغدىكى ئىسيانچىلارنى پاك ـ پاكىزە تازىلاپ، يۇرتنى تىنجىتمىغىچە، چيەن ـ

دارىن قۇمۇل دىيارىدىن كەتمەيدۇ. جانابى ئامبال بلەن شىيەتەي- لەرمۇ، ئاۋالقىدەك ياردەم بېرىدۇ، بۇ ئوتنى ۋاقتىدا ئۆچۈرمىسەك، ھەممىمىزنىڭ بېشىغا بالا بولىدۇ. چىڭ ۋاڭ جاناپلىرى بلەن ئارىمىزدا ئۆزۈلمەس دوستلۇق رىشتىسى بار. ئىلگىرىكى ئىسيانچى- لارغا قارشى لەشكەر تارتقان چېغىمىزدا، چىڭ ۋاڭ جاناپلىرىنىڭ نۇرغۇن ئالتۇن-كۆمۈش ۋە قۇمۇل پالگانلىرى بلەن ماڭا ياردەم بەرگەنلىكىنى ھەرگىز ئۇنتۇمايمەن. ھەممىدىن مۇھىمى شۇكى، شىن- جاڭ سىڭغا ئوخشاش زېمىنى كەڭ، ئەھلى پۇقراسى خىلمۇ-خىل، ئون يىلدا بىر چوڭ ئىسيان، ئۈچ يىلدا بىر كىچىك توپىلاڭ بولۇپ تۇرىدىغان مۇنداق دىيارنى تۇتۇپ تۇرۇشتا، چىڭ ۋاڭ جاناپلىرىدەك سادىق ۋە ئېتىقادلىق ۋاڭلار بولمىسا ئەسلا بولماي- دۇ. بۈيۈك مەنچىڭ خاندانلىقى زامانىسىدىمۇ شۇنداق ئىدى. ئەلھال ھازىرقى «مىنگو» زامانىسىدىمۇ شۇنداق بولىدۇ. مەن بېيجىڭغا بېرىپ، دازۇڭتۇڭ ① ئالىيلىرىغا بۇ ئەھۋاللارنى تەپسىلىي مەلۇم قىلىمەن. چىڭ ۋاڭ جاناپلىرىغا تېخىمۇ ئالىي مەرتىۋە ئىلتىپات قىلغاي ۋە ۋە جاناپلىرىنى ئەڭ ئەزىز مېھمانى سۈپىتىدە ئۆز ھۇزۇرىغا چىل- لاپ، شاھانە لۇتپى كەرەمگە سازاۋەر قىلغاي.

— ئىلاھىم، جاڭجۇڭ جاناپلىرىنىڭ ئېيتقانلىرى كەلگەي. تۆمۈر دېگەن ئوغرىنىڭ بېشىنى سېپىل دەرۋازىسىغا ئېسىپ، يۇرتنى تىنجىتقاندىن كېيىن، مەنمۇ دازۇڭتۇڭ ئالىيلىرىنىڭ ھۇزۇرىغا تازىم- غا بارىمەن، — دېدى شامەخسۇت غەمكىن ئاھاڭدا.

ئەتىسى يۈەن داخۇا ئازراق ئادىمى بلەن ئالدىراش يولغا چىقتى. ئۇنى ئامبال، شىيەتەي ۋە ھاشىر تەيجى باشلىق ئەمەلدار- لار بىر كۈنلۈك يەرگىچە ئۇزىتىپ قويدى.

---

① يۈەن شىكەينى دېمەكچى.

2

شامەخسۇت بىلەن چيەن دارىن ئوتتۇرىسىدا مۇنداق كېلىشىم ھاسىل قىلىندى: بىر - ئىككى كۈن ئىچىدە، چيەن دارىن پۈتۈن ئەسكىرىي كۈچى بىلەن تاققا ھۇجۇم باشلايدۇ؛ ھازىردىن باشلاپ، پۈتۈن ھەربىي تەمىناتنى ۋاڭ ئوردىسى ئۈستىگە ئالىدۇ؛ شامەخسۇت شەخسەن چيەن دارىنغا ئەللىك يامبۇ، ئوتتۇز بېشى (پەيجاڭ) دىن يۇقىرى ئوفىتسېرلىرىنىڭ ھەربىرىگە ئوندىن يامبۇ بېرىدۇ، قالغان چېرىكلەرگە ئۈچ ئايلىق مائاشىنى بىراقلا قوشۇپ بېرىدۇ. مۇندىن تاشقىرى، ئىچكىرىگە قايتىش ۋاقتىدا، ھەممىسىگە ئەرزىگىدەك سوغات تەقدىم قىلىنىدۇ.

شۇ كېلىشىم بويىچە، چيەن دارىننىڭ چېرىكلىرى ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈشكە باشلىدى.

— دارىن جاناپلىرىغا يەرلىك چېرىكلىرىمىزدىن قانچىلىك قوشۇن بەرسەك بولاركىن؟ — دېدى شامەخسۇت.

— مېنىڭ چېرىكلىرىم، — دېدى چيەن دارىن، — مۇنتىزىم قوشۇن. قورال - ياراقلىرى خىل. مەن بۇ قوشۇن بىلەن نۇرغۇن جەڭلەرگە كىرگەن. ئۇزۇن يىللىق تەجرىبەمدىن ھاسىل قىلغان ئالاھىدە جەڭ ئۇسۇللىرىم بار. يەرلىك چېرىكلەرگە بۇنىڭدىن تەلىم بېرىشكە ۋاقتىم يەتمەيدۇ. شۇنداقتىمۇ ئۇلاردىن بىر - ئىككى يۈزنى تاللىۋالاي، ئىسيانچىلارغا باراڭ كۆرسىتىشكە ياراپ قالار.

بۇ گەپلەر ئامبال بىلەن شيەتەينىڭ ئىززەت - نەپسىگە قاتتىق تەككەن بولسىمۇ، ئامبال يالغان كۈلكىگە زورلاپ جىم ئولتۇرۇۋالدى. شيەتەي ئۆپكىدەك قىزىرىپ كېتىپ، قولىدىكى غاڭزىسىنى قاتتىق بىر شورىدى - دە، مۇنداق دېدى:

— دەرۋەقە، چيەن دارىننىڭ ئۇرۇش ماھارىتى ئۈستۈن، بۇنى بىزمۇ ئاڭلىغان. ئەمما لېكىن، ئىسيانچىلار ئارىسىدا شۇنداق

مەرگەنلەر باركى، خۇدا ساقلىسۇن، بۇ شەيتانلار بىر تال ئوقنىمۇ زايا قىلماي، دېگەن يېرىگە تەككۈزىدىكەن. ھەر ھالدا ئېھتىياتچانراق بولغىنىمىز ياخشى.

— ئۇ ياۋايىلار تاغ ئۆچكىلىرىنى قارىغا ئېلىپ ئېتىشقا ماھىر بولغان بىلەن، مېنىڭ زەمبىرەكلىرىم گۈلدۈرلىگەندە، بېشىنى كۆتەرەلمەي قالىدۇ، دەپ ئىشىنىمەن. مەن ئۆزۈمنى ئۇلارغا شۇنداق تونۇتۇپ قويايكى، مۇندىن كېيىن بىزگە كىرپىك كۆتىرىپ قارىيالمايدىغان بولسۇن، شيەتەي يامۇل بىلەن ئامبال يامۇل ئاتخانىلىرىدىكى بىدە توغرايدىغان جادۇلارنىڭ ھەممىسىنى مەن بارىدىغان ئاقچۇق سېيىغا ئاپىرىپ بېرىڭلار، ئوقتا ئۆلمەي قالغانلىرىنى شۇ يەردە توغراپ، سايىنىڭ تېشىغا قوشۇۋېتەي!

— دارىنىڭ ھىممەت-شىجائىتىگە بارىكاللا، — دېدى شامەخسۇت، چيەن دارىنغا قاراپ.

چيەن دارىن شامەخسۇتنىڭ قوش ئارغىماق قوشقان پوچتىسىغا ئولتۇرۇپ، ئۆز مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ ھىمايىسىدە ئوردىدىن ئۇزاپ چىقتى. ئامبال بىلەن شيەتەي پەلەمپەي ئالدىدا تۇرغان مەپلىرىنىڭ يېنىغا كېلىۋېتىپ پىچىرلاشتى:

— بۇ قارا چوقۇر ئاجايىپ ھاكاۋۇر نېمىكەن، ئاتقان پولرىنى قارىمامدىغان تېخى! — دېدى شيەتەي بۇرنىدىن غەلىتە بىر ئاۋاز چىقىرىپ.

— ھەي بۇرادەر، — دېدى ئامبال ئۇنىڭ مۈرىسىگە قولىنى قويۇپ، — نېمە دېسە دېسۇن، بىزنى غەمدىن قۇتقۇزسىلا بولدى ئەمەسمۇ!

— ئۆزىنىڭ بېشىنى يېمىگىدى دەيمەن.

— ئۇ بېشىنى يېسە، بىزدىن بىر ئۆلۈك ساندۇغى ئارتۇق كېتەر ناھايىتى.

ئاقچۇق — شىمالىي تەرىپى ھەيۋەتلىك تىيانشان تاغلىرىنىڭ ئېتىگى بىلەن، شەرق تەرىپى ئىدىرلىقلار ئارقىلىق قورايىنىڭ نېرىن دىگەن مەھەللىسى بىلەن، جەنۇپ تەرىپى تۆرۈك غولى بىلەن تۇتاشقان كەڭ بىر ساي ئىدى. شىمال ۋە شەرق تەرەپتىكى بىرەر كۆتەل بېشىدا تۇرۇپ كۆزەتكەن كىشى سايدا مىدىرلىغان ھەممە نەرسىنى كۆرەلەيتتى.

ئامانقۇلنىڭ چارلىغۇچى يىگىتلىرى چېرىكلەرنىڭ سايغا كىرگەنلىگىدىن خەۋەر بەرگەن ھامان، تۆمۈر خەلپە ئۆز قوشۇنىنى بىر يەرگە يىغىلىشقا بۇيرۇدى.

تەرەپ - تەرەپتىن ئاتلىقلار چاپتۇرۇپ كېلىپ، ئىدىرلىقلار ئارىسىدىكى تۈزلەڭلىك قوراللىق كىشىلەر بىلەن تولدى. بېشىغا نېپىز كىگىز قالپاق كىيىپ، قارا كەمزۇللى ئۈستىدىن ئوق پوتىسىنى چەپراس قىلىپ باغلىۋالغان تۆمۈر خەلپە كۆك بوز ئاتقا مىنگەن ھالدا، قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى بىلەن بىر دۆڭنىڭ يانباغرىدا توپقا قاراپ تۇراتتى. كۆك بوز ئات بېشىنى ھەر بىر سىلكىتكەندە، ئۇنىڭ بېلىدىكى قىلىچى ئۈزەڭگىگە تېگىپ، جىرىڭلاپ كېتەتتى. قىلىچ دەستىسىنىڭ ئىككى تەرىپىگە قويۇلغان ياقۇت ۋە زۇمرەتلەر كۆزنى قاماشتۇراتتى. بۇ، شامەخسۇتنىڭ غەزنىسىدە ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ساقلىنىپ كەلگەن قىلىچلارنىڭ بىرى بولۇپ، ھىلىقى كېچىسى سايىم ئۈچىبېگى قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئالدىنقى ئۆتكەلدە ئۇخلاپ قالغان قاراۋۇللىرىنىڭ بېشىنى شۇ قىلىچ بىلەن كەسكەن ۋە كېيىنكى جەڭدە ئامانقۇل سايىم ئۈچىبېگىنى ئۆلتۈرۈپ غەنىمەت ئالغان قىلىچ شۇ ئىدى. كۆك بوز ئاتمۇ سايىم ئۈچىبېگىدىن غەنىمەت ئېلىنغان بولۇپ، تۆمۈر خەلپە بۇرۇنقى قىرچاڭغۇسىنىڭ ئورنىغا مۇشۇ ئاتنى مىنىدىغان بولغان ئىدى.

تۆمۈر خەلپە ئېتىنى دىۋىتىپ بىر قەدەم ئالغا ئۆتتى-دە، دۈمبىسىدىكى مىلتىقنى تۈزىتىپ قويۇپ گەپ باشلىدى:

— قېرىنداشلار! كۆرۈۋاتىسىلەر، ئىش يوغناپ كەتتى. ئەمدى ئۈرۈمچى چېرىكلىرىمۇ، بىزنى يوقىتىشقا كەلدى. ئاق ئىت-كۆك ئىت ھەممىسى بىر ئىت، مەيلىگە قويۇپ بەرسە، ھەممىسلا ئادەم چىشلەيدۇ، ئاڭلىدىڭلارمۇ، چيەن دارىن دىگەن چوقۇر ئىككى ھارۋىغا جادو بېسىپ كېلىۋاتقىدەك، بىزنى ئاقچۇق سېيىمدا بىدە توغرىغاندەك توغراپ تاشلىغىدەكمىش.

— بىز بىدە ئەمەس، قېنى كېلىپ باقسۇنچۇ، — دەپ ۋاقرىدى كىمدۇ بىرى.

— راست ئېيتتىڭ، بىز بىدە ئەمەس، — دەپ داۋام قىلدى تۆمۈر خەلپە، — بىزنىڭ سۆڭەكلىرىمىز خېلى قاتتىق، بىزنى ئاتا-ئانىمىز ئوغۇل دەپ تۇققان، لېكىن، شۇنى بىلىپ قېلىڭلاركى، بۇدو كېلىۋاتقان چېرىكلەر ئاز ئەمەس. قورال-ياراقلىرى خىل، داپولىرىمۇ بار. ئەمدى مەرتنى مەيداندا سىنايدىغان ۋاق كەلدى. يا بىز ئۆلۈپ تۈگىشىمىز، ياكى شامەخسۇت بىزنى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، تورپاقلارنىڭ بېشىنى ئاسقاندەك، بىزنىڭ بېشىمىزنىمۇ سېپىل دەرۋازىسىغا ئاسىدۇ، ماۋۇ قىلىچنى تونۇۋاتامسىلەر! — دىدى تۆمۈر خەلپە قىلىچىنى غىلاپتىن شارتتىدە سۇغۇرۇۋېلىپ، ھاۋادا پۇلاڭلاتتى، — ئۇن نەچچە قېرىندىشىمىزنىڭ بېشىنى كەسكەن، رەھمەتلىك راجى بالىنىڭ يۈرىگىنى ئويغان قىلىچ مانا مۇشۇ. مۇنداق قىلىچلار ئۇلارنىڭ قولىدا تېخى كۆپ. ئەمدى بىز قىلىچلىرىمىزنىڭ سېپىنى چىڭ تۇتمىساق، بىزنىڭمۇ بېشىمىز كېسىلىدۇ، بىزمۇ، ئادەم قاتاردا ئەركىن-ئازات ياشايلى دەپ، بۇ ئىشنى باشلىدۇق. باشلىغاندىمۇ يوغان ئىشنى باشلىۋەتتۇق. ئەمدى ئۇلارنىڭ قولىغا ھەرگىز تىرىك چۈشكىلى بولمايدۇ. مانا، مېنىڭ ئاخىرەتلىكىمۇ تەييار! — تۆمۈر خەلپە قوينىدىن بىر پارچە ئاق خەسىنى چىقىرىپ، سول بىلىكىگە باغلىدى، ئاندىن توپقا قاراپ يەنە سۆزىنى داۋام قىلـ

دى، — بۇ مېنىڭ كېپەنلىكىم بولسۇن، ئەجىلىم يېتىپ شېھىت بولسام، مېنى باشقىدىن كېپەنلىمەڭلار، قانلىق تونۇم بىلەن كۆمۈۋېتىڭلار. مەن ئۇلارنىڭ قولىغا تىرىك چۈشمەيمەن. دۈشمەننىڭ قولىغا تىرىك چۈشكەنسىدىن، ئارسلاندەك ئېلىشىپ ئۆلگەن ياخشى.

— بىزمۇ شۇ، بىزمۇ شۇ، — دەپ ۋاقىراشتى قارا بوسۇق باشلىق قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى ئارقا - ئارقىدىن.

— مەنچۇ؟ مېنىمۇ ئاتا - ئانام ئوغۇل دەپ تۇغقان. قېنى، مېنىڭمۇ كېپەنلىكىمنى بەرسىلە! — دەپ قولىنى سۇندى قاسىم قىزىق. توپ ئىچىدە غەلىيان كۆتۈرۈلدى. يۈزلىگەن قوللار كۆتۈرۈلۈپ، «بىزگىمۇ، بىزگىمۇ» دىگەن سادالار ئىدىرلىقنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتتى.

سەپەرقۇل بىر تاشنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، تاغاردىن بىر نەچچە توپ ئاق خەسە چىقاردى ۋە «شېھىتلىق مۇقامىغا يېتىشنى خالايدىغان مەرت يىگىتلەر، قېنى، كېلىڭلار!» دەپ ۋاقىرىدى.

بىردەمدە نەچچە يۈزلىگەن كىشىنىڭ سول بىلىكىگە ئاق باغلىنىپ بولدى.

— قېرىنداشلار! — دەپ دۇئاغا قول كۆتەردى تۆمۈر خەلپە توپنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرۇپ، — خۇدا بىزگە نۇسرەت ئاتا قىلسۇن، ئامىن!

— ئامىن! ...

— ئامىن! ...

«ئامىن» نىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەي، قاسىم قىزىق ناخشا باشلىۋەتتى:

ساماۋارنىڭ سازىمەن،
چۆلدە ئۇچقان غازىمەن.
دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ،
ئۆلگەنىمگە رازىمەن.

ھاي - ھاي باتۇرلار،
ھۇشيار بولۇڭلار!
دۈشمەنلەر يېتىپ كەلدى،
جەسۇر بولۇڭلار!...

4

ئەتىسى تاڭ يورۇش بىلەن چيەن دارىنىڭ قارارگاھىدا بىردىنلا ھەربىي كانايلارنىڭ چىقىراق ئاۋازلىرى ياڭراپ، دۇمباقلار داراڭلاپ كەتتى. يەتتە - سەككىز يۈزچە ئاتلىق ۋە پىيادە چېرىك سەپ - سەپ بولۇپ، ھۇجۇمغا تەييارلاندى. بىر دۆڭ ئۈستىگە قاتار تىزىپ قويۇلغان بەش زەمبىرەكنىڭ ئاغزى تاغ تەرەپكە قارىتىلغان ئىدى. قارىگىر ئاتقا مىنگەن چيەن دارىن شۇ زەمبىرەكلەر يېنىدا غادىيىپ تۇرۇپ، تاغ تەرەپكە دۇربۇن سېلىشقا باشلىدى. ئىدىرلىقلاردا ھېچنىمە كۆرۈنمىگەندەك قىلغاندىن كېيىن، يۇقۇرىراققا قارىدى، تاغ قاپتاللىرى بىلەن كۆتەل باشلىرىدا نۇرغۇن ئادەمنىڭ قارىسى كۆرۈندى. چيەن دارىن ئارىلىقنى ئۆبدان مۆلچەرلەپ قوماندا بەردى. زەمبىرەكلەر گۈلدۈرلەپ، يەرزىمىننى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتتى. تاغ تەرەپنى ئىس - تۈتەك قاپلاشقا باشلىدى. زەمبىرەكلەردىن ئەللىك پايچە ئوق ئېتىلىپ بولغاندا، يېنىدىكى كانايچىلىرىغا ئىشارەت قىلدى. بەش كانايدىن ھۇجۇمغا بۇيرۇغان سادا ئاڭلىنىش بىلەن تەڭ چېرىكلەر ھۇجۇمغا ئۆتتى. زەمبىرەكلەر ھامان گۈلدۈرلەيتتى. غۇيۇلدىغان زەمبىرەك ئوقلىرى چېرىكلەرنىڭ بېشىدىن ئۆتۈپ، تاققا تېگىپ تۇراتتى.

چېرىكلەر ئىدىرلىقلارغا يېقىنلاشقاندا، بايا ھېچنىمە كۆرۈنمەگەندەك قىلغان يەرلەردىن ئەجەل ئوقلىرى يېغىپ، قاتتىق ئېتىشۋازلىق باشلىنىپ كەتتى. ئىگىسىز قالغان ئاتلار تىزگىن - چۇلۋۇرلىرىنى سۆرەپ، تەرەپ - تەرەپكە قاچاتتى. بەزىلىرى پۇتى ئۈزەڭـ

گدە قالغان ئىگىلىرىنى سۆرەپ، چاڭ ـ توزاڭ ئىچىدە قۇيۇندەك پىقىرايتتى. چيەن دارىن كانايچىلىرى ئارقىلىق چېرىكلەرگە چېكىنىش قوماندىسى بېرىپ، زەمبىرەكچىلەرنى ئىدىرلىقلارغا ئېتىشقا بۇيرۇدى. بىراق، ئارىلىق يېقىن بولغاچقا، زەمبىرەك ئوقلىرى ئىدىرلىقلارغا چۈشمەي، ئۇ يەرلەردىن ھالقىپ ئۆتۈپ، تاغ قاپتاللىرىغا تېگەتتى. تاغ قاپتاللىرىدا بولسا، بايا كۆرۈنگەن ئادەملەرنىڭ قارىسى ھامان بىر خىلدا كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

بىردەملىك جەڭدە يۈزدەك چېرىكىدىن ئايرىلغان چيەن دارىن، شيەتەيىنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئېسىگە ئالدى ـ دە، بەدىنى شۈركىنىپ كەتتى. ئاندىن ھۇجۇم يولىنى ئۆزگەرتىپ، بىر قىسىم چېرىكىنى تۆرۈك غولى تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۆتكۈزدى. بۇ چېرىكلەرگە گايىت پاششاپ باشچىلىقىدىكى يەرلىك چېرىكلەر يول باشلاپ ماڭدى. بۇ ياقتىن ھۇجۇم بولۇشىنى كۈتمىگەن قارا بۇسۇق ئالدىراپ كېتىپ، قايتارما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ قويدى ۋە بىردەملىك جەڭدە بىرنەچچە كىشىنى قۇربان بېرىپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى.① ساقىلىغا ئاق سانچىلغان سەلىم چورۇقمۇ بەش بالىسىنى يېتىم قويۇپ، شۇ جەڭدە قازا تاپتى. قارا بۇسۇق شۇ چاغدىلا، ھېلىقى كېڭەش ئۆتكۈزۈلگەن كۈنى ئىلى پالگاننىڭ توغرا ئېيتقانلىقىنى چۈشەندى. تۆمۈر خەلپە ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، ئامانقۇلنى بىر تۈركۈم يىگىتلەر بىلەن ياردەمگە ئەۋەتتى. قاتتىق ئېتىشىۋازلىقتىن كېيىن، چېرىكلەر بىرمۇنچە ئۆلۈكلەرنى قالدۇرۇپ قاچتى. ئامانقۇل گايىت پاششاپنى قوغلاپ يۈرۈپ قىلىچ بىلەن ئىككى

---

① كېيىن «تۆمۈر خەلپە يېڭىلمىگى» توغرىسىدا چىققان قوشاقلاردىن:

«ئاقچۇق سېيىدا چىقتۇق،
چيەن دارىنغا ئوق ئاتتۇق.
چيەن دارىنمۇ زور چىقىپ،
يارداڭ ياقىلاپ قاچتۇق.»

دىگەن قوشاق ئە نەشۇ جەڭنىڭ خاتىرىسى ئىدى.

پارچە قىلىۋەتتى.

چىيەن دارىن يەنە بۇرۇنقى يول بىلەن بىرنەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ باقسىمۇ، كەچكىچە ھېچقانداق نەتىجە چىقىرالمىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ئوڭۇشسىزلىقىنى زەمبىرەكلەرنىڭ كارغا كەلمىگەنلىگىدىن كۆرۈپ، كەچ كىرگەندە، زەمبىرەكلەرنى بىرنەچچە چاقىرىم ئارقىغا يۆتكەتتى. تۆمۈر خەلپە چىيەن دارىننىڭ زەمبىرەكلەرنى يۆتكەشتىكى مەقسىدىنى دەرھال چۈشەندى-دە، تۈن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ، قوشۇنىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى ئىدىرلىقلاردىن ساي بېشىدىكى تاشلىقلارغا يۆتكىۋالدى ۋە ئىدىرلىقلار ئىچىگە يوغان گۈلخان تەييارلاپ، تاڭ ئېتىش بىلەنلا ئوت يېقىۋەتتى. گۈلخاننىڭ قويۇق ئىسلىرى ھاۋانىڭ تىنىقلىقىدا توپ-توغرا ئاسمانغا كۆتىرىلىپ، خۇددى بىر كۆككۆش ئىگىز تۈۋرۈكنى ھاسىل قىلماقتا ئىدى. بۇ، ئېلى پالگانغا بېرىلگەن سىگنال بولۇپ، چىيەن دارىن بۇنىڭ مەنىسىدىن خەۋەرسىز ئىدى.

كۈن نەيزە بويى ئۆرلىگەندە، چىيەن دارىننىڭ زەمبىرەكلىرى يەنە گۈلدۈرلەشكە باشلىدى. زەمبىرەك ئوقلىرى ئادەمسىز قالغان ئىدىرلىقلارنى ئىس-تۈتەككە قاپلىۋەتتى. چېرىكلەر داقا-دۇمباق بىلەن يەنە ھۇجۇم باشلىدى، بىراق، دۈشمەن ئىدىرلىقلارغا يېقىنلاشماي تۇرۇپلا، يەنە ئەجەل ئوقلىرىغا دۇچ كەلدى. دەل شۇ چاغدا، چىيەن دارىننىڭ ئارقا تەرىپىدىن ئېلى پالگان، ئوڭ بىقىنىدىن قارا بوسۇق ھۇجۇمغا ئۆتتى. چىيەن دارىن گاھ ئارقىغا، گاھ يانغا دۇربۇن سېلىپ ئالاقزادە بولۇۋاتقاندا، تۆمۈر خەلپە ئۈزەڭگىگە دەسسەپ تۇرۇپ، قامچىسىنى ئىگىز كۆتەردى-دە، «قېنى، باتۇرلار ئارقامدىن ئالغا!» دەپ قاتتىق سادا بىلەن ئات سالدى. «ئالغا! ئالغا!» دىگەن قىقاس-چۇقانلار سايىنى تىترىتىۋەتتى. چېرىكلەر خۇددى ئوت كەتكەن چاڭگالدىكى ياۋا توڭگۇز پادىسىدەك ئۆزىنى ھەر تەرەپكە

ئۈرۈپ، ئوفىتسېرلىرىنىڭ ئېتىپ، چېپىۋاتقىنىغا قارىماي قېچىشقا باشلىدى. چيەن دارىن قارىگەر ئات ئۈستىدە قىلىچىنى پۇلاڭلىتىپ، بىر نىمىلەرنى دەپ ۋاقىراپ باقتى. ئاخىر ئۆزىنىڭمۇ ئامان قالمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتتى بولغاي، قۇمۇل تەرەپكە قاراپ قاچتى①.

تۆمۈر خەلپە بىلەن خوجىنىياز پالگان ئۇنى تىرىك تۇتماقچى بولۇپ، ئارقىسىدىن ئات سالدى. بىراق، چيەن دارىننىڭ قارىگەر ئېتى خۇددى بوراندەك ئۇچۇپ كېتىۋاتاتتى (بۇ ئات شامەخسۇتنىڭ ئوردىسىدىكى ئەڭ ئۇچقۇر ئاتلارنىڭ بىرى بولۇپ، چيەن دارىن تاقتا يۈرۈش باشلىغان كۈنى ئۇنىڭغا تەقدىم قىلىنغان ئىدى). تۆمۈر خەلپە بىلەن خوجىنىياز پالگان ھەرقانچە قىلىپ باقسىمۇ ئۇنىڭغا يېتىشىپ ئالالماي، ئىككى يۈز قەدەم ئارىلىق ساقلىنىپ تۇراتتى.

— ئاتايمۇ؟ — دىدى خوجىنىياز پالگان.

— ئات! — دىدى تۆمۈر خەلپە.

بىر ئوق بىلەن چيەن دارىننىڭ قالپىقى ئۇچۇپ كەتتى. يالاڭۋاش قالغان چيەن دارىن ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ قارىغان ھامان ئىككىنچى ئوق سول كۆزىنىڭ قوۋۇرۇق تەرىپىدىن تېگىپ، قاڭشىرىنى ئۇچۇرىۋەتتى. چيەن دارىن ئېتىنىڭ يايلىغا يېپىشىۋېلىپ، ھەدەپ قامچا ئۇراتتى. خوجىنىياز پالگان ئېتىنىڭ تىزگىنىنى

---

① كېيىن، «تۆمۈر خەلپە يېڭىلمەس» توغرىسىدا چىققان قوشاقلار ئىچىدىكى مۇنۇ ئىككى قوشاق ئەنە شۇ جەڭنىڭ خاتىرىسى ئىدى:

«تاقچۇق سىيى ئوپۇركەن،
چيەن دارىن بىر چوقۇركەن.
تاغچى پالگانلار چۈشسە،
چيەن دارىن قوقۇركەن»
«تۆمۈر خەلپە تەۋرەپتۇ،
ئاسماندىكى يۇلتۇزدەك.
چيەن دارىننى ئويلاتتى (قاچۇردى)
جاڭگالدىكى توڭگۇزدەك.»

تارتتى. تۆمۈر خەلپە ئۇنى ئۆزى ئاتماقچى بولۇپ، قارىغا ئالغاندا، خوجىنىياز پالگان «بولدى، ئاتمىسىلا» دەپ توسۇۋالدى.

— بۇ نىمە قىلغىنىڭ؟ ئۆزۈڭ تۇزۇك ئاتمايسەن، ئەمدى مېنىمۇ ئاتقىلى قويمامسەن؟ — دىدى تۆمۈر خەلپە ئاچچىغى بىلەن.

— ئۇنىڭ ئۆلگىنىدىن بىر كۆزى بىلەن تىرىك بېرىپ، كۆرگەن-بىلگەنلىرىنى شامەخسۇت بىلەن جاڭجۇڭلارغا سۆزلەپ بەرگىنى ياخشى ئەمەسمۇ؟! — دەپ كۈلدى خوجىنىياز پالگان.

— ئوھوي، مەرگەنلىگىڭ بىلەن بىللە دانىشمەنلىگىڭمۇ جايىدا ئىكەن، — دىدى تۆمۈر خەلپىمۇ كۈلۈپ كېتىپ.

دەرۋەقە، باش-كۆزى تېڭىلغان چىيەن دارىن شەھەرگە كىرىش بىلەنلا، ئامبال بىلەن شىيەتەيگە مۇنداق دىدى: «مەن شۇنچە يىللار ھەربى سەپتە تۇرۇپ، مۇنداق ئادەملەرگە دۇچ كېلىپ باقمىغان ئىدىم. ئۇلارنى ئادىمزات دىگەندىن كۆرە، بىر توپ قۇترىغان يولۋاس دىگەن توغرىراق ئوخشايدۇ، يولۋاسمۇ مىلتىق ئاۋازىدىن قورقىدۇ. ئەمما، بۇلارغا مېنىڭ زەمبىرەكلىرىم پوجاڭزىچىلىكمۇ بىلىنمىدى. دۇنيادا ئۆلۈمدىن قورقمايدىغان كىم بار؟ ئەمما، بۇ ياۋايىلار ئۆلۈمدىن قورقۇش تۇگۇل، ئۆلۈمنىڭ ئۆزىنى قورقىتىدىكەن. ئۇلارغا ئوق ئۆتمەمدۇ نىمە؟ ياق-ياق، ئوق ئۆتسە كېرەك. يولۋاسقىمۇ ئوق ئۆتىدۇ ئەمەسمۇ! ئەمما ئۇلارنىڭ يۈرىگىدە قانداقتۇ كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان بىر كۈچ باردەكمىن دەپ ئويلاپ قالدىم. مېنىڭ زەمبىرەكلىرىم قورام تاشلارنىمۇ كۇكۇم-تالقان قىلىۋەتتىيۇ، ئۇلارنى باش ئەگدۈرەلمىدى. ئۇلارنىڭ سۆڭىگى تاشتىنمۇ قاتتىق ئىكەن. مۇنداق خەلقنى نىمە قىلغىلى بولىدۇ؟ ئۆتكەن قېتىم سىلەرنىڭ ئالدىڭلاردا چوڭ گەپ قىلىپ قويغىنىم ئۈچۈن خىجىلمەن. مېنى كەچۈرۈڭلار. ئەمدى شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن كېلىشىپ، ماڭا دەرھال ئىككى يۈز يىگىرمە ئۆلۈك ساندۇغى تەييارلاپ

بېرىڭلار، چېرىدىكارىدىنىڭ ئۆلۈكى سايىدا قالمىسۇن، بولمىسا، تىرىك قالغان چېرىكلىرىم مېنى بوغۇپ قويۇشى مۇمكىن، ھەممىدىن مۇھىمى، شامەخسۇت ۋاڭ ۋەدە قىلغان يامبۇ-كۈمۈشلەرنى ماڭا تېزرەك ئېلىپ بېرىڭلار، — ۋاقتىدىراق يۇرتۇمغا كېتىۋالاي.»

شىيەتەي قىزىل تاۋار كۆرپە سېلىنغان ئورۇندۇقتا يۆلىنىپ ئولتۇرغان چيەن دارىنغا قاراپ، مىيىغىدا كۈلۈپ قويدى ۋە ھىلىقى راجى بالىنىڭ يۈرىگى كۆزىگە كۆرۈنگەندەك بولۇپ، «دىمىسىمۇ راست ئەمەسمۇ! ئەگەر بۇ خەلقنى ئۆلۈم بىلەن قورقىتىپ بويسۇندۇرۇش مۇمكىن بولسا، ئاشۇ بالا يۈرىگىنى سۇغۇرۇۋاتقاندا بولسىمۇ، ۋاي جان دەۋەتكەن بولاتتى» دەپ ئويلىدى.

چيەن دارىننىڭ بايىقى گەپلىرى ئامبالغا ياقمىدى بولغاي، ئۇ، قوشۇمىسىنى تۈرۈپ جىم ئولتۇراتتى.

ئەتىسىدىن باشلاپ، ئاقچۇق سېپىلى جىمجىت بولۇپ قالدى. پەقەت توپ-توپ قۇزغۇنلار ئۆز ئولجىلىرىنى تالىشىپ قاقىلدايتتى. شۇ ئارىدا، ئامانقۇلنىڭ چارلىغۇچى يىگىتلىرى سايىدا ئاق بايراق قادالغان ھارۋىلارنىڭ پەيدا بولغانلىقىنى خەۋەر قىلغاندا، تۆمۈر خەلپە مۇنداق دىدى:

— ئۇلارغا تەگمەڭلار، ئۆلۈكلىرىنى ئەپكەتسۇن، بولمىسا، ئاقچۇق سېپىلىنىڭ ھاۋاسى بۇزۇلۇپ كېتىدۇ.

كېيىن، ئاقچۇق سېپىلىدىكى بۇ جەڭ توغرىسىدا مۇنداق قوشاقلار تارقىلىپ كەتتى:

يۈەن داشەيمۇ ① كەلگەندە،
تولا سوقتى داڭداڭنى.
تاغچىلارمۇ ئەر ئىكەن،
تارتىۋالدى جوڭجاڭنى②.

---

① يۈەن داشەي — يۈەن داخۇا.

② جوڭجاڭ — ھەربىي قورال.

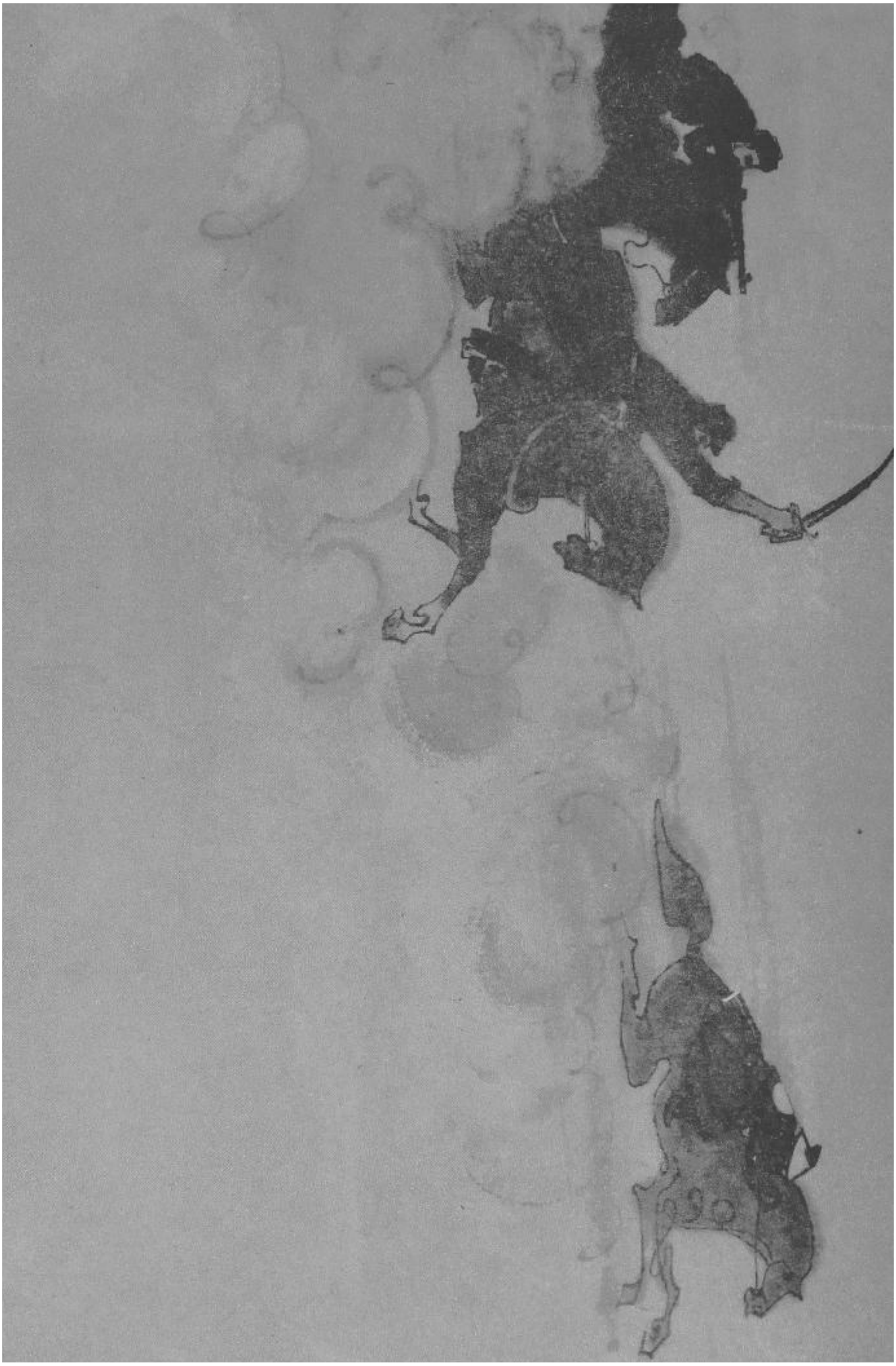

دەرۋەقە بۇ قېتىمقى جەڭدە قوزغىلاڭچىلار نۇرغۇن قورال ۋە ئوق-دورا غەنىمەت ئالدى. زەمبىرەكلەرنى بولسا، تۆرۈك غوللىنىڭ ئىچىگە سۆرەپ كىرىپ، ئۆڭكۈرلەرگە كۆمۈۋەتتى.

يىگىرمە ئىككىنچى باپ

جەڭدىن كېيىن

ئادەمنىڭ روھى چۈشسە، ئۇنىڭ
ئېتىمۇ يۈگۈرەلمەيدۇ.

— قەدىمقى شەرق ماقالى

شۇ جەڭدىن كېيىن، شامەخسۇتىمۇ خۇددى تاۋكا ئۇستىدە ھەممىنى ئۇتتۇرۇپ قويۇپ، بېشىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇرغان قىمارۋازغا ئوخشاپ قالدى. ئۇ ئەمدى قومۇلدىكى ئامبال ۋە دارىنلارنىڭ كۈچى بىلەن قوزغىلاڭنى بېسىقتۇرۇشتىن پۈتۈنلەي ئۈمىت ئۈزۈپ، ئۆز بېشىنى قوغداشنىڭ غېمىگە چۈشۈپ قالدى. چۈنكى، ھىلىقى قارا ساقاللىق ياغاچچى ئەمدى چۈشىدە ئەمەس، دەل ئوڭىدا پالتىسىنى شىلتىپ، ئوردىغا كىرىپ كېلىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى. دېمىسىمۇ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھىلىدىن - ھىلى قىياندەك باستۇرۇپ كېلىدىغانلىقى كۆزگە كۆرۈنۈپلا تۇراتتى.

— ئەستەغپۇرۇللا، ئەستەغپۇرۇللا، — دەپ ساقىلىنى يۇلاتتى

شامەخسۇت، — ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟ يەنە ئەسكەر ئالايمۇ؟ ياق، بۇ قومۇللۇقلارغا ئىشەنگىلى بولامدۇ! ئۇلارنىڭ بۇرۇنقىدەكلا تۆمۈر تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشى تۇرغان گەپ. بەگ باللىرىچۇ؟ تېخىمۇ بولمايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاقنانچى. مېنىڭ تۇققىنىم بولغان قېزىبەگ غوجىنىڭ ھالى بايىقى، ھەممىسى ئەركەك ساغلىق. بىر دىندىكى پۇقرالىرىمدا تېخى ئىشەنچ بولمىسا، تۇزۇمنى يەپ، دۆلىتىمنى كۆرگەن سىپاھلىرىمنىڭ ھالى شۇ تۇرسا، ئەمدى قانداقمۇ قىلارمەن؟

شۇ چاغدا، ئۇنىڭ كۆزىگە نوشىرۋان تەيجى كۆرۈنگەندەك بولۇپ كەتتى. ئاق ساقال تەيجى ھاسا تايىقىغا تايىنىپ تۇرۇپ، مۇنداق دېگەندەك بولاتتى: «مەن ئېيتمىدىممۇ، پادىشالىق ئەل بىلەن، تۆمۈرچىلىك يەل بىلەن دەپ! ئەلنىڭ ئىشەنچىدىن مەھرۇم بولغان پادىشا يىلتىزى قۇرۇغان دەرەخكە ئوخشايدۇ. قاتتىقراق بوراندا قالسا، چوقۇم ئۆرۈلۈپ چۈشىدۇ. رەھمەتلىك قېيناپىلىرى مېھرىبانۇ پوجۇگىنىڭ ياخشى خۇلۇقلىرىنى ئۇنتۇپ قالمىسىلا بولغان، ئۇ كىشى ئەلنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشنى بىلگەچكە، ئۇنىڭ زامانىسىدا ھېچكىم ئوردىغا مۇشت كۆتىرىپ چىققان ئەمەس. ئۆزلەمۇ ئەلنىڭ ئاتىسى. ئاتا مېھرىۋان بولسا، بالا گۇپادار بولىدۇ. گۇپادار بالا ھېچ ۋاقتتا ئاتىغا مۇشت كۆتەرمەيدۇ.»

— ئەستەغپۇرۇللا، — دېدى شامەخسۇت ئۆز-ئۆزىگە، — شۇ قېرى تەيجى بولغان بولسىمۇ كاشكى! ھېچبولمىسا، مۇشۇنداق ۋاقىتلاردا خالايىقتا ئىككى ئېغىز گەپ قىلىشقا يارايتتى. بۇ قومۇللۇقلار ئۇنىڭ گېپىگە قۇلاق سالاتتى ئەمەسمۇ؟ ھاشىر تەيجى دېگەن ئىشەكنىڭ گېپىگە كىرىپ، ئەجەپ قىپتىمەن. ئەمدى بۇ ئىشەك ماڭا قۇرۇق ھاڭگىراپ بېرىشتىن باشقىنى بىلمەيدۇ. ھەي تۆمۈر، مېنى ئەجەپ كويلارغا سالدىڭ، ئەمدى مېنىڭ كۈنۈم جو يۇلۇ دېگەن تايپە بىلەن «ئىنەك خېچىر» دېگەن تۇڭگانغا قالدىمۇ؟ شۇلارغا يالۋۇرماقتىن

بۆلەك چارەم يوق ئوخشايدۇ.

ئۇنىڭ جويۇلۇ دېگىنى قۇمۇلدىكى كونا چېرىك باشلىقلىرىدىن بىرى بولۇپ، قوزغىلاڭ ئەۋج ئېلىشقا باشلىغان كۈنلەردە، شامەخسۇت ئۇنى خۇيچېڭ شەھەر مۇداپىئەسىگە مەسئۇل بولۇشقا تەكلىپ قىلغان ۋە بىر مۇنچە ئالتۇن - كۈمۈش خەجلەپ، بىر - ئىككى يۈز چېرىك يىغىپ بەرگەن ئىدى. بۇ چېرىكلەر باشقا مىللەتلەردىن تەركىب تاپقاچقا، شامەخسۇت ئۈچۈن ئىشەنچلىك ھېساپلىناتتى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ۋاڭ ئوردىسىدا، قالغان قىسمى لوچېڭ (ھۆكۈمەت يامۇللىرى جايلاشقان شەھەر) بىلەن خۇيچېڭ شەھىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دورلۇق دېگەن قورغاندا تۇراتتى. «ئىنەك خېچىر» ئوتتۇزدەك ئادىمى بىلەن ۋاڭنىڭ ئۆزىنى مۇھاپىزەت قىلاتتى.

شامەخسۇت بايا دېگىنى بويىچە، ئاخىر، جويۇلۇ بىلەن «ئىنەك خېچىر»نى چاقىرىپ، تاغدىكى خەۋپ - خەتەردىن سەگەك بولۇشنى جېكىلىدى ۋە ئۇلارغا كۆپ سوغاتلار بەردى. ھەتتا، كېلىچەككە ئاتاپ نۇرغۇن مال - مۈلۈك ۋەدە قىلدى.

شۇ كۈنى چىيەن دارىن ئۆزىنىڭ ئۆلگەن چېرىكلىرى ئۈچۈن جىڭخاڭمياۋ دېگەن بۇتخانىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان ماتەم مۇراسىمىغا شامەخسۇتنى تەكلىپ قىلدى. شامەخسۇت ئۆزىنىڭ بەگ - سىپاھلىرى بىلەن «ئىنەك خېچىر» باشچىلىقىدىكى خاس مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ ھىمايىسىدە ماتەم مۇراسىمىغا كېلىپ قاتناشتى. مۇراسىم ئاياقلاشقاندا، چىيەن دارىن چېرىكلىرى ئىچىدىن كىمدۇ بىرسى شامەخسۇتقا ئوق ئاتتى. ئوق ئۇنىڭ زەر باسقان ياقىسىنى جىراپ كەتتى. بۇ، ئەلۋەتتە، ھېچ كۈتۈلمىگەن ۋەقە ئىدى. شۇنداقتىمۇ «ئىنەك خېچىر» دەرھال ھوشىنى يىغىۋېلىپ، ئۆز يىگىتلىرىگە قوماندا بەردى. بۇتخانىدا ئېتىشىۋازلىق باشلىنىپ كەتتى. شامەخسۇت كۆزىگە چاشقان تۆشۈكى ساراي كۆرۈنۈپ، قوش ئارغىماق قوشقان پوچتىسىنى ئۆزى ھەيدىگەن ھالدا،

ئوردىسىغا قاراپ قاچتى. ئۇنىڭ بەگ - سىپاھلىرى، ھەتتا پوچتىكىشىمۇ ئاللىقاچان قېچىپ كېتىشكەن ئىدى.

«ھەر كىشى ئۆز غېمىدا، قېرى قىز ئەر غېمىدا» دەپ، ھاشىر تەيجى قوناقلىقتا مۆكۈنۈپ يېتىپ، مۇنداق خىيال قىلاتتى: «بۇ چېرىكلەر چىڭ گاڭ غوجامنى قەستلىگەندەك قىلىدۇ. تېخى ئۇ كۈنىلا ھىلىقى جاڭجۇڭ «مىنگو» قۇرۇلغان بىلەنمۇ، بىزگە چىڭ گاڭ غوجامدەك زاتلار ناھايىتى لازىم دېگەن تۇرسا، بۇ چېرىكلەر نېمە قىلماقچىكىن؟ ھە، تاپتىم، تاپتىم، بۇلارنىڭ غەرىزى شامەخسۇت ۋاڭنى ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئوغلىنى ۋاڭلىققا تىكلەش ئوخشايدۇ. ئۇنداق بولغاندا، ماۋۇ يېنىمدا ياتقان پولتاي كۆزىنىڭ ئامىتى قوش كېلىپ، باش تەيجى بولۇشى تۇرغان گەپ. خۇدانىڭ ئۆزىگە ئامانەت!»

قېزىبەگ غوجىمۇ ھاشىر تەيجىنىڭ يېنىدا دەل شۇ توغرىلىق ئويلاپ ياتاتتى: «مۇبادا بۇ مالىماتاڭچىلىقتا چىڭ گاڭ غوجامغا ئوق تېگىپ كەتكەن بولسا، كۆرۈڭ تاماشانى، بىزنىڭ شاھزادىمىز ۋاڭ غوجام بولىدۇ—... ئەلۋەتتە مېنى باش تەيجى قىلىدۇ. ئۇ ۋاقتا، ماۋۇ سالپاڭ قۇلاق قارا كۆتەك قانداق قىلاركىن؟»

شۇ ئارىدا، مىلتىق ئاۋازلىرى پەسىيىشكە باشلىدى.

— چىڭ گاڭ غوجام ھەزرەتلىرى ئېسەنمىدۇ؟ — دەپ پىچىرلىدى ھاشىر تەيجى.

— ئىلاھىم ئېسەن بولغاي، — دېدى قېزىبەگ غوجا.

— ئېيتقانلىرى كەلگەي، ئەمما زە، ئەجەل دېگەن قارغۇ تۆگىگە ئوخشاش ئۇدۇل كەلگەننى دەسسەپ كېتەرمىش. ئوق دېگەننىڭمۇ كۆزى يوق نېمە. مۇبادا بىر ئىش بولۇپ قالسا، (ئىلاھىم ئۇنداق كۈنلەرنى ھارام قىلار) ئۇ ۋاقتا مېنى ئۇنتۇپ قالمىسىلا؟

— بۇ نېمە دېگەنلىرىدۇ؟

— شاھزادە غوجام ئۆزلەگە بەك ئامراق، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۆزلە دېگەن ۋاڭ جەمەتى. شاھزادە غوجام ئۈستىخان سۈرۈشتۈرۈپ، ئۆزلەنى باش تەيجىلىككە مۇناسىپ كۆرۈپ قالسا، ئەجەپ ئەمەس. ئۆزلە بىلەن ئىككىمىز خۇددى ئاغا - ئىنىدەك ئوبدان ئۆتۈپ كەلگەن. قوينۇڭدىن تۆكۈلسە، قونجۇڭغا دەپتىكەن. قولۇڭ ياغ بولسا، ئېتىڭگە سۈركە دېگەن گەپمۇ بار.

— ھە، مۇنداق دېسىلە، — دەپ كۈلۈپ كەتتى قېزىبەگ غوجا، — ئۆزلە تۇرغان يەردە باش تەيجىلىك ماڭا تېگەمدۇ، ئۆزلە دېگەن چوڭ، بىزگە ئاكا يوللۇق ئادەم، ھا ... ھا ... ھا ...

— ھا ... ھا ... ھا ...

مىلتىق ئاۋازلىرى توختاپ، ئۇلار ئوردىغا قايتىپ تۇرۇشىغا، دورلۇق تەرەپتە يەنە ئېتىشىشۋازلىق باشلىنىپ كەتتى. ئەمدى چىيەن دارىنىڭ چېرىكلىرى بىلەن دورلۇقتىكى جويۇلۇ چېرىكلىرى ئارىسىدا سوقۇش بولۇۋاتاتتى. شامەخسۇت ھېچنىمىگە چۈشىنەلمەي، شەھەرگە مۆكۈنۈۋېلىپ، ھەيران بولۇپ تۇرغاندا، «ئىنەك خېچىر» قايتىپ كېلىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. مەلۇم بولدىكى، چىيەن دارىنىڭ چېرىكلىرى شامەخسۇت ۋەدە قىلغان يامبۇلارنى بەرمىدى دەپ، ھىلىقى بۇتخانىدىكى ماجرانى قوزغىغان ئىكەن. ئامبال بىلەن شىيەتەي كېلىپ، شامەخسۇتنىڭ بۇ يامبۇلارنى ئۆز ۋاقتىدىلا جويۇلۇغا بەرگەنلىكىنى، جويۇلۇنىڭ نىيىتىنى بۇزۇپ، بۇ يامبۇلارنى چىيەن دارىنغا يەتكۈزۈپ بەرمىگەنلىكىنى ئېيتقاندىن كېيىن، ئەمدى چىيەن دارىنىڭ چېرىكلىرى دورلۇققا ھۇجۇم باشلاپتۇ.

دورلۇقتىكى جەڭدە، جويۇلۇ بىر ئوفىتسېردىن ئايرىلغاندىن كېيىن ھىلىقى يامبۇلارنى چىيەن دارىنغا قايتۇرۇپ بېرىشكە رازى بولدى.

چىيەن دارىن بۇ يامبۇلاردىن تاشقىرى، ئاقچۇق سېپىدا ئۆلگەن چېرىكلىرىنىڭ ئائىلە - تەۋەسىگە نەپىقە ئۈچۈن شامەخسۇتتىن يەنە بىرنەچچە مىڭ سەر كۈمۈش ئېلىپ، تىرىك قالغان

چېرىكلىرى بىلەن ئېچكىرىگە كېتىشكە ئالدىرىدى.

شۇ ۋەقەلەردىن كېيىن، شامەخسۇت ئۆز كىشىلىرىگە تېخىمۇ ئىشەنمەيدىغان بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ ھىلىقى بۇتخانىدىكى خەتەرلىك پەيتتە، ھەممىسىنىڭ قېچىپ كەتكەنلىكى ئۇنىڭغا ناھايىتى ئەلەم قىلغان ئىدى.

دىمىش خان بىر كۈنكىم، دەۋرى - دەۋرانلار قايان قالدى،
سەرىرى — سەلتەنەت تەختىدە كەيۋانلار قايان قالدى؟
بېشىڭغا چۈشسە كۈن، مەن باش بېرەي دەپ لاپنى ئۇرغانلار،
بېشىمغا چۈشكەن ئەزدى كۈن، قەدىردانلار قايان قالدى؟

ئۇ، قاچاندۇر بىر چاغلاردا، نوشىرۋان تەيجى ئوقۇپ بەرگەن كىتاپتىن ئاڭلىغان مۇشۇ مىسرالارنى يادىغا ئالدى - دە، ھاشىر تەيجى، قېزىبەگ غوجا، تۇرشا تۇغبېگى باشلىق بەگ - سىپاھلىرىنى چاقىرتىپ، «يالغىمىنى يالىغان ئىت سىلەردىن ياخشىراق، ھېچبولمىسا، ئاش - تۇزۇمنىڭ يۈزى يوقمۇ، ھەي كۇپاسىزلار» دەپ قاتتىق كايىغاندىن كېيىن، تۇرشا تۇغبېگىنى زىندانغا بۇيرۇدى. پوچتىكەش ئىبراھىمنى قىرىق غولدا ئۇرغۇزۇپ، تارانچى كۆمۈر كېنىغا سۈرگۈن قىلدى. ھاشىر تەيجى بىلەن قېزىبەگ غوجىغا كەلگەندە، «ئاللاتائالا ئاچچىق بىلەن سەۋرىنى تەڭ ياراتمىغان بولسا، ھەر ئىككىڭنى بايتال ئاتنىڭ قۇيرۇغىغا سۆرىتىپ، ئارقىسىدىن كۆك ئايغىرنى قويۇپ بېرەر ئىدىم، كۆزۈمدىن يوقىلىڭلار!» دەپ ۋاقىرىدى. ئۇلار تازىم بېجا كەلتۈرۈپ، ئارقىچە چىقىپ كېتىۋاتقاندا، مەلۇمچى بەگ كىرىپ، ئامبالنىڭ مۇھىم ئىش بىلەن كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى.

ئامبال ئۈرۈمچىدىن جىددى تېلېگىرامما كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ، تېلېگىرامما قەغىزىنى تۇڭچىغا تۇتقۇزدى. بۇ تېلېگىرامما ئاقچۇق سىيىدىكى جەڭدىن كېيىن، شامەخسۇت بىلەن ئامبالنىڭ

تېزدىن چېرىك ئەۋەتىلىشىنى سوراپ، ياڭ زېڭشىڭغا يوللانغان تېلېگراممىسىغا قايتۇرۇلغان جاۋاپ ئىدى. تېلېگراممىدا شامەخسۇتقا بىرمۇنچە تەسەللى ۋە نەسىھەتنەما سۆزلەر ئېيتىلىپ كېلىپ، «ھازىر قۇمۇلغا چېرىك ئەۋەتىدىغان ۋاقىت ئەمەس. بۈگۈندىن باشلاپ، ئۇرۇشنى دەرھال توختىتىپ، سۈلھى تۈزەش ئۈچۈن تاقىقا ئەلچى چىقىرىلغاي، قاننى قان بىلەن يۇغىلى بولمايدۇ. ياڭاق ياغىچى قاتتىق بولغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭدىن ئاسان ئوق ئۆتۈپ كېتىدۇ؛ پاختا يۇمشاق بولغىنى ئۈچۈن، ئوق ئۆتمەيدۇ. سىلەردە ‹يىگەن ئېغىز ئۇيىلىپتۇ› دىگەن ماقال بار ئىكەنغۇ، ئەلچىلەر خۇرجۇننى ئېغىرراق كۆتىرىپ چىقسۇن، قالغان گەپنى كېيىن قىلىمىز» دىيىلگەن. تېلېگراممىنىڭ ئامبال بەي ۋېنچاۋغا قارىتىلغان قىسمىدا مۇنداق سۆزلەر يېزىلغان: «مەن تاغدىكى ئوغرىلارنى قەتئىي يوقىتىپ، ئاپەتنى تۈپ ـ يىلتىزىدىن تۈگىتىشنى بىلمەيمەنمۇ؟ سىز ئامبال ھەل قىلغۇچ جەڭ ئېلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىپسىز، بۇنىڭغا زادى قانچىلىك ئىشەنچىڭىز بار؟ مەن ئۆزۈم ھەربى ئىشلاردىن ئاز ـ تولا تەجرىبەم بار تۇرۇقلۇق، قوزغىلاڭچىلارنى كۈچ بىلەن يوقىتىشنى ئاساس قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايۋاتىمەنۇ، بۇ سىز ئۈچۈن شۇنچە ئاسان ئىشمۇ؟ سىز ئامبالنىڭ ھازىرقى ۋەزىپىسى تاقىغا چېرىك چىقىرىپ، ئاپەتنى كېڭەيتىۋېتىش ئەمەس، يۇمشاق سۆز بىلەن ئوغرىلارنىڭ پۇت ـ قولىنى چۈشەپ، كېيىنكى پىلانلىرىمىزنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا يېقىندىن ماسلىشىپ بېرىشتىن ئىبارەت.»

ــ ئەلچى، ئەلچى! يەنە سوغاتمۇ ئەۋەتكىدەكمىزمۇ تېخى؟ ئۇنداق قىلغانسېرى تۆمۈرنىڭ خورىگى ئۆسۈپ كەتمەمدۇ؟ ياڭ جاڭجۈڭ جانابلىرى ـ بۇنى نىمىشقا چۈشەنمەيدىغاندۇ! ــ دىدى شامەخسۇت ئاچچىق بىلەن ساقىلىنى سىقىمداپ.

ــ ئەمدى ئىلاج يوق. ماڭا قىلىنغان تەنبىھلەرنى ئاڭلىمىدىڭلامۇ؟ تاقىقا دەرھال ئەلچى ئەۋەتمىسەك، ئۇ ئوغرىلار كەلكۈندەك

باستۇرۇپ كەلسە، قانداق قىلغۇلۇق؟ ھازىرچە بۇ كەلكۈنگە ئاق بايراق بىلەن توغان سېلىپ تۇرايلى. قالغان ئىشنى كېيىن كۆرمەيمىزمۇ؟

— بۇ جاڭجۇڭ بۇرۇنقى جاڭجۇڭغا ئوخشامدۇ - نىمە؟

— مەنمۇ شۇنداق ئويلاپ قالدىم.

— دەرۋەقە، تورپاق يېغىلىغىنى ئىككى قوۋۇز سۆز بىلەن جىمىقتۇرۇپ بەرگەن كىشى مۇشۇ جاڭجۇڭ ئىدى. ئۇنىڭ «قوشنى دان ئالدايدۇ، ئادەمنى سۆز» دىگەن گېپى ھىلىمۇ ئېسىمدە تۇرۇپتۇ. ئەمما، مەن ئۆزۈم بىر ۋاڭ تۇرۇقلۇق بۇ شىرە چورۇق تېجىمەللەرنىڭ ئالدىدا شۇنچىلىكمۇ خارلىشىپ كېتەمدىمەن؟ — دىدى شامەخسۇت قاتتىق خورسىنىپ.

يىگىرمە ئۈچىنچى باپ

«ئەۋلىيا»نىڭ ئۆلۈمى

ھەركىم ئۆز تەقدىرىنىڭ تۆمۈرچىسى.

— رۇس خەلق ماقالى

1

بۇ كۆنلەردە «قوراي» دىگەن تاغلىق يۇرت بىلەن تۆمۈر خەلپە دىگەن نام بىپايان دەشتتە خۇددى تۈن قاراڭغۇسىدا تېڭىرقاپ قالغان كارۋان ئالدىدا بىردىنلا نامايەن بولغان گۈلخان كەبى مىڭلىغان كىشىلەرگە كۈچ ۋە ئۈمىت بېغىشلىماقتا، ئۇلارنى ئۆز تەرىپىگە جەلپ قىلماقتا ئىدى. قاتتىق يامغۇردا تاغ ئېتەكلىرىدىن جىرالارغا ئېقىپ چۈشۈۋاتقان ئۇششاق ئېقىنلار دەھشەتنىڭ بىر قىيانىنى ھاسىل قىلغىنىدەك، تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ قوشۇلۇۋاتقان كىشىلەر بىلەن قوزغىلاڭچىلار سېپى تېخىمۇ ئۇلغىيىپ، زور بىر قوشۇنغا ئايلانماقتا ئىدى. نەچچە ۋاقىتتىن

«بۇ ئىشنىڭ ئاخىرى نەدىن چىقۇركىن» دەپ يۈرگەن كىشىلەرمۇ، ئەمدى كۆڭلىنى توختىتىپ، قوزغىلاڭچىلار سېپىگە قوشۇلۇشقا باشلىدى.

بىر كۈنى، شەھەر تەرەپتىن ئوندەك كاسىپ ۋە دېھقان كېلىپ سەپكە قوشۇلدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قىزىل كۆلا بىلەن قۇراق جەندە كىيىپ، بېلىنى قىل ئاغامچا بىلەن باغلىۋالغان دەرۋىش سۈپەت بىر كىشىمۇ بار ئىدى. ئۇنىڭ چىگىشلىشىپ، كىگىزدەك بولۇپ كەتكەن قاپ - قارا چېچى دولىسىغا چۈشۈپ تۇراتتى؛ ئوتتەك كۆزى ھەمىشە قىسىلىپ تۇرغاچقا، بىر قاراشتا، ئۇ خۇددى چۆچەكلەردىكى يەك چەشمىگە ئوخشاپ كېتەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بولسا كېرەك، كىشىلەر ئۇنى «قىسماق ئىشان» دەپ ئاتايتتى. ئۇ ئۆزىنى تۇرپان تۇيۇق غوجامدىكى «ئەسھابۇلكەپ»نىڭ شەيخلىرىدىن دەپ ئېلان قىلىپ، ئون يىلدىن بېرى قۇمۇل دىيارىدا يۇرتمۇ - يۇرت كېزىپ يۈرگەچكە، ئۇنى ھەممە كىشى دېگىدەك تونۇيتتى. ئۇ ھىچقاچان ناماز ئوقۇمايدىغان بولغاچقا، يۈز - كۆزى ھەمىشە كىر ۋە كۆزلىرى چاپاقلىشىپ تۇراتتى. ئادەتتە ناماز ئوقۇمايدىغان كىشىلەرنى

«بىنامازنىڭ ساقىلى، ئىت قۇيرۇغى داقىلى،
ئوتنى ئېلىپ ياقىلى، كۆيۈپ ئۆلسۇن بىناماز.»

دەپ، ئوتتۇز توققۇز دەررە ئۇرىدىغان نائىپلارمۇ، بۇ ئىشاننى ھىچنېمە قىلمايتتى. چۈنكى، ئۇۋەيس ئەئلەم مۇپتى چاغلىرىدىن تارتىپ، جامائەت توپلانغان سورۇنلاردا ئۇنى «ئەۋلىيا سىياقىدىكى كىشى» دەپ تەرىپلەپ يۈرەتتى. «قىسماق ئىشان» بولسا، قەدىمى يەتكەنلا يەردە مۆڭگۈز ساپايىسىنى سوقۇپ، خوجا ئەخمەت يەسۋىنىڭ ھىكمەتلىرىنى، بولۇپمۇ، ئۇنىڭغا ئوخشىتىپ ئۆزى توقۇۋالغان مۇنۇ مىسرالارنى زوق - شوق بىلەن ئوقۇپ يۈرەتتى:

ئايا دوستلار، بۇ دۇنيانىڭ ۋاپاسى يوق،
ۋاپا تۇرماق، زەررە ـ مىسقال ساپاسى يوق.
بۇ دۇنيانى دىگەنلەرنىڭ ئاتاسى يوق،
مۆمىن بولساڭ، ئاخىرەتنى ئىزدە دوستلار.

ئۇ، بۈگۈنمۇ قوزغىلاڭچىلار ئارىسىغا كىرىش بىلەنلا ئاغزىدىن كۆپۈك قاينىتىپ، «ھۆكمەت» ئېيتىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ قورايغا كەلگەنلىكىنى ئاڭلىغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى دىگىدەك، ئۇنى كۆرۈشكە ئالدىرايتتى ۋە ئۇنىڭ بىلەن قىزغىن كۆرۈشەتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ياش ئىمام ئاخۇن قارىمۇ بار ئىدى. «قىسماق ئىشان» ياش ئىمامنىڭ يۇمشاق قوللىرىنى ئالقىنىغا ئالغاندا، ئۆزىنىڭ بىر بارمىغى بىلەن ئۇنىڭ بىر بارمىغىنى جۈپلەپ، ئىككىنچى قولى بىلەن ئۈچ قېتىم قاتتىق سىقىپ قويىدى ۋە كۆزلىرىنى ئاسمانغا تىكىپ، «بولار تاڭنا قىيامەت، بۈگۈن ئاخشام غەنىمەت» دىدى. بۇ گەپلەرنىڭ مەنىسىنى ياش ئىمامدىن باشقا ھىچكىم چۈشەنمىدى.

شۇ ئارىدا، تۆمۈر خەلپىمۇ، ئۆز ھەمرالىرى بىلەن كېلىپ، ئىشان بىلەن سەمىمى كۆرۈشتى. ھەتتا، سەپەرقۇلغا مېھمانىنى ئۇبدان كۈتۈشنى، نىمە خالىسا شۇنى بېرىشنى جېكىلىدى. سەپەرقۇل ئىشاننى مەسچىت ھوجرىسىغا تەكلىپ قىلدى. ئىشان قولىنى شىلتىپ، «دەرۋىشكە ھوجرىدا يېتىش ھارام، ماڭا ئۆڭكۈر ماكان بولغاي، جاپالار ئەمتىھان بولغاي، بىلىڭلاركى خالايىقلار، تاڭنا ئاخىر زامان بولغاي» دەپ، تاغ تەرەپكە بۇرۇلۇپ، بىر ئۆڭكۈرگە كىرىۋالدى. سەپەرقۇل دەرھال پىشۇرۇلغان گۆش، نان، قېتىق، قايماق ۋە بىر چۆگۈن چاي ئەپكىلىپ ئۇنىڭ ئالدىغا قويدى.

2

يىگىرمىنچى باپتىكى بەزى بايانلىرىمىزدىن باستىنىڭ بويىنە-

دىكى تىل تۇمارىنىڭ «سىغىزخان» نىڭ سىرىنى ئېچىپ بەرگەنلىكى ۋە تۆمۈر خەلپىنىڭ بۇ «سىغىزخان» نى ئۈركىتىۋەتمەي، ئوبدان پايلاپ تۇرۇشنى سەپەرقۇلغا تاپشۇرغانلىقى، ھۆرمەتلىك كىتابخانلارنىڭ يادىدا بولسا كېرەك. شۇ كۈندىن ئېتىۋارەن، سەپەرقۇل «سىغىزخان» نىڭ ھەربىر قەدىمىنى ئۆزى كۆزىتىپ تۇرغاندىن تاشقىرى، ئەھۋالنى شەرۇللا بوۋىغىمۇ چۈشەندۈرۈپ قويغان ئىدى. شەرۇللا بوۋاي ھېلىقى كېچىسى مەسچىتتە ئۆزىنى يارىلاندۇرۇپ، ياقۇپ ياساۋۇلنى ئۆلتۈرگەن «ئەرۋاھ» نىڭ شۇ «سىغىزخان» ئىكەنلىكىنى ئۇقۇپ چۆچۈپ كەتتى ۋە «يا تەقسىر، مۇشۇ مەلئۇننىڭ كەينىدە تۇرۇپ ناماز ئوقۇپتىمىز-ھە! ئەمدى مېنىڭ چاڭگىلىمدىن قېچىپ قۇتۇلغىنىنى كۆرەي» دىدى. دەرۋەقە، «سىغىزخان» نى كۆزىتىپ تۇرۇش شەرۇللا بوۋايغا ھەممىدىن ئاسان ئىدى. چۈنكى، «سىغىزخان» نىڭ ئۆيىمۇ شەرۇللا بوۋاي يېتىپ-قوپىدىغان مەسچىت ھوجرىسىنىڭ يېنىدىكى سوقما تاملىق ھويلىدا ئىدى، بۇ ھويلىنىڭ تاملىرى شۇ قەدەر پاكا ئىدىكى، ئۇنىڭدىن ئاتلاپ كىرگىلىمۇ بولاتتى.

سەپەرقۇل شەرۇللا بوۋاي بىلەنلا كۇپايىلىنىپ قالماي، ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخانغىمۇ ئەھۋالنى ئۇقتۇرۇپ، ئۇلارنى بۇ ئىشتا ياردەملىشىشكە ئۇيۇشتۇرغان ئىدى. شۇندىن باشلاپ، ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخان كېچىلىرى ئەرەنچە كىيىنىپ، شەرۇللا بوۋاي بىلەن نۆۋەتمۇ-نۆۋەت «سىغىزخان» نىڭ ئۆۋىسىنى قاتتىق كۆزىتىشكە كىرىشكەن ئىدى.

«قىسماق ئىشان» ھېلىقى ئۆڭكۈرگە كىرىۋالغان كۈنى تۈن نىسپىدىن ئاشقان بىر چاغدا، «سىغىزخان» نىڭ ئىشىكى «غىچ» قىلىپ ئېچىلدى. ئىگىز تاغلار چوققىسىدا ئېسىلىپ تۇرغان ئون كۈنلۈك ئاي خۇددى تام بېشىدىن يېرىمى چىقىپ تۇرغان پانۇستەك ھويلىنى غۇۋا يورۇتۇپ تۇراتتى.

قورام تاشلار ئارىسىدا پايلاپ ياتقان ئايقىز بىلەن ھۆس-

نارىخان دەرھال سەگەكلىشىپ، ئىشىك تەرەپكە قاراشتى. «سىغىزخان» ئىشىكتىن بېشىنى چىقىرىپ ئەتراپقا سىنچىلاپ قارىۋالدى-دە، پۇتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ، ھىلىقى ئۆڭكۈر تەرەپكە يۆنەلدى. ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخانمۇ، ئۆزىنىڭ قارىسىنى كۆرسەتمەي ئۇنىڭغا ئەگەشتى ۋە ئۆزىنى دالدىغا ئېلىپ ئۆڭكۈرنى مارىلاپ تۇردى. «سىغىزخان» ئۆڭكۈردىن تېزلا يېنىپ چىقىپ ئۆز ئۆيى تەرەپكە يۆنەلدى...

ئەتىسى تاڭ يورۇش بىلەن مەھەللىدە «قىسماق ئىشان»نىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى. ئۇ ساپايىسىنى سوقۇپ، ئۆزىنىڭ «ھۆكمەت»لىرىنى ئېيتىپ، تۈنۈگۈن كەلگەن تەرەپكە كېتىۋاتاتتى. چىڭقى چۈش ۋاقتى بىلەن تۆرۈككە يېقىنلاشقان بىر يەردە، ئامانقۇل باشلىق ئۈچ يىگىت ئۇنىڭ يولىنى توسۇپ:

— ئىشانىم قايان ماڭدىڭىز؟ — دېدى.

— دەرۋىش ئۈچۈن جاھاننىڭ ھەممە يېرى ئوخشاش. بېشىم قايغان، ئايىغىم تايغان تەرەپكە كېتىۋاتىمەن.

— خەلپەم ئۆزلەرنى ئاشقا چىللىدى.

— دەرۋىشكە تەييار غىزا جانغا ئىزا.

— قۇشمۇ دانىسىز ئۇچالمايدۇ، قۇرۇق تاغار ئۆرە تۇرمايدۇ. ئازراق بىر نىمە يەۋېلىپ ماڭسىلا.

— يوقسۇ، مەن كېچە نىيەت قىلىۋالدىم، ئۈچ كۈندىن كېيىن ئېغىز ئاچىمەن.

— ئەمىسە، خەلپەم بىلەن خوشلىشىپ رازىلىق ئېلىپ كەتسىلە.

— دەرۋىشكە بىر خۇدادىن بۆلەك ھېچكىمنىڭ رازىلىقى كېرەك ئەمەس.

ئامانقۇل ئەمدى ئۇنىڭغا گەپ قىلىشنىڭ ھاجىتى قالمىغانلىقىنى سېزىپ، «باغلا بۇ تەلۋىنى!» دەپ ۋاقىرىدى. كۆزىنى يۇمۇپ-ئاچقىچە، يىگىتلەر ئۇنى چەمبەرچەس باغلاپ، ئاتقا ئارتىۋالدى.

بىرەر سائەتتىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ئۆز ھەمرالىرى بىلەن چوڭ كىگىز ئۆيدە ئولتۇرۇپ، «قىسماق ئىشان»نى سوراق قىلىشقا باشلىدى. «قىسماق ئىشان» ئىككى قولىنى تىزىغا قويۇپ يۈكۈنۈپ ئولتۇراتتى، ئەمدى بەكمۇ يۈۋاشلاپ قالغان ئىدى. بۇ سوراقتا سەيپۇڭ توختىدىن بۆلەك، چوڭلارنىڭ ھەممىسى دىگىدەك قاتناشقان ئىدى. تۆمۈر خەلپىنىڭ ئالدىدا ئىشاننىڭ جەندىسىگە تىكتۈرۈلگەن يېرىدىن سۆكۈپ ئېلىنغان ئۈچ دانە تىللا، قوينىدىن چىققان بىر خەنجەر، كۆلاسىنىڭ قېتىدىن تېپىلغان بىر پارچە خەت تۇراتتى. خوتەن قەغىزىگە قومۇش قەلەم بىلەن يېزىلغان بۇ خەتكىمۇ «سېغىزخان» دەپ ئىمزا قويۇلغان ئىدى. خەتتە قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئاقچۇق سېپىلىدىكى جەڭدىن كېيىن كۆپىيىپ كەتكەنلىكى، ئۇلارنىڭ پات ئارىدا شەھەرگە ھۇجۇم قوزغىشى مۇمكىنلىكى ئېيتىلىپ كېلىپ، ئاخىرىدا مۇنداق مەلۇمات بېرىلگەن: «ئەمما بۇ ئوغرىلارنىڭ باشلىقلىرى ئۇزۇنغا قالماي بىر بىرىنىڭ كۆزىنى چوقۇلايدىغاندەك تۇرىدۇ. سەيپۇڭ توختى ناھايىتى ئاچكۆز، جېنىغا جۇت كىرگەن، ئىچى تار، ھەسەتخور، زىدى يامان ئادەم ئىكەن، ئۇ تۆمۈرلەردىن يوشۇرۇنچە چىلىڭ گاڭ غوجامنىڭ يىلقىلىرىدىن بەش يۈز ئاتقا ئۆز نامىدىن تامغا باستۇرۇۋالدى، ئىككى يۈز تۆگىنى نوم تەرەپكە ئەۋەتىۋەتتى. ئۇنىڭ بۇ ئىشلىرىنى ئۆزىنىڭ بىر-ئىككى يېقىنىدىن باشقا، ھېچكىم ئۇقمايدۇ. سەيپۇڭ توختىنىڭ تېخى تەيجى بەگمۇ بولغۇسى بار ئىكەن. ئەمما، ئۆزىنىڭ جېنىنى ئاياپ، جەڭگە كىرمىگەنلىكى ۋەجىدىن باتۇرلۇق ئاتىغىنى ئالالماي، تەيجى بەگلىك قارا بوسۇققا يا بولمىسا، ئېلى پالگانغا تېگىپ كېتەرمىكىن دەپ گەشەت قىلىدىكەن. سەيپۇڭ توختى شۇ ۋەسۋەسە بىلەن بىر ئىش چىقىرىپ قويىدىغاندەك تۇرىدۇ. مەن ئۇنى ھەدەپ كۈشكۈرتىۋاتىمەن.»

تۆمۈر خەلپە خەتنىڭ بۇ ئاخىرقى قىسمىنى باشقىلارغا ئوقۇپ بەرمىدى.

— بۇ نىمە؟ — دېدى تۆمۈر خەلپە ھېلىقى ئۈچ تىللانى ئالقىنىدا شاراقلىتىپ.

— ھاشىر تەيجى بەرگەن، — دېدى ئىشان يەردىن ئۈستۈن قارىماي.

— تەركى دۇنيا بولغان دەرۋىشكە تىللانىڭ نىمە كېرىگى بار؟

— ...

— خالايىققا ئاخىرەتنى ئىزلەڭلار دەپ ئەمىر-مەرۇپ قىلىپ يۈرگەن ئىشان، ئىمانىنى ئۈچ تىللاغا ساتقان بولسا، ئەمدى ئۇنى نىمە قىلماق كېرەك؟

— شەيتاننىڭ ئارقىسىغا كىرىپتىمەن.

— ئۆزۈڭ قايسى شەيتاندىن كەم، — دېدى قارا بوسۇق يەرگە بىرنى مۇشتلاپ، ئىشان تىترەپ كەتتى.

— بۇچۇ؟ بۇ خەنجەرنى نىمە قىلماقچى؟ — سورىدى تۆمۈر خەلپە.

— ئۇنىمۇ ھاشىر تەيجى بەرگەن.

— بۇنىڭ بىلەن نىمە قىلماقچى دەۋاتىمەن!

— لازىم بولغاندا ئىشلەتسىلە دىگەن.

— بىزنىڭ قېنىمىزنى تۆكمەكچىمۇ؟ ئەۋلىيالىق مۇقامىغا يەتكەن كىشىگە غازىلارنىڭ قېنىنى تۆكۈش راۋامۇ؟

— قويسىنا تۆمۈر ئاكا، بۇ چىركىنىگە مۇنداق گەپلەرنىڭ نىمە كېرىگى بار؟ بۇنىڭ جاجىسى بىر تال ئوق، — دېدى قارا بوسۇق ئورنىدىن چاچراپ قوپۇپ.

— توختاپ تۇر، — دېدى تۆمۈر خەلپە، ئاندىن ئىشانغا قاراپ داۋام قىلدى، — سۇلايمان دورغىنىڭ ئوغلى ئاخۇن قارى، يەنى سېغىزخان يەنە نىمىلەرنى دىدى؟

— تۆمۈر تەقۋادار ۋە بىر نىمىگە ئاسان ئىشىنىپ كېتىدىغان ئادەم ئىكەن، ئۆزلەدىن گۇمان قىلمايدۇ، پات-پات كېلىپ تۇرسىلا دىدى.

— يەنىچۇ؟

— باشقا گەپ قىلمىدى.

— نىياز دورغىنىڭ ئوغلى خامۇش بىلەن ياقۇپ ياساۋۇلنى كىم ئۆلتۈرگەنلىكىنى ئېيتمىدىمۇ؟

— يوقسۇ، خەلپەم.

— ئۇنداق بولسا، ئۆزىدىن ئاڭلا.

سىرتتا ئات تۇياقلىرىنىڭ تاراقلىشى ئاڭلىنىپ، ئەنسارى ئۆيگە ئوقتەك ئېتىلىپ كىردى ۋە «سىغىزخان» نى توختاخۇن ئاكام ئېتىۋەتتى دېدى.

— بۇ قانداق گەپ؟ — دېدى تۆمۈر خەلپە غەزەپ بىلەن.

— بىز ئۇنى باغلاپ ماڭايلى دەپ تۇرغاندا، توختاخۇن ئاكام كېلىپ «ئىمام ئاخۇنۇم نېمە قىپتۇ، نەگە ئاپىرىسىلە؟» دېدى. مەن «ھېلىقى سىغىزخان دېگەن مۇشۇ چىركىن بولىدىكەن، خەلپەم سوراق قىلماقچى» دېۋىدىم، «ھوي، سىغىزخان دېگەن شۇمەكەن، بۇ دۆيۈزنى سوراق قىلىپ نېمە قىلىدۇ، بۇنىڭ جاجىسىنى ئۆزۈم بېرەي» دەپ قولۇمدىكى مىلتىقنى تارتىۋېلىپ شۇ يەردىلا ئېتىۋەتتى.

— ئەستەغپۇرۇللا، — دېدى تۆمۈر خەلپە ئىڭىكىنى تاتىلاپ، — قولۇڭدىكى كۆسەيمىدى تارتقۇزۇپ قويغىلى، ئۈچ بىردەك يىگىت شۇنچىلىك ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىغىنىڭلارنى قارا.

ئېلى پالگان باشلىق ھەممەيلەن بۇ ئىشقا ھەيران بولۇپ بىر بىرىگە قاراشتى. ئۆينىڭ ئىچىنى جىمجىتلىق باستى. شۇ تاپتا بايىقى خەتنىڭ ئاخىرىدىكى قۇرلار بىلەن ھېلىقى ئاخشىمى زورىخاننىڭ سەيپۇڭ توختى توغرىسىدا ئېيتقان گەپلىرى تۆمۈر خەلپىنىڭ كۆز ئالدىدىن بىر-بىرلەپ ئۆتۈشكە باشلىدى: ئۇنىڭ سالاپەتلىك چىرايىدا غەزەپ ئارىلاش بىر خىل مەيۈسلۈك ئالامەتلىرى پەيدا بولۇپ، يوغان كۆزلىرى ئاستا يۇمۇلدى.

شۇ ئارىدا قارا بوسۇقنىڭ ئاۋازى جاراڭلاپ، ئۇنىڭ خىيالىنى ئۈزدى:

— بۇ چىركىنىمۇ ئۇ دۇنياغا ئۇزىتىپ تاشلاي، — دېدى قارا بوسۇق، «قىسماق ئېشان» نى كەجگىمىسىدىن سۆرەپ.

— توختاپ تۇر، ئۇنىڭ ئىشى بار، — دېدى تۆمۈر خەلپە، ئاندىن سەپەرقۇلغا قاراپ «ئاۋال خامۇش ماڭقا بىلەن ياقۇپ ياساۋۇلنى كىم ئۆلتۈرگەنلىكىنى بۇ ئىشانغا ھېچنىمىسىنى قويماي سۆزلەپ بەر، ئاكا» دېدى.

سەپەرقۇل «قىسماق ئېشان»نى باشلاپ چىقىۋاتقاندا، ئىككى ئاتلىق يىگىت ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ، قۇمۇل تەرەپتىن بەش ھارۋا سوغات بىلەن ئەلچىلەر چىقىۋاتقانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئىجازەت سوراپ تۆرۈك غولىدا قالغانلىقىنى ئېيتتى ۋە ئەلچىلەر بەرگەن خەتنى تۆمۈر خەلپىگە تاپشۇردى. بۇ خەت ئامبال بەي ۋىنچاۋ نامىدىن يېزىلغان بولۇپ، «ئۇرۇشنى توختىتىپ، تەلىۋىڭلارنى ئوتتۇرىغا قويۇڭلار، ھەرقانداق تەلىۋىڭلار بولسا، شا مەخسۇت ۋاڭغا قوبۇل قىلدۇرۇشقا مەن كېپىل» دېگەن مەزمۇندا ئىدى. تۆمۈر خەلپە ھەمراھلىرىغا قارىدى. قارا بوسۇق، ئامانقۇل ۋە خوجىنىياز پالگانلار ئۇرۇشنى توختىتىش ئەمەس، دەرھال شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى.

تۆمۈر خەلپە: «ئەلچىلەرنى بۇ يەرگە كەلتۈرمەيمىز، سوغاتلىرىنى ئالمايمىز دېگىنىڭلار توغرا، ئەمما، بىر قولۇڭ ئوتتا بولسا، بىر قولۇڭ سۇدا بولسۇن دېگەن گەپ بار. ئېلى پالگان بېرىپ، ئەلچىلەرگە تەلىۋىمىزنى ئېنىق ئېيتقاي، قېنى شامەخسۇت ئاڭلاپ نېمە دەيدىكىن، كۆرۈپ باقمايمىزمۇ! ئاڭغىچە بىرئاز دەم ئېلىۋالساقمۇ يامان بولماس» دېگەن پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئېلى پالگان، سەپەرقۇل ۋە جامائەت ۋەكىلى سوپىتىدە كېڭەشلەرگە قاتنىشىپ تۇرىدىغان نۇرۇل بوۋاي بۇ پىكىرنى قوللىدى. شۇنداق قىلىپ، ئېلى پالگان بىرنەچچە يىگىت بىلەن ئەلچىلەرنىڭ

يېنىغا ماڭماقچى بولدى. تۆمۈر خەلپە ھېلىقى «قىسماق ئىشان» نى ئېلى پالگانغا قوشۇپ بېرىپ مۇنداق دېدى:

— ئۆۋەيس ئەئلەم «ئەۋلىيا مۇقامىغا يەتكەن كىشى» دەپ داڭلىغان بۇ دۆيۈزنىڭ قىلغان ـ ئەتكىنىنى ئەلچىلەرگە ئېيتىپ بەرسىلە. ئۇلار بۇنى ئالغاچ كەتسۇن. قۇمۇل خەلقى بۇ كاززاپنىڭ قانداق «ئەۋلىيا» لىقىنى بىلىپ قالغاي!

ئەتىسى ئېلى پالگان قايتىپ كېلىپ، ئەلچىلەرنىڭ تۆمۈر خەلپىدىن رازى بولغانلىقىنى، ئەمما، سوغاتلارنى ئېلىپ كەتكىلى ئۇنىماي قالدۇرۇپ كەتكەنلىكىنى مەلۇم قىلدى. ئېلى پالگان يەنە، ئەلچىلەر بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرغاندا «قىسماق ئىشان» نىڭ تاشقا ئۇسۇپ ئۆلۈۋالغانلىقىنى ھېكايە قىلىپ بەردى.

— ئوبدان بوپتۇ، ئەزرائىلنىڭ كېلىشىنى ساقلاپ تۇرمايلا، ئۆزى جەھەننەمگە كېتىپتۇ، — دېدى تۆمۈر خەلپە، ئاندىن قارا بوسۇققا قاراپ، «مانا ئۇكام، بەش ھارۋىدا تويلۇقىمۇ كېلىپ قالدى» دەپ كۈلدى.

— قېرى يىگىتىمىزنىڭ تويى تازىمۇ قىزىق بولغۇدەك، نىكا ئوقۇپ بەرسەم، بىرەر تون ياپارلا، — دەپ كۈلدى نۇرۇل بوۋىمۇ چاقچاق قىلىپ.

— ئاپلا، ھېلىقى ئىشانىم بولغان بولسا، بوسۇق ئاكامنىڭ تويىدا ساما سېلىپ، پىلدىرغۇچتەك پىقىراپ بېرەتتى، — دېدى قاسىم قىزىق.

ھەممەيلەن كۈلۈشۈپ كەتتى.

يىگىرمە تۆتىنچى باپ

توي ئۈستىگە توي

ئورمانلاردا شىرلارنىڭ، باغچىلاردا
يىلانلارنىڭ بولۇشىدىن ئەجەپلىنىشنىڭ هاجىتى يوق.

— زەمەخشەرى①

1

بىردىنلا هاۋا تۇتۇلۇپ، بىرتال، يېرىم تالدىن يامغۇر تامچىلاشقا باشلىدى. ئۇششاق باللار بىرخىل رىتىمدا چاۋاك بىلەن ناخشا ئېيتىپ، كىيىكتەك سەكرىشىپ ئويناشقا كىرىشتى:

يامغۇر ياغلاق،
تۆچكە ساغلاق،

---

① جارۇللا ئوبۇلقاسىم زەمەخشەرى — مىلادى 1075 — 1144 يىللاردا ياشىغان خارەزىملىق بۈيۈك مۇتەپەككۇر ئالىم.

ئاسماندىكى مومىلارنىڭ
ئەمچەكلىرى دومبىلاق.

يامغۇر ياغلاق،
ئۆچكە ساغلاق،
ئاسماندىكى مومىلارغا
پىشلاق بىلەن ياغ-قايماق.

بىر تال چىچىنى پۇلاڭلىتىپ ئويناپ يۈرگەن كىچىككىنە باسىت سەپەرقۇل بىلەن ئاتلىق كېلىۋاتقان دادىسىنى كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا يۈگۈردى. تۆمۈر خەلپە ئاتتىن چۈشۈپ، ئوغلىنى كۆتىرىۋالدى. ھەممە باللار كېلىپ ئولاشتى. بەزىلىرى كۆك بوز ئاتنىڭ يايلىغا قىزىقىپ قارىسا، بەزىلىرى ئىگەر-جابدۇقىغا قىزىقاتتى. ھەقىقەتەنمۇ قۇشۇۋاش ئىگەرنىڭ ئىككى تال چەش قويۇلغان بېشى خۇددى قاراپ تۇرغان بۈركۈتكە ئوخشايتتى. ئۇنىڭ كۈمۈش يالىتىلغان ئۈزەڭگىلىرى، ئۇششاق تەنگىلەر بىلەن بېزەلگەن قۇشقۇن ۋە كەمەلدۇرۇكمۇ ھەرقانداق كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلاتتى. بۇ ئىگەر-جابدۇقلار پۈتلىرى ئىنچىكە، بويىنى ئۇزۇن كەلگەن كۆك بوز ئاتقا شۇنداق ياراشقان ئىدىكى، بىر قاراشتا ئۇ خۇددى چۆچەكلەردىكى ساماۋى ئاتلارغا ئوخشاپ كېتەتتى.

— دادا، دادا، بۇ ئاتنى ساڭا كىم بەردى؟ — دېدى باسىت، ئاتنىڭ ماڭلىيىنى سىلاپ تۇرۇپ.

— شامەخسۇت ۋاڭ، — دېدى تۆمۈر خەلپە.

— ماڭىمۇ بېرەمدۇ؟

— كېكىرتىكىنى سىقىپ تۇرۇپ، خامىرىغا كېلىشتۇرۇپ بىرنى ئۇرساڭ ئاندىن بېرىدۇ.

شۇ گەپنى قىلىپ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆزىمۇ سەپەرقۇلغا

قوشۇلۇپ كۈلۈۋەتتى.

— بولدى، بولدى، بۇ قۇمتەللىنىڭ گېپىنى ئاڭلاۋەرسەك، يامغۇردا قالىمىز، قېنى ماڭايلى، — دېدى سەپەرقۇل.

ئۇلارنى دەرۋازا ئالدىدا تۆمۈر خەلپىنىڭ ئايىلى زورىخان بىلەن قىزلىرى ۋە ھۆسنارىخان بىلەن ئايقىزلار كۈتۈپ تۇراتتى. تۆمۈر خەلپىلەر يېقىن كېلىش بىلەن ئايقىز سالام بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنى ئالدى. تۆمۈر خەلپە ئايقىزنىڭ بېشىنى سىلاپ، بىر-نەچچە ئېغىز ياخشى گەپ قىلدى. ئايىنۇر بىلەن مەستۇرىنى ئەركىلىتىپ قويدى. ئاندىن رەۋىخان مومىنى يوقلاپ ئۆتمەكچى بولۇپ، ئاۋال سەپەرقۇلنىڭ ئۆيىگە كىردى.

رەۋىخان موماي ئۇبدانلا تۈزۈلۈپ قالغان ئىدى. ئۇ، تېچلىق-ئامانلىق سورىشىپ بولغاندىن كېيىن، ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخاننى ئاغزى-ئاغزىغا تەگمەي ماختاپ كەتتى:

— كۆزدىن ئايرىغان خۇدايىم، ھاسىدىن ئايرىماپتۇ دەپ، بۇ ئايلا قىزلىرىم ئۆيىگە كىرسە قىز، تالاغا چىقسا ئوغۇل، چېچىنى يامداق①، قولىنى كۆسەي قىلىپ، مېنىڭ يالغۇزلۇغۇمنى بىلىندۈرمىدى. بۇلار بولمىسا، قانداقىمۇ قىلاردىمكىن؟ دادىسى بىر كۈن ئۆيدە بولسا، ئون كۈن تالادا. بىرىنىڭ ئوغۇلنىمۇ ئايدا-يىلدا بىرەر قېتىم كۆرۈپ قالىمەن، ئوكام.

— ۋاي، ئايلىراپا، — دېدى تۆمۈر خەلپە كۈلۈپ تۇرۇپ، — تۇرۇمتايىڭىزمۇ ئۇچۇرما بولىدىغان ۋاقتى بولغانغا ئۇخشاش، ھۆسنارىخانمۇ بۇ ئۆيدىن ئۇچۇپ كېتىدىغاندەك تۇرىدۇ.

قازان بېشىدا چۆگىلەپ يۈرگەن ھۆسنارىخان بۇ گەپنىڭ تېگىگە دەرھال يېتىپ، ۋىلىلدە قىزىرىپ كەتتى-دە، ئىككى قولى بىلەن يۈزىنى يېپىۋېلىپ تالاغا قاچتى. ئايقىزمۇ، ئەھۋالنى چۈشىنىپ، قاقاقلاپ كۈلگەن پېتى ئۇنىڭ ئارقىسىدىن يۈگۈردى.

— ناز قىزغا يارىشۇر، غاز كۆلگە دەپتىكەن، سېنىڭ بۇ

---

① يامداق — سۇپۇرگە.

جۇگان قىزىڭمۇ ناز قىلىدىكەن، ھە! — دېدى سەپەرقۇل مومايغا چاقچاق قىلىپ.

— بۇ نېمە دېگەنلىرىدۇ؟ بۇ ئايلا قىزىم جۇگان بولغان بىلەن بىر قىسما قىزلاردىنمۇ نېپىزراق. قىشنىڭ يېزى بار، كۆلنىڭ قېزى بار، تويىنىڭ سازى بار، دېگەن گەپنى ئاڭلىمىغانمۇ؟ تويىنىڭ سازى بولغاندىن كېيىن، قىز بولسىمۇ، جۇگان بولسىمۇ، ئۆزىگە يارىشا نازى بولمامدۇ؟ — دېدى رەۋىخان مومايمۇ كۈلۈپ تۇرۇپ.

— ۋاي ئاكا، سەن قاچان ئايلىراپامغا گەپ تېپىپ بېرەلىگەن، ئەمدى خوپ بولدى ساڭا، — دېدى تۆمۈر خەلپىمۇ چاخچاققا ئارىلىشىپ.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلار قارا بوسۇق بىلەن ھۆسنارىخاننىڭ تويى توغرىسىدا خېلى گەپلىشىپ بىر قارارغا كېلىشتى: تۆمۈر خەلپە قارا بوسۇققا، سەپەرقۇل ھۆسنارىخانغا ئاتا بولۇپ، ئەتە-ئۆگۈن توي باشلىماقچى بولۇشتى. گەپ ئارىسىدا رەۋىخان موماي ئامانقۇل بىلەن ئايقىزنىڭ تۇرمۇشى توغرىسىدا سۆز ئېچىپ قالدى.

ھۆرمەتلىك كىتابخانلارنىڭ يادىدا بولسا كېرەككى، ئايقىز بىلەن ئامانقۇلنىڭ نىكاسى ئوقۇلغاندا، ئايقىز ھېلىقى قازاق يىگىتى جۇماتاينىڭ يىلى توشمىغىچە، ئامانقۇل بىلەن قوشۇلماي تۇرۇشنى شەرت قىلىپ قويغان ئىدى. شۇ شەرتكە بىنائەن، بۇ قانۇنىي ئەر-خوتۇن ھازىرغىچە بىر ئۆيدە بولۇپ باقمىغان ئىدى. رەۋىخان موماي ئەنە شۇ ئىشلارنى ئەسلىتىپ ئۆتكەچ، مۇنداق دېدى:

— مېنىڭ ھېساۋىمچە، جۇماتاينىڭ يىلىمۇ توشتى. ئەمدى بۇ ئىككىيلەن كاككۇك بىلەن زەينەپتەك قاچانغىچە بىرى تاغدا، بىرى باغدا يۈرۈۋېرىدۇ؟ مەن جاھاندىن نەۋرە كۆرمەي ئۆتەمدىمەن؟

— ۋاي راست، — دېدى تۆمۈر خەلپە بۇرۇتىنى سىلاپ قويۇپ، — ئۆز ھالاكەتچىلىكىمىز بىلەن بولۇپ كېتىپ، بۇ ئىشنى ئۇنتۇپ قاپتىمىز. كۆڭۈللىرىگە ئالمىسىلا ئايلىراپا، ھېلى بولسىمۇ

ئىككى تويىنى بىر قىلىپ، توي ئۆستىگە توي ئويناۋەتسەك، ئۆزۈڭغا قالماي نەۋرىمۇ كۆرىدىلا. بۇ ئالتۇن قىزىمىز يە ئۆزىگە ئوخشاش ئىنساپ - تەۋپىقلىق بىر كۆپادار قىز تۇغۇپ بېرىدۇ، يە ئامانقۇلغا ئوخشاش باتۇر بىر ئوغۇل نەۋرە كۆرۈپ قالارلا.

— ئېيتقانلىرى كەلگەي، ئىلاھىم!

— ئۇنداق بولسا، بۇ ئىككىلەننىڭ ھوجرا جابدۇغىنى ئىلدامراق قىلساق بولىدىكەن، مومىسى، — دىدى سەپەرقۇل.

— ئەركىشى دىگەنزە، خويىمۇ بىغەم بولىدىكەن. بالىلارنىڭ ھوجرا جابدۇغى ئاللىقاچان پۈتۈپ بولغان. ئايقىز بالام ئۆزى گۈل چېكىپ قازاقچە چىمىلدىقىمۇ راسلاپ قويدى.

— ئەمما، — دىدى تۆمۈر خەلپە غەمكىن قىياپەتتە، — توي ئويناشتىن بۇرۇن، رەھمەتلىك نىياز پالىگان بىلەن راجى بالا باشلىق ھەممە شېھىتلارنىڭ، (ھە راست ھېلىقى قازاق يىگىت جۇماتايلىگىمۇ)، روھىغا ئاتاپ بىر چوڭ نەزىر ئۆتكۈزۈۋەتسەكمىكىن دەيمەن.

بۇ تەكلىپكە سەپەرقۇل بىلەن رەۋىخان موماي ناھايىتى خوشال بولدى. شۇ ئارىدا، ئايقىز كىرىپ، زورىخاننىڭ ھەممەيلەننى غىزاغا تەكلىپ قىلىۋاتقانلىغىنى ئېيتتى. قوزا گۆشىدىن تەييارلانغان مەزىلىك ياپما يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن، تۆمۈرخەلپە سەپەرقۇلنى ئېرىقى ئۆيگە باشلاپ چىقىپ، «قىسماق ئىشان» نىڭ كۆلاسىدىن تېپىلغان ھېلىقى خەتنى ئۇنىڭغا تولۇق ئوقۇپ بەردى ۋە سەيپۇلڭ توختى توغرىسىدا زورىخاندىن ئاڭلىغانلىرىنىمۇ ئېيتىپ بەردى. سەيپۇلڭ توختىنىڭ بەزى ئىشلىرىدىن گۇمانلىنىپ يۈرگەن سەپەرقۇل ئەمدى ئىشنىڭ تېگىگە يېتىپ، مۇنداق دىدى:

— ئېتتىن بولغان قۇرۋانلىققا يارىماپتۇ دەپ، بۇ ئادەمنىڭ گايى خۇيلىرىنى ئويلىسام، يۈرىگىمنىڭ بىر يېرى ئېچىشىپ كېتەدۇ. ئۇ تېخى بىزنىڭ ھۆسنارىخانىمىزنىمۇ كۆز سېلىپ يۈرگىدەك. ھۆسنارىخان يېڭى كەلگەن كۈنلەردە «ئۆزلەمۇ بۇ يەرگە مۇساپىر،

هېيت - ئايەم كۆنلىرى كيسلە» دەپ بىر كۆينەكلىك تاۋار تەگلەپتۇ. هۆسنارىخان ئالمايمەن دىسە، قولىغا تۇتقۇزۇپ قويۇپ، بىر نىمىلەر دەپ بىيىت ئېيتىپتۇ. هۆسنارىخان بۇ گەپلەرنى شۇ گاختىلا بىرنىڭ مومايىغا ئېيتىپتۇكەن، بىرنىڭ موماي «بۇ توختاخۇن قانداق ئادەم، شەھەردە نەچچە بىردەك بالىسى بىلەن خوتۇنى تۇرۇپ، شۇنداق ئىشلارنى قىلسا بولامدۇ» دەپ ماڭا ئەرز قىلدى.

— شۇنداق گەپلەرمۇ بارمۇ تېخى؟ — دىدى تۆمۈر خەلپە كۈلۈپ كېتىپ.

— بۇنىڭ كارىمىغۇ چاغلىق، — دەپ داۋام قىلدى سەپەرقۇل، — ھەممىدىن ماۋۇ خەتتىكى گەپلەر كىشىنى ئەندىشىگە سالىدۇ. بىر ۋاقلاردا «جاھاندا قورقادۇرمەن پەنجى كەستىن، بىرى مەستىن، بىرى خەستىن، بىرى پەستىن، بىرى بىلمەس، بىرى مۆرىمەستىن» دىگەن گەپنى ئاڭلىۋىدىم، جىمىغۇرنىڭ چىشى قولتۇغىدا دەپ، بۇ توختاخۇن مۆرىمەس كاللىدەك بېشىنى قولتۇغىغا تىقىۋېلىپ، شۇنچىۋالا ئىشلارنى قىلىپ يۈرۈپتۇ ئەمەسمۇ؟ قارىمادىغان بۇنىڭ جونى يامانلىغىنى!

ئۇلار سەبيۈك توختى توغرىسىدا بىرئاز پاراڭلاشقاندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە مەيۈس بىر ئاھاڭدا مۇنداق دىدى:

— قوغۇننىڭ ئىچىدىن ئادىغىنى يامان. مەن ئۆز ئىچىمىزدىن مۇنداق ئادەملەرنىڭ چىقىپ قېلىشىنى خىيالىمغىمۇ كەلتۈرمەيتتەكەنمەن. يىغا ياندىن، بالا قېرىنداشتىن دىگەن راست گەپ ئىكەن. ھىچنىمىدىن ھىچنىمە يوق، مۇنداق قىلىشىپ، باشلىغان ئىشىمىزنى قانداق قىلىپ باشقا ئېلىپ چىققىلى بولىدۇ؟ توختاخۇننىڭ «سىغىزخان»نى ئۇپۇل - تۇپۇل ئېتىپ تاشلىغىنىغا قارىغاندا، ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا خېلى گەپلەر بولۇپ ئۆتكەن ئوخشايدۇ. ئەمدى بىزنىڭ ئىچىمىزدىنمۇ بىر سامانچى ① چىقىپ قال-

---

① 18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، جۇڭغار ئۆيراتلىرىنىڭ خانى قۇنتەيجى قۇمۇل دىيارىنى بېسىۋېلىپ، ئۇ يەرلەردە نۇرغۇن ئەسكەر تۇرغۇزدى. قۇنتەيجى ئەسكەرلىرى قۇمۇل

مىغىيدى دەپ قورقىمەن. مۇبادا شۇنداق بولۇپ قالسا، ئىشىمىزنىڭ تۈگىگىنى شۇ!

— ئەمدى بۇ توختاخۇننى قانداق قىلساق بولار؟ — دىدى سەپەرقۇل.

— توختاخۇن ماڭا دەسلەپ قول بەرگەن ئادەملەرنىڭ بىرى ئىدى. بىر ئىش باشلىغاندىن بۇيان، ئوزۇق - تۈلۈك تېپىشقا سىڭدۈرگەن ئەجرىمۇ ئاز ئەمەس. ھىلى بولسىمۇ، خۇدايىمدىن ئىنساپ - تەۋپىقنى تىلىسەك بولارمىكىن، — دىدى تۆمۈر.

— ئۇغۇ شۇنداق. ئەمما زە، بەدەنگە چىققان كۆيدۈرگىنى ئاغرىيدۇ دىمەي، ۋاقتىدا كۆيدۈرۈۋەتمىسە، ئادەمنىڭ جېنىغا زامىن بولىدۇ، — دىدى سەپەرقۇل جىددى قىياپەتتە.

تۆمۈر خەلپە بۇرۇتىنى تاتىلاپ خىيالغا چۆمدى.

2

بىر كېچە - كۈندۈز ياققان سىم - سىم يامغۇردىن كېيىن، شالاڭ بۇلۇتلار ئارىسىدىن كۈلۈپ چىققان ھەسەن - ھۈسەن بىلەن تاغ - قىرلارنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشۇلۇپ، تەبىئەت دۇنياسى تويى كېچىسىدىكى كېلىن - قىزلاردەك گۈزەل، سەبى بالىدەك ئوماق بولۇپ كەتتى. قارىغايلىق تاغلارنىڭ باغرىدا يايىراپ يۈرگەن پادا ۋە

خەلققە ئېيتىپ تۈگەتكۈسىز جەۋرى — زۇلۇملارنى سالدى. ئاخىرى خەلق ئاممىسى زۇلۇمغا قارشى قوزغالدى. خەلق ئىچىدىن چىققان ياچبەگ ناملىق بىر قەھرىمان تاغ رايونلىرىدا قۇنتەيجى ئەسكەرلىرىگە قاقشاتقۇچ زەربىلەر بېرىپ، دۈشمەننىڭ كۆزىگە زىق بولۇپ قالدى. دۈشمەنلەر ياچبەگنى ئۇرۇشتا يېڭەلمەي، ھىلە - مىكىر بىلەن قولغا چۈشۈرمەكچى بولۇپ، ئوسمان بەگ دىگەننى سېتىۋالدى. ئوسمان بەگ ياچبەگنىڭ سىڭلىسىنىڭ ئېرى سامانچى دىگەن بىلەن بىرلىشىپ، ياچبەگنىڭ پېيىگە چۈشتى. سامانچى ياچبەگنى ھىلە - مىكىر بىلەن دۈشمەنگە تۇتۇپ بەردى. ياچبەگ دۈشمەن قولىدا ھالاك بولدى. كېيىن، خەلق ئاممىسى سامانچىنى تۇلۇمچە سويۇپ، پوستىغا سامان تىقتى. ياچبەگ ھەققىدىكى قوشاقلار مەشھۇر خەلق داستانى سۈپىتىدە ھازىرغا قەدەر ئېيتىلىپ كەلمەكتە. بۇ پەردە شۇ ۋەقە كۆزدە تۇتۇلغان.

يىلقىلار خۇددى يېشىل مەخمەلگە مەشۇت بىلەن چېكىلگەن گۈل-چېچەكلەرگە ئوخشاش كۆزنى قاماشتۇراتتى. قوي-قوزىلارنىڭ مەرەشلىرى بىلەن تاي-قۇلۇنلارنىڭ كىشنەشلىرى تاغ سۇلىرىنىڭ شاقىراشلىرىغا قوشۇلۇپ، يىراقتىن ئاڭلىنىۋاتقان ئىلھامبەخش بىر ئەلنەغمىنى ئەسلىتەتتى.

ئادەملەرمۇ باشقىدىنلا تېتىكلىشىپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى. كۈندە دىگىدەك تاراسلاپ ئېتىلىۋاتقان ئەجەل ئوقلىرى ئىچىدە جىددىلىشىپ، ئۆزىنى خۇددى پېيى تارتىشىپ قالغاندەك ھېس قىلىپ يۈرگەن كىشىلەر بۈگۈن كۆڭۈللىرىدە قانداقتۇ بىر خاتىرجەملىك سېزەتتى. خېلىدىن بۇيان، چاچ-ساقاللىرىغا ئۇستىرا تەككۈزۈپ باقمىغان كىشىلەر خۇددى ئايەم كۈنلىرىگە تەييارلىنىۋاتقاندەك، چاچلىرىنى چۈشۈرۈپ، ساقال-بۇرۇتلىرىنى ياساشقا كىرىشتى. قىز-جۇگانلار ئۆي قېقىش، كىر-قات يۇيۇش، بىسات تۈزەش، ھەتتا تويدا كىيىدىغان ئۇستىۋاشلىرىنى راسلاشقا ئالدىرايتتى. ئوغۇل باللار تويدا مىنىدىغان تايلىرىنىڭ غېمىدا بولسا، قىزلار چاچلىرىنى تاراپ، ئۆزلىرىنى ياسايتتى. بەزى يىگىتلەر داڭلىق ھېپىز ۋە سازەندىلەرنى چىللاپ كېلىش ئۈچۈن، يىراق-يېقىندىكى يۇرتلارغا ئات چاپتۇرۇپ كەتتى. قورايلىق سازەندە ۋە ھېپىزلار بولسا غىجەكلىرىگە يېڭى تار سېلىپ، داپلىرىنى قۇرۇتۇپ قويۇشقا ئالدىرايتتى. بەزى شوخ يىگىتلەر قاسىم قىزىقنى گەپكە سېلىپ، ئۈچەيلىرى ئۈزۈلگۈدەك قاقاقلاپ كۈلۈشەتتى.

تۆمۈرخەلپىنىڭ ئىنىسى شاكىر بىلەن تورپاق ئۆز غوجا ئەمەتنىڭ تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىدىن ئېلىپ كەلگەن سوغا-سالاملىرى كىشىلەرنى تېخىمۇ جانلاندۇرۇۋەتتى. مۆيدىن خەلپىنىڭ تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرى نامىدىن يازغان خېتىدە، ئەۋەتىلگەن قورال-ياراقلار ئۈچۈن چوڭقۇر مىننەتدارلىق بىلدۈرۈلگەن ۋە قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ شانلىق غەلىبىلىرى قىزغىن تەبرىكلىنىپ، «سىلەر بىزنىڭ ۋە شىنجاڭدىكى بارلىق ئېزىلگەن پۇقرالارنىڭ ئۈمىت يۇلتۇزى

بولۇپ قالدىڭلار» دېيىلگەن ئىدى. تۆمۈر خەلپە مەسچىت سۇپەسىدا تۇرۇپ، بۇ خەتنى ئوقۇپ بېرىۋاتقاندا، كىمدۇر بىرسى «تۇرپانلىق ئاغىنىلىرىمىز چىيەن دارىننىڭ ئاقچۇق سىپىدا توڭگۇزدەك قاچقىنىنى ئاڭلىسا، بۆلەكچىلا خوش بولۇپ كېتەر» دېدى.

— ئاڭلىدىڭلارمۇ؟ دېدى تۆمۈر خەلپە كۆپچىلىككە قاراپ، — شېھىتلىرىمىزنىڭ ئىسسىق قانلىرى بىكارغا ئاقمىدى. يالقۇن تاغ ئېتەكلىرىدىمۇ بىزنىڭ نامىمىز يادلىنىپ، مىڭلىغان قېرىنداشلىرىمىز بىزدىن ئۈمىت كۈتۈۋېتىپتۇ. ئىلاھىم، بىزگە تېخىمۇ كۆپ نۇسرەت ئاتا قىلغاي!

— ئامىن! — دېدى نۇرۇل بوۋا ئىككى قولىنى ئىگىز كۆتىرىپ.

نەچچە يۈزلىگەن قوللار تەڭلا كۆتىرىلىپ، جىلغىنىڭ ئىچى جاراڭلاپ كەتتى. ھەممە ئادەم تۆمۈر خەلپىگە چەكسىز مۇھەببەت، كۈچ ۋە ئۈمىت نۇرلىرى چاقنىغان كۆزلىرى بىلەن قارايتتى. بىرەر يىل بۇرۇن، سوك-سوك ئاتقا مىنىپ، يۇرتمۇ-يۇرت كېزىپ يۈرگەن بۇ قارا ساقاللىق ياغاچچى ئەمدى بۇ كۈنلەردە خەلقنىڭ كۆز ئوڭىدا ئۇلارنى بىپايان قاراڭغۇ دەشتتىن يورۇقلۇق ئالەمگە باشلاپ كېتىۋاتقان خاسىيەتلىك يولچى بولۇپ قالغان ئىدى.

بىراق، گۈل بار يەردە تىكەن بار، زەر بار يەردە يىلان دېگەندەك، ئۇنىڭ ئەڭ يېقىنلىرىدىن بولغان بىر كىشى باشقىچە خىيالدا ئىدى. ئۇ، يالغۇز ئۆزى بىر ئۆيدە ناھايىتى خاپا ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ سوزۇنچاق كەلگەن قانسىز يۈزى ھىلىلدەك قورۇلۇپ، قېرىنداش تۇتقان ئىنچىكە بارماقلىرى تىترەۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. ئۇ، گىلەم ئۈستىدە يېيىلىپ ياتقان مووۋۇت تون، چەمپەرقۇت چاپان، ئايالچە گۈللۈك رومال، ئۆتۈك، مەيسە ۋە ئەن رەختلەرنى ساناپ، ئۆزىگە ياققانلىرىدىن بىر-ئىككىنى ئايرىۋالاتتى-دە، قالغانلىرىنى دەپتەرگە قوندۇراتتى؛ ئايرىۋالغانلىرىنى ئاي-

رىم تاغارغا تىقىۋېتىپ، پات ـ پاتىلا ئىشىككە قاراپ قوياتتى. بۇ كىشى سەيپۇڭ توختى ئىدى.

كىتاپخانىلارغا مەلۇمكى، ئىككى كۈن بۇرۇن شەھەردىن چىققان ئەلچىلەر بەش هارۋىدا سوغات قالدۇرۇپ كەتكەن، ئۇنىڭ ئۈچ هارۋىدىكىسى ئۇن ـ گۈرۈچ، قەن ـ گېزەك، شام ـ سەرەڭگە، چاي ۋە كۆكتات بولۇپ، ئىككى هارۋىدىكىسى كىيىم ـ كېچەك، رەخ ـ پۈچەك ئىدى. شۇ تاپتا سەيپۇڭ توختى باشقا نەرسىلەرنى بىر ياقلىق قىلىپ بولۇپ، كىيىم ـ كېچەك ۋە رەخ ـ پۈچەكلەرنى «غەزنە»گە كىرگۈزۈش ئالدىدا تىزىملاش ئىشى بىلەن مەشغۇل ئىدى. «غەزنە» دىگىنىمىز سەيپۇڭ توختى ئولتۇرغان ئۆينىڭ ئىچكىرىسىدىكى بىر چوڭ ئۆي بولۇپ، بۇ ئۆينى سەيپۇڭ توختىنىڭ ئۆزى شۇنداق دەپ ئاتىۋالغان ئىدى. دەرۋەقە، قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ بەزى زاپاس بايلىقلىرى، مەسىلەن، ئۇ يەر ـ بۇ يەردىن كەلگەن سوغاتلار، قوزغىلاڭ ۋاقتىدا شەھەرگە قېچىپ كەتكەن دورغىلاردىن مۇسادىرە قىلىنغان بۇغا ـ بۆكەن مۈڭگۈزلىرى، تۈلكە ـ بۆرە تېرىلىرى قاتارلىق نەرسىلەر شۇ ئۆيدە تۇراتتى. بۇ ئۆيگە تۇتاش ئايرىم ئىككى ئېغىز ئۆي ئاشلىق ئامبىرى ئىدى. بۇ «غەزنە» ۋە ئامبارلارنىڭ هەممىسى قوزغىلاڭ باشلانغان كۈنلەردە تۆمۈر خەلپىلەر قارارگاھ قىلىنغان هىلىقى باغلىق هويلىغا جايلاشقان ئىدى. جەڭ كۈنلىرى قارارگاھ ئالدىنقى سەپكە يۆتكىلىپ كەتكەچكە، سەيپۇڭ توختى بىرنەچچە يېقىنلىرى بىلەن شۇ هويلىدا تۇراتتى ۋە بۇ هويلىدىكى بايلىقلارنىڭ هەممىسىنى شۇلار باشقۇراتتى.

سەيپۇڭ توختى قولىدىكى قېرىنداشنىڭ ئۇچلانمىغان بېشىنى چىشلەپ ئولتۇرۇپ خىيالغا چۆمدى. ئۇنىڭ خىيالىچە: بۇرۇن چۈشىدە ئايان بولۇپ كەلگەن «غايىپ غەزنە» هازىر ئوڭسىدىكى ئىش بولۇپ قالدى. بەش يۈز يىلقا، ئىككى يۈز تۆگە، بىرنەچچە قوتان قوي ۋە باشقا قالدى ـ قۇتتىلار ئاز گەپ ئەمەس، مۇندىن

كېيىن، تېخىمۇ كۆپىيىش ئىمكانىيىتىمۇ بار. ئەمما، تۆمۈر خەلپە هايات بولىدىكەن، بۇ بايلىقتىن نېمە پايدا؟ بۇنى ئۇنىڭ كۆزىچە قانداق قىلىپ ئۆزىنىڭ قىلىۋالغىلى بولىدۇ؟ ياخشىسى تۆمۈر جەڭدە يۈرگەندە بىر تال ئوق تەككەن بولسا، ئىش ئوڭىدىن كەلگەن بولاتتى. ئۇ چاغدا، «قۇمۇل بىلەن بەش شەھەر» ئۆزۈڭگە قالسۇن، ئون ئىككى تاغنى بىر سورايلى» دېسە، شامەخسۇتقىمۇ، قېرى كالىغا پىچاق سۈركىگەندەك، خوش ياقاتتى-دە، سەيپۇڭ توختى ئون ئىككى تاققا باش بولۇپ قالاتتى. قارا بوسۇق باتۇر بولغان بىلەن قوسىقىدا ئېلىپىنىڭ سۇنۇقىمۇ يوق بىر قارا تۇرۇك. قايان باشلىسا، شۇيان ماڭىدۇ؛ ئېلى پالگان ئۆزىنى توختاتقان، تەجرىبىلىك ئادەم بولغان بىلەن قويدەك يۇۋاش كىشى، ئۇ ھېچ قاچان گەپ تالىشىپ تۇرمايدۇ. ئامانقۇل بىلەن خوجىنىياز پالگانلار ھەر قانچە قارام، باتۇر بولسىمۇ، تېخى ياش، ئۇلارنى گەپكە كىرگۈزمەك ئاسان، «ئالدىماققا بالا ياخشى، خۇدا ئۇرسۇن قاقۋاشنى» دەپ، ھەممىدىن گەپ يىمەيدىغىنى سەپەرقۇل. لېكىن، نىملا قىلغان بىلەن ئۇ، بېلى مۈكچىيىپ، كۆزلىرى خىرەلىشىپ قالغان كىشى، ئۇنىڭدىمۇ كارى چاغلىق ئىدى. ئەمما، تۆمۈر دېگەن بىر نېمە ھازىر ئىشنى چوڭايتىپ تاشلىدى، ئۈرۈمچى جاڭجۈڭلىرىنىڭمۇ چىشىغا تېگىپ قويدى، ئىككى كۈن بۇرۇن قۇمۇل ئامبال يامۇلدىن چىققان ئەلچىلەرگە قاتتىق تەلەپ قويۇپ، ئىشنى تېخىمۇ بۇزدى. ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟ ھەي تۆمۈر، ھەي تۆمۈر، سېنى كۆزدىن يوقىتىۋەتمىگىنچە، ئىش پۈتمەيدىغان ئوخشايدۇ، ھېلىقى ياش ئىمامنىڭ ئۆمرى قىسقا كېلىپ قالدى-دە!

سەيپۇڭ توختىنىڭ خىيالى شۇ يەرگە يەتكەندە، ئۇنىڭ چىشلىرى غىچىرلاپ قېرىنداشنى سۇندۇرۇۋەتتى. ئۇ، ئوڭدىسىغا يېتىۋېلىپ يەنە خىيالغا چۆمدى. ئۇنىڭ كۆزىگە بىردىنلا ھۆسنارخان كۆرۈنۈپ كەتكەندەك بولدى-دە، «ۋاي ئىست، بۇ جۇگانمۇ قولدىن كېتىپ قالدى. ئەقلى-ھوشى بولمىسا، گۇلدەك جۇگان

ئىتقا يالاق دەپ، ئۇنىڭ زەڭگى مورۇن قازانىغا ئوخشايدىغان قارا بوسۇققا كۆڭلى چۈشۈپ قالغىنىنى قارىماەدىغان، توۋۋا!» دەپ پىچىرلىدى. شۇ ئارىدا، خۇددى يۈتتۈرۈپ قويغان بىر نىمىسىنى تېپىۋالغاندەك، ئورنىدىن دەس تۇرۇپ، ئۆز-ئۆزىگە سۆزلەشكە باشلىدى: «تازىمۇ ھاماقەت ئىكەنمەن. چىۋىندەك جېنىم بىلەن تۆمۈرنى ئۆزەم يالغۇز نىمىمۇ قىلالايتتىم. قارا بوسۇقنى يېنىمغا تارتسام بولمامدۇ؟ مەندىن نىمە كېتەتتى؟ پۇل بولسا جاڭگالدا شورپا، يىگىت بېشىم ئامان بولسا، شەھەر-شەھەردە مېنىڭ يارىم دەپتىكەن. ئون ئىككى تاققا باش بولسام، مۇنداق ھۆسنارىخانلاردىن كۆرمىگى تېپىلمامدۇ. قارا بوسۇقنى ئۆزۈمگە ئېگىۋالسام ئىشىنىڭ پۈتكىنى شۇ. تۆمۈرنى قىزىغىدا سوقۇش كېرەك!»

شۇ سۆزلەردىن كېيىن، ئۇ ئالدىدا تۇرغان كىيىم-كېچەك ۋە رەخ-پۈچەكلەردىن بىر بوخچا راسلىدى. ئاندىن ئىشىكنى قۇلۇپلاپ ھويلىدىن چىقىپ كەتتى.

3

نەزىر ۋە توي مەرىكىسىگە دەپ، يىراق-يېقىندىن چاقىرىلغانلار بىلەن يەرلىكلەر قوشۇلۇپ، قورايىنىڭ ئىچى ئادەم دېڭىزىغا ئايلاندى. تام ئۆيلەر يېتىشمەي، تۈزلەڭلىكلەرگە تىكىلگەن كىگىز ئۆيلەر يىراقتىن قارىغاندا، ئاقىرىپ كۆرۈنگەن گۈمبەزلەرگە ئوخشاپ كېتەتتى. تاڭ ئېتىش بىلەنلا جىلغىنىڭ ئىچى جانلىنىپ كەتتى. توپ-توپ كىشىلەر شېھىتلار قەۋرىستانلىغىنى يوقلاپ كەلدى. ئەمدى بۇ يەردىكى قەۋرىلەر قىرىق-ئەللىككە يېتىپ قالغان ئىدى. شاقىراپ ئېقىۋاتقان ئېقىن بويىدىكى قېلىن تېرەكلىكلەر ئىچىدە بولسا، قوللىرىغا يوغان پىچاقلارنى تۇتقان كىشىلەر بۈگۈنكى نەزىرگە ئاتالغان توققۇز تورپاق، توققۇز تاي، توققۇز ئەركەك، توققۇز سەركىنى سويۇشقا كىرىشتى، داشقازان ئوچاقلىرى-

دىن چىقىۋاتقان كۆكۈش ئىسلار ھاۋادا لەيلەپ، بۇلۇت پارچىلىرىدەك ئۈزۈپ يۈرەتتى. ئۇششاق بالىلار ئوچاق باشلىرى ئەتراپىدا قۇشقاچتەك چۇرۇلدىشىپ ئوينايتتى:

قازىنىم - قازىنىم قاينايدۇ،
ئاپام ماڭا بەرمەيدۇ،
قازاندا گۆش،
تاۋاقتا تۆش،
مۈشۈكۈم ئۇنى مارايدۇ.

بوستانلىقلاردا سورۇن تۈزەپ ئولتۇرغان قارىلار قۇرئان تالاۋەت قىلىشقا باشلاش بىلەن بالىلارمۇ تىنجىپ، چوڭلارنىڭ يانلىرىغا بوتىلاقتەك چۆكۈشتى.

داستىخان يىغىلدىغان چاغدا، شېھىتلارنىڭ بالا - چاقىلىرى بىلەن ئۇرۇق - تۇققانلىرىنىڭ قارىلىغىنى سۇندۇرۇش ئۈچۈن، ھەر كىمگە ئۆز لايىغىدا بىرەر كىيىملىكتىن رەخ، دوپپا، كۆينەكلەر قويۇلدى. ئايقىزغا بولسا، بېشىدىن ئايىغىچە سەرپا بېرىلدى. بۇ نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى قوزغىلاڭچىلارنىڭ غەزنىسىدىن چىققان ئىدى. سەيپۇڭ توختى بۇنىڭغىمۇ تارلىق قىلىپ، بىر چەتتە دومسىيىپ ئولتۇراتتى. ئېلى پالگان بىرنىمىنى سەزگەندەك قىلىپ، ئۇنىڭدىن «مىجەزلىرى يوقمۇ؟» دەپ سورىدى. سەيپۇڭ توختى بۇنى غەنىمەت پۇرسەت دەپ ئويلاپ، ئېلى پالگاننىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ باقماقچى بولدى ۋە:

— شۇنچىلىك سېخىلىق قىلامدۇ؟ مەن كۆپىنىڭ پايدىسى ئۈچۈن مال يىغىپ ئاۋارە. خەلپەم ئۇنى چېچىپ ئاۋارە. ئۆزى تەر تۆكۈپ تاپمىغان مال بولغاندىكىن، خەلپەمنىڭ يېنى ئاغرىمايدۇ - دە، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ — دەپ غۇدۇڭشۇپ كەتتى.

ئېلى پالگان گەپنىڭ تېگىگە يېتەلمىگەچكە، مۇنداق دېدى:

— ئۇنداق گەپلەرنى قىلمىسىلا توختاخۇن! بۇ، ئاتا ـ بوۋدمىزدىن كېلىۋاتقان قائىدە ـ يوسۇنغۇ؟ بۇنى خەلپەم ئۆزى ئۇچۇن قىلىۋاتامدۇ!

— ئۆزلە تازىمۇ ساددا ئادەم ـ دە، — دېدى سەيپۇك توختى، — خەلپەم بۇنى ئۆزى ئۇچۇن قىلماي كىم ئۇچۇن قىپتۇ؟ بۇنىڭ بىلەن ئۆزى تېخىمۇ يۈز تاپماقچى. ماۋۇ خەقنىڭ خەلپەمنى ماختاپ كۆككە ئۇچۇرغىنىنى ئاڭلىمىدىلامۇ؟ ئۆزلە بىلەن مېنى كىم ئاغزىغا ئېلىپ قويىدى؟

— رەخ ـ پۈچەكلەرنى ئۆزلە ئۇلەشتۈردىلەغۇ. ئۆزلەدىنمۇ رازى بولغاندۇ زە! — دېدى ئېلى پالگان. ئاندىن سەيپۇك توختىغا دىققەت بىلەن قاراپ مۇنۇ گەپلەرنى ئېيتتى، — قارا قۇشنىڭمۇ بىر بېشى، ئىككى قانىتى، ئىككى پۇتى بولىدۇ. ئىككى قانات تەڭ سىلكىنمىسە، قۇش ئۇچالمايدۇ، ئىككى پۇتى تەڭ ھەركەت قىلمىسا، ئۇ تۇلكىنى ئالالمايدۇ. شۇنداق ئەمەسمۇ؟ خەلپەمنى ئۆزىمىز باش قىلىپ كۆتەردۇق. ئەمدى بىرىمىز ئۇنداق، بىرىمىز مۇنداق دەپ يۈرسەك، باشلىغان ئىشىمىزنى قانداق قىلىپ باشقا ئەپچىقىلى بولىدۇ؟

سەيپۇك توختى ئېلى پالگاننىڭ قىلتاقىغا چۈشمەيدىغانلىقىنى سەزگەچ، «ئېيتقانلىرى ھەق گەپ، مەن خەلپەمگە ھەممىدىن بۇرۇن قول بەرگەن ئادەم. مۇندىن كېيىنمۇ گەدەمگە گۇيا قىلىمەن» دېدى. ئېلى پالگان ئۇنىڭ بۇ گەپلىرىدىن رازى بولۇپ كۈلۈپ قويىدى.

كەچقۇرۇن توي باشلاندى.

ئۇ چاغلاردا ئاتىدىن بالىغا مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان قائىدە ـ يوسۇن بويىچە، قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ توي ئىشلىرى مۇنداق ئۆتكۈزۈلەتتى: ئوتتۇرا ھال ئائىلىلەر ئارىسىدا، ئىككى تەرەپ ماقۇللاشقاندىن كېيىن، ئوغۇل تەرەپ تويلۇق ئۇچۇن توققۇز كىيىملىك رەخ، توققۇز تۇياق قوي، توققۇز كۈرە بۇغداي، توققۇز شىلىڭ

گۆرۈچ، توققۇز جىلىك ياغ، توققۇز شىرە مىۋە-چىۋە ۋە يېتەرلىك ئوتۇن-كۆمۈر، چاي-تۇز قاتارلىق نەرسىلەرنى ھارۋىلارغا سېلىپ، قىز تەرەپكە داغدۇغا بىلەن ئاپىرىپ بېرەتتى. توينىڭ بىرىنچى كۈنى ھەر ئىككى تەرەپنىڭ مېھمانلىرى قىز تەرەپنىڭ ئۆيىگە چاقىرىلاتتى. بۇ، «باش توي» دەپ ئاتىلاتتى. شۇ كۈنى سۇلتان يىگىت ئۆزىنىڭ قولداشلىرى بىلەن نىكاغا كېلەتتى. قىزنىڭ مەھەللىسىدىكى يىگىتلەر «قىز كۆركى»نى قىلىمىز دەپ، دەرۋازىنى تۆمۈر ھارۋىنىڭ چاقى بىلەن توساپ ئالاتتى. يىگىت تەرەپتىن كەلگەنلەر شۇ چاقنى كۆچەپ ئېلىشى لازىم ئىدى. ئالالمىسا قىز تەرەپتىكى يىگىتلەر «ئالالمىغانلار» دەپ چۇقان كۆتىرىپ ئۇلارنى مەسخىرە قىلاتتى. شۇڭا، ئادەتتە يىگىت تەرەپتىنمۇ خېلى ساندا ئادەم كېلەتتى. نىكادىن كېيىن، بۇ چاقنى يىگىت تەرەپ ئېلىپ كېتىپ، ئاغامچا بىلەن ئىگىز دەرەخ بېشىغا ئېسىپ قوياتتى، بىرقانچە كۈندىن كېيىن، قىز تەرەپ كېلىپ قايتۇرۇپ كېتەتتى. نىكا ئاساسلىق مېھمانلار جايلاشقان ئۆيدە كۆپچىلىك جامائەت ئالدىدا ئوقۇلاتتى. نىكا ئوقۇلىدىغان چاغدا، سۇلتان يىگىت تۆت-بەش ھەمرىيى بىلەن شۇ ئۆيگە كىرەتتى. نىكادىن كېيىن، قىز تەرەپ يىگىتكە بىر قۇر كىيىم ياكى كىيىملىك رەخ قوياتتى. بۇ، «كۆيۈلۈك» دەپ ئاتىلاتتى. يىگىتلەر نىكادىن قايتقاندىن كېيىن، ئۇلارنى سۇلتان يىگىتنىڭ تۇققانلىرى ياكى ئاغىنىلىرىدىن بىرسى ئۆز ئۆيىدە ئايرىم ئولتۇرغۇزۇپ بېرەتتى. بۇ، «چاچ چۇشۇرگە» دەپ ئاتىلاتتى. يىگىتلەر كۈن بويى ئويۇن-تاماشا قىلىپ، ئولتۇرۇش ئاياقلاشقاندا، ئۆي ئىگىسى سۇلتان يىگىتكە بىر قۇر كىيىم كىيدۈرەتتى ياكى بىر كىيىملىك رەخ قوياتتى. كەچ كىرگەندە، توي مەشرىپى باشلىناتتى. ئەمما، مەشرەپ باشلاشتىن بۇرۇن، پاششاپ بەگكە بىر كىيىملىك رەخ، بىر قوي ۋە بىرمۇنچە مىۋە-چىۋە تەقدىم قىلىش شەرت ئىدى. بۇ: «پاششاپلىق» دەپ ئاتىلاتتى. ئەگەر «پاششاپلىق» بېرىلمىسە، پاششاپ بەگ ئۇلارنىڭ يېرىم

كېچىكچە مەشرەپ ئوينىشىغا رۇخسەت قىلماي، خۇپتەندىن كېيىنلا، ھەممەيلەننى تارقىتىۋېتەتتى. ئۇنىمىغانلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنى سالدۇرۇپ ئالاتتى - دە، ئەتىسى ھەربىرىگە بەش شىڭدىن بۇغداي جەرىمانە سېلىپ، ئاندىن قايتۇرۇپ بېرەتتى.

شۇ كۈنى ئاخشىمى يىگىت تەرەپتىن ئون نەچچە ئايال بىلەن ئون نەچچە ئەركىشى قىزنى كۆچۈرۈپ كېلىش ئۈچۈن قىز تەرەپكە توققۇز قېتىم تازىمغا باراتتى. توققۇزىنچى قېتىم تازىمدىن كېيىنلا، قىزنى ھارۋا ياكى مەپە بىلەن كۆچۈرۈپ ماڭاتتى. قىزنىڭ مەھەللىسىدىكى يىگىتلەر بىرقانچە جايدا ئاغامچا تۇتۇپ يول توسايتتى. يىگىت تەرەپ توققۇز غېرىچ كېلىدىغان بىر ئەركەك قوي بەرگەندىن كېيىنلا، يولنى ئېچىپ بېرەتتى. بۇ ئەركەك قوينى يول توسقان يىگىتلەر ئۆزلىرى سويۇپ يەيتتى. قىز كۆچۈرۈپ كېلىنگەندىن كېيىن، يىگىتلەر ئۇنى ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۈچ يەرگە يېقىلغان ئوتنىڭ ئۈستىدىن توققۇز قېتىم چۆرگۈلىتىپ، ئاندىن ھوجرىغا ئەكىرىشەتتى.

تويىنىڭ ئىككىنچى كۈنى يىگىت تەرەپ قىزنىڭ ئائىلىسىنى ۋە ئۆزىنىڭ ئۇرۇق - تۇققان، ئەللە - مەھەللىسىنى تويغا چاقىراتتى. بۇ، «يۈز ئاچقا» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ كۈنى قىز تەرەپ تويغا سويۇلغان قويلارنىڭ ئۆپكىسىدىن ئىككىنى قۇيۇپ، ئىسسىق پېتى ئەكېلەتتى. ئارىلىق يىراق بولۇپ، سوۋۇپ قالغان بولسا، قايتىدىن ئىسسىتىپ، قىز بىلەن يىگىتنىڭ بېشىنى جۈپلەپ ئۇنىڭ ھورىغا تۇتاتتى. بۇنىڭدىن مەقسەت، بۇ ئەككى ياشنىڭ ئۆمۈرلۈك بولۇپ كېتىشىنى تىلەش ئىدى. ئەر مېھمانلار يانغاندىن كېيىن، يۈزىگە پۈركەنچە سېلىنغان قىزنى ئايال مېھمانلارنىڭ قېشىغا ئېلىپ چىقاتتى. قىزنىڭ ئانىسى ئۆز قىزىنى، ئوغۇلنىڭ ئانىسىمۇ ئۆز ئوغلىنى تەرىپلەپ بېيىت ئېيتىشاتتى. قىز تەرەپتىن ئېيتىلىدىغان بېيىتلار مۇنداق ئىدى:

ئاققىنا ياغلىق ئىچىدە
بىر تۈگۈن گۈل ساقلىدىم،
گۈلنى ئېلىپ بېشىمغا
تاجى قىلىپ چانچىدىم.

ئەل خالايىق تولا كەلدى،
ھېچ كىشىگە باقمىدىم.
شۇنچە خەقلەر ئارىسىدىن،
ئۆزلىرىڭگە ساقلىدىم.

بالا قىلسىلا ئايدەككىنە،
بويى قىرچىن تالدەككىنە،
كىشى كۆرسە گۈلدەككىنە،
خىزمەت قىلار ئەردەككىنە.

ئوغۇل تەرەپتىن كۆپىنچە مۇنداق بېيىتلار ئېيتىلاتتى:

بىزمۇ ئوغۇل چوڭ قىلدۇق،
موللا ـ ئالىم.
جىنىم بالام تولۇن ئايىم،
كېچە ـ كۈندۈز تىلىشۇدۇق
ئەمدى بەردى خۇدايىم.

بازارلاردىن ئات ئالدۇق
ساغرىسى ئالا،
يۇقۇرى مەلدىن قىز ئالدۇق
ئالتۇندەك بالا.

بىرى لەنخار، بىرى مىخار
قاملىشىپ قالار.
قاچورنىڭ①يىلىمىدەك
يېپىشىپ قالار.

شۇنىڭدىن كېيىن، خالىسلاردىن بىرسى مۇنداق بېيىت ئېيتاتتى:

تاغدىن چۈشتى تاش بېلىق،
سۇدىن چىقتى ئاي بېلىق
نەدىن چىقتى بۇ لايىق،
بىر بىرىگە خوپ لايىق.
ھەيران قالغاي خالايىق.

ئاندىن، يەنە ئاياللار قىزغىن كۈلكە ۋە تويۇن - چاخچاقلار ئىچىدە قىزنىڭ يۈزىدىن پۈركەنجىنى ئالاتتى - دە، شۇنىڭ بىلەن قىزنىڭ يۈزى ئېچىلغان بولاتتى. شۇ چاغدا يىگىت ئائىلىسى قىزغا يەنە كىيىم - كېچەك ياكى كىيىملىك رەخ ۋە زىبۇ - زىننەتلەرنى تەقدىم قىلاتتى. چوڭ ياشلىق ئاياللاردىن بىر - ئىككىسى ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، تويىنى مۇبارەكلەپ بېيىت ئېيتاتتى، قالغانلارمۇ ھەربىر مىسرانىڭ ئاخىرىدىكى سۆزلەرنى تەڭ تەكرارلىشىپ بېرەتتى:

ئەتىگەن قوپار بولغاي،
تۈنۈك ئاچار بولغاي،
توققۇز ئوغۇللۇق، بىر قىزلىق بولغاي.
قوتاندا قويلۇق بولغاي.
ئېغىلدا كالىلىق بولغاي.

---

① قاچورا — قارىغاي.

ئۇچى ئۇزارغاي، تۈۋى يېيىلغاي.
قۇدۇقتا تاش چۈشكەندەك بولغاي.
قاچورا يىلىمدەك يېپىشقاي.
خۇدايىم مارەك قىلغاي!

تويىنىڭ ئۈچىنچى كۈنى قىز تەرەپ يىگىت تەرەپنى ۋە ئۆزىنىڭ تۇققانلىرىنى چايغا ئېيتاتتى. بۇ «چىللاشقا» دەپ ئاتىلاتتى. تويىنىڭ توققۇزىنچى كۈنى قىز تەرەپ يىگىت بىلەن ئۇنىڭ ئاتا-ئانىسىنىلا چايغا ئېيتاتتى. بۇنىڭدىن مەقسەت-كۈيوغۇل ۋە قۇدىلار بىلەن ئوبدانراق تونۇشۇش ئىدى.

تۆمۈر خەلپە باش بولغان بۈگۈنكى تويدا يۇقۇرىدىكى قائىدە-يوسۇنلارنى تولۇق بىجا كەلتۈرۈشنىڭ ئورنى قالمىغان ئىدى. چۈنكى، ئامانقۇل بىلەن ئايقىزنىڭ نىكاسى بىرقانچە ئايلار بۇرۇن ئوقۇلۇپ بولغان؛ قارا بوسۇق بىلەن ھۆسنارىخاننىڭ تويى بولسا، قىز تويى ئەمەس، جۇگان تويى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تۆمۈر خەلپە قارا بوسۇق بىلەن ھۆسنارىخاننىڭ نىكاسىنى ئوقۇپ بولۇپلا، مەشرەپ باشلاشنى جاكالىدى.

— بوسۇق ئاكامنىڭ چاچ چۈشۈرگىسىنى قىلمايمىزمۇ؟ — دەپ چاقچاق باشلىدى قاسىم قىزىق. ھەممەيلەن كۈلۈشۈپ ئەتراپىغا توپلاندى.

— ئۇستىراڭ ئۆتەمدۇ؟ — دېدى تورپاق ئۆز غوجا ئەمەت.

— ئۇستىرام ئۆتمىسە، ھاشىر تەيجىنى سويۇشقا بىلەپ قويغان پىچىقىم بار.

— شامەخسۇت ۋاڭنىچۇ؟ ئۇنىڭغا پىچىقىڭ ئۆتەمدۇ؟ — دېدى ئېلى پالگان.

— ئۇنىڭغا قانداق پىچاق ئۆتىدۇ؟ ئۇنى جاڭگاللىقتا قوغلاپ يۈرۈپ ئاتمىسا ئۆلەمدۇ؟

— ھوي، ئۇنى سەن ياۋا چوشقىغا ئوخشىتىپ قويدۇڭغۇ؟

— ئەمسىچۇ! ياۋا چوشقا بولغاندىمۇ، تېرىسى تازا قېلىنلىشىپ كەتكەن قېرى قاۋان دىسىلە.

— ئۇنداق بولسا، ئۇنى خوجنىياز پالگان ئاتسا بولغىدەك — دىدى ئامانقۇل.

— خوجنىياز پالگانغا قويۇپ بەرسەك، چىيەندارىنى ئاتقاندەك، بېشىغا ئاتماي، كۆزىگە ئېتىپ، قىسماق ئىشاندەك قىلىپ قويارمىكىن! — دىدى قاسىم قىزدىق.

— بولدى، بولدى ئەمدى چاخچاقنى قويۇپ، مەشرەپنى باشلايلى، — دىدى تۆمۈر خەلپە، ئۆزىنى كۈلكىدىن توختىتىپ.

شۇنىڭ بىلەن ھەممەيلەن مەشرەپكە مېڭىشتى.

ئامانقۇل ئايقىزنى مەشرەپكە باشلاپ چىقىش ئۈچۈن ئۆيگە كىرگەندە، رەۋىخان موماي تويغا ئاتاپ ئۆز قولى بىلەن زەر بېسىپ تىككەن كالوتۇن دوپپىسىنى ئۇنىڭغا كىيدۈرۈۋاتاتتى. موماي ئوغلىنى كۆرۈش بىلەن:

— قارىچۇ بالام، كېلىن ئايغا بۇ دوپپا يارىشىپتىمۇ؟ — دىدى.

— گۈل ئۈستىگە گۈل بوپتۇ، — دىدى ئامانقۇل سەل قىزىرىپ.

— ھەر قاچان كېلىن ئاينى قىچقىرغىلى كەلگەنسەن، — دىدى رەۋىخان موماي، — قاراڭغۇ چۈشۈپ قالغىچە ئاگال ھوجراڭلارنى كۆرۈپ چىقىڭلار.

ئايقىز خۇددى شۇ گەپنى كۈتۈپ تۇرغاندەك، ئامانقۇلنى خۇش تەبەسسۇم بىلەن دەرھال ھوجرىغا باشلىدى. ھويلىنىڭ ئەڭ چېتىدىكى چاققانغىنا بىر ئېغىز ئۆي ئۇلارنىڭ ھوجرىسى قىلىنغان ئىدى. ئامانقۇل بۇ ئۆينى ئۆز قولى بىلەن سىپاپ، ئېرىغداپ، ئىشىك- پەنجىرىلىرىنى تۈزەشتۈرگەن بولسىمۇ، بىسات سېلىنغاندىن كېيىن، كۆرۈپ بېقىشقا پۇرسەت تاپالمىغان ئىدى. تىكمەت كىگىز سېلىنغان پاكار سۇپا، سۇپىنىڭ تۆر تەرىپىدىكى ياغاچ كاتقا تارتىلغان گۈللۈك چىمىلدىق، ئاددى بولسىمۇ رەتلىك قىلىپ ئو-

يۇقلارغا تىزىلغان يوتقان - كۆرپە ۋە ئىككى بېشىغا كەشتە چېكىلگەن ئۇزۇنچاق سامان ياستۇقلار، تامدا ئېسىقلىق تۇرغان بىر جۈپ پۆپۈكلۈك لۆڭگە بۇ ھوجرىنى خېلىلا كۆركەم قىلىپ قويغان ئىدى. ئامانقۇل ھوجرىغا كۆز يۈگۈرتۈپ، ھەيران بولۇپ تۇرغاندا، «ئاناۋ چىمىلدىق سىزگە ياقتىمۇ» دېدى ئايقىز، ئۇنىڭ پوتىسىنى تۈزەشتۈرۈۋېتىپ.

— خۇددى ئۆزلەدەكلا چىرايلىق، مېھرى ئىسسىق ئىكەن، — دېدى ئامانقۇل ئايقىزنىڭ سۇمبۇل چاچلىرىنى سىلاپ.

ئۇلار خۇددى ئۇزاق يىللار ھىجىر - پىراق دەردىنى تارتىپ، تاسادىپى ئۇچرىشىپ قالغان ئاشىق - مەشۇقلاردەك بىر بىرىگە شۇنداق ھېرىس بىلەن قارىشىپ تۇراتتىكى، ئەگەر ئەنسارى تالادا تۇرۇپ «قېنى چىقمامسىلەر؟» دېمىگەن بولسا، مەشرەپنىمۇ ئۇنتۇپ قالغان بولار ئىدى.

مەشرەپ ئوينايدىغانلار كۆپ بولغاچقا، بىرنەچچە ئۆيدە سورۇن تۈزۈلدى. سەپەر قۇل بىلەن رەۋىخان موماي «باللار تارتىنىپ قالمىغاي» دەپ، مەشرەپكە كىرمىدى. تۆمۈر خەلپە ئۆز ھەمرالىرى بىلەن ھەممىدىن چوڭ بىر ئۆيگە ئورۇنلاشتى. مورا بېشىدىكى قوش پىلىكلىك يوغان قارا چىراق ئۆينى غۇۋا يورۇتۇپ تۇراتتى. تۆر ۋە يان تاملارغا ياقىلىتىپ قويۇلغان بىر خىل ئىگىزلىكتىكى كاڭ شىرەلىرىگە ئۇزۇم، قاق، ياڭاق ۋە قارا گازىر چېچىپ قويۇلغان ئىدى. بىر تەرەپتە ئەرلەر، يەنە بىر تەرەپتە خوتۇن-قىزلار يۈزمۇ - يۈز قارىشىپ ئولتۇراتتى. تۆمۈر خەلپە ئۆز ھەمرالىرى بىلەن تۆردىن ئورۇن ئالغان ئىدى. ھۆسنارىخان بىلەن ئايقىزمۇ ئۆز جۈپلىرىنىڭ يېنىغا ئولتۇرغۇزدى. پەگا تەرەپتىكى ئۇزۇن ئورۇندۇقلارغا غىجەكچى مېرۇل ئاكا بىلەن تۆت داپچى ئايال جايلاشتى.

غىجەكچى مېرۇل ئاكا غىجەكنىڭ كامانچىسىنى قوش تارغا سۈركەپ، «دۇر» مۇقامىنى باشلاش بىلەن ئۆينىڭ ئىچى جىملىققا

چۈمدى. غىجەك تارلىرى تىترىگەنسېرى كىشىلەرنىڭ يۈرەك تارلىرىمۇ تىترەپ، خىيال قۇشلىرى ئاللىقاياقلاردا پەرۋاز قىلىشقا باشلىدى. مېرۇل ئاكا «دۇر» مۇقامىنىڭ بىرىنچى بېيىتىدىن كېيىن:

يۈردۈم، ئالەمنى كەزدىم،
سورادىم بارچىدا غەم بار.
غەمسىز كىشى بۇ ئالەمدە
ياراتقان خۇدايىم بار.

دىگەن مىسرالارنى ئېيتىپ بولۇش بىلەن تۆت ئايال ھېپىز داپلىرىنى ئاستا چېكىپ، ئۇنىڭغا قوشۇلدى. قالغان ناخشىلارنى ئايال ھېپىزلارنىڭ ئۆزى ئېيتىشقا باشلىدى. ئارقا-ئارقىدىن يۆتكىلىۋاتقان پەدىلەرگە ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ كەيپىياتىمۇ پەيدىن-پەي ئۆزگىرىپ، مۇقامنىڭ مەشرىپى باشلىنىش بىلەن يىگىتلەر قىمىرلىشىپ قالدى.

قاسىم قىزىق ئىككى پىيالە ئوتتۇرىسىغا بىر تال شام يېقىلغان پەتنۇسنى قولىدا تۇتقان پېتى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ، تاڭ سەھەرنىڭ سەلكىن شامىلىدەك سىلىق قەدەملەر بىلەن سورۇننى بىر ئايلىنىپ چىقىپ، ياش بىر جۇگاننىڭ ئالدىدا توختىدى. يەڭ ۋە ئېتەكلىرىگە گۈل چېكىلگەن ئۆرە ياقىلىق پەشمەت كىيگەن جۇگان ئورنىدىن تۇرۇپ، تازىم بىجا كەلتۈرگەچ، قولىنى قوشتۇرۇپ، تەبەسسۇم بىلەن يەرگە قاراپ تۇراتتى.

پوتا سالدىم ئۆزلەگە،
قاراپ قويسىلا بىزلەگە.

دىدى قاسىم قىزىق.

گۈللا بولسا، گۈل ئەمەس،
گۈلنىڭ قېتى بولمىسا.

پوتا سالسا ھېساپمۇ،
قوشما بېيىتى بولمىسا.

دېدى جۇگان.

قاسىم قىزىق قاتتىق كۈلكە ئاۋازلىرى ئىچىدە «ئاللا دېدىم، ئاللا، قانداق قىلارمەن باللا» دەپ كۆپچىلىككە قاراپ چىقتى-دە، پەتنۇسنى ئىگىز كۆتىرىپ مۇنۇ بېيىتنى ئېيتتى:

كۆككىنە كەپتەر ئەمەسمەن
كۈندە-كۈندە كەلگىلى.
ئايدا-يىلدا بىر كېلەرمەن،
ئاي يۈزۈڭنى كۆرگىلى.

ئاي يۈزۈڭنىڭ شولىسى
چۈشتى چىنە پىيالىگە.
رەھىمىڭىز كەلمەيدىكەن،
بىر غېرىپ بىچارىگە.

ئاندىن، ھېلىقى جۇگان قاسىم قىزىققا يەنە بىر تازىم قىلىپ، پەتنۇستىكى پىيالىنىڭ بىرسىنى قولىغا ئالدى. ئىككىنچىسىنى قاسىم قىزىق ئېلىپ، ئىككىيلەن تەڭلا بىر يۇتۇمدىن چاي ئىچىشكەندىن كېيىن، پەتنۇس جۇگاننىڭ قولىغا ئۆتتى. ئۇمۇ قاسىم قىزىق قىلغاندەك، سورۇننى بىر ئايلىنىپ چىقىپ، ئەنارنىڭ ئالدىدا توختىدى. ئەنارمۇ بايىقى تەرتىپ بويىچە، جۇگاننى بېيىت ئېيتىشقا قىستاپ تۇرۇۋالدى. جۇگان مۇنۇ بېيىتنى ئېيتتى:

چىمەن دەيلا، چىمەن دەيلا،
چىمەننىڭ بۇلبۇلى دەيلا،

ئېشىكتىن تولغىنىپ چىقسام،
يېڭى باغنىڭ گۈلى دەيلا.
يېڭى باغنىڭ گۈللىرى ئۆگزىلىرىدە تۇرسۇن،
مېنىڭ چاي تۇتقىنىم كۆڭۈللىرىدە تۇرسۇن.

مۇشۇ تەرىپتە پەتنۇس بىلەن چاي تۇتۇپ، بېيت ئېيتىش بىردەم داۋام قىلغاندىن كېيىن، پەتنۇسنىڭ ئورنىغا قولياغلىقنى ئۆرمە شەكلىدە تۈگۈپ، پوتا سېلىش باشلاندى. بۇنىڭ بىلەن تەڭلا ئۇسسۇلمۇ باشلاندى. شوخ پەدىلەرگە ئۇرۇلۇۋاتقان داپلارنىڭ قۇۋۋەتبەخش رېتىملىرى بىلەن ئايال ھېپىزلارنىڭ ياڭراق ئاۋازلىرى قوشۇلۇپ، كۆڭۈللەرنى شۇنداق كۆتىرىۋەتتىكى. قاراپ ئولتۇرغانلارنىڭ گەۋدىسىمۇ، ئۇسسۇلچى قىز-يىگىتلەرنىڭ ھەر بىر ھەركىتىگە ئەگىشىپ تەڭلا قىمىرلايتتى. كىشىلەر ئۆزىنى قاراچىراق يېقىلغان ئۆيدە ئەمەس، چۆچەكلەردە ئېيتىلغان باغى-ئېرەملەردىكى ھۆرۈ-غىلمانلار بەزمىسىدە ئولتۇرغاندەك ھېس قىلاتتى. بوۋاي-مومايلارنىڭمۇ ياشلىق باھارى قايتىپ كەلگەندەك، چىرايلىرى گۈلدەك ئېچىلىپ كەتتى. تۈنىنىڭ يېرىمى تۈگەپ، باش تۇخۇ چىللاۋاتقىنىنى ھېچكىم سەزمەيتتى.

«ئىنسان دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن، ھەممىشە شۇنداق خۇشال-خورام ئۆتىدىغان بولسىمۇغۇ كاشكى. ھەركىم ئۆز پېشانىسىدىن تۆككەن تەرگە چۈشلۈق ئاش-نېنىنى تېپىپ يېسە، بىرىنى-بىرى ئانىي ئېتىپ، بويىنىغا مىنىۋالىدىغان ئىشلار بولمىسا، ھەممىمىز ئادەم بىلەن ھاۋانىڭ باللىرى بولغاندىن كېيىن، بىر بىرىمىزنىڭ قېنىنى تۆكۈشمەي، قېرىنداش بولۇپ ئۆتۈشسەك، نېمەدېگەن ئوبدان ئىش بولاتتى. ئەمما زە، ۋاڭ بىلەن ھاشىر تەيجىلەردەك ئادەملەر تىرىكلا بولىدىغان بولسا، ھەرگىز ئۇنداق بولمايدۇ» دەپ ئويلايتتى تۆمۈر خەلپە.

ئەتىسى چاشكا بىلەن ئات بەيگىسى باشلاندى. ئۇزۇپ كەلگەن

ئاتلارنىڭ بېشىغا قىزىل شەلپەردىن تۈگۈلگەن تورلار باغلاندى. بەيگىگە چۈشكەن بالىلارنىڭ ئالدىغا بىر كۆڭلەك-تامباللىق ئاق سۇرۇپ، كەينىگە بىر پوتىلىقتىن قارا سەتىن بېرىلدى. بەيگىدىن كېيىن، چېلىش باشلاندى. چېلىشتا يەڭگەنلەرگە قىزىل شەلپەر باغلاپ، بىر كىيىملىكتىن يىپ رەخ تارتۇق قىلىندى. چېلىشتىن كېيىن، قارىغا ئېتىش باشلاندى. نەچچە ئونلىغان يىگىتلەر گاھ ئات ئۈستىدە چېپىپ كېتىۋېتىپ، گاھ ئۆرە تۇرۇپ، گاھ يېتىپ، ئۆز ماھارەتلىرىنى كۆرسەتتى. قارا بوسۇق ئاسمان پەلەك ئۇچۇپ يۈرگەن يالغۇز سانى بىر ئوق بىلەن يەرگە چۈشۈردى. ئامانقۇل بىر تۇخۇمنى ئەپكىلىپ، قاسىم قىزىققا تۇتقۇزدى-دە، «يۈز قەدەم نېرى بېرىپ، ئالقىنىڭدا تۇتۇپ بەر، يا بولمىسا، توختىتالىساڭ چوقاڭغا قوي» دېدى.

قاسىم قىزىق ھەممەيلەنگە بىر قۇر قاراپ چىقىپ، «مۇبادا، قولۇمنى ئۈزۈۋەتسە، چولاق ئىكەن دەپ، قىزلار تەگمەي يۈرمىسۇن يەنە، ياخشىسى، بېشىمغا قويۇپ بېرەي، مىڭەم چېچىلىپ كەتسە، تېرىپ ئالارسىلە» دەپ ھەممىنى كۈلدۈرۈۋەتتى. ئاندىن دوپپىسىنى قاتلاپ، تۇخۇمنى بېشىغا قويدى. ئامانقۇل قارىغا ئالغاندا، قاسىم قىزىق: «توختاپ تۇر، كۆزۈمنى يۇمۇۋالاي» دەپ ھەممىنى يەنە كۈلدۈرۈۋەتتى. ئامانقۇل مىلتىقىنىڭ تەپكىسىنى بېسىش بىلەن، قاسىم قىزىقنىڭ بېشىدىكى تۇخۇم كۆزدىن غايىپ بولدى.

— ئەمدى ئىمىننىياز پالگاننىڭ ئوغلى تارا تىلىق خوجىنىياز پالگاننىڭ ھۈنىرىنى كۆرەيلى. — دېدى نۇرۇل بوۋا ھاسىغا تايىنىپ تۇرۇپ.

— قېنى، قېنى، — دېيىشتى كۆپچىلىك.

خوجىنىياز پالگان «مەن نىمە قىلىپ بەرسەم بولاركىن» دېدى-دە، مىلتىقىغا بەش تال ئوق باستى. ئاندىن سەيپۇڭ توختىغا قاراپ، يامىقلىرى بارمۇ؟ — دېدى. سەيپۇڭ توختى يانچۇ-

غىدىن يېرىم سەر تەنگىچىلىك كېلىدىغان بىر تال چوڭ ياماق چىقىرىپ بەردى. خوجىنىياز پالگان تەخمىنەن يۈز قەدەم نېرىدىكى تېرەكنىڭ يېنىغا بېرىپ، پىچاق بىلەن ياماقنى ئۇنىڭ پوستىغا ئويۇپ چاپلىدى ـ دە، ئاندىن ئېتىشقا باشلىدى. بەش تال ئوقنىڭ ھەممىسى ئارقا ـ ئارقىدىن ياماقنىڭ تۆشۈكىدىن ئۆتۈپ، تېرەككە مىختەك قادىلىپ قالدى. ئۇنىڭ بۇ ماھارىتى ھەممەيلەننى ھەيران قالدۇردى.

— ھۇششەرە، ئۇكام، — دېدى تۆمۈر خەلپە، ئۇنى مۈرىسىدىن قۇچاقلاپ، — چەن دارىندىن يەنە بىرسى كەلسە، بۇ دۆرەم ئوڭ كۆزىنى چىنەپ ئات. بېيجىڭدىكى دازۇڭتۇڭغا بېرىپ ئېيتسۇن.

كەچقۇرۇن مەرىكە ئاياقلاشقان بولسىمۇ، ئوششاق بالىلار تېخىچىلا قىيا ـ چىيا قىلىشىپ ئويناپ يۈرەتتى. بۇ ئىككى كۈنلۈك مەرىكە ئەمەلىيەتتە داغدۇغىلىق تويلا ئەمەس، قوزغىلاڭ جەريانىدىكى شانلىق غەلىبىلەرنى تەبرىكلەش مۇراسىمى بولۇپ قالغان ئىدى. لېكىن ھېچكىم بۇ توغرىلىق ئېغىز سۆز قىلمىدى.

4

شۇ ئاخشىمى، سەيپۇڭ توختى بىر كارۋات گىلەمنى قولتۇقلاپ، قارا بوسۇقنىڭ ئۆيىگە كىرىپ كەلدى. ھۆسنارىخان ئۇنى قايماق چاي بىلەن مېھمان قىلدى. ئۇزۇن ـ قىسقا پاراڭلاردىن كېيىن، بايىقى قارىغا ئېتىش توغرىسىدا گەپ باشلانغاندا، سەيپۇڭ توختى رەنجىگەن بىر ئاھاڭدا مۇنداق دېدى:

— بىزنىڭ خەلپەم قىزىق ئادەم ـ دە! ھىلىقى تاراتىلىق خوجىنىياز دېگەن چورۇغى چوڭنى ماختاپ، يەتتە قات ئاسمانغا چىقىرىۋەتتى. ئىككى ماڭدام يەردىكى دەرەخكە چاپلاپ قويغان ياماقنىڭ تۆشۈكىگە كىم ئاتالمايدۇ؟ ئۆزلەنى «ئات» دېگەن

بولسا، ئۇنىڭدىنمۇ يىراقتىكىنى ئاتالايتتىلا.

قارا بوسۇق سەل ئوڭايسىزلانغاندەك قىلىپ، يېنى-ۋىلىغا قاراپ قويدى-دە.

— توختاخۇن ئاكا، خوجىنىياز پالگانغا مەنمۇ قايىل جۇمۇ، شۇنچە يىراقتا تۇرۇپ، بەش تال ئوقنى بىر تۆشۈكتىن ئۆتكۈزمەك ئوڭاي ئەمەس، — دىدى.

— ئۆزلە دىگەن ئاسمان پەلەكتە ئۇچۇپ كېتىۋاتقان ساڭقارنى چىنىۋەتكەن ئەر تۇرسىلا، ئۇ نىمە ئىدى؟

— ئۇنداق دىگەنلىرى بىلەن ساڭقارا ياماقنىڭ تۆشۈكىدىن قانچە-قانچە ھەسسە يوغان تۇرسا.

— گەپ ئۇنىڭدا ئەمەس، — دىدى سەيپۇڭ توختى، ھۆسنارىخانغا قاراپ قويۇپ، — ئۇنداق بولسا، خەلپەم نىمىشقا ئۆزلەنىمۇ قوشۇپ ماختىمايدۇ؟

— ئادەمنىڭ بېشىدىكى تۇخۇمنى تەمتىرىمەي تۇرۇپ چىنەپ تاشلىغان ئامانقۇلنىمۇ ماختىمىدىڭۇ؟ — دىدى ھۆسنارىخان مۇلايىم كۈلۈپ.

— بۇ گەپكە ئۆزلە ئارىلاشمىسىلا، — دىدى سەيپۇڭ توختى، قوپاللىق بىلەن.

ھۆسنارىخان گەپ ياندۇرماي، چىراقنى پارلاپ قويۇپ چىقىپ كەتتى. سەيپۇڭ توختى قارا بوسۇق تەرەپكە بىر ئاز سۈرۈلۈپ، پەسرەك ئاۋاز بىلەن مۇنداق دىدى:

— خوتۇن كىشىنىڭ چېچى ئۇزۇن، ئەقلى قىسقا. ئامانقۇل خەلپەمنىڭ ئەڭ يېقىن كىشىسى تۇرسا، ئۇنى ماختىمىغانغا نىمە بوپتۇ. «ئۆي ئۆلتۈرگەن پالتا بوسۇغىدا قاپتۇ» دىگەندەك، مەن ئۆزلەنى تالادا قالمىغىيدى دەپ غەم يەيمەن.

— بۇ نىمە دىگەنلىرىدۇ؟ — دىدى قارا بوسۇق، غاڭزىسىغا تاماكا سېلىۋېتىپ.

— ئۆزلەزە، خېمىر يايىدىغان خالودەكلا تۈز ئەر ئىكەنلا.

«كەتمەن دېگەننى بىر چاپساق، يېتىپ يەيدۇ بەگزادە» دەپ، تارتقۇلۇقنى بىر تارتىۋاتىمىز، ئاتاقنى باشقىلار ئېلىۋاتىدۇ. ئىشنى بىر باشلىغان تۇرساق، قازاننىڭ بېشىغا تۆمۈر خەلپە يالغۇز ئۆزى ئولتۇرۇۋالدى. «خەلپەم، خەلپەم» دەپ قويساق، ھەددىدىن ئېشىپ كېتىۋاتىدۇ، ئۇنى ئازدەپ ئۆلۈمتۈك بولۇپ قالغان سەپەرقۇل بىلەن نەدىكى ئېلى پالگان بارمۇ، خوجىنىياز پالگان بارمۇ، شۇلارنى يېنىغا تارتىپ، قىلىپ يۈرگەن ئىشلىرىنى كۆرمىدىلەمۇ؟ ئەتە-ئۆگۈن تېخى گەپ بار ئوخشايدۇ. تالا مۈشۈكى ئۆي مۈشۈكىنى قوغلاپ چىقارمىغىيدى دەپ گەشەت قىلىمەن.

—ۋاي توختاخۇن ئاكا، تۆمۈر ئاكامنى بىر ئۆزىمىز خالاپ باش قىلغان تۇرساق، ھازىر:

ئۈچ كۈرە بۇغداي ئۇن تارتتۇق،
ھەممە خەققە ئاش بولدى.
تۆمۈر خەلپە ئەر چىقىپ،
ئۇن ئىككى تاققا باش بولدى.

دېگەن ناخشىمۇ چىقىپتۇ. تۆمۈر ئاكام باش بولمىسا، بىر تۈگمەننىڭ مايغىدەك چېچىلىپ كەتمەسمىدۇق. گەپ بولسا، ئوچۇقراق ئېيتسىلا، مەن ھېچنىمىنى ئۇقالمايۋاتىمەن، — دېدى قارا بوسۇق بىرئاز جىددىيلىشىپ.

— گەپ تولا ئۇكام، مەن ئۆزلەگە تالىق گەپلەرنى ئېيتمىدىم تېخى. ھەممىسىنى ئېيتىدىغان بولسام، كېچىچە ئۇخلىيالمايدىلا. خەير، ئۆزلەنى خۇدايىمغا ئامانەت! — سەيپۇڭ توختى ئورنىدىن قوپتى.

قارا بوسۇق ئۇنى ئۇزىتىپ قويۇپ، كاڭنىڭ گىرۋىكىدە غاڭزىسىنى قاتتىق-قاتتىق شوراپ ئولتۇرغاندا، ھۆسنارىخان كىرىپ كەلدى. ئۇ، ئەقىل كۆزى بىلەن قاراپ، ئېرىنىڭ كۆڭۈل پەرىشان-

لىققا چۈشۈپ قالغانلىقىنى چۈشەندى چېغى، يېنىغا ئۇلتۇردى ۋە ئۇنىڭ كۆڭلىنى كۆتەرمەكچى بولۇپ، ئاياللارغا خاس بىرخىل ناز بىلەن ئەركىلەپ، مۇنداق دېدى:

— ئەجەبمۇ شوراپ كەتتىلە بۇ غاڭزىلىرىنى. تاماكا دېگەن شۇنداق تاتلىق نىمىمۇ؟

قارا بوسۇق ئۇنىڭ قولىنى ئالقىنىغا ئېلىپ، مۇنداق دېدى:

مەس قىلغانمۇ تاماكا،
خەس قىلغانمۇ تاماكا،
چېچىلىپ كەتكەن كۆڭۈلنى،
يىغىۋالغان تاماكا.

دەپ، مۇشۇنداق ۋاقلاردا جىقراق شورىغىم كېلىدۇ.

— ماڭا قارىسىلا، — دېدى ھۆسنارىخان، — موللىنىڭ بىسمىللاسىدىن بەلگىلىك دەپ، ئۇ رەزگى جوھوتنىڭ ئاغزى ئېچىلىش بىلەنلا نىمە دېمەكچى بولغانلىقىنى تۇيغان ئىدىم. ئۇنىڭ گېپىگە ھەرگىز قۇلاق سالمىسىلا، جەڭ دېسە، ئاش تېپىپ كېلەي، نان تېپىپ كېلەي، دېگەن بانا بىلەن ئېچكىرى تاققا قاچىدۇ، جەڭ توختىسا، ئەل ئىچىگە يېنىپ كېلىپ قىلمايدىغىنى يوق. تېخى بەزىدە يەگىتلىكى تۇتۇپ، قىز-جۇگانلارغا قاش ئېتىپمۇ قويىدىكەن. ھىلىقى قىزىل تاۋانى، يادىلىرىدا بارمۇ؟ رەۋىخان ئاپام ئۆزلەگىمۇ كۆرسەتتىغۇ. ھە شۇنى قولۇمغا تۇتقۇزۇپ، بىرنىمىلەر دەپ بېيىتمۇ ئېيقان تېخى. قېرىغاندا قېرى تاتۇق، قىلىقلىرى ئاندىن ئارتۇق دېگەن شۇ. بۇ تولىمۇ جونى يامان ئادەم ئىكەن. قارىسىلاچۇ، ئۆزلەنى يۈزلىرىدىلا ماختاپ، پۇتلىرىغا ھۆل خىش قويىۋاتقىنىنى. كۆڭلىدە نىمە شەيتانلار بار، خۇدايىم بىلىدۇ ئۇنى.

قارا بوسۇق ھېچنىمە دېمەي، خوتۇنىنىڭ قولىنى تۇتقان پېتى خىيالغا چۆمۈپ ئولتۇرۇپ قالدى.

يىگىرمە بەشىنچى باپ

ياڭ جاڭجۇڭنىڭ «پاراستى»

دەرەخنىڭ قوۋۇزىغىنى قۇرۇت يەيدۇ دائىم،
تارىختا مىساللار كۆپتۇر بۇنىڭغا.

ئا.ئى. كىرىلوف①

رەڭگى ـ رويىدىن ياشلىغىدا گۈزەللەرنىڭ گۈزىلى، نازۇ ـ كەرەشمە بېغىنىڭ بىر گۈلى بولغانلىغى بىلىنىپ تۇرغان ئورۇق بىر موماي ھەيۋەتلىك ئالتۇن تەخت ئۈستىدە خۇمار كۆزلىرىنى سۈزۈپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ بېشىدا گۆھەر كۆزلۈك ئالتۇن تاج چاقناپ تۇراتتى. بۇ، 1861 ـ يىلى ئۆلگەن مانجۇ خانى شەنفىڭنىڭ ئىككىنچى خانىشى ۋە 1889 ـ يىلدىن باشلاپ، ئاخىرقى مانجۇ خانى گۇاڭشۈي خانىنى نەزەربەنت قىلىپ، بارلىق ھوقۇقنى ئۆز قولىغا كىرگۈزۈۋالغان «خان ئانا» سىشى تەيخۇ (مانجۇچە ئېتى يىخۇنارا) ئىدى. تەخت ئالدىدا، كۆرۈنۈشىدىن قىرىق ياشلاردىن ئاشقان بىر تەە-

---

① 1769 — 1844 ـ يىللىرى ياشىغان مەشھۇر رۇس يازغۇچىسى، مەسەلچى.

بەل ئادەم يۈزى تۆۋەن تىزلىنىپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ بىر ئۆرۈم چېچى مانجۇ سىپاھلىرى كىيىدىغان ئۆرە ياقىلىق دۈردۈن پەشمەتنىڭ ياقىسىدىن ئېشىپ، يانپىشىغا چۈشۈپ تۇراتتى. بۇ يۈننەنلىك ياڭ زېڭشىن دېگەن ئەمەلدار بولۇپ، بۈگۈن ئۇنى «خان ئاتا» قوبۇل قىلغان ئىدى. شۇ كۈندىن ئېتىۋارەن، ياڭ زېڭشىننىڭ بېشىغا «دۆلەت قۇشى» قونۇپ، ئۇنىڭ مەرتىۋىسى ئۇچقاندەك ئۆرلەشكە باشلىدى. مەمۇرى جەھەتتە ناھىيە باشلىقى، ھەربى ئەمەلدە باتالىيون (يىڭ) باشلىقى بولغان بۇ ئادەم 1907-يىلى شىنجاڭغا كېلىپ، ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ۋالىسى، ئاندىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئەدلىيە نازارىتىنىڭ نازىرى بولۇپ قالدى؛ 1912-يىلى ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى مەغلۇپ بولغاندا، شىنجاڭنىڭ پۈتۈن ھەربى-مەمۇرى ھوقۇقى ئۇنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، «گېنېرال، قوشۇمچە ئالى مەمۇرى سەردار»، «ئۆلكە رەئىسى. قوشۇمچە باش قوماندان» دېگەن ناملار بىلەن، شىنجاڭدا ئون يەتتە يىل ھۆكۈم سۈردى. ئۇ چاغلاردا ئاۋام خەلق ئۇنى «ياڭ جاڭجۇڭ» دەپ ئاتايتتى. بىزمۇ كىتاۋىمىزنىڭ مۇشۇ بابىدىن باشلاپ، ئۇنى شۇ نام بىلەن ئاتاشنى لايىق تاپتۇق.

بۇ ئادەمنىڭ جاڭجۇڭلۇق تەختىگە مىنگەن كۈنلىرى شىنجاڭ ۋەزىيىتىنىڭ قاتتىق داۋالغۇپ تۇرغان پەيتىگە توغرا كەلدى. غەرپتە ئىلى قوزغىلىڭى يېڭىلگەن بولسىمۇ، ئىنقىلاپ يالقۇنلىرى ھامان لاۋۇلدىماقتا ئىدى؛ شىمالدا موڭغۇل-شىنجاڭ چېگرىسىدا قوراللىق توقۇنۇش يۈز بېرىۋاتاتتى؛ شەرقتە، قۇمۇل دىخانلىرىنىڭ زۇلۇمغا قارشى قوزغىلىڭى ئەۋج ئالماقتا؛ جەنۇپتا بولسا، «گېلاۋخۇيچىلار» مانجۇ خانلىقىنىڭ تەرەپدارلىرىنى كېچىلىرى بوغۇزلاپ تاشلاپ، ھۆكۈمەتكە قاتتىق تەھدىت سالماقتا ئىدى. بولۇپمۇ قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭى پۈتۈن قۇمۇل رايونىنى زىلزىلىگە كەلتۈرمەكتە ۋە ئۇنىڭدىن ئىلھاملىنىپ، تۇرپان، پىچان تەرەپلەردىمۇ دىخانلارنىڭ قوراللىق قوزغىلاڭلىرى باشلىنىپ كەتكەن ئىدى.

بۇ ھال ياڭ جاڭجۇڭنى قاتتىق بىئارام قىلدى. شۇڭا ئۇ، «بۇ نىمە دېگەن كېلىشمەسلىك! ئاسمان خۇداسى ماڭا يېرى كەڭ، بايلىقى مول، خەلقى نادان، باشقۇرماق ئاسان بولغان شىنجاڭ سىڭغا ھاكىم بولۇشنى نېسىپ قىلغاندا، تەرەپ-تەرەپتىن كۆشەندىلىرىم چىقىپ، ئىشنى بۇزغىلى تۇردى» دەپ ھەسرەت چېكەتتى. ئۇنىڭ نەزىرىدە، ھەممىدىن يامان خەۋپ تۆمۈر خەلپە ئىدى.

«ئەگەر بۇ خەۋپنىڭ ئالدى ئېلىنمىسا، — دەپ ئويلايتتى ئۇ، — پۈتۈن شىنجاڭدا ئىسيان باشلىنىپ كېتىشى تۇرغان گەپ. ئۇ چاغدا قانداق قىلغۇلۇق؟ شۇنىڭ ئۈچۈن ھەممىدىن بۇرۇن بۇ ئوتنى ئۆچۈرۈش لازىم! ئەمدى بۇ ئوتنى ئۆچۈرۈشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى نىمە؟ مەسىلەن، بىرەر ئۆيگە ئوت كەتسە، ئۇنى سۇ چېچىپ ئۆچۈرۈشكە بولىدۇ. پۈتۈن بىر ئورمانغا كەتسەن ئوتنىچۇ، ئۇنى سۇ چېچىپ ئۆچۈرگىلى بولامدۇ؟ مەن بۇ چەنتو دېگەن خەقنىڭ مىجەزىنى ئوبدان بىلىپ قالدىم. بىزنىڭ كونا تارىخ كىتابلىرىمىزدا ئېيتىلغان «خۇيگۇ» يەنى ئۇيغۇر دېگەن خەق شۇ. بۇ خەلق ياخشىغا ياخشى، يامانغا يامان؛ سىلىق بولساڭ، قويدەك يۇۋاش، چىشىغا تەگسەڭ، يولۋاستەك ئېتىلىدىغان خەق. تۆمۈر خەلپەمۇ شۇ خەلقنىڭ ئەۋلادى. شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن يۈەنداخۇا ئۇنىڭ چىشىغا تېگىپ خاتا قىلدى. ئېتىلىپ كېلىۋاتقان يولۋاسنى مۇشتلاپ ئۆلتۈرىدىغان باتۇر ۋۇسۇڭ ھازىر نەدە بار؟ ئالدىراپ چىشىغا تەگمەي، ئۇنى سىلاپ-سىپاپ تۇتۇش لازىم ئىدى. يولۋاس ھەرقانچە قورقۇنچلۇق بولسىمۇ، ئادەملەر ئۇنى تۇتۇپ، قەپەزگە سولاپ ئالالايدىغۇ؟ بۇنىڭ ئۈچۈن پەم-پاراسەت كېرەك!»

نېپىز ماشرەڭ موۋۇتتىن تولۇق ھەربى كىيىم كىيىپ، قولىنى ئارقىغا تۇتقان ياڭ جاڭجۇڭ ئۆزىنىڭ كەڭ ۋە يورۇق ئىشخانىسىدا، ئىسسىل خوتەن گىلىمىگە دەسسەپ، سالماق مېڭىپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ كۆكرىكىدىكى مىدال-ئوردېنلىرى، مۈرىسىدىكى يۇمۇلاق پاگونلىرىنىڭ زەر پۆپۈكلىرى، ئوڭ دولىسىدىن ئارتىلدۇرۇپ، سول

يانپىشىغا چۈشۈپ تۇرغان كەڭ، رەڭدار لېنتىسى ۋە بېلىدىكى تاسما بەلۋىغى دەرىزىلەردىن كىرگەن قۇياش نۇرىدا يالتىراپ تۇراتتى. ئامېركان ئۆتۈكى بىلەن شەپكىسىنىڭ چوققىسىدىكى ئاپپاق پەر پۆپۈك ئۇنىڭ بويىنى تېخىمۇ ئېگىز كۆرسىتەتتى. گۆشلۈك يۈزى بىلەن ياپيا قاپاق كۆزى ۋە بىرنەچچە تال ئاق سانچىلغان قويۇق بۇرۇتى ئۇنىڭ چىرايىنى تېخىمۇ سۈرلۈك كۆرسىتىپ تۇراتتى. جۇمھۇرىيەت ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇ ھېلىقى بىر ئۆرۈم چېچىنى چۈشۈرۈۋەتكەن ئىدى.

ئۇ، تامدا ئېسىقلىق تۇرغان شىنجاڭ خەرىتىسى ئالدىدا توختاپ، يەنە خىيال سۈرۈۋاتقاندا، ئۇنىڭ شەخسىي كاتىۋى ئىجازەت سوراپ كىردى-دە، قۇمۇلدىن جىددى تېلېگرامما كەلگەنلىگىنى مەلۇم قىلدى. «ئوقۇ!» دېدى ياڭ جاڭجۈڭ كاتىپقا قارىماي تۇرۇپ.

«جانابىي جاڭجۈڭ — كەرەملىرىنىڭ كەمىنە خادىمى بەي ۋىنچاۋ ھوزۇر ئالىلىرىغا شۇنى مەلۇم قىلادۇرمەنكى» دەپ باشلانغان تېلېگراممىنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: بۇيرۇقتا بىنائەن، تاغدىكى ئىسيانچىلارغا نۇرغۇن سوغات بىلەن ئەلچى چىقىرىپ، ھازىرچە شەھەرگە بولىدىغان ھۇجۇمنىڭ ئالدى ئېلىنغان بولسىمۇ، ئۇلار سۆھبەت ئۈستىلىگە كېلىشنى رەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى گېپىدە قاتتىق تۇرماقتا. شامەخسۇت ۋاڭ ئۇلارنىڭ تەلىۋىگە كۆنىدىغاندەك ئەمەس. ئەھۋالدىن قارىغاندا، يېقىندا شەھەرگە ھۇجۇم بولۇپ قېلىش خەۋپى مەۋجۇت. بۇ ئىشنى قورال كۈچى ئىشلەتمەي ھەل قىلغىلى بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ. ھالبۇكى قۇمۇلدا ئۇلارغا تاقابىل تۇرغىدەك ھەربى كۈچ قالمىدى. شۇڭا ئۈرۈمچىدىن دەرھال كۈچلۈك بىر قوشۇن ئەۋەتىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

ياڭ جاڭجۈڭ بىردەم ئويلىنىپ تۇرغاچ «قېرى مۇشاۋىر بىلەن مۇپەتتىشنى چاقىر!» دېدى. كۆزئەينەك تارتقان جىڭەك بىر قېرى بىلەن ئېگىز بويلۇق بىر ئوفىتسېر كىرىپ، ئۇنىڭ ئىشارىتى بىلەن ئۈستەلدىكى تېلېگرامما قەغىزىنى ئوقۇشقا كىرىشتى. بۇ ئوفىتسېر

قوماندانلىق مەھكىمىسىنىڭ پولكوۋنىك دەرىجىلىك مۇپەتتىشى جاڭ سەيتىڭ ئىدى.

— قېنى، ئولتۇرۇڭلار، — دىدى ياڭجاڭجۇڭ، ئۆزىنى يۇمشاق دىۋانغا تاشلاپ، — بۇ ئىشقا قانداق مەسلىھەت بېرىسىلەر؟

— جاڭجۇڭ ئالىيلىرىغا بۇ مەسىلىدە مەسلىھەت بېرىشكە ئاجىزلىق قىلىمەن، — دىدى كۆزئەينەكلىك قېرى بېشىنى ئېگىپ.

— ياق، ھازىر سىلەرنىڭ مەسلىھەتىڭلەرگە مۇھتاجمەن، تەكەللۇپ قىلماڭ!

— ئۇنداق بولسا، ئەدەپتىن ئەمرى ئەلا دىگەن ھېكمەت بويىچە، ئاجىزانە پىكىرلىرىمنى بايان قىلاي، — دىدى كۆز ئەينەكلىك قېرى، — مېنىڭچە، ئامبال بەي ۋىنچاۋنىڭ ئىلتىماسى ئورۇنلۇق. بۇ خەققە ئارتۇقچە يۇمشاقلىق قىلىش كېلىشمەيدۇ. ئۇلارمۇ بىزگە ئوخشاش مەرىپەتلىك مىللەت بولغان بولسا، ئۇ چاغدا داۋاملىق سۆھبەتلىشىش جايىز ئىدى. ھالبۇكى، ئۇلار ياۋايى خەق، خۇددى تۆرەلگەندىن بۇيان، ئىگەرلىنىپ باقمىغان ئاساۋ ئاتقا ئوخشاش. ئاساۋ ئاتنى راسا قامچىلاپ يۇۋاشلاتقاندىلا، ئاندىن ئىگەرلەش مۇمكىن.

— خوش، سىزنىڭ پىكرىڭىز قانداق؟ — دىدى ياڭجاڭجۇڭ مۇپەتتىشكە قاراپ.

— مەن مۇشاۋىر جاناپلىرىنىڭ پىكرىنى قوللايمەن. بۇ ياۋايىلارنىڭ خورىگى ئۆسۈپ قالدى. راسا كېلىشتۈرۈپ ئەدىپىنى بېرىپ قويمىساق، بۇ ئۆلكىنى قانداق ئىدارە قىلغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بارىكۆل قوماندانى يىشىڭفۇنىڭ ئىنتىقامىنى ئالمىساق بولامدۇ!

ياڭ جاڭجۇڭ قوللىرىنى ئارقىسىغا تۇتۇپ، سالماق قەدەم بىلەن ئۆيىنى بىر ئايلىنىپ چىقتى-دە، ئۇلارنىڭ ئۇدۇلىدا توختاپ گەپ باشلىدى:

— سىلەرنىڭ مۇشۇنداق دەيدىغىنىڭلارنى بىلىپ تۇراتتىم. زا-

ھىرەن قارىغاندا، سىلەرنىڭ پىكرىڭلار توغرا. بىزگە قارشى مۇشت كۆتۈرۈشكە جۈرئەت قىلغان بۇ ياۋايىلارنى قەتئىي ئۇجۇقتۇرۇپ، ھەممىگە ئىبرەت قىلىش، ھېچكىم ھېچيەردە، ھېچقاچان ئىسيان قىلالمايدىغان ۋەزىيەتنى يارىتىش — بىزنىڭ ئالدىمىزدا تۇرغان ئەڭ مۇھىم ۋەزىپە. مېنى ئۇلارغا رەھىمدىللىق قىلىۋاتىدۇ دەپ ئويلامسىلەر؟ ياق، ياق! ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس. مەن ئاپەتنى تۈپ يىلتىزىدىن قۇرۇتۇپ تاشلاشنىڭ غېمىنى قىلىۋاتىمەن. شۇنى چۈشىنىڭلاركى، تەدبىر جايىدا بولسا، ئىش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولىدۇ، قورال كۈچى بىلەن باستۇرۇش، ئەلۋەتتە، ئەڭ ئۈنۈملۈك چارە. بىراق، قەدىمقى دانىشمەنلەرنىڭ «ئۈچ مىڭ ئادەمنىڭ كاللىسىنى كېسىش ئۈچۈن، سەككىز يۈز باشنى قۇربان بېرىشكە توغرا كېلىدۇ» دېگەن ھېكمەتلىك سۆزىنى ئېسىڭلاردىن چىقارماڭلار. شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن يېشىڭفۇنىڭ ئۇلارغا جىق قورال بېرىپ قويغىنىنىمۇ ئۇنۇتۇپ قالماڭلار. جېيەندارىنىڭ كۆزىگە ئاتقانلارمۇ شۇلار. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئالدىغا قىلىچىمىزنى پۇلاڭلىتىپ بارغاندىن كۆرە، قىلىچنى چاپانىڭ پېشىگە تىقىۋېلىپ، يارىشىپ قالايلى دەپ كۈلۈپ بارغىنىمىز تۈزۈك. كۈلۈپ تۇرساڭ يولۋاسمۇ تەگمەيدۇ، دېگەن گەپ بار. قىلىچ ياندا ئېسىقلىق تۇرسا، ھەممە ئادەم كۆرىدۇ. ئۇنى كۆڭۈلدە يوشۇرساڭ، شاياتۇنلارمۇ سېزەلمەيدۇ. مانا بۇنىڭ ئېتى پاراسەت. جەڭدە كۈچكە ئەمەس، پاراسەتكە تايىنىش لازىم، بىر ئادەم كۈچ بىلەن ئون رەقىبىنى يېڭەلمىگەن بىلەن، پاراسەت بىلەن ئونمىڭ رەقىبىگىمۇ تاقابىل تۇرالايدۇ... بايا مۇشاۋىر ئاساۋ ئاتنى مىسال كەلتۈرۈپ، ئۇنى قامچىلاپ تۇرۇپ ئىگەرلەش لازىم، دېدى. مېنىڭچە، ئاساۋ ئاتنى قامچىلاشقا قارىغاندا، دۈمبىسىنى ئاستا سىلاپ تۇرۇپ، ئىگەرلىۋېلىش ئاسانراق. تۈكىنى يېپىشىغا سىلىسا، ئاساۋ ئاتمۇ يۇۋاشلاپ قالىدۇ. مەقسەت ئۇنى ئىگەرلەپ مىنىۋېلىش بولغاندىن كېيىن، ئىشنىڭ ئاسىنىغا تۇرغان ياخشى.

قېرى مۇشاۋىر بىلەن مۇپەتتىش ئۇنىڭ بۇ «دانىشمەنلىكى»گە قايىل بولغاندەك، باشلىرىنى تىنماي لىڭشىتىپ ئولتۇراتتى.

— شۇنىڭ ئۈچۈن، — دەپ داۋام قىلدى ياڭ جاڭجۈڭ، — سىز مۇپەتتىشنى ئىككى كۈن ئىچىدە يولغا چىقىشقا بۇيرۇيمەن. بەي ۋىنچاۋ بىلەن شامەخسۇت ۋاڭغا مېنىڭ گەپلىرىمنى ئېلىپ چۈشەندۈرۈڭ ۋە ئۆزىڭىز تەشەببۇسكارلىق بىلەن يەرلىكلەردىن لايىق ئادەملەرنى تېپىپ، يارىشىش توغرىسىدا تۆمۈرگە ئەلچىلىككە چىقىرىڭ. قانچە راسخوت كەتسە مەيلى، لازىم تېپىلغاندا، ئۆزىڭىزمۇ چىقىڭ. گەپ ناھايىتى يۇمشاق بولسۇن. قورۇت ئۆزىنىڭ يۇمشاقلىقى بىلەن ھەرقانداق قاتتىق ياغاچنى يەۋېتىدۇ ئەمەسمۇ؟ مۇۋاپىق پەيتتە، ھايىز يىڭجاڭ بىلەن نىياز يىڭجاڭنىڭ چېرىكلىرىنى رەتكە سېلىپ، ئۈچ ئاتلىق باتالىيون ئەۋەتىمەن. بۇ ئۇيغۇر - مۇسۇلمان باتالىيونلىرى تاقىقا يېقىنلاشماي، يىراقتا باراڭ كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. ئەگەر تۆمۈر ياخشىلىققا ئەل بولمىسا، يەنە بىر توپچى ۋە ئىككى پىيادىلەر باتالىيونى يېتىپ بارىدۇ. ئۇ چاغدا، قىلىچىمىزنى قانغا قانچە كۆپ مىلىساق شۇنچە ياخشى.

«ئۇيغۇر - مۇسۇلمان باتالىيونلىرى» دېگەن گەپنى ئاڭلاپ، قېرى مۇشاۋىر بىلەن مۇپەتتىشنىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپ كەتتى.

— جاڭجۈڭ ئاللىرى، — دېدى قېرى مۇشاۋىر، — بۇ ئۇيغۇر - مۇسۇلمان چېرىكلىرىگە ئىشەنگىلى بولامدۇ؟ بۇ خەقنىڭ ئۆزىدە «قاغا قاغىنىڭ كۆزىنى چوقۇمايدۇ» دېگەن گەپ بار ئىكەنغۇ؟

— مەنمۇ شۇنداق ئويلايمەن. جاڭجۈڭ ئاللىرىنىڭ ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىدىن ئەسكەر ئېلىپ، ھەتتا ئۇلارنى مۇستەقىل باتالىيون قىلىپ قويغانلىقلىرىغا بىزنىڭ يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەرباپلىرىمىز ئىچىدە پىكىر كۆپ، — دېدى مۇپەتتىش جىددىي قىياپەتتە.

ياڭ جاڭجۈڭ كۈلۈپ كەتتى ۋە ئۆزىنى يۇمشاق دىۋانغا تاشلاپ، خاتىرجەم سۆزلەشكە باشلىدى:

— شۇنداق، بەزى ئەرباپلارنىڭ بۇ مەسىلىدە ماڭا قارشى

پىكىردە ئىكەنلىگىنى بىلىمەن. ئۇلار شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىنى بىلىمىگەچكە، مېنىڭ ئۇيغۇر-مۇسۇلمان باتالىيونلىرىنى تەشكىل قىلىشىمنىڭ مۇھىملىغىنى چۈشەنمەيدۇ. مەن بۇرۇن تەشكىللىگەن بەش ئۇيغۇر-مۇسۇلمان باتالىيونىنىڭ ئىلى ئىسيانچىلىرىنى باستۇرۇشتا قانچىلىك مۇھىم رول ئوينىغانلىغىنى سىلەر ياخشى بىلىسىلەر، سىلەر مېنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك كىشىلىرىم بولغاچقا، سىلەرگە ئوچۇق ئېيتاي: مېنىڭ ئۇيغۇر-مۇسۇلمان باتالىيونلىرىنى تەشكىل قىلىشتىكى بىرىنچى مەقسىدىم شۇلار ئارقىلىق ئۆز خەنزۇلىرىمىزنى تىزگىنلەشتىن ئىبارەت. چۈنكى ئىچكىرىدىن چىققان ئەمەلدار، ئەسكەر ۋە كۆچمەنلەر بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن، ماڭا قارشى قوتۇرايدۇ. ئاتالمىش سۇڭ جۇڭشەن مەسلىگىنى تەرغىپ قىلىپ، پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرىدۇ. توغرىسى مېنىڭدىن ھوقۇق تالىشىدۇ. مۇنداق بولغاندا، بۇ ئۆلكىنى ئۇزۇن مۇددەت تىنچ-ئامان ئىدارە قىلغىلى بولمايدۇ. دېمەك، شىنجاڭغا كېلىدىغان ئاپەت يەرلىك خەلقتىن ئەمەس، ئىچكىرىدىن ئېقىپ چىققان ئەمەلدار، ئەسكەر ۋە كۆچمەنلەردىن كېلىدۇ ۋە كەلمەكتە. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئارىسىغا يەرلىك خەلقتىن ئېلىنغان ئەسكەرلەردىن تىقىۋەتمىگىچە، شىنجاڭنىڭ ئامانلىغىنى ساقلاشتىن مەڭگۈ ئۈمىت يوق. ئۇيغۇرلارنى خەنزۇلارغا، خەنزۇلارنى ئۇيغۇرلارغا قارشى قىلىپ قويغاندىلا، بۇ مەقسەتكە يەتكىلى بولىدۇ. مەن خەنزۇ، ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ قېلىشىدىن ناھايىتى قورقىمەن. مائارىپ بىلەن كۆزى ئېچىلىپ قېلىشتىن تېخىمۇ قورقىمەن. مىللەتلەر ئاڭ-سەۋىيىلىك بولۇپ، ئىتتىپاقلىشىۋالسا، ئۇلارنى باشقۇرماق تەس، نادان ھالەتتە بۆلۈنۈپ تۇرسا، ئىدارە قىلماق ئاسان. شۇڭا قايسى جەھەتتىن بولمىسۇن، كۈچ تەڭپۇڭلۇغىنى ساقلاش مۇۋاپىق. ئۇلارنى ھەرگىزمۇ چوڭ ئىتتىپاقلىققا ئىگە قىلدۇرماسلىق لازىم. شۇنداق بولغاندا، ھەرقايسى ئۆز غېمى بىلەن بولۇپ كېتىپ، ئىسيان قىلالمايدىغان بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇرلاردا «ئۆز گۆ-

شىنى ئۆز يېغى بىلەن قورۇش» دېگەن گەپنىڭ بارلىغىنى ئاڭلىدىم. دەرۋەقە، قوينىڭ گۆشىنى ئۆزىنىڭ يېغى بىلەن قورۇسا، ھەم تاتلىق، ھەم تېجەشلىك بولىدىكەن. ئۇيغۇرلاردا يەنە «سېپى ئۆزىدىن» دېگەن گەپمۇ بارئىكەن. بۇنىڭ مەنىسى ئادەتتە پالتىنىڭ سېپى ياغاچتىن بولىدۇ، پالتا بېرىپ ياغاچنى كېسىدۇ دېگەن بولىدىكەن. دەرۋەقە، پالتىنىڭ سېپى تۆمۈر ياكى باشقا مېتالدىن بولسا، قولنى قېقىپ ئاغرىتىدۇ، شۇنداق بولغاندىن كېيىن، ئەگەر ئۇيغۇر-مۇسۇلمان پۇقرالار ئىسيان كۆتەرسە، مەسىلەن، قۇمۇلدىكى تۆمۈر بىلەن تۇرپاندىكى مۆيدىنگە ئوخشاش، ئۇلارنى ئۆز كىشىلىرىنىڭ قولى بىلەن باستۇرغاندا، بىر چالمىدا ئىككى پاختەك سوقسەن، يەنى ئۆلگىچىمۇ، ئۆلتۈرگىچىمۇ، شۇلارنىڭ ئۆزى بولىدۇ. سېنىڭ قولۇڭغا قان يۇقمايدۇ. بۇ قەدىمقى دانىشمەنلەرنىڭ «ياتنى ياتنىڭ قولى بىلەن ئىدارە قىلىش» دېگەن سۆزىنىڭ دەل ئۆزى. دېمەك، ئۇيغۇر-مۇسۇلمانلاردىن پايدىلىنىشنى بىلمىسەم، مېنىڭ شىنجاڭدا پۇت تىرەپ تۇرالىشىم مۇمكىن ئەمەس. سىلەر ئېيتقان ئەرباپلار مەندىن نارازى بولغان بىلەن ئۇيغۇر-مۇسۇلمانلار مېنى «خاۋجاڭجۇڭ» دەپ ماختاۋاتىدۇ. ئۇ ئەرباپلارمۇ بىر كۈنى بولمىسا، بىر كۈنى چۈشىنىپ قالىدۇ.

شۇ گەپلەردىن ئىككى كۈن كېيىن، مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ ياڭ جاڭجۇڭنىڭ ئامبال بەي ۋىنچاۋ بىلەن شامەخسۇت ۋاڭغا يازغان مەخسۇس خەتلىرىنى ئېلىپ، بىرنەچچە مۇھاپىزەتچى بىلەن ئالدىراش يولغا چىقتى. ئۇلارنى قۇمۇلغا تېز يېتىپ بارسۇن دەپ، جاڭجۇڭ يامۇلدىن ھەربىرىگە ئىككىدىن ياخشى ئات قوشۇپ بېرىلدى.

مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ يولغا چىقىشتىن بىر كۈن بۇرۇن، ياڭ جاڭجۇڭ بەي ۋىنچاۋغا جىددى تېلېگرامما يوللىۋەتتى. بۇ تېلېگرامما بىرنەچچە ئېغىز سۆزدىنلا ئىبارەت ئىدى:

«مېنىڭ شەخسى ۋەكىلىم يېتىپ بارغىچە، تۆمۈرنى ئەلچىلىك يولى بىلەن گەپكە تۇتۇپ تۇرۇڭلار. ھەرگىز ئۇنىڭ چىشىغا تېگىپ قويماڭلار!»

AltunDy

يىگىرمە ئالتىنچى باپ

پاجىئەنىڭ باشلىنىشى

ئادەم قانچە كۈچلۈك بولسا، ئۇنىڭ
ھاياتى شۇنچە ئېغىر بولىدۇ.

— «ئىلىيادا»① داستانىدىن.

1

بۇ تېلېگرامما بەي ۋېنچاۋنى ناھايىتى خاپا قىلدى. ئۇ، ئاچچىغىنى ئەپيۇندىن ئالماقچى بولغاندەك، يېنىچە يېتىپ، ئەپيۇن غاڭزىسىنى قاتتىق-قاتتىق شورىدى-دە، «ئەلچى، ئەلچى! يەنە ئەلچى ئەۋەتكىدەكمەن تېخى! بۇ ياۋايىلارغا ئەلچى ئەمەس، ئەمدى ئوقچى ئەۋەتىش لازىم ئىدى!» دەپ كوتۇلداپ كەتتى. ئەمما، نىمە چارە؟ بۇ ياڭجاڭجۈنىڭ پەرمانى. شۇڭا، بەي ۋېنچاۋ

---

① مىلادىدىن بۇرۇنقى 8-9- ئەسىرلەردە ياشىغان مەشھۇر يۇنان شائىرى ھومىرنىڭ ئەسىرى.

تۆمۈرنى سۆھبەت ئۈستىلىگە دەۋەت قىلىشقا يەنە ئەلچى چىقىرىشقا مەجبۇر بولدى. بىراق، تۆمۈر خەلپە بۇ قېتىممۇ ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلمىدى. بۇ ئەھۋال بەي ۋەنچاۋنىڭ ئۇغىسىنى تېخىمۇ قاينىتىۋەتتى.

بۇ كۈنلەردە تۆمۈر خەلپىنىڭمۇ كۆڭلى پەرىشان ئىدى. چۈنكى ئۆز يېقىنلىرىدىن بولغان سەيپۇڭ توختىنىڭ نىيىتىنى بۇزۇپ، گاھ ئۇچۇق، گاھ يوشۇرۇن قۇتراپ يۈرگەنلىكى تۆمۈرگە مەلۇم ئىدى. سەيپۇڭ توختىنىڭ: «تۆمۈراخۇن خەلپە بولۇۋېلىپ مۇرادىغا يەتتى، بولمىسا، نېمىشقا شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ شامەخسۇتنى ئۆرۈۋەتمەيدۇ» دېگەن غەرەزلىك گەپلىرىگە بىرقىسىم كىشىلەرنىڭ، ھەتتا قارا بوسۇق بىلەن خوجىنىياز پالگاننىڭمۇ ئىشىنىپ قالغانلىقى ھەممىدىن قاتتىق ئەلەم قىلاتتى. ئاخىر، تۆمۈرخەلپە سەيپۇڭ توختى بىلەن يۈزتۇرا سۆزلىشىپمۇ كۆردى. ئەمما ئۇ، مىڭ يەردىن قەسەم ئىچىپ، ئۆدەككە سۇ يۇقمىغاندەك ھېچقايسى گەپنى بويىغا ئالمىدى. بەش يۈز يىلقا، ئىككى يۈز تۆگە مەسىلىسىگە كەلگەندە، «تىرىككىمۇ پۇل كېرەك، ئۆلۈككىمۇ پۇل، ئۇنداق بولمىسا، نېمىشقا جاندىن كېچىپ بۇ يېغىلىقنى قىلىۋاتىمىز. مەن ئۇنچىلىكنى ئالغان بولسام، قالغىنى تۇرۇپتۇغۇ! ئىككى چىلەك ئالغانغا دەريانىڭ سۈيى تۈگەپ كېتەمتى» دەپ بېزىرىپ تۇرۇۋالدى. تۆمۈرخەلپە ئاچچىقىغا چىدىماي «ھەي توختى، ھەي توختى! سەن نېمە قىلاي دەيسەن؟ شۇنچە قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ئىسسىق قانلىرى مۇشۇنداق ئىشلار ئۈچۈن ئاققانمىدى، مەن باشتا ساڭا ئەجەپ ئىشىنىپ كېتىپتىمەن، ھەممە گۇنا ئۆزۈمدە» دەپ بارمىقىنى چىشلەپ ئۆزىگە كايىيتتى. ئەمما، سەپەرقۇل ئېيتقاندەك، بەدەنگە چىققان بۇ كۆيدۈرگىنى ۋاقتىدا داغلىۋەتمىسە، ئاقىۋىتى يامان بولىدىغانلىقىنى بىلىپ تۇرسىمۇ، بۇ ئىشقا پەقەت قولى بارمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىنىسى شاكىرنىڭ تۇرپاندىن ئېلىپ كەلگەن خەۋەرلىرىمۇ، تۆمۈرخەلپىنىڭ كۆڭلىنى پەرىشان قىلماقتا ئىدى. شاكىرنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ، تۇرپاندىكى مۆيدىن خەلپىنىڭ ئۆيىدە

ھېلىقى گامازا تۇنگان بىلەن ئۇچرىشىپتۇ. گامازا تۇنگان ئۈرۈمچىدىكى بىرمۇنچە ئەھۋاللارنى سۆزلەپ بېرىپتۇ: يۈەن شىكەي جۇڭخۇا مىنگو ۋاقىتلىق مەركىزىي ھۆكۈمىتى نامىدىن شىنجاڭدىكى ۋاڭ-گۇڭلارنىڭ بارلىق ئىمتىيازلىرىنى ساقلاش، ئۇلارنى قوغداش توغرىسىدا ياڭ جاڭجۇڭغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپتۇ. ياڭ جاڭجۇڭ شامەخسۇتنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن، نۇرغۇن چېرىك توپلاۋېتىپتۇ. دېمەك، شامەخسۇتنى ئۆرۈۋەتكەن تەقدىردىمۇ، ۋاڭلىق تۈزۈم يەنىلا ساقلىنىپ قالىدىكەن. شامەخسۇت تەختتىن چۈشسە، ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى ۋاڭ بولىدىكەن. شۇڭا، «بۇ قانداق گەپ بولدى؟ — دەپ بىئارام بولاتتى تۆمۈر خەلپە، — مەن ئۈرۈمچىدىكى چاغدا، گامازا تۇنگاننىڭ ئۆيىدە كۆرۈشكەن ھېلىقى ئادەم: جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلسا، خانلىق تۈگەيدۇ، بىرخان ئۆلسە، ئورنىغا ئوغلى خان بولىدىغان ئىشلار قالمايدۇ، ۋاڭلارمۇ شۇنداق بولىدۇ دېمىگەنمىدى؟ ئەمدى ئۇنىڭ دېگىنىدەك بولماي قالدىغۇ؟ بۇ جۇڭخۇا مىنگونىڭ ئىككى يۈزى بارمۇ نېمە، ئىچكىرىگە بىرخىل، بىزگە بىرخىل قارايدىغان؟! شۇ ئادەم ھازىر نەدىكىن، بۇنى بىرسوراپ باقسام بولاتتى!»

تۆمۈرخەلپە ئەنە شۇنداق كۆڭۈل پەرىشانلىقى بىلەن نېمە قىلىشنى بىلەلمەي تۇرغان كۈنلەردە، ياڭ جاڭجۇڭنىڭ شەخسى ۋەكىلى جاڭ سەيتىڭ قۇمۇلغا كېلىپ، دەرھال ئۆز ئىشىغا كىرىشتى. ئۇ، ئامبال بىلەن شامەخسۇتقا ياڭ جاڭجۇڭنىڭ خەتلىرىنى تاپشۇرغاندىن تاشقىرى، «جاڭجۇڭنىڭ دانىشمەنلىكى»نى بىرمۇنچە ماختاپ، تاققا يەنە ئەلچى چىقىرىشنى تەلەپ قىلدى.

بۇ قېتىم ئەلچىلىككە تاللانغان يەرلىك مۆتىۋەرلەر ئىچىدە ئۆلىمالاردىن باشقا، ھەسەن بالاھاجى بىلەن شائەخمەتباي دېگەن كىشىمۇ بار ئىدى. شائەخمەتباي قۇمۇلدا يەرلىشىپ قالغان تاتار سودىگەرلىرىدىن بولۇپ، ئۆزى ئوقۇمۇشلۇق كىشى ئىدى. بۇ، ئوتتۇرا بويى كەلگەن كەڭ پېشانىلىك سېرىق ساقال كىشىنى

قۇمۇل تاغلىقلىرىمۇ تونۇيتتى. چۈنكى، ھەريىلى تاغ رايونلىرىدىن نۇرغۇن مىقداردا يۇڭ، تېرە، ئۈچەي ئېلىپ، ئۈرۈمچىدىكى رۇس فىرمىلىرىغا ئۆتكۈزەتتى ۋە بۇ فىرمىلاردىن گەزلىمە، قەن، شېكەر، شام ـ سەرەڭگە، كىرسىن قاتارلىق ماللارنى ئېلىپ، قۇمۇلغا كەلتۈرەتتى. بۇ سودىدا شامەخسۇت، ھەسەن بالاھاجى ۋە شائەخمەتباي بىر شىركەت بولۇپ، ئاساسىي مەبلەغ شامەخسۇتنىڭ ئىدى. ئېنىق بىر ھۆججەتتىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ۋاڭنىڭ يالغۇز مۇشۇ بىر شىركەتكە قوشقان مەبلىغى سەككىز مىڭ يامبۇ، ئون مىڭ سەركۇمۇش ئاقچىغا يەتكەن. تۆمۈرخەلپە قوزغىلاڭ كۆتەرگەندىن باشلاپ، تاغ يوللىرى ئېتىلىپ قالغاچقا، بۇ شىركەتنىڭ خام مال مەنبەسى ئۈزۈلۈپ قالغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، شائەخمەتبايمۇ ھەسەن بالاھاجىغا ئوخشاشلا، قوزغىلاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن بىر ياقلىق قىلىنىپ، تاغ يوللىرىنىڭ ئېچىلىشىغا تەقەززا ئىدى.

شۇ سەۋەپتىن، شائەخمەتباي ئەلچى بولۇشقا دەرھال رازىلىق بىلدۈردى. ئەمما، خۇددى ھەسەن بالاھاجى تۇنجى قېتىم ئەلچىلىككە چىقىدىغان چاغدا، نوشىرۋان تەيجىنىڭ باش ئەلچى بولۇشنى تەلەپ قىلغىنىدەك، شائەخمەتبايمۇ، بۇ قېتىم ئەلچىلەر تەركىۋىگە نورۇز داموللىنىڭ كىرگۈزۈلۈشىنى ئۆتۈندى. چۈنكى، نورۇز داموللىنىڭ «مەھكىمەئى شەرئىيە»دە مۇقىم ۋەزىپىسى بولمىسىمۇ، ئۇزۇن يىللىق مۇدەررىسلىك قىلىش جەريانىدا نۇرغۇن شاگىرت يېتىشتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ئىلىم ـ ئەخلاقى بىلەن خەلق ئىچىدە يۇقۇرى ئابرويغا ئېرىشكەنلىكىنى ئۇ ياخشى بىلەتتى. ئۇنىڭ پىكرىچە، تۆمۈر خەلپىگە پەقەت مۇشۇ ئادەملا تەسىر كۆرسىتەلىشى مۇمكىن ئىدى.

مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ شائەخمەتباينىڭ بۇ ئىزاھلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تەكلىۋىگە دەرھال قوشۇلدى. بىراق، نورۇز داموللا ھاشىرتەيجىنىڭ سۈيىقەستى بىلەن خېلىدىن بېرى

زىنداندا ياتاتتى. شامەخسۇت ۋاڭ مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭنىڭ گېپىنى يىرالماي، نورۇز داموللىنى زىنداندىن چىقىرىشقا مەجبۇر بولدى ۋە ئۇنىڭدىن كەچۈرۈم سوراپ، ئەھۋالنى چۈشەندۈردى.

— چىڭ گاڭ غوجامنىڭ ئىلتىپاتىغا رەھمەت، — دېدى نورۇز داموللا، مەغرۇر قىياپەتتە، — ئەپسۇسكى، تاغدىكى قېرىنداشلارنىڭ ئالدىغا بېرىپ، قولۇڭلاردىكى ياراقنى تاشلاپ، ياڭ جاڭجۈڭغا ئەل بولۇڭلار دېيىشكە مېنىڭ تىلىم بارمايدۇ.

— ئۇنداق دېمىسىلە داموللام! چىڭ گاڭ غوجام بىلەن ياڭ جاڭجۈڭغا خىزمەت قىلىش — بىز پۇقرالارنىڭ زىممىمىزدىكى قەرز، — دېدى شائەخمەتباي سەل جىددىيلىشىپ.

— ئۆتكەن ئۇلۇغلار: كىمكى ئۆز خەلقىنىڭ دۈشمىنىگە خىزمەت قىلسا، ئۇ رەھمەت ئورنىغا لەنەت ئالىدۇ، دېگەن. مېنى بۇ ئىشقا زورلىمىسىلا، باي!

— بۇ قانداق گەپ؟ بىز خىزمەت قىلساق، ئۆز پاشايىمىزغا قىلىمىز ئەمەسمۇ؟

— توغرا دەيدىلا، ئەمما، شەيخ سەئدى رەھمەتۇللائەلەيھى مۇنداق دېگەن: «پادىشالارغا خىزمەت قىلىشنىڭ ئىككى تەرىپى بار، بىرى — قوساق تويدۇرۇش، ئىككىنچىسى — ئۆلۈم!» ھالبۇكى، ھازىر مېنىڭدە قوساق تويدۇرۇش تاماسى يوق. يەيدىغىنىمنى يىدىم، ئىچىدىغىنىمنى ئىچتىم. ئەمدى ئۆز نەپسىم ئۈچۈن ئۆز قېرىنداشلىرىمنى ئۆز تىلىم بىلەن باغلاپ بېرىشكە ئاجىزلىق قىلىمەن.

— ئۇنداق بولسا، سىزگە ئۆلۈم جايىز بولۇپ قالدى، — دېدى شامەخسۇت ساقىلىنى سىقىملاپ.

— شۇنداق تەقسىر. شەيخ سەئدى ھەزرەتلىرى يەنە «ئەگەر ئابىھاياتنى ئابرۇيغا ساتىدىغان بولسا، ئەقىللىق كىشىلەر ئۇنى ئالمايدۇ. چۈنكى پەسكەشلىك ۋە ھاقارەت بىلەن ياشىغاندىن، ئىززەت ۋە ئابروي بىلەن ئۆلگەن ياخشى» دېگەن ئىدى.

سورۇننى جىمجىتلىق باستى. شامەخسۇت ۋاڭنىڭ كۆزلىرى

چانىغىدىن چىقىپ كېتەي دېدى. ھاشىرتەيجى تورۇز داموللىغا ئاستىرتتىن ئالىيىپ ئولتۇراتتى. شائەخمەتباي خىجىل بولۇپ قالغاندەك يەرگە قارىۋالدى. تۆڭچى ئارقىلىق ھەممە گەپنى ئاڭلاپ ئولتۇرغان مۇپەتتىش نورۇز داموللىغا دىققەت بىلەن قاراپ «تووۋا، بۇ ياۋايى خەق ئىچىدە مۇنداق ئادەملەرمۇ بار ئىكەن. بۇنى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتىمەن. تۆمۈردىگەن ئىسيانچىمۇ شۇنداق بولسا كېرەك. ئەگەر بۇ خەقنىڭ ھەممىسى، ھەتتا يېرىمى مۇشۇ ئادەملەردەك بولۇپ كەتسە، ئۇلارنى كىم بوي سۇندۇرالايدۇ؟ ياق، بۇنداقلارنىڭ بىرسىنىمۇ تىرىك قويماسلىق كېرەك» دەپ ئويلاپ ئولتۇراتتى.

شامەخسۇت ئورنىدىن چاچراپ قوپۇپ، «مىرغەزەپ!» ① دەپ ۋاقىرىدى. مۇپەتتىش جاڭسەيتىڭ: «سەۋرى قىلىشلىرىنى سورايمەن. ھازىرچە ئۇنىڭ لازىمى بار، كېيىن ئۆلتۈرسەكمۇ كېچىككەن بولمايمىز» دەپ توسۇپ قويدى.

نورۇز داموللا يەنە زىندانغا تاشلاندى.

تۆمۈر خەلپە بۇ قېتىم شائەخمەتباي باشچىلىغىدىكى ئەلچىلەرنى شەخسەن ئۆزى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، سۆھبەتتىن ھېچقانچە نەتىجە چىقمىدى. تۆمۈر خەلپە: «شامەخسۇت ۋاڭنىڭ جاساق تۈزۈمى بىكار قىلىنسۇن، بىزمۇ باشقا مىللەتلەر بىلەن تەڭ ھوقۇقتا ياشايدىغان بولۇشىمىز كېرەك. ئۇنداق بولمايدىكەن، سوقۇشقىنىمىز سوقۇشقان» دەپ تۇرۇۋالدى ۋە پەقەت ئەلچىلەرنىڭ «سودىگەرلەر ئون ئىككى تاغنىڭ قايسىسىغا چىقسا، بۇنىڭغا يول بەر سەڭلار» دېگەن بىرلا تەلىۋىگە دەرھال رازىلىق بىلدۈردى، «بىز شۇ كەمگىچە ھېچكىمنىڭ يولىنى توسقىنىمىز يوق. يولنى توسقانلار ۋاڭنىڭ ئادەملىرى» دېدى تۆمۈر خەلپە.

ئەمىلىيەتتە، بۇ مەسىلىنىڭ ئوتتۇرىغا چۈشكەنلىگىدىن

---

① مىرغەزەپ — گۇناكارلارنى جازالىغۇچى جاللات بېشى.

تۆمۈر خەلپە ناھايىتى خوشال ئىدى. چۈنكى، بۇ كۈنلەردە قوزغىلاڭچىلار ئاشلىق ۋە باشقا لازىمەتلىكلەردىن قىسىلىپ تۇراتتى. شەھەر ۋە يېزىلاردىن كېلىپ قوشۇلغانلارمۇ ئائىلە ۋە ئۇرۇق-تۇغقانلىرى بىلەن خەۋەرلىشەلمەي قالغان ئىدى.

ئەلچىلەر قايتىپ كېلىپ، ئەھۋالنى مەلۇم قىلغاندا، مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ خوشال بولۇپ كەتتى، ئۇ: بۇ ياخشى باشلىنىش بوپتۇ. سىلەردە مۇسۇلمانچىلىق ئاستا-ئاستا دېگەن ماقال بارلىقىنى ئاڭلىدىم. بۇ، كالا ھارۋىسىدا توشقان تۇتۇش دېگەن گەپكە بىرئاز ئوخشايدىكەن. ھازىرچە، شۇنچىلىك يۇمشىغان بولسا، بۇنى جاڭجۇڭ جاناپلىرىغا دەرھال مەلۇم قىلىش كېرەك، — دېدى. شامەخسۇت ۋاڭمۇ رازى بولدى.

تاغ يوللىرىنىڭ ئېچىلغانلىقى سودىگەرلەردىنمۇ تولاراق دېھقانلارنى خوشال قىلدى. چۈنكى ئۇلار تاغدىكى قېرىنداشلىرىغا ئەۋەتىدىغان سوغا-سالاملىرىنى بۇ كەمگىچە ناھايىتى تەسلىكتە، ھەتتا جاندىن كېچىپ تۇرۇپ، ئاران-ئاران يەتكۈزۈپ تۇراتتى. شۇڭا ئۇلار «ئەمدىغۇ ھاشىر تەيجىنىڭ ئادەملىرى تاغ تەرەپكە نېمىشقا قارىدىڭ دەپ، قامچا بىلەن ساۋاپ يۈرمەس» دېيىشەتتى.

قوغۇن-تاۋۇز پىشىش بىلەن بەزى دېھقانلار يوغان سۆكەن، بەزىلىرى تاغار ئارتىلغان ئېشەكلىرىنى ھەيدەپ تاققا مېڭىشتى، تۆمۈر خەلپىنىڭ يۇرتى «بوغاز» كەنتىدىكى دېھقانلار ئون كالا ھارۋىسىدا قوغۇن چىقاردى. يىگىتلەر بۇ قوغۇنلارنى ھارۋىدىن چۈشۈرۈۋاتقاندا، قاسىم قىزىق بىرلا سەكرەپ، ھارۋىنىڭ شوتىسىغا چىقىۋالدى-دە، ئۇلارغا ياردەملىشىۋېتىپ:

خەمەكتۇر، خەمەكتۇر،
خەمەك ئوتتۇز پىلەكتۇر.
ھەرخەمەكنىڭ تەمىلى
بىر بىرىدىن بۆلەكتۇر.

دەپ ۋاقىراشقا باشلىدى. ئەتراپتىكى يىگىتلەرنىڭ بىرى «ھە، تەمسىلنىمۇ قوشۇپ ئېيتىمامسەن» دېدى. قاسىم قىزىق بىر قوغۇننى قولىغا ئېلىۋېلىپ، گەپ باشلىدى:

— ئاڭلىمىدىم دېمەڭلار، قوغۇننى يالغۇز يېمەڭلار، زىدە قوغۇن — ئۇشۇقنىڭ، تاۋۇز دېگەن سىيگەكنىڭ، قارا كاۋا — ئوساغاقنىڭ، چاقوغۇن — ئوغرىنىڭ، چىلگە دېگەن بەزگەكنىڭ، بىشەكشىن — قارنى يامانىنىڭ، قارىقاش — چىرايلىقنىڭ، كۆكچى — نوچىنىڭ، بېسىۋالدى — پوچىنىڭ، شېكەر سۈيى — خېنىمنىڭ، ئاقناۋات — جېنىمنىڭ، قوتۇر كۆكچى — ئەخمەقنىڭ، پوستى پىياز — قاساپنىڭ، ئۇمبە-دۇمبە-كاززاپنىڭ ...

— خەمەكتۇر-خەمەكتۇر، خەمەك ئوتتۇز پىلەكتۇر دېگەننىڭ قېنى، ئوتتۇزغا توشقۇزالمىدىڭغۇ، — دېدى ئاپتاپتا كۆيۈپ، قارىداپ كەتكەن ئەنسارى چاقچاق قىلىپ.

قاسىم قىزىق: «كەم يېرىنى سەن توشقۇز، ھەي ئەنسارى قارا قوڭغۇز» دەپ ھەممىنى كۈلدۈرۈۋەتتى.

چوڭلار ئارىسىدا قاراپ تۇرغان تۆمۈر خەلپىمۇ قاقاقلاپ كۈلۈۋەتتى.

بىراق، بۇ كۈلكە ئۇزۇنغا بارماي قايغۇغا ئايلاندى.

2

ھەسەت — داۋاسىز دەرت.
ئۇ بىر ئوتتۇركى، لاۋۇلداپ
يانغاندا، ھۆل-قۇرۇقنى تەڭلا كۆيدۈرەر.

— «كەلىلە-دەمنە» دىن

بۇ كۈنلەردە، سەيپۇڭ توختى قولىغا گەپ خوشياقمايدىغان، گېلىدىن غىزا ئۆتمەيدىغان، كېچىلىرى ئۇخلىيالماي، يىللاندەك

تولغىنىدىغان بولۇپ قىلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ سوزۇنچاق كەلگەن سىدام يۈزى كۈندىن-كۈنگە سارغىيىپ، پاكا، رەزگى گەۋدىسى تېخىمۇ كىچىكلەپ كېتىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ ئۆزىگە بولسا، كىمدۇ بىرسى يۈرىكىنى چىمداۋاتقاندەك ياكى ئۆمۈچۈككە ئوخشىغان بىر نىمە ئىچىگە كىرىۋېلىپ، يۈرەك-باغرىنى قاملاپ ئالغاندەك سېزىلەتتى. تۆمۈر خەلپىنى ھەر كۆرگەندە، ئۇچىيى ئۈزۈلۈپ كېتىۋاتقاندەك بولۇپ، رەڭگى ئۆڭۈپ كېتەتتى-دە، كىمدۇ بىرسى ئۇنىڭ قۇلىقىغا «چاپسان بول! نىمىنى كۈتۈپ تۇرىسەن؟ ئەمدى پۇرسەتنى ئۆتكۈزۈۋەتسەڭ، كېيىنكى پۇشايمان ئۆزەڭگە دۈشمەن بولۇپ قالمىغاي» دەۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى.

سەيپۇڭ توختى ئاخىر چىدىمىدى. ئۇ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئەتە تۆرۈك تەرەپكە بارماقچى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، تاڭ سەھەردە ھېچكىمگە كۆرۈنمەي، تۆرۈك يولىدىكى قىلىن ئازغانلىققا يوشۇرۇندى.

چاشكا ۋاقتىدا، قورايدىن تۆرۈككە كېلىۋاتقان ئۈچ ئاتلىق كۆرۈندى. ئوتتۇرىدا كۆك بوز ئاتقا مىنگەن تۆمۈر خەلپە، ئوڭدا قارا تورۇققا مىنگەن خوجىنىياز پالگان، سولدا جەدە قاشقىغا مىنگەن ئامانقۇل بىر ھارۋا ماڭغىدەك شىغىرتما يولدا① يانمۇ-يان كېلىۋاتاتتى. تۆمۈر خەلپە نەزىرىنى يىراقلارغا تاشلاپ، قاچاندۇ بىر چاغلاردا ئاڭلىغان ھىكايىسىنى ئېيتىۋاتاتتى، ئامانقۇل بىلەن خوجىنىياز پالگان ئىگەرگە قىڭغىر ئولتۇرۇۋېلىپ، پۈتۈن دىققىتى بىلەن ھىكايە ئاڭلايتتى.

ئۇلار ئازغانلىققا يېقىنلاشقاندا، بىر توپ چىل «پۇر» قىلىپ ھاۋاغا كۆتىرىلدى، ئاتلار قاتتىق ئۈركۈپ كەتتى. ئامانقۇلنىڭ جەدە قاشقىسى ئوڭغا بۇرۇلۇپ، كۆك بوز ئات بىلەن ئۇسۇشۇپ قالدى. دەل شۇ چاغدا، سەيپۇڭ توختىنىڭ ئىترەپ تۇرغان قولى مىلتىقنىڭ تەپكىسىنى بېسىۋەتتى. ئوق ئامانقۇلنىڭ

---

① قۇم-شېغىل ئارىلىشىپ كەلگەن، قۇمى چىقراق يول.

سول مۇرىسىنى جىراپ تۆمۈر خەلپىنىڭ ئوڭ كۆكرىگى بىلەن قولتۇغىنى بۆسۈۋەتتى. سەيپۇڭ توختى ئىككىنچى ئوقنى ئاتماقچى بولۇپ، مىلتىقنىڭ چاقمىقىنى قايرىدى. بىراق قولى تىترەپ قايرىيالمىدى. ئۇ، ئەس-ھۇشىنى يوقاتقان ھالدا، مىلتىقنى تاشلاپ قاچتى. خوجىنىياز پالگان دەرھال مىلتىقنى ئوقلاپ ئاتماقچى بولغاندا، تۆمۈر خەلپە «ئاتما!» دېدى كۆك بوز ئاتنىڭ يايلىغا يېتىپ تۇرۇپ، ئامانقۇل جەدە قاشقا بىلەن بوراندەك بېرىپ، سەيپۇڭ توختىنىڭ ئالدىنى توستى؛ خوجىنىياز پالگان يېتىپ كېلىپ، مىلتىقنىڭ پايىنىگى بىلەن گەجگىسىگە بىرنى سالدى، سەيپۇڭ توختى دۈم چۈشتى.

شۇ كۈنى چۈش ۋاقتىغا قالماي، بۇ ۋەقە ھەممىگە پۇركەتتى. يۈزلىگەن ئادەملەر سەيپۇڭ توختى سولاقلىق ئۆيىنىڭ ئەتراپىنى قورشىۋالدى. تورپاق ئۆز غوجا ئەمەت، ئەنسارى، قاسىم قىزىق باشلىق قوراللىق يىگىتلەر تۆمۈر خەلپىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، ھېچكىمنى بۇ ئۆينىڭ ئىشىكىگە يېقىن كەلتۈرمەيتتى. بەزىلەر: «بۇ قانداق گەپ؟ ئۇنى نېمىشقا ساقلايسىلەر؟» دېسە، بەزىلەر «بۇ مۇرتەتنى تىرىك قويماقچىمۇ سىلەر؟» دەپ ۋاقىرايتتى.

— ئۇنى چىقىرىپ بېرىڭلار، چالما-كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرىمىز! — دەپ ۋاقىرىدى ھۆسنارىخان.

— توغرا، توغرا! — دېيىشتى كۆپچىلىك ئىشىككە تېخىمۇ يېقىنلىشىپ.

— گېپىڭلار بولسا، خەلپەمگە ئېيتىڭلار. بىز بۇيرۇقنى ئادا قىلغۇچى، — دېدى ئۆز غوجا ئەمەت ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ.

شۇنىڭدىن كېيىن، خەلق توپى تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆيى تەرەپكە ماڭدى.

تۆمۈر خەلپە مېھمانخانىسىدا، يەلكىسى تېڭىلغان ھالدا ياستۇققا يۆلىنىپ ياتاتتى. بىر تال چېچى، يەلكىسىگە چۈشۈپ تۇرغان كىچىككىنە باست دادىسىنىڭ يېنىدا مۇڭلىنىپ ئولتۇراتتى. نۇرۇل

بوۋا باشلق چوڭلارنڭ ھەممسى دېگدەك شۇ يەردە ئدى. نېرقى ئۆيدە رەۋىخان موماي كۆز يېشنى يوشۇرۇشقا ترشپ، زورىخانغا «سەۋرى قلسلا ئۇكام، ھلمۇ خۇدايم ساقلاپتۇ» دەپ كۆڭۈل ئېيتاتتى. ئۇنڭ يېندا ئايقز ئاينۇر بلەن مەستۇرنڭ باشلرنى سلاپ جم ئولتۇراتتى.

تالادا ۋاراڭ - چۇرۇڭ كۆچيىپ كەتتى. سەپەر قۇل بلەن قارا بوسۇق تالاغا چققاندا، غەزەپلەنگەن خەلق بايقى گەپلەرنى تەكرارلاپ، مۇشتلرنى ھاۋادا پۇلاڭلتاتتى. بۇ گەپلەر تۆمۈر خەلپگمۇ ئاڭلنپ تۇراتتى. تۆمۈر خەلپە نۇرۇل بوۋىغا مۇنداق دېدى:

— نۇرۇل ئاكا: ئۆزلە چقپ ئەل - جامائەتكە گەپ قلسلا. بۇنڭ ھەممسى ئاللانڭ تەقدرى. مېنڭ ئۈچۈن توختاخۇننى جازالاشنڭ نېمە پايدسى بار؟ قاننى قان بلەن يۇغلى بولامدۇ؟ مەن ئۇنڭ گۇنايدن ئۆتتۇم. ئەل - جامائەت مېنى رازى بولسۇن دېسە، بۇ پەيلدن يانسۇن! جازاسنى خۇدايم ئۆزى بېرەر!

تۆمۈر خەلپە شۇ گەپلەرنى قلىۋاتقاندا، ئۇنڭ كۆزلردن ئككى تامچە ياش تېمپ كەتتى. نۇرۇل بوۋا ئۇنڭغا خېلغچە قاراپ تۇردى.

— رەھمدللقنڭ ھەممسنى خۇدايم ساڭلا بەرگەنمۇ تۆمۈر ئاكا؟ — دېدى ئامانقۇل ئۆزنڭ تېڭقلق يارسنى سلاپ.

يىگىرمە يەتتىنچى باپ

قاپقان

دۈشمەن چوڭ ھىيلىلەردىن ئاجىز قالغان چاغدىلا، دوستلۇق زەنجىرىنى قىمىرلىتىدۇ. ئاندىن دوستلۇق سۈرىتى بىلەن شۇنداق ئىشلارنى قىلىدۇكى، ھېچقانداق دۈشمەن ئۇنى قىلىشقا قادىر بولماس.

— شەيخ سەئدى

تۆمۈر خەلپىنىڭ يارىلىنىپ يېتىپ قېلىشى بىلەن قوزغىلاڭچىلار خۇددى سەركىسىز قالغان پادىغا ئوخشاپ قېلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ يارىسى سوزۇلغانسېرى، بۇ ئەھۋال تېخىمۇ ئەۋج ئېلىشقا باشلىدى. قارا بوسۇق بىلەن خوجىنىياز پالگان تۆمۈر خەلپىنىڭ ساقىيىشىنى كۈتمەيلا، شەھەرگە ھۇجۇم باشلاشنى تەشەببۇس قىلاتتى. ئېلى

پالگان بىلەن سەپەرقۇل ۋە ئامانقۇللار بولسا، «خەلپەم ساقايسۇن، سەركىسى بولمىغان پادا يولدىن ئاسان ئازىدۇ» دەپ بۇ پىكىرگە قوشۇلمايتتى. شۇ ۋەجىدىن قارا بوسۇق بىلەن ئېلى پالگان پات ـ پاتلا گەپ تالىشىپ، ھەتتا قىزىرىشىپ قالاتتى. شۇنداق چاغلاردا، ئېلى پالگان قىزىرىپ كەتكەن كىچىككىنە ناسۋال قاپىقىنى قولىغا ئالاتتى ـ دە، بىر چېكىم ناسىنى چېكىۋېلىپ جىم ئولتۇرۇۋالاتتى. ئەگەر ئېلى پالگانمۇ «گەپكە گەپ كەلگەندە، ئاتاڭدىن قالما» دەيدىغان بولسا، قارا بوسۇق تىغ كۆتىرىپ قوپۇشتىن يانمايتتى.

شۇنداق تالاش ـ تارتىشلار بولۇۋاتقان سورۇننىڭ بىرىدە، قارا بوسۇق غاڭزىسىنى شوراپ تۇرۇپ: «خەلپەمنى يېتىپ قالدى دەپ، قاچانغىچە تۇرىمىز؟ توخۇ چىللىمىسىمۇ تاڭ ئېتىۋېرىدۇ. خەلپەم بولمىسا، مانا مەن بار» دەپ تاشلىدى.

— مېنى خەلپە قىلىپ تىكلەڭلەر دېمەكچىمۇ؟ — دېدى ئامانقۇل ئورنىدىن چاچراپ قوپۇپ.

— ھاي، سەن جىم تۇر، — دېدى سەپەرقۇل ئوغلىنى دۈشكەللەپ، — خەلپەم تېخى ھايات. بۇ ئىشلارنى خەلپەمنىڭ ئۆزىگە قويايلى.

2

تۆمۈر خەلپە تاغ ئېتەكلىرىنىڭ سارغىيىۋاتقان يوپۇرماقلىرىغا پەنجىرىدىن قاراپ ئۆزى يالغۇز ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ قەغەز تۇتقان سول قولى سەل تىترىگەندەك كۆرۈنەتتى. بۇ قەغەز مۇپەتتىش جاڭ سەيىنىڭ بىلەن ئامبال بەي ۋىنچاۋنىڭ تۆمۈردىن ھال سوراپ يازغان خېتى بولۇپ، خەتنىڭ ئاخىرىدا مۇنداق دېيىلگەن ئىدى:

«سىزگە خۇدا شىپالىق بەرسۇن. سىز قۇمۇل خەلقى ئىچىدىن چىققان بىر

ئاقىل، قەھرىمان ئادەمسىز، تارىختىن بۇيان، ئاقىل ۋە قەھرىمانلارنىڭ بېشىغا كۆپ كۈلپەتلەر كەلگەن. ئۇلارغا ئۆزدىنىمۇ، ياتتىنمۇ كۆپ ئازارلار يەتكەن. خۇسۇسەن، سىزنىڭ ئەتراپىڭىزدىكى ئادەملەرنىڭ نادان بولغانلىقى سىزگە مۇندىن كېيىنمۇ جىق ئەلەم ـ ھەسرەتلەرنى كەلتۈرىدۇ. بۇ قېتىم سىزگە يەتكەن كۆڭۈلسىزلىكنى ئاڭلاپ، ناھايىتى پەرىشان بولدۇق، جاڭجۈڭ جاناپلىرىمۇ سىزدىن ھال سوراپ دېيەنباۋ ئەۋەتتى. بىزنىڭ مەسلىھەتىمىز شۇكى، ئۇنداق نادان ئادەملەر بىلەن ئاۋارە بولماي تېزرەك سۈلىڭگە كېلىڭ، سىزنى شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن ياراشتۇرۇپ قويايلى. بىزنىڭ جاڭجۈڭ جاناپلىرى نامىدىن ئەۋەتكەن سوغاتلىرىمىزنى قوبۇل قىلغايسىز.»

— ھەي توختى، ھەي توختى، ئۆزۈڭگىمۇ قىلدىڭ، كۆپكىمۇ قىلدىڭ، — دەپ ئويلايتتى تۆمۈر خەلپە، — مانا كۆرۈۋاتامسەن؟ دۈشمەنلىرىمىز نىمىلەرنى دەۋاتىدۇ، دوستلىرىمىز نىمە كويلارغا چۈشۈۋاتىدۇ؟ مېنى ئۆلتۈرۈپ نىمە پايدا تاپماقچى بولغىيدىڭ؟ سېنىڭ تاپقىنىڭ دۈشمەنگە كۈلكە، دوستلارغا قايغۇ بولدىغۇ؟ مەن ئۆلسەمغۇ مەيلى. شۇنچە شېھىتلىرىمىزنىڭ قېنى بىكارغا كەتسە، مەھشەر كۈنى خۇدانىڭ ئالدىدا نىمە دەرمەن؟

ئاندىن تۆمۈر خەلپە قوزغىلاڭ باشلىقلىرىنىڭ ھەممىسىنى چاقىرتىپ كېلىپ، ئۇلارغا ھىلىقى خەتنى ئوقۇپ بەردى ۋە مۇنداق دېدى:

— كۆرۈۋاتامسىلەر، دۈشمەنلەر بىزگە قانداق تۇزاق قويۇۋاتىدۇ. «سىزنىڭ ئەتراپىڭىزدىكى ئادەملەرنىڭ نادان بولغانلىقى سىزگە مۇندىن كېيىنمۇ جىق ئەلەم ـ ھەسرەتلەرنى كەلتۈرىدۇ... سىزنى شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن ياراشتۇرۇپ قويايلى!» دېگىنىنى قارىمامدىغان. ئەمدى ئۇلار بىزنى پارچىلاپ تۇرۇپ يەۋېتىشنىڭ كويىغا چۈشۈپتۇ. شۇنداق بولۇۋاتقاندا، بىز بىر ياقىدىن باش چىقىرالمىساق، ئاقىۋىتىمىز نىمە بولىدۇ؟ بىر قىسمىڭلار شەھەرگە دەرھال تېگىش لازىم دەيسىلەر، توغرا، مەنمۇ شۇنداق خىيال قىلىمەن. ئەمما، ئۈرۈمچىدىن قومۇلغا ئۈچ يىڭ چېرىك كەلگەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالمايلى. ھازىر ئالدى تەرىپىمىزدە ھاپىز يىڭجاڭ بىلەن نىياز يىڭجاڭنىڭ ئالتە يۈز چېرىگى ئاستانە بىلەن توغۇچىدا

بىرنى ماراپ يېتىپتۇ. ئارقا تەرىپىمىزدە مايىڭجاڭنىڭ تۆت يۈز چېرىگى تاشۋىلىقتا قىلىچىنى بىلەپ تۇرۇپتۇ. خوش، شۇنداق ۋاقىتتا، قومۇلغا تەگسەك ئاخىرى نىمە بولىدۇ؟

— ئۇنداق بولسا، تاققا سولىنىپ ياتقىدەكمىز - دە، — دېدى قارا بوسۇق نارازى بولغان بىر قىياپەتتە.

— ئۇنداقمۇ بولۇپ كەتمەس، — دېدى تۆمۈر خەلپە ۋەزمىنلىك بىلەن.

قاپىقىنى سىلىپ ئولتۇرغان خوجىنىياز پالگان گەپ قىستۇرۇپ:

— دۈشمەنلەرنى جىق دەۋاتامدىلا؟ چىيەن دارىننىڭ چېرىگىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى! — دېدى.

— ئۆزۈڭنى ئەر چاغلىساڭ، ئۆزگىنى شىر چاغلا دەپتىكەن، — دېدى تۆمۈر خەلپە، — ھەر ئىشنىڭ پەيتى بار، باتۇرلۇقنىڭمۇ ۋاقتى. ھاپىز يىڭجاڭ بىلەن نىياز يىڭجاڭنىڭ چېرىكلىرى بىر خەقتىن ئىمىش. مايىڭجاڭنىڭ چېرىگىنى ئېرىدىق تۇڭگان دەيدۇ. مۇبادا ئۇرۇش بولۇپ قالسا، مۇسۇلمان مۇسۇلماننى قىرىدىغان ئىش بولغىدەك، ئۇلارنىڭ بىر تەرەپكە ئۆتۈشى ناتايىن.

بۇ گەپلەردىن كېيىن، قارا بوسۇق بىلەن خوجىنىياز پالگان سەل بوشىشىپ قالدى.

— ئۇنداق بولسا، قانداق قىلىمىز؟ — دېدى قارا بوسۇق.

— بىزنىڭ ئون ئىككى تېغىمىز بار. بۇ، تاشتىن قوپۇرۇلغان ئون ئىككى قورغان. دۈشمەنلەر ھىچقاچان تاققا ئۇسۇشقا پېتىنالمايدۇ. بىر زامان مۇشۇنداق ئۆتۈپ تۇرساق، قالغىنى ئاللانىڭ ئىرادىسى بىلەن بىر نىمە بولار، — دېدى تۆمۈر خەلپە، ھەممىگە تەكشى قاراپ.

3

مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ ياڭ جاڭجۇڭنىڭ بۇيرۇغىغا بىنائەن،

قومۇل ئەھۋالىنى تەپسىلى مەلۇم قىلىش ئۈچۈن، ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلدى. ئۇ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئۆز ئىچىدە ئىختىلاپ چىققانلىقىنى، شۇنداقتىمۇ، تۆمۈرنىڭ يەنىلا تەن بەرمەي، سۆھبەتنى قاتمال ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويغانلىقىنى، ئەمدى تىغ ئىشلەتمىسە بولمايدىغانلىقىنى ئۆز گېپىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قىلىپ ئېيتتى.

ياڭ جاڭجۇڭ ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن، بىردەم جىم ئولتۇردى - دە:

— مېنىڭ ئاڭلىشىمچە، تۆمۈر تەقۋادار ئادەم ئىمىشقۇ، بۇ راستۇ؟ — دېدى.

— ئۇنىڭ خەلىپە دەپ ئاتىلىشى ۋە سەيپۇڭ توختىنى كەچۈرۈم قىلغانلىقىمۇ شۇنىڭدىن دالالەت بەرسە كېرەك، — دېدى مۇپەتتىش.

— ياخشى، — دېدى ياڭ جاڭجۇڭ، — ئۇنداق بولسا، بىز قىلىچنىڭ ئورنىغا مۇسۇلمانلارنىڭ مۇقەددەس كىتاۋى بولغان قۇرئاندىن پايدىلىنىپ كۆرسەك بولغىدەك. مېنىڭ ئۇقۇشۇمچە، مۇسۇلمانلار قۇرئان تۇتۇپ قەسەم ئىچكەننى ھەرقانداق ھۆكۈمەنىڭ ئاخىرقى خۇلاسىسى قىلىدىكەن. بۇ، بىز ئۈچۈن ياخشى ۋاستە. ئەمدى مەن شۇنداق بىر ئىش قىلايكى، يا تۆمۈر ماڭا ئەل بولسۇن، ياكى ئۆزىنىڭ جاھىللىقىدا تۇرۇپ، شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا خۇداسىنىڭ دەرگاھىغا كېتىدىغان بولسۇن.

شۇنىڭدىن كېيىن، ياڭ جاڭجۇڭ گۇچۇڭدىكى مۇسۇلمان باتالىيونىنىڭ كوماندىرى لى شۇفۇنى دەرھال ئۈرۈمچىگە چاقىرتتى.

لى شۇفۇ تۇرپاندا تۇغۇلغان بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىنى سۇدەك بىلەتتى؛ دىنىي مەكتەپتىمۇ قۇرئان خەتمىسىگىچە ئوقۇغانلىقتىن، ئىسلام شەرىئىتىنىڭ ئەھكاملىرىدىن ئوتتۇرا مەلۇماتقا ئىگە ئىدى. دادىسى ئۇنى ئەمەلدار قىلىش نىيىتىدە خەنزۇچە شۆتاڭ (مەكتەپ) دىمۇ ئوقۇتقان ئىدى. لى شۇفۇ ئۆيلۈك - ئوچاقلىق بولغان يىللاردا، ھەربىي خىزمەتتىكى بىر يېقىن تۇققىنىنىڭ يار-

دىمى بىلەن ئۈرۈمچىگە كېلىپ، مەلۇم زامان ھەربى تەلىم كۆرگەچ، پەيجاڭلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى. 1911 - يىلىنىڭ ئاخىرى، يۈەن داخۇا ئىلى قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇشقا لەشكەر تارتقاندا، ئالدىنقى سەپكە بېرىپ، خىزمەت كۆرسەتكىنى ئۈچۈن، لەنجاڭلىققا ئۆستۈرۈلدى. ساقال - بۇرۇت قويۇۋالغان بۇ خۇشپىچىم، ئىككى تىللىق، سۆزمەن ئادەمنى ياڭ جاڭجۇڭ ئۆزىنىڭ كېلىچەك پىلانلىرى ئۈچۈن راسا باپ كېلىدىغان كىشى دەپ ئويلاپ، ئۇيغۇر - مۇسۇلمان باتالىيونلىرى تەشكىل قىلىنغان چاغدا باتالىيون كوماندىرى (يىڭجاڭ) قىلىپ ئۆستۈرگەن ۋە شۇندىن بۇيان، ئۇ، ياڭ جاڭجۇڭنىڭ سادىق كىشىسى بولۇپ قالغان ئىدى.

ياڭ جاڭجۇڭ ئۆزىنىڭ يوغان ئىش ئۈستىلىدىن ئىككى قەدەم يىراقلىقتا ئەدەپ بىلەن تىك تۇرغان لى شۇفۇنى مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلىپ، سورىدى:

— قۇرئاننى ياتقا ئوقۇشنى بىلەمسىز؟

— بىلىمەن.

— مۇسۇلمانلارنىڭ ناماز ئوقۇش قائىدىلىرىنىچۇ؟

— ئۆزۈممۇ ناماز ئوقۇپ تۇرىمەن.

— ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادەت، قائىدە يوسۇن، مىجەز - خۇلقىنىچۇ؟

— مەن شۇلارنىڭ ئارىسىدا چوڭ بولغان.

— ياخشى، — دېدى ياڭ جاڭجۇڭ. ئاندىن، ھازىرقى ۋەزىيەت بىلەن ئۇنى چاقىرتىپ كېلىشتىكى مەقسەتنى تەپسىلى چۈشەندۈرۈپ كېلىپ مۇنداق دېدى: «سىز تۆمۈر ئىسيانىنى تىنچ ئۇسۇل بىلەن باستۇرۇشتا مېنىڭ ئاخىرقى كۆزىرىم بولىسىز. بۇ كۆزىرىنىڭ قىممىتى ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىشنى قانچىلىك بىلىش بىلەن ئۆلچىنىدۇ، ئەگەر قۇرئاننىڭ ۋاستىسى بىلەن تۆمۈرنى ماڭا ئىشەندۈرۈپ، ئۈرۈمچىگە كەلتۈرەلىسىڭىز، ئىككى تەرەپتىن نۇرغۇن

قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدنى ئېلىپ، مېنى بىرمۇنچە ئاۋارىگەرچىلىكتىن خالاس قلغان بولسىز. مەن سىزنى بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدۇ دەپ ئىشىنىمەن. ئۇ چاغدا، سىزنى يۇقۇرى مەرتىۋە ۋە پارلاق ئىستىقبال كۈتۈۋالىدۇ. مۇبادا بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىسىڭىز، ئەڭ ياخشىسى مېنىڭ ھوزۇرۇمغا كەلمەڭ، قالمىش ئىشلارنى مۇپەتتىش بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، تېزرەك يولغا چىقىشىنىڭ تەرەددۇتىنى قىلىڭ! تۈرمىگە ئەۋەتىلىدىغان سوغاتلار جاڭجۇڭ يامۇلىدىن بېرىلىدۇ.»

لى شۇفۇ يول تەييارلىقىنى قىلىش جەريانىدا، مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ قۇمۇل ئەھۋالىنى، ھەتتا ئالاقىدار كىشىلەرنىڭ مىجەز - خۇلقلىرىغىچە ئۇنىڭغا تولۇق سۆزلەپ بەردى ۋە سۆزىنىڭ ئاخىرىدا، نوروز داموللا توغرىسىدا كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى ئېيتىپ، «بۇ ئادەم يەنىلا جاھىللىق قىلسا، ئۇنىڭ نامىدىن تۈمۈرگە بىر پارچە خەت يازدۇرۇپ، قولىنى قويدۇرۇپ ئېلىڭ - دە، ئاندىن ئۆزىنى شامەخسۇت ۋاڭنىڭ جاللاتلىرىغا تاپشۇرۇپ بېرىڭ» — دېدى.

لى شۇفۇ يولغا چىقىدىغان چاغدا، ياڭ جاڭجۇڭ ئۆز نامىدىن شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن تۈمۈر خەلپىگە ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان ئىككى پارچە خەتنى ئۇنىڭغا تۇتقۇزدى. شامەخسۇت ۋاڭغا يېزىلغان خەتتە مۇنداق دېيىلگەن ئىدى:

«خاتىرە شېرىپلىرىگە روشەندۇركى، بىز ئىككىمىز شاپتۇللۇق باغدا قەسەمىيات قىلىشقان ليۇگۇەنجاڭلارغا ① ئوخشاش ئاغا - ئىنى بولۇشقان ئىدۇق. بۈگۈن مەن ئىنىلىق سۈيىتىم بىلەن جانابلىرىدىن شۇنى ئىلتىماس قىلىمەنكى، تۈمۈر ئىسيانىنى تىنچ ئۇسۇل بىلەن باستۇرۇش سىياسىتىمنى ماقۇل كۆرگەيلار، ئۇيغۇرلاردا «قۇشنى دان ئالدايدۇ، ئادەمنى سۆز» دېگەن ماقال بارلىقى پېقىر ئىنىلىرىگە مەلۇم. سۆز بىلەن تۈگەتكىلى بولىدىغان دەۋاغا تىغ ئىشلىتىش ئاقىلانىلىق بولمىسا كېرەك. ئۇرۇش دېگەندە، مەغلۇپ تەرەپ، ئەلۋەتتە، كۆپ ئاپەت كۆرىدۇ، ئەمما، غالىپ تەرەپمۇ چىقىمدار بولماي قالمايدۇ. ھازىر تاشقى موڭغۇل ئوغرىلىرى قوترالاۋاتقان بىر چاغدا، ھەربى كۈچىمىزنى زايا قىلماي، دۆلەت مۇداپىئەسىگە كۆڭۈل بۆلۈشىمىز

---

① بۇيەردە «ئۈچ پادىشالىق توغرىسىدا قىسسە» ناملىق رومانىنىڭ ئاساسلىق قەھرىمانلىرىدىن ليۇبېي، گۇەنيۈ، جاڭفېيلار نەزەردە تۇتۇلغان.

دەركار. قۇمۇلنىڭ شىمال تاغلىرى تاشقى موڭغۇلغا تۇتاش، بىز تۆمۈرنى ۋاقتىدا، تىنچ ئۇسۇل بىلەن ئۆزىمىزگە قارىتىۋالمىساق، موڭغۇل ئوغرىلىرىنىڭ ۋەسۋەسىگە چۈشۈپ، تېخىمۇ چوڭ ئاپەت تۇغدۇرۇشى ۋە ئۇنىڭ بۇتۇن شىنجاڭ سىڭغا يېيىلىپ كېتىشى تۇرغان گەپ. ئۇ چاغدا، بۇنى يىغىشتۇرماق بەسى مۇشكۇلدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، هازىرچىلىكتە تۆمۈرنىڭ بىر قىسىم مەتلۇپلىرىنى قاندۇرۇپ، بۇ قۇترىغان يولۋاسنى يۇمشاق گەپلەر بىلەن قەپەزگە سولاپ ئېلىشىمغا مەدەتكار بولۇشلىرىنى ئۆتۈنۈپ سورايمەن»

تۆمۈر خەلپىگە يېزىلغان خەتنىڭ مۇھىم قىسمى مۇنداق ئىدى:

«مەن سىزنىڭ هۆكۈمەتكە ئەمەس، شامەخسۇت ۋاڭنىڭ زۇلمىغا قارشى قوزغىلاڭ قىلغانلىقىڭىزنى چوڭقۇر چۈشىنىپ يەتتىم. مەن سىزگە ۋە سىزنىڭ هەمرالىرىڭىزغا هەرگىز گۇنا قويمايمەن. پۇقرالار زۇلۇم چەككەندە ئەلۋەتتە، دات دەيدۇ. دادىنى ئاڭلىغۇچى چىقمىسا، ياكى ئۇستى-ئۇستىگە ئادالەتسىزلىك قىلىنسا، بۇنىڭغا سەۋرى-تەھەممۇل قىلىش مۇمكىنمۇ؟ سىز ئادالەتپەرۋەر، قەھرىمان كىشى ئىكەنسىز. مەن سىزنىڭ باتۇرلۇغىڭىزغا قايىلمەن. قۇمۇل دىيارى سىزگە كىچىكلىك قىلىدۇ. مەن سىزدەك بىر قەھرىمان كىشىنىڭ يېنىمدا بولۇشىنى ناهايىتى ئارزۇ قىلىمەن. ئەگەر بۇ تەكلىۋىمنى مەقبۇل كۆرۈپ ئۈرۈمچىگە كەلسىڭىز، سىزگە چەكسىز ئىلتىپات ۋە ئىززەت-ئىكراملار كۆرسىتىلىپ، هۆكۈمەت ئىچىدە سىزدەك قەھرىمانغا لايىق ئورۇن تەييار. كېلىڭ، بىللە ئىشلەيلى، ماڭا مۇتلەق ئىشىنىڭ. مېنىڭ ۋەدەم-ۋەدە. جانمۇ ئېغىزدىن چىقىدۇ، سۆزمۇ ئېغىزدىن چىقىدۇ. قالغان گەپلەرنى مېنىڭ شەخسى ۋەكىلىم، سىزنىڭ دىندىشىڭىز لى شۇفۇ يىڭجاڭ سىزگە ئىزهار ئەيلىگەي.»

4

كەچكۈزنىڭ سوغاق شاماللىرى غېرىب-مىسكىنلەرنىڭ چىت رايىدەك سارغىيىپ كەتكەن غازاڭلارنى پەرىشان ئۇچۇرۇپ، كۆڭۈلگە بىر قىسما ئەنسىزچىلىك سېلىپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، لى شۇفۇ ئۆز هەمرالىرى بىلەن قۇمۇل دىيارىغا يېتىپ كەلدى. ئامبال بەي ۋىنچاۋ باشلىق ئەمەلدارلار بۇ مېھمانلارنىڭ هۆرمىتى ئۈچۈن ئون چاقىرىم يەرگىچە ئالدىغا چىقتى ۋە ئۇلارنى ئامبال يامۇلغا چۈشۈردى.

شۇ ئاخشىمى لى شۇفۇ ئامبال بەي ۋىنچاۋ بىلەن ئۇزۇن

پاراڭلاشقاندىن كېيىن، مۇنداق دېدى:

— قار چۈشۈپ قالغىچە، تاققا بىر قېتىم چىقىپ كېلىشىمىز كېرەك. شۇڭا، ئەتىلا ئوردىغا كىرىپ، ياڭ جاڭجۈننىڭ مەكتۇبىنى ۋاڭغا تاپشۇراي، ئاندىن تاققا چىقىدىغان ئەلچىلەرنىڭ ئىسىملىكىنى قارارلاشتۇرايلى. ھە، ئېيتماقچى، ھېلىقى نورۇز داموللا دېگەن توپىلاڭچى زىنداندا قانداقراق يېتىپتۇ؟ بىرئاز يۇمشايدىغاندەكمۇ؟

— نەدىكىنى، — دېدى ئامبال، — تاغدىكى ئوغرىلار كۆچەيگەنسېرى، ئۇ تىزگىنى تېخىمۇ قاتۇرۇۋالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىككى كۈندىن بۇيان، شەھەر ۋە يېزىلاردىن بولۇپ مىڭغا يېقىن كىشى «نورۇز داموللىنى چىقىرىپ بەرسۇن» دەپ ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئالدىغا كېلىۋالدى. ئوردا نەۋكەرلىرى مىلتىق - قىلىچلار بىلەن پوپوزا قىلىپمۇ، ھېچقانداق ئىش چىقىرالمىدى. ھازىر شامەخسۇت ۋاڭنىڭ كۆڭلى بەك پەرىشان.

— سىز ئارىلىشىپ باقمىدىڭىزمۇ؟ — سورىدى لى شۇفۇ.

— ئارىلاشتىم، — دېدى ئامبال. — ھەتتا، چېرىكلەرگە ئوق چىقارغۇزۇپ، ھەيۋىسىمۇ قىلىپ باقتىم. ئەمما قان تۆكۈشكە پېتىنالمىدىم.

— نېمىشقا؟

— مۇبادا، بىردە - يېرىمىنى ئۆلتۈرۈپ قويساق، بالا - قازانىڭ يوغىنى چىقىدىغاندەك قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بەزى يۈز - ئابرويلۇق ئاخۇنلار، بۇرۇنقى ۋاڭلارنىڭ جەمەتىدىن بولغان بەگلەر، نورۇز داموللىنىڭ يۈزلىگەن تالىپلىرى، بەزى سودىگەرلەر، ھەتتا ۋاڭنىڭ تەۋەسىدە بولمىغان خۇيزۇلارمۇ بارئىكەن، شامەخسۇت ۋاڭمۇ «بۇ ھېچقاچان كۆرۈلۈپ باقمىغان ئىش بولدى» دەپ چۆچۈپ قاپتۇ.

— نورۇز داموللىنىڭ يۇرت ئىچىدىكى ئابرويى بەك چوڭ ئىكەن - دە!

— شۇنداق، ئۇنىڭ ئۈستىگە، نورۇز داموللىغا ئۆگال بولغىنى راست.

— قاندىغسىغا؟ — دەپ قىزىقىپ سورىدى لىشۇفۇ.

ئامبال بەي ۋېنچاۋ كىتاۋىمىزنىڭ ئون يەتتىنچى بابىدا بايان قىلىنغان قارىكۆز ئايلا پاجىئەسىنى، نورۇز دامولللىنىڭ بۇ ئەلەمگە چىدىماي «شاھزادە» نەزەر ئۈستىدىن شامەخسۇتتا ئەرز بەرگەنلىكىنى، ھاشىر تەيجىنىڭ بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، نورۇز داموللىنى شامەخسۇتقا چېقىپ، زىندانغا سالدۇرغانلىغىنى، بۇ ۋەقەنىڭ پۇقرالار ئىچىدە خېلىدىن بۇيان غەلىيان قوزغاپ، ئاخىر مۇشۇ دەرىجىگە يەتكەنلىكىنى ئۆزىگە مەلۇم دەرىجىدە سۆزلەپ كېلىپ، «ئەگەر تاغدىكى ئىسيانچىلار ئۈستۈنلۈك قازانمىغان بولسا، بۇ ئىش مۇنچىلىك چوڭىيىپ كەتمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئاۋال تاغدىكى ئىسيانچىلارنى تېزرەك تەسلىم قىلدۇرۇش كېرەك» — دېدى.

— خۇداغا شۈكرى، بۇ ياخشى ئىش بوپتۇ. مېنىڭ سەپىرىم ئۇتۇقلۇق بولغىدەك، — دېدى لىشۇفۇ خوشال بولۇپ.

ئامبال بەي ۋېنچاۋ بۇ گەپكە چۈشەنمىگەندەك قىلىپ، لىشۇفۇغا ئەجەپلىنىپ قارىدى. لىشۇفۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، قوللىرىنى ئارقىسىغا تۇتقان ھالدا، مەغرۇر مېڭىپ يۈرۈپ سۆزلەشكە باشلىدى:

— مېنىڭ مەقسىدىم، يولۋاسنى بىر تالمۇ ئوق چىقارماي تۇرۇپ، قەپەزگە سولاپ ئېلىش. ھەممە ئىشنىڭ بېشى تەس دېگەندەك، بۇ ئىشنى نىمىدىن باشلاشنى بىلمەي تۇراتتىم. نورۇز داموللا ۋەقەسى مېنىڭ ئۈچۈن ياخشى ئىرىم بولىدىغان بولدى. سىز تاغدىكى ئىسيانچىلارنى تېزرەك تەسلىم قىلدۇرساق، بۇ ئىش ئۆزلۈگىدىن تۈگەيدۇ دېمەكچى، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ مەن بۇنىڭ تەتۈرىنى قىلىمەن. يەنى ئاۋال نورۇز داموللىنى زىنداندىن بوشىتىپ، ئۇنىڭ تەرەپدارلىرىنىڭ تەلىۋىنى قاندۇرىمەن. ھەتتا نورۇز داموللىنى قومۇل دىيارىنىڭ ئەڭ چوڭ ئاخۇنى قىلىپ بەلگىلەش

توغرىسىدا شامەخسۇت ۋاڭغا تەكلىپ بېرىمەن. نورۇز داموللىغا ئىلتىپات كۆرسەتمەكلىك بىلەن بىزنىڭ بىرتال مويىمىزمۇ خوراپ قالمايدۇ. ئۇنىڭ تەتۈرىسىچە، بىرتەرەپتىن، شەھەر - يېزىلار تىنجىپ بۇ يەردىكى پۇتلىكاشال تۈگەيدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، تاغدىكى يولۋاس بىزنىڭ قاپقىنىمىزغا ئاسانراق چۈشىدۇ. بىر چالمىدا ئىككى پاختەك سوقۇش دىگەن شۇ ئەمەسمۇ! ھا...ھا...ھا...

لىشۇفۇ بۇ گەپلەرنى قىلىۋاتقاندا، «ھەي، بۇ چاشقان بۇرۇت ھىلە - مىكىر كىتاۋىنى مەندىن جىقراق ئوقۇپتىكەن، مۇشۇنداق يوللار بىلەن خىزمەت كۆرسىتىپ، ياڭ جاڭجۈننىڭ ئالدىدا تېخىمۇ يۈز تېپىپ كېتىدىغان بولدى» دەپ ئويلاپ ئولتۇرغان ئامبالمۇ، «بەللى لىدارىن، ئەقىل - دانىشلىرىغا مەن تەسلىم» دەپ ئۇنىڭ كۈلكىسىگە قوشۇلدى.

شۇ ئارىدا، شامەخسۇت نامىدىن ھاشىر تەيجى بىلەن قېزىبەگ غوجا لىشۇفۇدىن ھاردۇق سوراپ ئامبال يامۇلغا كېلىشتى. لىشۇفۇ بىرمۇنچە رەھمەت - ھەشقاللادىن كېيىن، ئەتە ئۆزىنىڭ ۋاڭىنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن ئۇردىغا كىرىدىغانلىغىنى ئېيتتى.

ھاشىر تەيجى بايا ئامبال ئېيتقاندەك، ئوردا ئالدىدا بولۇۋاتقان ئەنسىزچىلىكنى قىسقىچە بايان قىلىپ، «چىڭ گاڭ غوجام دارىن جاناپلىرىنى بىر - ئىككى كۈن ھاردۇق ئېلىپ تۇرغاي، ئەنسىزچىلىك بېسىلغاندىن كېيىن، ئوردىغا چىللايمەن دىگەن. بىزمۇ ئارقا ئىشىكتىن چىقىپ كەلدۇق» دىدى.

لىشۇفۇ كۈلۈپ تۇرۇپ مۇنداق دىدى:

— مەن ھەممە گەپنى ئۇقتۇم، مەن شۇنداق ئەنسىزچىلىكلەرنى تىنجىتقىلى كەلدىم. ۋاڭ جاناپلىرى خاتىرجەم بولغاي، مەن ئەتە ئالدى دەرۋازىدىن كىرىۋېرىمەن. مېنى ئۇلار ھىچنىمە قىلالمايدۇ.

ئەتىسى چاشكا ۋاقتىدا، بېشىغا چىرايلىق سەللە ئورىۋالغان لىشۇفۇ ئامبال بەي ۋىنچاۋ بىلەن پوچتىغا ئولتۇرۇپ، ئوردا

قوۋۇقتىن ئۆتۈشى بىلەن ئادەم دېڭىزىنىڭ ئىچىگە كىرىپ قالدى. ئوردا دەرۋازىسى ئالدىدىكى سوزۇنچاق مەيدان ۋە ئەگرى - توقاي كوچىلارنىڭ ھەممىسى ئادەم بىلەن تولغان ئىدى. لېكىن، ئۇلارنىڭ قولىدا بىرەر تال تاياقمۇ كۆرۈنمەيتتى. قوراللىق نەۋكەرلەر بىلەن قورشالغان ئوردا دەرۋازىسى قىيا ئوچۇق تۇراتتى. سىپپىل ئۈستىدىكى نەۋكەرلەر مىلتىقلىرىنى پەسكە قارىتىپ، جىم تۇرۇشاتتى. ئامبالنىڭ پوچتىسىنى كۆرۈش بىلەن كىمدۇ بىرى «يول بېرىڭلار!» دەپ ۋاقىرىدى. پوچتا توپنى يېرىپ، دەرۋازا تەرەپكە ئاستا ئىلگىرىلىدى. مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە، لىشۇفۇ پوچتىنى توختىتىپ، ئورنىدىن تۇردى - دە، ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، «ئەسسالامۇئەلەيكۇم قېرىنداشلىرىم!» دەپ خىتاب قىلدى. توپ ئىچىدىن گۇدۇڭ - گۇدۇڭ ئاۋاز ئاڭلاندى. «مەن، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى لىشۇفۇ، — ئۈرۈمچىدىن ياڭ جاڭجۇڭ جاناپلىرىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ كەلدىم. ياڭ جاڭجۇڭ جاناپلىرى قۇمۇلدىكى پۇقرالارغا دۇئايى سالام دېدى. مەن ئاخشام ئامبال جاناپلىرىدىن ھەممە ئەھۋالنى ئۇقتۇم. نورۇز داموللامغا ئۇۋال بوپتۇ. خاتىرجەم بولۇشسىلا، نورۇز داموللامنى جەزمەن بوشىتىمىز. ئىنشائاللا!»

خەلق توپى بۇ ناتونۇش كىشىنىڭ يۇمشاق گەپلىرى بىلەن گاڭگىراپ قېلىپ، نېمە دېيىشنى بىلمەي قالدى. پەقەت بەزىلەرنىڭ شىۋىرلاشلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

— ياتەقسىر، بىزنىڭ گېپىمىزنى سۇدەك بىلىدىكەنغۇ!

— ئۆزىمۇ ئەجەپ كېلىشكەن ئادەم ئىكەن.

— سەللىسىنى قارىمامدىغان، نېمە دىگەن ياراشقان.

— ساقال - بۇرۇتىچۇ، نېمە دىگەن كېلىشەڭگۈ.

شۇ ئارىدا، ئامبال ئورنىدىن تۇرۇپ، باش بارمىقى بىلەن لىشۇفۇنى كۆرسىتىپ، «لىدارېن، لىدارېن!» دېدى.

— ھە ... لىدارېن، لىدارېن، — دەپ گەپ باشلىدى پوچتىغا يېقىنراق تۇرغان بىر مويسىپىت كىشى، — ئۆزلە ئۇبدان ۋاقتىدا كەپ-

تىلا. بىزنىڭ كېپىمىزگە قۇلاق سالسىلا. نۇرۇز داموللامغا بەك ئۇگال بولدى. ئۇ كىشىنى بوشاتمىسا، بىز بۇ يەردىن ھەرگىز كەتمەيمىز!

— كەتمەيمىز، كەتمەيمىز! — دەپ ۋاقىراشتى كۆپچىلىك.

— خاتىرجەم بولۇشسىلا، داموللام جەزمەن بوشاپ چىقىدۇ، — دىدى لى‌شۇفۇ ئورنىغا ئولتۇرۇۋېتىپ.

پوچتا ئاستا تەۋرىدى. ئوردا دەرۋازىسى يوغان ئېچىلدى...

دىگەندەك، بىرەر سائەتتىن كېيىن، دەرۋازا ئالدىدا نورۇز داموللا پەيدا بولدى. ئۇنى ئىككى گۇندىپاي قولتۇغىدىن يۆلەپ تۇراتتى. ئۇنىڭ قويۇق قاشلىرى ئاستىدىكى ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن كۆزلىرىدىن غەزەپ ئۇچقۇنلىرى چاقناپ تۇراتتى...

بىردەمدىن كېيىن، قىقاس-چۇقانلار بېسىلىپ مەيدان جىمجىت بولۇپ قالدى.

— مۇنداق خورلۇقنى ھېچقاچان كۆرمىگەن ئىدىم. تۆمۈر دىگەن ئوغرى جېنىمغا زىخ بولۇپ تۇرمىغان بولسا، بۇ بېشى چوڭ تېجىمەللەرنىڭ ئەدىۋىنى راسا بېرىپ قوياتتىم! — دىدى شامەخسۇت خورسىنغان ھالدا.

— شۇنداق، — دىدى لى‌شۇفۇ، — قولنى كەسمىگىچە قان چىقمايدۇ دىگەندەك، ئاپەتنى يىلتىزىدىن قۇرۇتۇش ئۈچۈن، بەزىدە ئاچچىقنى ئىچىمىزگە يۇتۇپ تۇرمىساق، بولمايدۇ.

شۇ كۈنى لى‌شۇفۇ بىلەن ئامبال كەچكىچە شا مەخسۇت ۋاڭنىڭ يېنىدا بولۇپ، ئۇنىڭغا ياڭ جاڭجۈڭنىڭ پىلانلىرىنى تەكرار-تەكرار چۈشەندۈردى. شامەخسۇت ياڭ جاڭجۈڭدىن مىننەتدار بولۇپ، لى‌شۇفۇنىڭ بارلىق ھەركەتلىرىنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇنىڭدىن ئىككى كۈن كېيىن، لى‌شۇفۇ ئۆزىنى پەيغەمبەر ئەۋلادى دەپ جاكالاپ يۈرگەن خۇيزۇ مۆتىۋەرى كۇيباۋ، فىلڭ ھاجى، ئۇۋەيس ئەئلەم، زىكياھاجى، ھەسەن بالا ھاجى، شائەخمەتباي قاتارلىق يۇرت

چوڭلىرىدىن تەركىپ تاپقان ئەلچىلەر ئۆمىكىنى باشلاپ تاققا ماڭدى. سوغاتلار بېسىلغان ئون ئىككى هارۋىمۇ، ئۇلار بىلەن تەڭلا يولغا چىقتى. شۇ كۈنى ئۈرۈمچىدىن بىر پىيادە توپچىلار باتالىيونىمۇ قۇمۇلغا يېتىپ كەلدى.

5

لى شۇفۇنىڭ سېھىر ـ ئەپسۇنى شۇ كۈنىلا ئۆز كۈچىنى كۆرسىتىشكە باشلىغان ئىدى، يەنى ئۈرۈمچىدىن كەلگەن لى دارىن نورۇز داموللىنى زىنداندىن چىقىرىپ بېرىپتۇ، دېگەن گەپلەر پۈتۈن شەھەر ۋە يېزىلارغا پۇركەتتى. بۇنى ئاڭلاپ، تاغدىكى قوزغىلاڭچىلارمۇ، خۇشال بولۇشتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تۆمۈر خەلپىلەر لى شۇفۇنىڭ ئەلچى بولۇپ چىقىدىغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان هامان ئۇلارنى كۈتۈۋېلىشقا تەييارلىق قىلدى ۋە ئاخىر ئەلچىلەرنى قائىدە ـ يوسۇن بويىچە چىرايلىق كۈتۈۋالدى. ناماز پېشىندىن باشلاپ كەچكىچە مېهمانلارنىڭ ئالدىدىن داستىخان يىغىلمىدى. ئۇ كۈنى هال ـ ئەھۋال سورىشىشتىن بۆلەك گەپمۇ بولۇنمىدى. لى شۇفۇ تۆمۈر خەلپىنىڭ بويىنىغا ئېسىقلىق قولىنى ئاستا تۇتۇپ:

— هەر قاچان نامازنى تايامۇم بىلەن ئوقۇۋاتىدىغانلا، ـ دېدى.

— شۇنداق، — دېدى تۆمۈر خەلپە.

— هە راست، ئۆزلەگە قەست قىلغان ھىلىقى قارىيۆز هازىر نەدە؟ — دەپ سورىدى لى شۇفۇ.

تۆمۈر خەلپە ئۇنىڭ شۇ كۈندىن باشلاپ، ئەل ـ يۇرت ئىچىدە تۇرالماي، كۆزدىن يوقالغانلىقىنى، ئاڭلىغان گەپلەرگە قارىغاندا، نوم تەرەپتە سەرسان بولۇپ يۈرگەنلىكىنى ئېيتتى.

ئەتىسى ناماز بامداتتىن يانغاندا، لى شۇفۇ بىرىنچى بولۇپ، «تۇپراق بېشىغا بېرىپ كەلسەكمىكىن؟» ـ دېدى.

توپ ـ توپ جامائەت دۆڭلۈكتىكى شېھىتلار قەۋرىستانلىقىغا

قاراپ ماڭدى. لىشۇفۇ قارا تاۋاردىن تاشلانغان نېپىز كۆپە جۇۋىسىنىڭ پەشلىرىنى تىزىغا بېسىپ ئولتۇرۇپ «تابارەك» سۈرىسىنى ئىخلاس بىلەن ئوقۇشقا باشلىدى. بۇ ئۇزۇن سۈرە تۆگىگىچە ھەممە كىشى باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ، جىم ئولتۇردى. بىر خۇيزۇ كىشىنىڭ قۇرئان سۈرىسىنى ئۇيغۇر قارىلىرىدەك مۇنداق راۋان ئوقۇغىنىنى ئۇلار بىرىنچى قېتىم ئاڭلاۋاتقان ئىدى. تۆمۈر خەلپىمۇ «ئەجەپ تولغان قارى ئىكەن!» دەپ ئويلاپ ئولتۇراتتى.

دۇئادىن كېيىن لىشۇفۇ تۆمۈر خەلپىدىن:

— ھەممىسى جەڭدە شېھىت بولغانلارمۇ؟ — دەپ سوراپ قالدى.

— شۇنداق، — دېدى تۆمۈر خەلپە.

— ئاللا مەغپىرەت قىلسۇن، ھەممىسى قانچە كىشى؟ — دېدى لىشۇفۇ.

— ئەللىك ئىككى. بۇنىڭ ئىچىدە ئون توققۇز ياشلىق راجى بالا رەھمەتلىكمۇ بار، — دېدى تۆمۈر خەلپە، ئاندىن راجى بالىنىڭ قانداق شېھىت قىلىنغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى.

— ئەستەغپۇرۇللا، شۇنداقمۇ قىلغان بارمۇ؟ خەير، ئاللا ئۇ بالىمىزغا قىيامەت كۈنى ئەڭ ئالى مەرتىۋە بېرەر، — دېدى لى شۇ فۇ دۇئاغا قول كۆتىرىپ. ھەممەيلەن تەڭ قول كۆتىرىشتى.

ئەتىگەنلىك چايدىن كېيىن، سوغا تەقدىم قىلىش باشلاندى، ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا يېيىپ تاشلانغان توپ-توپ گەزلىمىلەر، مۇۋۇت ۋە چىبەرقۇت تونلار، نەچچە ساندۇق ئۆتۈك، مەيسە، كالاچ، قەن-شېكەر، چاي ۋە بىرقانچە تاغار ئۇن-گۈرۈچتىن ئىبارەت بۇ سوغاتلار ھەممىنى دىگىدەك ھەيران قىلىپ تۇرغاندا، لى شۇفۇ تۆمۈر خەلپە باشلىق چوڭلارنى ئۆيگە تەكلىپ قىلدى. ئارقىدىنلا ئۇنىڭ مەھرەملىرى قىزىل تاۋار يېپىلغان پەتنۇسلارنى كۆتىرىپ كىردى. لى شۇفۇ پەتنۇسلارنى تۆمۈر خەلپە، قارا بوسۇق، ئېلى پالگان، ئامانقۇل، خوجىنىياز پالگان

ۋە سەپەر قۇللارنىڭ ئالدىغا قويۇپ، ئۈستىنى ئاچتى. تۆمۈر خەلپىنىڭ ئالدىدىكى پەتنۇستا بەش، قالغانلىرىدا ئۈچتىن يامبۇ پارقىراپ تۇراتتى.

— ئاز بولسىمۇ ياڭ جاڭجۈڭ جاناپلىرىنىڭ ھەر قايسىلىرىغا ئەۋەتكەن سوغىسى، كۆپكە تالىق قىلۇرلار، — دىدى لى شۇفۇ، ئاندىن، — تالادىكى نەرسىلەرنىڭ ئۈن - گۈرۈچتىن باشقىسىمۇ، جاڭجۈڭنىڭ سوغىتى، — دەپ قوشۇپ قويدى.

— ئۈن - گۈرۈچچۇ؟ — دىدى تۆمۈر خەلپە.

— بۇ، ئەل - يۇرتنىڭ كۆڭلى، — دىدى ھەسەن بالا ھاجى.

— ئۇنداق بولسا، ئۈن - گۈرۈچنى ئالايلى. قالغانلىرى جايىغا قايتسۇن، — دىدى تۆمۈر خەلپە.

— ئۇنداق قىلسا بولمايدۇ، — دىدى فىڭ ھاجى ئۇيغۇرچە سۆزلەپ، — سۇلايمان پادىشامۇ، سوغات ئالدۇ ئەمەسمۇ؟ سوغاتنى ئالمىسا، ياڭ جاڭجۈڭنىڭ كۆڭلى ئاغرىيدۇ.

— دەرۋەقە، — دەپ گەپكە ئارىلاشتى ئۆۋەيس ئەئلەم دوست - ئاشنالارنىڭ سوغا - سالاملىرىنى قوبۇل ئەيلىمەكلىك سۈننەتتۇر. بۇ ياخشى خۇلق پەزىلەتلەرنىڭ جۈملىسىگە كىرىدۇ. ياڭ جاڭجۈڭ جاناپلىرىنىڭ ۋەكىلى بولغان بۇ ئەزىز مېھمىنىمىز شۇنچە يىراقتىن ئات ئاتلاپ، تۆگە قوغلاپ كەلگەندە، دىل ئازارلىق بولۇپ قالمىغاي.

— ئەئلەم ئاخۇنۇم توغرا ئېيتتى، — دىدى لى شۇفۇ، — تۆزلە بۇ سوغاتلارنى ئالمىسلا، مەن جاڭجۈڭ جاناپلىرىنىڭ ئالدىغا قايسى يۈزۈمنى كۆتىرىپ بارىمەن؟

شۇندىن كىيىن، قالغان ئەلچىلەرمۇ، سالا قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى. تۆمۈر خەلپە بىردەم جىم ئولتۇرغاندىن كىيىن، «ئەمسە بىز مەسلىھەتلىشىپ كۆرەيلى» دىدى ۋە ھىلىقى يامبۇلارنى باشقا سوغاتلار بىلەن قوشۇپ، «غەزنە» گە ئەپكىرىپ قويۇشنى سەپەرقۇلغا تاپشۇردى. خوجىنىياز پالگان تۆمۈر خەلپىنىڭ سوغاتلارنى

ئېلىشقا مايىل بولغانلىقىنى كۆرۈش بىلەنلا، ئورنىدىن دەس قوپۇپ ئۆيدىن چىقىپ كەتتى،

— بۇ يىگىت كىم بولىدۇ؟ — دەپ سورىدى لى شۇفۇ.

— تاراتىلىق خوجىنىياز پالگان، — دىدى تۆمۈر خەلپە.

— ھە، ھېلىقى چيەن دارىننىڭ كۆزىگە ئاتقان ئەر شۇمۇ؟ ئېتىنى ئاڭلىغان.

ئەلچىلەر يەنە بىر كۈن مېھمان بولۇشتى. تاغنىڭ كەچكۈزلۈك مەنزىرىسىنى تاماشا قىلدى. مەھەللىلەرنى كېزىپ ئۆيلەرگە پاتىھە ئوقۇشتى، ياش - قېرى دىگىدەك نۇرغۇن كىشىلەر بىلەن پاراڭلاشتى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ باتۇرلۇقلىرىنى ماختاشتى. بىراق خۇددى مەسلىھەتلىشىۋالغاندەك، ھەممىسىلا گەپ ئارىسىدا، «قىش كىرىۋاتىدۇ، ھايت - ھۇيت دىگىچە چىللىمۇ كىرىدۇ. چىللا ئارىسى سوغاق كۈن، قەھرى كەلسە قاتتىق كۈن، ئىلاھىم بۇ قىشتىن ئامان - ئېسەن ئۆتۈشنى نېسىپ قىلغاي، ئەل ئامان، مەنمۇ ئامان دەپتىكەن. ھەممىدىن ئامانلىق ياخشى» دىگەنگە ئوخشاش گەپلەرنى قىلاتتى.

ئەتىسى ئەلچىلەر قايتتى. پەقەت لى شۇفۇ «مەن خەلپەمگە بىرنەچچە كۈن مېھمان بولۇپ كېتىمەن» دەپ، بىرلا مەھرىمى بىلەن قېپقالدى. بۇ مەھرەممۇ پۇقراچە كىيىنگەن ئىدى.

6

لى شۇفۇ ئايرىم ئۆيگە جايلىشىۋالغاندىن كېيىن، تاھارەت ئېلىپ ئولتۇردى - دە، «مېنىڭ ئۆزلەگە ئەپكەلگەن يەنە بىر سوغىتىم بار» دەپ قوينىدىن يېشىل تاۋارغا يۆگەلگەن بىر نەرسىنى چىقاردى. بۇ قويۇن دەپتىرىدەك كىپلەنغان قۇرئان ئىدى. تۆمۈر خەلپە قۇرئاننى «بىسمىللا» دەپ ئىككى قوللاپ ئالدى ۋە لەۋلىرىنى تەككۈزۈپ، كۆزگە سۈرتكەندىن كېيىن، ۋاراقلاشقا باش-

لىدى. بۇ شۇنداق نەپىس، گۈزەل مۇقاۋىلانغان ۋە ھەر بىر بەتىنىڭ چۆرىسىگە ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن رەڭدار نەقىش ئىشلەنگەن قۇرئان ئىدى، ھەرقانداق كىشىنى ئۆزىگە ئىختىيارسىز جەلپ قىلاتتى.

— بۇ قۇرئان كېرىمنى جاڭجۇڭ جاناپلىرى بولتۇر ھەرەمدىن كەلگەن ھاجىلاردىن سوراتقۇزۇۋېلىپ، ئۆزلەگە سوغات قىلدى، — دېدى لى شۇفۇ، ئاندىن ئۆزىنىڭ قويۇن دەپتىرىدىن بىر پارچە قېلىن قەغەزنى چىقىرىپ، «جاڭجۇڭ جاناپلىرى مۇسۇلمانلارنىڭ قۇرئانىغا خەنزۇچە خەت يېزىلىپ قالمىغاي دەپ، بۇ مىنپەرنى ئايرىم ئەۋەتتى» دېدى. «مىنپەر» دېگىنى ياڭ جاڭجۇڭنىڭ ئىسىم-پەملە ۋە مەنسەپ ناملىرى بېسىلغان ئاتكىرتكا بولۇپ، ئۇنىڭ ئارقىسىغا «بۇ قۇرئان بۇرادىرىم تۆمۈرگە ھەدىيە» دېگەن سۆزلەر يېزىلغان ئىدى. «بۇ ياڭ جاڭجۇڭنىڭ ئۆز قەلىمى» دەپ قوشۇپ قويدى لى شۇفۇ كۈلۈپ تۇرۇپ. ئاندىن «ئۆزلەگە يازغان سالام خېتىمۇ بار» دەپ چوڭ سېرىق لىپاپىنى ئۇزاتتى، لىپاپىغا «ئۇيغۇر-مۇسۇلمانلاردىن چىققان تۆمۈر باتۇرغا» دېگەن سۆزلەر چوڭ قىلىپ يېزىلغان ئىدى.

تۆمۈرخەلپە خەتنى دىققەت بىلەن ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن...

— ياڭ جاڭجۇڭ، مېنى ئۈرۈمچىگە ئەپچىقىپ نىمە قىلىدىكەن؟ — دېدى.

— چوڭ مەنسەپ بەرمەكچى، دارىن قىلماقچى، دارىن قىلغاندىمۇ، قۇرۇق ئۆستەڭگە مىراپ ئەمەس، قولىدا چېرىكى بار، دىسە گېپى ئۆتىدىغان، ئاتسا ئوقى يېتىدىغان دارىن قىلماقچى. بۇ خۇدايىمنىڭ ئۆزلەگە بەرگىنى، — دېدى لى شۇفۇ مۇلايىملىق بىلەن.

— ياق، مەن ئەل-يۇرتۇمدىن ئايرىلمايمەن. مىسىرنىڭ پادىشالىغىدىن كەنئاننىڭ گادالىغى ياخشى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ياڭ جاڭجۇڭ مېنىڭ نىمىشقا قوزغىلاڭ قىلغانلىغىمنى ياخشى بىلىدىكەنغۇ، شۇنچە ئىشنى تەۋرىتىپ قويۇپ، نەگە بارغىدەكمەن!

— مەن ئەلچى، ئەلچىگە ئۆلۈم يوق. مەن ئامانەتنى يەت-

كۆزدۈم، تەقدىرسىز قىل تەۋرىمەس دەپ، قالغان ئىشلار خۇدانىڭ تەقدىرى بىلەن بولىدۇ، — دېدى لى شۇفۇ، ئاندىن تۆمۈرگە تېخىمۇ يېقىنراق سۈرۈلۈپ، — ھازىرقى ئەھۋاللاردىن خەۋەرلىرى بارمۇ؟ — دېدى.

— قايسىنى دەيدىلا؟

شۇنىڭدىن كېيىن، لى شۇفۇ جۇڭخۇا مىنگونىڭ ھازىرقى دا زۇڭتۇڭى يۈەن شىكەينىڭ پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا سۇڭ-جۈڭشەن تەرەپدارلىرىغا قارشى يۈرگۈزۈۋاتقان سىياسىتىنى، بولۇپمۇ چېگرا رايونلاردىكى ۋاڭ-گۇڭلارنىڭ ھوقۇقىنى ساقلاپ قېلىش، ۋاڭلارنىڭ ئورنىغا تەگمەسلىك ھەققىدە مەخسۇس بۇيرۇق چۈشۈرگەنلىكىنى، شۇنىڭ ئۈچۈن، شا مەخسۇت ۋاڭنى ئۆرۈۋېتىش دۆلەت سىياسىتىگە خىلاپ ئىكەنلىكىنى، ئەگەر بۇ پىكىردە قاتتىق تۇرسا، قۇمۇلدىكى قوزغىلاڭغا مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭمۇ قول تىقىپ قويىدىغانلىقىنى، ياڭ جاڭجۇڭ «خەلقپەرۋەر» بولغانلىقى ئۈچۈن، پۇقرالار جاپا تارتىپ قالمىسۇن دەپ، بۇ ئىشنى تىنچلىق بىلەن ھەل قىلىشقا بەل باغلىغانلىقىنى، ئەگەر تۆمۈر خەلپە ماقۇل كۆرسە ھۆكۈمەت تەركىبىدە ئەمەل تۇتۇپ، ئۆمۈر بويى راھەتتە ئۆتىدىغانلىقىنى، شا مەخسۇت ۋاڭنىمۇ ئىنساپقا كەلتۈرۈپ، ئالۋاڭ-ياساقلارنى زور دەرىجىدە ئازايتىش مۇمكىنلىكىنى ئۇزۇندىن-ئۇزۇن چۈشەندۈردى.

— بۇ ئىشنى تىنچلىق بىلەن تۈگىتىمەن دېگەن ئادەم نېمىشقا ھاپىز يىڭجاڭ، نىياز يىڭجاڭ ۋە ما يىڭجاڭلارنى نۇرغۇن چېرىك بىلەن قۇمۇلغا ئەۋەتىدۇ؟ — دېدى تۆمۈر خەلپە.

— تۆگە قانچە، يېغىرى شۇنچە دەپ، جاڭجۇڭ جاناپلىرىنىڭمۇ ئۆزىگە لايىق دەردى بار، ئۈرۈمچىدىكى بەزى ئەمەلدارلار جاڭجۇڭ جاناپلىرىنى دا زۇڭتۇڭغا ئەرز قىپتۇ، تۆمۈر قوزغىلىڭىغا يۈەنشاڭ قوللۇق قىلدى دەپ، شۇڭا، دا زۇڭتۇڭ ئەگەر تۆمۈر ئەل بولمىسا، چېرىك چىقىرىڭلار دەپ يارلىق ئەۋەتىپتۇ. جاڭجۇڭ

جاناپلىرى يارلىقنى ئادا قىلمىسا بولامدۇ؟

لى شۇفۇ «چېرىك»، «يارلىق» دېگەن سۆزلەرنى سالماق بىلەن ئېيتتى. ئاندىن مۇنداق دېدى:

— خەلپەم، بىز — دىن قېرىنداش، بىزنىڭ خۇدايىمىز بىر، پەيغەمبىرىمىز بىر، كەئبىمىزمۇ بىر، ئۆزلەنىڭ قاراپ تۇرۇپ، بىرەر پالاكەتكە ئۇچراپ قېلىشلىرىغا چىدىمايمەن. مەن ئۈرۈمچىدىكى ۋاقتىمدا، بۇ يەردىكى ھەممە ئەھۋاللارنى ئاڭلىدىم. ئۆزلەگە دەسلەپ قول بەرگەن سەيپۇڭ توختىدىن كەلگەن ۋاپا شۇنچىلىك بوپتۇ. قالغانلارنىڭ كۆڭلىدە نىمە جىن بارلىقىنى خۇدايىم بىلىدۇ. مەن ئەلچى بولۇپ كېلىشنى جاڭجۇڭ جاناپلىرىدىن ئۆزۈم سورىدىم، مەقسىدىم، ئۆزلەگە ھەممە گەپنى ئېيتىپ، دىن قېرىنداشلىق مېھرىمنى بىلدۈرەي، بىر تەقۋادار قېرىندىشىمىز قاراپ تۇرۇپ پالاكەتكە ئۇچراشمىسۇن دېدىم. قالغانلارنىڭ ئالدىدا ھەممە گەپنى ئېيتقىلى بولمايدۇ دەپ، ئۇلارنى كەتكۈزۈۋەتتىم. ماڭا ئىشەنسىلە شۇ. ياق دېسىلىمۇ ئىختىيارلىرى، ئوبدان خىيال قىلىپ باقسىلا. مەن بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ تۇراي.

بۇ گەپلەر تۆمۈر خەلپىنى خىيالغا سېلىپ قويدى. لى شۇفۇ ئۆز سېھرىنىڭ ئۇنىڭغا تەسىر قىلغانلىقىنى كۆرۈپ، ئىچ-ئىچىدىن خۇشال بولدى ۋە شۇ كۈندىن باشلاپ، تۆمۈر خەلپىنى ئۆزىگە تېخىمۇ رام قىلىشقا كىرىشتى. ئۇ ھەر كۈنى يېرىم كېچىدە قوپۇپ، ئەستايىدىل ھالدا تاھارەت ئالاتتى-دە، ناماز بامداتقىچە شام يورۇغىدا قۇرئان ئوقۇيتتى. بېشىغا چىرايلىق سەللە ئوراپ، بەش ۋاق نامازنىڭ ھەممىسىدە جامائەت بىلەن مەسچىتتە بولاتتى. «خۇدالىق ئۈچۈن» دەپ ئون پارچە كىگىز سېتىۋېلىپ، مەسچىتنىڭ جەينىمازلىرىنى يېڭىلاپ چىقتى. ياش مەھرىمنى بىر قېتىم ناماز شامغا كېچىككىنى ئۈچۈن جامائەت ئالدىدا تەنبىھلىدى. كۈندۈزلىرى چوڭ-كىچىك دىمەي، ھەممەيلەن بىلەن دوستلارچە ھال-مۇڭ قىلىشىپ، دەردىگە ئورتاقلىشاتتى. خەلق شامەخسۇت ۋاڭدىن

كۆرگەن زۇلۇملىرىنى ئېيتقاندا «ئاينىڭ ئون بەشى قاراڭغۇ، ئون بەشى يورۇق دەپ، ئەمدى يورۇقچىلىق كۆرىسىلەر، ئون ئىككى تاغنى ئۆزۈڭلار سورايدىغان قىلىمىز» دەيتتى. تۆمۈر خەلپىنىڭ ئائىلىسىگە بولسا، ھەر ئىككى كۈندە دېگىدەك بىر قېتىم كېلەتتى تۆمۈر خەلپىنىڭ بالىلىرىغا قەن - ناۋات بېرىپ ئۇلارنى ئەركىلىتەتتى.

بىر كۈنى لى شۇفۇ باسىتنى قۇچىقىدا ئوينىتىپ ئولتۇرۇپ «بۇ قىزىمنىڭ چېچى بىر تال ئىكەنغۇ» دېدى. دەرۋەقە زورىخان ئايلا بۇ كۈنلەردە باسىتنىڭ بوي تارتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ، «يامان كۆزلەر»دىن ئاسراش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا قىز بالىچە پاختىلىق چاپان كىيدۈرۈپ قويغان ئىدى. باسىت لى شۇفۇنىڭ ئاغزىدىن چىققان «قىز» دېگەن سۆزنى ئاڭلاش بىلەن ئۇنىڭ قۇچىقىدىن بېلىقتەك سۇغۇرۇلۇپ چىقتى - دە، تالاغا قاچتى. لى شۇفۇ كۈلگەن پېتى قاراپ قالدى. زورىخان ئايلانىڭ ئۆزىدىن قېچىپ يۈرگىنىنى كۆرۈپ، «ئۆزلە مېنىڭدىن بىر ياش چوڭ ئىكەنلا، ئايلامنى يەڭگەم دېسەم بولغىدەك، بىزنىڭ يۇرتلاردا يەڭگىلەر ئۆز ئىنىلىرىدىن قاچمايدۇ. ئۆزلە بىلەن ھەم قېرىنداش، ھەم جان دوست بولۇپ قالدۇق. ئەمدى يەڭگەم مېنىڭدىن قاچمىسىمۇ بولار» دەپ كۈلدى. تۆمۈر خەلپىمۇ كۈلۈپ قويدى.

ھەپتە ئون كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، لى شۇفۇ شەھەرگە كىرىپ چىقماقچى بولغانلىقىنى ئېيتتى. ئەنسارى باشلىق ئۈچ يىگىت ئۇنى شەھەرنىڭ يېنىغىچە ئۇزىتىپ باردى.

لى شۇفۇ كەتكەندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ئۆز ھەمرالىرى بىلەن بىرقانچە قېتىم كېڭەش ئۆتكۈزدى. ئۇلار ئاخىر، ۋاقىتلىق تۈزۈمنى يىمىرىپ تاشلاشنىڭ ھازىرچە مۇمكىن ئەمەسلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئەگەر شامەخسۇت ھەممە شەرتلىرىمىزگە ئۇنىسا، ياراشساق يارىشايلى دېگەن قارارغا كېلىپ قالدى.

7

1913 - يىلى كىرىپ، يەر - زېمىن قېلىن قار بىلەن قاپلانغان چىللە كۈنلىرىدە، زىمىستان سوغاقىنىڭ چاپاندەك چىقىپ تۇرۇشىغا قارىماي، لى شۇفۇ بۆرە - تۈلكە جۇۋىلىرىغا مەھكەم ئورالغان ئەلچىلەرنى باشلاپ، يەنە تاققا كەلدى. ئەلچىلەر مورا بىلەن ئىسسىتىلغان ئۆيدە، ئوبدان شورپىلىنىپ، هاردۇق ئېلىشىپ بولغاندىن كېيىن، ياڭ جاڭجۇڭ نامىدىن تۆمۈر خەلىپىگە كەلگەن تېلېگراممىنى ئوقۇشقا باشلىدى. تېلېگراممىدا تۆمۈر خەلىپىگە ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق ئۇيغۇر - مۇسۇلمان 3 - ئاتلىق باتالىيونىنىڭ كوماندىرلىق مەنسىۋى ۋە ئىككى يۈزدىن - بەش يۈزگىچە چېرىك ساقلاش هوقۇقى بېرىلگەنلىكى جاكالانغان. جۈملىدىن، شامەخسۇت ۋاڭغا قوزغىلاڭچىلارنىڭ تەلەپلىرىنى قوبۇل قىلىش ھەققىدە مەخسۇس مەكتۇپ ئەۋەتكەنلىكى ئەسكەرتىلگەن. لى شۇفۇ تېلېگراممىنى ئوقۇپ بولۇش بىلەن ھەممە ئەلچىلەر ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، تۆمۈر خەلىپىنى مۇبارەكلىدى.

— گۈرۈچتىن خەۋەر يوق، سەۋزە دەم يەپتۇ دەپ، جاڭجۇڭ جانابلىرى بەك ئالدىراپ كېتىپتۇ. مەن تېخى كۆڭلۈمنى توختاتقىنىم يوق. بۇ گەپنى كېيىن قىلىشايلى، — دېدى تۆمۈر خەلىپە مورىغا بىرتال ئوتۇن تاشلاپ.

— بويىنۇ، ئۆزلە نىمە دىسىلە شۇ، — دېدى لى شۇفۇ چىرايىنى قىلچە ئۆزگەرتمەي.

شۇنىڭدىن كېيىن، سۆھبەت باشلىنىپ، تۆمۈر خەلىپە قوزغىلاڭچىلارنىڭ تەلەپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ھەربىر ماددا ئۈستىدە تالاش - تارتىشلار بولۇپ، ئاخىر ئۈچ كۈنلۈك سۆھبەت نەتىجىسىدە مۇنداق كېلىشىم ھاسىل قىلىندى:

بىرىنچى، ئۆتكەن ئىشلار، جۈملىدىن يى شىڭفۇنىڭ ئۆلۈمى

سۈرۈشتە قىلىنمايدۇ؛

ئىككىنچى، «تۆمۈر چارۋا» تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، شامەخسۇت ۋاڭ مالچىلارغا تېگىشلىك ھەق تۆلەيدۇ؛

ئۈچىنچى، دىخانلارنىڭ شا مەخسۇت ۋاڭ ۋە ئۇنىڭ بەگلىرىگە ھەر ئايدا يەتتە كۈن ئالۋاڭ قىلىدىغان ياساق مەجبۇرىيىتى ئىككى كۈنگە ئۆزگەرتىلىدۇ. يامۇللارنىڭ باشقا ئالۋاڭ - سەيسلىرىمۇ ئازايتىلىدۇ؛

تۆتىنچى، ئون ئىككى تاغنى قوزغىلاڭچىلار ئۆزى ئىدارە قىلىدۇ؛ ئۆزىنى قوغداشقا مەلۇم ساندا قورال قالدۇرۇلغاندىن تاشقىرى، قالغان قورال - ياراقلارنى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرىدۇ؛

بەشىنچى، شەھەر ۋە يېزىلاردا قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئالاقە باغلىغان دەپ، شامەخسۇت ۋاڭ تەرىپىدىن قامالغان ئەللىك تۆت كىشى دەرھال بوشىتىلىدۇ؛

ئالتىنچى، ھاشىر تەيجى مەنسەپتىن قالدۇرۇلۇپ، ئورنىغا باشقا تەيجى قويۇلىدۇ؛

يەتتىنچى، مەزكۇر كېلىشىم ئۇيغۇر - خەنزۇ تىللىرىدا ئۈچ نۇسخە پۈتۈلۈپ، بىرى جاڭجۈڭ يامۇلدا، بىرى شامەخسۇت ۋاڭدا، بىرى تۆمۈر خەلپىدە ساقلىنىدۇ.

بۇ كېلىشىمگە شا مەخسۇت ۋاڭ بىر تەرەپ، تۆمۈر خەلپە بىر تەرەپ بولۇپ قول قويىدىغان بولۇشتى. لى شۇفۇ ياڭ جاڭجۈڭ نامىدىن، بەي ۋېنچاۋ قۇمۇل يەرلىك ھۆكۈمەت نامىدىن ئىككى تەرەپنى ياراشتۇرغۇچىلار سۈپىتىدە، قالغان ئەلچىلەر شاھىتلار سۈپىتىدە قول قويماقچى بولدى.

بىراق، قول قويىدىغان چاغدا، تۆمۈر خەلپە «ئاۋۋال شا مەخسۇت ۋاڭ قول قويسۇن، زىنداندىكىلەرنى بوشاتسۇن، ھاشىر تەيجىنى مەنسەپتىن قالدۇرسۇن، ئاندىن مەن قول قويىمەن» دەپ تۇرۇۋالدى، لى شۇفۇ بۇ شەرتكىمۇ دەرھال رازىلىق بىلدۈرۈپ، شامەخسۇت بىلەن بەي ۋېنچاۋغا خەت يازدى ۋە خەتنى

كېلىشىم نۇسخىلىرىغا قوشۇپ، ئۆزىنىڭ مەھرىسى بىلەن ئامانقۇلدىن شەھەرگە ماڭغۇزدى. ئۇلار تۆت كۈندىن كېيىن، شامەخسۇت بىلەن بەي ۋىنچاۋنىڭ تامغىلىرى بېسىلغان كېلىشىم قەغەزلىرىنى شۇنىڭ بىلەن بىللە، شامەخسۇتنىڭ مەخسۇس مەكتۇبىنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى. شامەخسۇت ئۆز خېتىدە زىنداندىكىلەرنى شەرتسىز بوشاتقانلىقىنى، ھاشىر تەيجىنىڭ ئورنىغا ئوردا بەگلىرىدىن يۈسۈپ بەگ دېگەن كىشىنى تەيجى قىلغانلىقىنى جاكالىغان ئىدى. ئامانقۇل بۇ ئىشلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىكىنى ئېيتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە كېلىشىمگە قول قويدى. ئاندىن. لى شۇفۇ باشلىق ئەلچىلەرنىڭ ھەممىسى تامغا - مۆھۈرلىرىنى بېسىشتى. نۆۋەت ئۈۋەيس ئەئلەمگە كەلگەندە، ئۇ خۇددى قاتتىق ئۇيقۇدىن چۆچۈپ ئويغانغان كىشىدەك تېڭىرقاپ قېلىپ، ئانار شەكلىدە ئويۇلغان كۈمۈش مۆھۈرنى تەتۈر بېسىپ قويغىلى تاس قالدى. چۈنكى ھاشىر تەيجىنىڭ ئورنىغا ئوردا بەگلىرى ئىچىدە بىرقەدەر دۇرۇس ئادەم دەپ تونۇلۇپ كەلگەن يۈسۈپ بەگنىڭ تەيجى بولغانلىقى ئۇنى قاتتىق ۋەھىمىگە سېلىپ، پىكرى - خىيالىنى تېرىقتەك چېچىۋەتكەن ئىدى. ئۇنىڭ ئويىچە، ھاشىر تەيجىنىڭ ئورنىغا قېزىبەگ غوجىسا تەيجى بولۇشى لازىم ئىدى، ئۇنداق بولغاندا، ئۆزىگە ھېچقانداق توغ يۇقمايتتى. ئەمدىلىكتە بولسا، ھەر ئىككى ھىمايىچىسىدىن ئايرىلىپ قالدى. ئەھۋالدىن قارىغاندا، شامەخسۇت ۋاڭ بۇلتۇر ياز چيەن دارىسىن ئاقچۇق سېپىدىكى جەڭدە ئۆلگەن چېرىكلىرى ئۈچۈن ھىلىقى بۇتخانىدا ماتەم مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن كۈنى يۈز بەرگەن ۋەقەنى ئۇنتۇمىغان ئوخشايدۇ، ئۇ كۈنى چيەن دارىننىڭ چېرىكلىرى شامەخسۇتقا ئوق چىقىرىپ، ئېتىشۋازلىق باشلىنىپ كەتكەندە، ھاشىر تەيجى بىلەن قېزىبەگ غوجا شامەخسۇتنى قوغداش ئورنىغا، ئۇنى يالغۇز تاشلاپ، قېچىپ كەتكەن ئەمەسمىدى، شۇندىن بۇيان، شامەخسۇت بۇ ئىككىيلەنگە تامامەن ئىشەنمەس بولۇپ قالسا كېرەك، دېمەك،

هاشىر تەيجى بىلەن بىللە قىزدبەگ غوجىمۇ، شامەخسۇت ۋاڭنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپتۇ. بۇ ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى ئەمەس: ئۇنىڭ ئۈستىگە، يۈسۈپ بەگ ئەھلى ئىلىمگە ھۆرمەت قىلىدىغان كىشى. بولۇپمۇ، نورۇز داموللىنى كۆپرەك ئىززەتلەيتتى. ئەمدى، نورۇز داموللا ئۆزىنىڭ كېلىنى قارا كۆز ئايلانىڭ قاتىللىرىنى سۈرۈشتۈرۈپ قايتا ئەرز بەرسە، يۈسۈپ تەيجىنىڭ بۇ ئىشقا ئەستايىدىل قول تىقىپ، هاشىر تەيجىنىڭ سىرىنى ئېچىپ تاشلىشى، نەتىجىدە ئۇۋەيس ئەئلەمنىڭمۇ بۇ ئىشقا چېتىلىپ قېلىشى تەبىئى. ئۇ چاغدا، ئەئلەملىك مەنسىۋى تۈگۈل، ئۇنىڭ جېنىمۇ خەتەردە قالىدۇ. ئۇۋەيس ئەئلەم ئەنە شۇلارنى ئويلاپ، ئۆزىنى هالاكەت گىرداۋىدا ھېس قىلاتتى ۋە شۇ كۈندىن باشلاپ، يۈرەك سانچىغى قوزغىلىپ، تاۋى يوق بولۇپ قالدى.

8

ئەمدى لى شۇفۇنىڭ ئالدىدا ئىككى چىگىش تۈگۈن قالغان ئىدى. بىرى، قورال - ياراقنى قانداق قىلىپ يىغىۋېلىش، ئىككىنچىسى، تۆمۈر خەلپىنى ئۈرۈمچىگە چىقىشقا قانداق قىلىپ ئۈندىتىش. ئۇ، ئىككىنچى تۈگۈن يېشىلسە، بىرىنچى تۈگۈن ئۆزلۈكىدىن يېشىلىپ كېتىدۇ دەپ ئويلايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئاخشىمى تۆمۈر خەلپە بىلەن يەنە پاراڭلىشىشقا پۇرسەت تېپىپ، ئۈرۈمچىگە چىقىشنىڭ ئەھمىيىتىنى ئۆزۈندىن - ئۆزۈن چۈشەندۈرگەچ مۇنداق دىدى:

— ئىككى قوشقارنىڭ كاللىسى بىر قازانغا پاتماس، دىگەن گەپنى ئۇنتۇپ قالمىسىلا. قومۇلدا تۇرىدىغان بولسىلا، بىرىنچىسىدىن، شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن ھېچقاچان ئوبدان ئۆتەلمەيدىلا. ئۇ قاچانلا بولمىسۇن، ئۆزلەنى پاتقۇزمايدۇ. ئۆچ ئېلىشنىمۇ يانمايدۇ؛ ئىككىنچىدىن، يىغا ياندىن، بالا قېرىنداشتىن دەپ، قارا بوسۇققا ئوخشاش ئادەملەر ئۆزلەنى تىنچ قويامدۇ؟ ئۈركۈنى «ئون ئىككى تاغنى

ئۆزەڭلار سورىساڭلار، كىم يۇرت بېشى بولار» دەپ ئۇنى گەپكە سېلىپ باقسام، «تۆمۈر ئاكام بىلەن مەنچۇ!» دەيدۇ قارىسىلا! مۇنداق نىمىلەرنىڭ ئارىسىدا جانلىرىنى قىيناپ يۈرگىچە، ئۈرۈمچىگە بېرىپ، بەشيۈز چېرىكنىڭ بېشى تۆمۈر دارىن بولۇپ يۈرمەملا، نىياز يىڭجاڭ — نىدارىن، ھاپىز يىڭجاڭ ئادارىن بولۇپ يۈرمەمدۇ؟ ئۆزلە دېگەن ئۇلاردىن مىڭ ئارتۇق، كېيىنچە مەنسەپلىرى تېخىمۇ ئۆسىدۇ.

— مېنىڭ مەقسىدىم مەنسەپدار بولۇش ئەمەس. ئۇن ئىككى تاقتا باش بولۇۋېلىشمۇ ئەمەس. مەن بىر ياغاچچى، مەنسەپنىمۇ قاملاشتۇرالمايمەن. ئەل-يۇرت ئوبدان ئۆتسىلا بولدى.

— ھەببەللى، ئەل-يۇرت ئوبدان ئۆتسۇن دېسىلە، ئوتتۇرا قولدەك ئەرلەردىن بىرنەچچە يۈزنىڭ قولىغا مىلتىق تۇتقۇزۇپ، ئۈرۈمچىدە تۇرسىلا تېخىمۇ ئوبدان بولامامدۇ؟ قاچانلا بولسا، ياڭ جاڭجۈڭنىڭ يېنىغا كىرىپ-چىقالايدىلا. ھەرقانداق گەپ بولسا، ئۇ كىشىگە ئېيتالايدىلا. قۇمۇل خەلقىنىڭ بېشىنى شۇ يەردە تۇرۇپ تېخىمۇ ئوبدان سىلالايدىلا، ئەل-يۇرتىمۇ، ئۈرۈمچىدە بىزنىڭ ئاتىمىز بار دەپ، كۆڭلى-قارنىنى توق تۇتالايدۇ، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ مەن ئۆزلەگە قىيامەتلىك دوست بولغانلىقىم ئۈچۈن، قوسىقىمدىكى گەپنى بىرەمۇ ئەپقالماي ھەممىنى ئېيتتىم ئاكا!

تۆمۈر خەلپىنى يەنە خىيال باستى. ئۇ، ئۆز ئادىتى بويىچە، سول ئېڭىكىنى تاتىلاپ بىردەم جىم ئولتۇردى-دە:

— ھەي، بۇ ياڭ جاڭجۈڭنىڭ گەپلىرىگە ئىشەنگىلى بولارمۇ؟ ياخشى كۈنىنىڭ يامىنىدا گېپىدىن يېنىۋالسا، قانداق قىلغۇلۇق؟ — دېدى.

لى شۇفۇ ياڭ جاڭجۈڭنىڭ «سىز ئاخىرقى كۈزىرىم بولسىز» دېگەن گېپىنى يەنە بىر ئەسلەپ، تۆمۈر خەلپىنىڭ بىلىكىدىن تۇتقان پېتى:

— ماڭا ئىشىنەمدىلا-يوقمۇ؟ — دېدى.

— ئۆزلەگە ئىشىنىمەن.

— ماڭا ئىشەنسىلە، ئەزبىرايى خۇدا، ياڭ جاڭجۇڭغىمۇ ئىشەنسىلە. مەن قۇرئان تۇتۇپ بېرەي!

تۆمۈر خەلپە «قۇرئان» دېگەن سۆزنى ئاڭلاپ لى شۇفۇنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ قارىدى. ئاندىن:

— راستىمۇ، راستىنلا قۇرئان تۇتۇپ بېرەلەمدىلا! — دېدى.

— ئەزبىرايى، تەرىتىم بىلەن پاك ئولتۇرۇپتىمەن، ھازىرلا تۇتۇپ بېرەي! ياق، جامائەت شاھىت بولسۇن دېسىلە، قۇرئاننى كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا تۇتۇپ بېرەي!

— ئەممىسە، تاڭ ئاتسۇن، — دېدى تۆمۈر خەلپە رازىلىق بېرىپ.

ئەتىسى ناماز بامدات ئوقۇلۇپ بولغانىدا، بىرىنچى سەپتە ئولتۇرغان لى شۇفۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، مەسچىت مېھرابىنىڭ يېنىدىكى ئويۇقتا تۇرغان چوڭ بىر قۇرئاننى بىسمىللا ئېيتىپ قولىغا ئالدى ۋە پېشانىسىگە تەككۈزۈپ بولۇپ، كۆپچىلىككە مۇنداق خىتاب قىلدى:

— جامائەت! مەن ھازىر ئاللانىڭ ئۆيى بولغان بۇ مەسچىدى مۇبارەكتە ھەرقايسىلىرىغا ناھايىتى يوجۇڭ بىر گەپنى ئېيتىمەن. مەن ئاللاتائالانى بىر، مۇھەممەت مۇستاپا سەللاھۇ ئەلەيھىسسالامنى ئاللانىڭ بىزگە ئىبەرگەن ھەق رەسۇلى دەپ، دىلىم بىلەن تەستىق ۋە تىلىم بىلەن ئىقرار قىلىپ، مەھشەر كۈنى جاۋاپ بەرگۈچى بەندىلىگىم بىلەن شۇنى ئېيتاي: ياڭ جاڭجۇڭ جاناپلىرىنىڭ تۆمۈر خەلپەمنى ئۈرۈمچىگە چىللىشىدا قىلچە يامان نىيىتى يوق. ھەممىسى ئەل-يۇرتنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن. بۇ گېپىم يالغان بولسا، مانا قولۇمدا تۇرغان مۇشۇ ئۇلۇغ قۇرئان كېرىم مېنى ئۇرسۇن. قىيامەت كۈنى ھەممىلىرىنىڭ قىزىل تىرنىغى پېقىرنىڭ ياقىسىدا بولسۇن!

فىڭ ھاجى ئورنىدىن تۇرۇپ، لى شۇفۇنىڭ قولىدىن قۇرئاننى ئالدى ۋە:

— مەن قېرى ئادەم، ئىككى كۈنلۈك ئۆمرۈم قالدى. لى دارىن ھازىر ئېيتقان گەپكە شاھىت بولىمەن. مەنمۇ قۇرئان تۇتۇپ بېرەي، — دەپ قولىدىكى قۇرئاننى پىشانىسىگە تەككۈزدى.

— مەن قۇمۇل مەھكىمەئى شەرئىيەنىڭ ئەئلىمى بولغانلىقىم بىلەن قەسەمىيات قىلىپ ئېيتىمەنكى، لى دارىن جاناپلىرىنىڭ ئېيتقانلىرى بەتامامەن ھەقتۇر. مەن بۇنىڭغا ئىمانىم بىلەن شاھىت. شاھىتلىقىم يالغان بولسا، مېنى قۇرئان ئۇرسۇن، — دېدى ئۇۋەيس ئەئلەم، فىڭ ھاجىنىڭ قولىدىن قۇرئاننى ئېلىپ.

قالغان ئەلچىلەرمۇ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ «ھەق، ھەق» دېيىشتى.

شۇنىڭدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ئۈرۈمچىگە بېرىشقا رازى بولدى. ئەلچىلەر خۇشال-خۇرام قايتتى. لى شۇفۇ يەنە قېپقالدى. ئۇ، تۆمۈر خەلپىدىن بىر قەدەممۇ ئايرىلماسلىققا تىرىشىپ، خۇددى سالجىدەك يېپىشىۋالدى.

تۆمۈر خەلپىنىڭ ھەمرالىرى ئۇنىڭ ئۈرۈمچىگە بېرىشىغا قوشۇلماي، ئۇنى گەپ-سۆز بىلەن توسۇشقا ھەركەت قىلاتتى. بىراق، تۆمۈر خەلپىنىڭ قۇلىقىغا گەپ كىرمەيتتى. شۇ ئارىدا چاپارمەنلەر شەھەردىن لى شۇفۇغا تېلېگرامما ئېلىپ چىقتى. بۇ، ياڭ جاڭجۈندىن كەلگەن تېلېگرامما بولۇپ، ئۇنىڭدا تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۈرۈمچىگە چىقىشقا ئۇنىغانلىقىدىن ناھايىتى خۇشال بولغانلىقى ئېيتىلىپ كېلىپ، «دوستلۇق لەۋزىمنى يەردە قويمىغانلىقىغا كۆپ تەشەككۈر» دېيىلگەن ئىدى. تۆمۈر خەلپە ئەمدى تېخىمۇ خاتىرجەم بولۇپ، لى شۇفۇ بىلەن گاھ ئوۋغا چىقىپ، گاھ مېھماندارچىلىق ئويناپ، چىلىنىڭ چىقىپ كېتىشىنى كۈتۈپ تۇراتتى. قارا بوسۇق بولسا، بېشىنى ئىچىگە تىقىۋېلىپ، ھېچنىمە دېمەي جىم يۈرەتتى.

— تۆمۈر ئاكامغا ئۆزلەمۇ گەپ قىلسىلا بولمامدۇ، — دېدى ھۆسنارىخان، ئىچى پۇشۇپ.

— مەن نىمە دەيتتىم، خەلپەمنىڭ ئەمدى دارىسن بولغۇسى كەپقاپتۇ! — دىدى قارا بوسۇق، سوغاق كۈلۈپ.

بۇ كۈنلەردە ئايقىزنىڭمۇ ئاي - كۈنى يېقىنلىشىپ قالغاندەك سېزىلەتتى. ئۇ، پات - پاتلا ئامانقۇلنىڭ مۈرىسىگە بېشىنى قويۇپ، «ئۈرۈمچىگە سىزمۇ بارامسىز؟» دەپ سوراپ قوياتتى. ئامانقۇل بولسا، نىمە دىيىشنى بىلمەي، ئۇنىڭ ياداڭغۇراپ قالغان مەڭزىنى سىلاپ، «ئەستەغپۇرۇللا» دەپ جىم قالاتتى.

لى شۇفۇنىڭ بەختىگە، بۇ يىل قىش تېز چىقىپ كەتتى. شەمسىيە ھىنساۋى بىلەن مارت ئېيى كىرە - كىرمەيلا تۆمۈر خەلپە ئىككى يۈزدىن ئوشۇق تاللانغان يىگىتلىرى بىلەن يولغا چىقماقچى بولدى. تورپاق ئۆز غوجائەمەت، قاسىم قىزىق، ئەنسارىلارمۇ شۇلارنىڭ ئارىسىدا ئىدى. تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلنىمۇ بىللە ئېلىپ ماڭماقچى بولغاندا، رەۋىخان موماي: «كېلىن ئايلا كۆز يورۇۋالغاندىن كېيىن، ئارقىلىرىدىن بارغاي» دەپ ئۆتۈندى.

تۆمۈر خەلپە يولغا چىقىدىغان كۈنى باللىرىنى ئاخىرقى قېتىم سۆيۈپ خوشلىشىۋاتقاندا، زورىخان ئايلا كۆز يېشى قىلىپ تۇرۇپ، «خۇدايىم شۇ باللارنىڭ بەختىگە بولسىمۇ، باشلىرىنى ئامان قىلغاي!» دىدى. تۆمۈر خەلپە «خۇدا بۇيرۇسا، ئۇزۇنغا قالماي، ھەممىڭلارنى ئۈرۈمچىگە ئالدۇرۇپ چىقىمەن» دىدىيۇ، ئۆزىنىڭمۇ كۆزىدە ياش ئەگىپ كەتتى.

سەپەرقۇل بىلەن ئېلى پالگان باشلىق بىرنەچچە يۈز كىشى تۆمۈر خەلپىلەرنى تۆرۈككىچە ئۇزىتىپ كەلدى. جامائەت خوشلىشىپ بولغاندا، نۇرۇل بوۋا قول كۆتىرىپ، «يولۇڭلار ئاق يول بولسۇن، كۆرۈشكىچە ئامان بولۇڭلار!» — دەپ دۇئا قىلدى.

سوزۇلۇپ ياتقان ئاقچۇق سېيىدا چاڭ - توزاڭ بېسىلىپ قالغان بولسىمۇ، تۆرۈك تەرەپتىكى دۆڭنىڭ بېشىدا بىرمۇنچە كىشىلەرنىڭ قارىسى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

ئەتىسى، يېتىپ كېتىۋاتقان باھار قۇياشىنىڭ ئاخىرقى نۇرلىرى ئۇپۇقنى قاندەك قىزارتىپ تۇرغاندا، قۇمۇل شەھىرىنىڭ يەتتە - سەككىز چاقىرىم شەرقىي - شىمالىدىكى سايدا قويۇق چاڭ - توزاڭ نامايەن بولدى. سەپىنىڭ ئالدىدا تۆمۈر خەلپە بىلەن لى شۇفۇ يانمۇ - يان كېلىۋاتاتتى. مىڭدىن ئارتۇق كىشى ئۇلارنى داقا - دۇمباق، ناغرا - كانايلار بىلەن قىزغىن كۈتۈۋالدى. قۇمۇلنىڭ ھەربىي مۇلكىي ئەمەلدارلىرى بىلەن يۇرت چوڭلىرىنىڭ ھەممىسى شۇيەردە ئىدى. پەقەت شا مەخسۇت ۋاڭ كۆرۈنمەيتتى. يۇسۇپ تەيجى ئۇنىڭغا ۋەكىل بولۇپ كەلگەن ئىدى.

تۆمۈر خەلپە ئۆز يىگىتلىرى بىلەن قۇمۇلدا ئۈچ كۈن مېھمان بولۇپ، تۆتىنچى كۈنى يەنە داقا - دۇمباق ۋە ناغرا - كاناي سادالىرى ئىچىدە ئۈرۈمچىگە قاراپ يولغا چىقتى. ئۇلار يولغا چىقىشتىن بىر كۈن بۇرۇن، لى شۇفۇ «ئۈرۈمچىگە بارغاندا، لازىم بولدۇ» دەپ ئامبال يامۇلنىڭ تەرجىمانى سايىت تۇگچىنى ئۇنىڭغا قوشۇپ بەردى. قىرىق ياشلاردىن ئاشقان بۇ ئادەم شۇ كۈندىن باشلاپ تۆمۈر خەلپىنىڭ شەخسى كاتىۋى ۋە تەرجىمانى بولۇپ قالدى.

ئاق بوز ئاتقا مىنگەن تۆمۈر خەلپە سەپىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېتىۋېتىپ، ئارقىسىغا پات - پات قاراپ قوياتتى.

ئۇنىڭ يۈرىكى ئېچىشىۋاتقاندەك بولۇپ، «ئاھ، بۇ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يەرلەرنى يەنە كۆرىدىغان كۈنلەر بولارمۇ؟» دەپ ئويلايتتى ئۇ، ئۇلۇق - كىچىك تىنىپ.

دەل شۇ چاغدا، لى شۇفۇ بىلەن بەي ۋىنچاۋ شامەخسۇت ۋاڭنىڭ مېھمانخانىسىدا قاقاقلاپ كۈلمەكتە ئىدى.

شۇ ئارىدا، ئوردا قوۋۇق تەرەپتىن يىغا ئاۋازى كەلدى، مېيىت ئۇزاتقۇچىلار ئالتۇنلۇق تەرەپكە كېتىۋاتاتتى.

— كىم تازا قېپتۇ؟ — دىدى شا مەخسۇت ۋاڭ، يۇسۇپ تەيجىگە قاراپ.

— ئۆۋەيس ئەئلەم.

— ئەمدى كىمنى ئەئلەم ئاخۇنلۇقتا تەيىنلىسەك بولىدىكىن؟ — دەپ سورىدى شا مەخسۇت.

— نورۇز داموللىدىن مۇناسىپراق كىشى يوق، — دىدى يۈسۈپ تەيجى، ئۇنىڭغا دىققەت بىلەن قاراپ.

— ئەقلىڭىز دۈمبىڭىزگە ئۆتۈپ قاپتۇ، — دىدى شا مەخسۇت، يۈسۈپ تەيجىدىن يۈزىنى ئۆرۈپ.

يىگىرمە سەككىزىنچى باپ

پاجىئەنىڭ ئاخىرى

كىشىلەر ... تەقدىردىن نالە قىلىشىدۇ،
تەقدىردە نىمە گۇنا؟ ھەركىم ئۆزىگە ئۆزى تەقدىر.

— ماكسىم گوركى

1

— مېنىڭ قازاق كېلىنچىكىم ئوغۇل تۇغۇپ بەردىمۇ - قىزمۇ؟

— ئوغۇل.

— خۇدا مۇبارەك قىلغاي، رەۋشەنخان ئايلاراپام - زە، «مەككىدە بىر جاي يار يالىپاقىنا، خۇدايىم ئوغۇل بەرسۇن ئاپپاقىنا» دەپ يۈرۈپ، تىلىگىنىگە يېتىپتۇ، يېڭى جاننىڭ ئېتىنى نىمە قويدۇڭلار؟

— ئارمانبەگ.

— ئارمانبەگ؟

— ھەئە، ئارمانبەگ.

— بۇ، يوچۇنلا بىر ئات بوپتۇغۇ؟ كىم قويۇپ بەردى؟

— دادام.

— نىمىشقا مۇنداق ئات قويىدۇ؟

— ئارمانلىق كۈنلەردە تۇغۇلغان ئوغۇل بولغاندىكىن، ئېتى ئارمان بولسۇن دىدى.

تۆمۈر خەلپە چىرايلىق بېزەلگەن ئازادە بىر ئۆينىڭ سۆپىسىدىكى يۇمۇلاق شىرە يېنىدا ئولتۇرۇپ بىرەر سائەتتىن بۇيان ئامانقۇل بىلەن ئەنە شۇ قېلىپتا پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى. ئامانقۇل شىرەدىكى نازۇ-نېمەتلەرگە ئانچە-مۇنچە باققاچ، تامدىكى چىرايلىق زىلچە-گىلەملەرگە، ماشرەڭ سوكنو كېتىل (ئوفىتسېرلار كىيىدىغان قىسقا چاپان)، قاسقانلىق شەپكە، پارقىراق بەل تاسما ۋە ئۆزىگە تونۇش بولغان ھىلىقى ئىسسىل قىلىچقا نەزەر سالاتتى. سۆپىنىڭ بىر بۇلۇڭىدا يۆلەكلىك تۇرغان چىرايلىق قەشقەر دۇتارى ئۇنىڭ دىققىتىنى ھەممىدىن كۆپىرەك جەلپ قىلاتتى. ئۇلار پاراڭلىشىپ ئولتۇرغاندا، ئالتۇن قاداقلىق كۇچار دوپپىسى بىلەن بۆرەك ياقىلىق قىزغۇچ نىمچە چاپان ۋە يېشىل تاۋار كۆينەك كىيگەن زىلۋا بويلۇق ياش بىر ئايال كىرىپ، چىرايلىق ئورۇس چىنىلىرىگە چاي قۇيۇپ تۇراتتى. سۇمبۇل چاچلىرى ساغرىسىغا چۈشۈپ تۇرغان بۇ ئايال تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۈرۈمچىدىن ئالغان خوتۇنى قەمەرنىساخان ئىدى.

تۆمۈر خەلپىنىڭ بۇ ئايالغا ئۆيلىنىشىمۇ قىزىق بولغان ئىدى: تۆمۈر خەلپە ئۈرۈمچىگە كېلىپ، ئىككىنچى كۈنى ياڭ جاڭجۈڭ ئۇنى ئىززەت-ئىكرام بىلەن قوبۇل قىلغاندا، ئاندىن-مۇندىن گەپ سوراپ، «خانىمىڭىزنى بىللە ئېلىپ كەلمىدىڭىزمۇ؟» — دىدى. «جاڭجۈڭغا خىزمەت قىلغىلى كەلگەن كىشى بالا-چاقىسىنى سۆرەپ يۈرسە قانداق بولغىنى؟» دەپ جاۋاپ بەردى تۆمۈر خەلپە. بۇ جاۋاپ ياڭ جاڭجۈڭغا ناھايىتى ياقتى بولغاي، ئۇ قاقاقلاپ

كۆلۈپ كەتتى. ئەتىسى تۆمۈر خەلپىنىڭ شەرىپىگە تەنتەنىلىك زىياپەت ئۆتكۈزدى. بۇ زىياپەتكە ئەمەلدارلاردىن تاشقىرى، ئۇيغۇر، ئۆزبەك، تاتار، خۇيزۇ بايلىرىنىمۇ چاقىردى. شۇندىن باشلاپ، قاتارى مېھماندارچىلىق قىزىپ كەتتى. شۇنداق چايلارنىڭ بىرىدە، ياڭ جاڭجۈڭ بايلارغا قاراپ، «تىبى دارىنىنى ئۆيلەپ قويىمىسىلەر، خانىمى كەلگۈچە يالغۇز ياتامدۇ؟» دەپ چاقچاق قىلدى.

بۇ گەپ ئويۇندىن، چىڭغا چىقىپ، بايلار ئىككى كۈن ئىچىدىلا بىر ئۆينى جابدۇشتى - دە، ئۇنى ھاپىز يىڭجاڭنىڭ تۇل ئولتۇرغان سىڭلىسى قەمەرنىساخانغا نىكاھلاندۇرۇپ قويدى. ئەمدى ئۇنىڭ ئۆلپەتلىرىمۇ كۆپىيىپ، كۈندە دىگىدەك ئويۇن - تاماشا بىلەن گەزەرمىگە بېرىشقىنىمۇ چولىسى تەگمەيدىغان بولۇپ قالدى. قەدىمقى يۇنان شائىرى ھومېرنىڭ «بۈگۈن توي - تاماشا، ئەتىلىككە چاي - زىياپەت بولىۋەرسە، كىشىنىڭ كۆڭلى ۋەيران بولىدۇ» دىگىنىگە ئوخشاش، ئۇنىڭ ئۆزىمۇ، خۇددى خېمىردەك بوشىشىپ كەتتى. تالاغا چىقسا «دارىن»، ئۆيگە كىرسە «غوجام» دەپ جاراڭلايدىغان نازلىق تاۋۇشلار خۇددى بىر سېھىرلىك ئەللەيدەك ئۇنىڭ كۆڭلىنى بۆشۈككە بۆلەپ ئۇخلاتماقتا ئىدى.

كۈنلەر ۋە ئايلار شۇنداق ئۆتۈۋاتقاندا، ئامانقۇل ئىككى ھەمرىيى بىلەن كېلىپ قالدى. ئۇ، ئۆز ھەمرالىرىنى گەزەرمىگە جايلاشتۇرۇپ قويۇپ، دەرھال تۆمۈر خەلپىنىڭ يېڭى تۇتقان ئۆيىگە كەلگەن ئىدى.

يۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، تۆمۈر خەلپە سەپەر قولىنىڭ نەۋرە بالىسىغا «ئارمانبەگ» دەپ يوچۇن ئات قويغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى ئاڭلاپ بىردەم جىم ئولتۇرغاندىن كېيىن:

— قالغان قېرىنداشلارمۇ شۇنداق ئويلامدىغاندۇ؟ — دەپ سورىدى.

— ئەمىسچۇ، — دىدى ئامانقۇل مەيۇس قىياپەتتە، — سەن

يولغا چىقىپ ئەتىسلا خوجىنىياز پالگان «ئەمدى بولمىدى، مەن بۇ ئىشلارغا ئارىلاشمايمەن» دەپ ئىچكىرى تاققا كىرىپ كەتتى. نۇرۇل بوۋام بىر ھەپتە يېتىپ «ۋاي ئىست، ۋاي ئىست، خەلپەمنى خۇدايىمغا تاپشۇردۇم» دەپ جان ئۈزدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە...

گەپ شۇ يەرگە كەلگەندە، ئامانقۇلنىڭ كۆڭلى بۇزۇلغاندەك بولۇپ، يەرگە قاراپ جىم ئولتۇرۇۋالدى.

— ھە، گېپىڭنىڭ ئايىغىنىمۇ ئېيتامسەن؟ — دېدى تۆمۈر خەلپە.

— ئېيتاي تۆمۈر ئاكا، سەن ماڭا ھەم ئاكا، ھەم ئاتا، سېنىڭدىن گەپ يوشۇرسام بولماس. ئەل - يۇرتنىڭ نېمە دەۋاتقانلىغىنى بىلەمسەن؟

— مەن نەدىن بىلەي، سەن ئېيتساڭ بىلمەمدىمەن.

— سەن كېتىپ ئارقاڭدىنلا مۇنداق قوشاقلار چىقتى:

تۆمۈر خەلپە ئەر قوپۇپ،
ئوخشاتمىدى ئىشنى،
تەكەببۇرلۇق دەستىدىن،
تەڭ كۆرمىدى كىشنى.

تۆمۈر خەلپە كەتتىغۇ،
ئۈرۈمچىگە يەتتىغۇ.
ئوڭ يېنىغا ئوت قويۇپ،
زەردە بىلەن كەتتىغۇ.

ئۈرۈمچىنىڭ يولىدا،
ئاتمىش يەردە بۇلاق بار،
تۆمۈرنى ئېلىپ چىقسا،
ھەر كۆڭلۈگى سوراق بار.

ئالەمگە پاتمىغان سەركە،
كۆندۈككە قانداق پاتقانسەن؟
پاتقان سەنۇ ـ پاتقان سەن،
ئاغزىنى قانداق ياپقانسەن؟

ئۆينىڭ ئىچىنى جەمجىتلىق باستى. بىر دەمدىن كېيىن:

— يەنىچۇ؟ — دېدى تۆمۈر خەلپە.

— ھېلىقى لى دارىن دېگەن تۆلكە بەن كېتىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا، يەنە تاققا چىقىپ، ھەممە ئىشقا چات كېرىۋالدى. بوسۇق ئاكامنى قارىمامدىغان تېخى! ئون ئىككى تاققا باش قىلىمىز دەپ دولىسىغا قېقىپ قويسا، خۇدىنى بىلمەي ھەممىگە قول شىلتىيدىغان بولۇۋالدى. لى دارىن بىلەن ئىككىسى كېپىنى بىر قىلىپ، ھېلىقى توختى دېگەن قارىيۈزنى تېپىپ كېلىشكە ئادەم ئەۋەتمەكچى بوپتۇدەك تېخى! بۇ ۋاقىتچە ئۇنى قورايغا ئەپكېلىۋالغان بولماسمۇ! مۇشۇنداق ئىشلارغا چىدىماي، ئېلى پالگان ئاكام «نېمە قىلساڭلار قىلىڭلار!» دەپ ھېچ ئىشقا ئارىلاشماس بولۇۋالدى. بەزىلەر بىرلەپ ـ ئىككىلەپ، بېشى قايغان تەرەپلەرگە كەتكىلى تۇردى. داداممۇ نېرىنكىرغا كېتىپ، ئۆز ئوقتىمىزنى قىلساقمىكىن دېۋىدى، مەن «تۆمۈر ئاكامدىن بىر ئۇچۇر بولغىچە تۇرۇپ تۇرايلى» دەپ توختىتىپ قويدۇم. قىسقىسى بىز بۆرە تەككەن پادىغا ئوخشاش چېچىلىپ كېتىۋاتىمىز.

— ئۆزۈڭلاردا قالغان مىلتىقلارنى نېمە قىلدى؟

— نېمە قىلاتتى دەيسەن؟ جاھان تىنجىدى، ئەمدى بۇ كۆسەيىنىڭ سىلەرگە نېمە لازىمى بار؟ كەتمەن ـ گۈرجەكلەرنى ئېلىپ، تېرىقچىلىق قىلامسىلەر، يا بولمىسا، پادىلارنى باقامسىلەر، سىلەرگە شۇ ياخشى دەپ، بىر ـ بىرلەپ يىغىۋاتىدۇ. قورال تاپشۇرغانلارغا شاڭ بېرىۋاتىدۇ.

تۆمۈر خەلپە بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، ئورنىدىن دەس قوپتى ۋە ساقىلىنى سىقىمداپ، ئۇياقتىن ـ بۇياققا ئىتتىك ـ ئىتتىك مېڭىشقا باشلىدى. ئۇ شۇ تاپتا، بىھوش ھالەتتە قەپەزگە چۈشۈپ قېلىپ، بىر ھازادىن كېيىن ھوشىغا كەلگەندە ئۆزىنى ھەر تەرەپكە ئۇرۇشقا باشلىغان يولۋاسقا ئوخشايتتى. بىراق ئۇ، بارا ـ بارا قەدىمىنى ئاستىلىتىپ، ئامانقۇلنىڭ ئالدىدا توختىدى ـ دە:

ـــ تەقدىردىن كەلسە، قېچىپ قۇتۇلغىلى بولماس دىگەن گەپ بار. بۇنىڭ ھەممىسى تەقدىر ئوخشايدۇ ئۇكام! ـــ دىدى.

ـــ تەقدىرمۇ، ئەمەسمۇ، بۇنى مەن بىلمەيمەن. ئەمما زە، ئەل ـ يۇرتنى قويۇپ، ئۇرۇمچىگە چىقمايدىغان ئىش ئىدى، ـــ دىدى ئامانقۇل.

2

يۈرىكىمنى ئېچىتىۋاتقان خاتالىرىمنى
يۇيۇشقا كۆز يېشىم كەملىك قىلىدۇ.

ـــ تىمۇر مەلىك

ئامانقۇلنىڭ كېيىنكى سۆزى قورايدىكى چاغدىلا يۈزلەرچە قېتىم تەكرارلانغان گەپ بولسىمۇ، بۈگۈن تۆمۈر خەلپىگە خۇددى تۇنجى قېتىم ئاڭلىنىۋاتقاندەك تۇيۇلدى. كىمدۇ بىرى بايىقى قوشاقلارنى قۇلغىنىڭ تۈۋىدىلا يەنە ئېيتىۋاتقاندەك يۈرىكى چىمىلداپ، چىرايى تاتىرىپ كەتتى. «ۋلى شۇفۇنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ كەتتىممۇ ـ نېمە!» دەپ ئويلايتتى ئۇ. شۇ چاغدا، قايسى بىر يىلى گامازا تۇنگانىنىڭ ئۆيىدە كۆرۈشكەن ھىلىقى ئادەمنىڭ بىرەر ئاي بۇرۇن ئېيتقان گەپلىرى يادىغا كەلدى. سايىت تۆگىچى ئۆرۈپ بەرگەن بۇ گەپنىڭ مەزمۇنى

مۇنداق ئىدى: «سىز ئۈرۈمچىگە كېلىپ خاتا قىلدىڭىز، بىزنىڭ كىتابلىرىمىزدا ‹يولۋاسنى تاغدىن ئايرىۋېتىش› دېگەن بىرگەپ بار. ياڭ جاڭجۇڭ سىزنى تاغدىن ئايرىلغان يولۋاس قىلىپ قويدى. سىز تاغدا تۇرسىڭىز بۇلار سىزدىن قورقاتتى، ئەمدى قورقمايدۇ. ياڭ جاڭجۇڭ كېيىن يەنە قىلغۇلۇقنى قىلىدۇ. چۈنكى ئۇ، ئىنقىلابقا قارشى، خانلىقنى ياقلايدۇ. ھازىرمۇ، يۈەن شىكەينى قوللاپ، سۇڭ جۇڭشەن ئەپەندىگە قارشى تۇرۇۋاتامدۇ!؟ ئەمما يۈەن شىكەي چوقۇم مەغلۇپ بولىدۇ. جۇڭگو خەلقى خانلىقتىن بىزار بولغان. يېقىندا يەنە ئىنقىلاب بولىدۇ. سىز شۇڭغىچە، تاغدا تىركىشىپ تۇرسىڭىز ئوبدان بولاتتى.»

تۆمۈر خەلپە ئۈرۈمچىگە كەلگەندە، ھەيدەر ئەپەندىمۇ «ھەي بۇرادەر، سىزنىڭ دارىن بولغانلىقىڭىزنى تەبرىكلەشكە تىلىم بارمايدۇ. سىزنى ئۆزىگە باش قىلغان نەچچە مىڭلىغان خەلق توپىدىن ئايرىلىپ، بۇ يەردە تۇرۇشىڭىزنىڭ قانچىلىك پايدىسى بولاركىن؟ بېلىق دەريا ـ دېڭىزلاردىلا ئەركىن ئۈزەلەيدۇ ئەمەسمۇ» دېگەن ئىدى.

تۆمۈر خەلپە ئۇ چاغلاردا بۇ گەپلەرگە ئانچە پەسەنت قىلمىغان ئىدى. ئەمدى ئامانقۇلنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئاڭلاپ، ئۆزىنى قويىدىغان يەر تاپالماي قالدى.

شۇ كۈندىن باشلاپ، بايلار ۋە ئەمەلدارلارنىڭ ئۆيلىرىدىكى بەزمە ـ مەشرەپلەرمۇ، قەمەرنىساخاننىڭ دۇتارنى چېكىپ ئولتۇرۇپ ئېيتىدىغان شوخ ناخشىلىرى بىلەن قاش ـ كۆزلىرىنى سۈزۈپ ئەركىلەشلىرىمۇ، ئۇنىڭغا خوش ياقماس بولۇپ قالدى. ئۇ پات ـ پاتلا گەزەرمىگە بېرىپ، ياڭ جاڭجۇڭ ئەۋەتكەن ھەربىي تەلىم مۇئەللىملىرى (ساۋگۈەنلەر)نىڭ يىگىتلەرگە ھەربىي مەشق ئۆگىتىشلىرىنى كۆرۈش بىلەن كۈن ئۆتكۈزەتتى، ياكى ئۇلانباي تەرەپكە ئۆدەك ئوۋلاشقا كېتەتتى ۋە ياكى ئۆزىگە ئوخشاش ياڭ جاڭجۇڭغا ئەل بولۇپ تۇرپاندىن ئۈرۈمچىگە چىققاندىن كېيىن، يىڭجاڭلىق مەرتىۋىسىگە

ئېرىشكەن مۆيدىن خەلپىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، ھال - مۇڭ قىلىشاتتى. گايى كۈنلىرى گەزەرمىدە قونۇپ قالاتتى.

بىر ئاخشىمى، قەمەرنىساخان ئۇنىڭ بۇلۇتلۇق ئاسماندەك تۇتۇلۇۋالغان چىرايىغا قاراپ، «مەنسىدىن زېرىككەن بولسىلا، خېتىمنى بەرسىلە» دەپ تاشلىدى. تۆمۈر خەلپە خۇددى شۇ گەپنى كۈتۈپ تۇرغاندەك، دەرھال رەسمىيىتىنى ئادا قىلدى - دە، بىر قۇر يوتقان - كۆرپىسىنى ئامانقۇلغا كۆتەرتىپ گەزەرمىگە كۆچۈپ كەتتى.

ھازىرقى ئۈرۈمچى شەھەرلىك يىگىرمىنچى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئورنى سېپىل بىلەن قورشالغان بىر گەزەرمە بولۇپ، تۆمۈر خەلپە ئۈرۈمچىگە چىققاندا، ئۆزىنىڭ ئىككى يۈز نەچچە يىگىتى بىلەن شۇ گەزەرمىگە جايلاشقان ئىدى. ياڭ جاڭجۈڭ تۆمۈر خەلپىنى ئالاھىدە ئەتىۋارلاپ، ئۇنىڭ ئايلىق مائاشىنى ئادەتتىكى باتالىيون كوماندىرلىرىنىڭ مائاشىدىن بىر ھەسسە ئارتۇق قىلىپ، بىر يۈز ئاتمىش سەر كۈمۈش بەلگىلىدى. قول ئاستىدىكى يىگىتلەرگىمۇ، دەرىجىلىرىگە قاراپ، ئوتتۇز سەردىن ئون سەرگىچە مائاش تارقىتاتتى.

بىراق، يىگىتلەرنىڭ قورسىقى توق، بويى پۈتۈن بولغان بىلەن كۆڭلى يېرىم ئىدى. ئۇلار ئۈرۈمچىگە نېمە ئۈچۈن چىققانلىقىنى، نېمە ئۈچۈن بىكار مائاش ئېلىپ كوچىلاردا لاغايلاپ يۈرگىنىنى، ھەربىي مەشىقنىمۇ نېمە ئۈچۈن قىلىۋاتقانلىقىنى چۈشەنمەيتتى. ئۆي - يۇرت ۋە قوۋم - قېرىنداشلىرىنى سېغىنىش دەردى ئۇلارنى خۇددى يامان بىر ئاغرىقتەك قىيناشقا باشلىدى. شۇڭا بەزىلىرى ئىچ پۇشۇقىنى تۆت ئوشۇق بىلەن چىقىرىشقا تىرىشسا، بەزىلىرى شوپاڭ ياقىلايدىغان بولۇۋالدى. بولۇپمۇ ئامانقۇللاردىن يۇرتىنىڭ ئەھۋالىنى ئاڭلىغاندىن بۇيان، بۇ ئەھۋال تېخىمۇ كۈچىيىپ كەتتى. بەزىلەر «خەلپەمگە تۈزۈكرەك ئېيتماپسەن، بولمىسا، بىر نېمە دەيتتى» دەپ ئامانقۇلنى جىملەيتتى. تورپاق

ئۆز غوجا ئەمەت بولسا، ئۆز ئادىتى بويىچە غىجەكنى قولىغا ئېلىپ، كۆڭلىنى مۇقام بىلەن بەزلەيتتى. قاسىم قىزىق بىلەن ئەنسارى قوللىرىغا داپ ئالاتتى - دە، ناخشا بىلەن دەردىنى باسماقچى بولاتتى.

تۆمۈر خەلپە قەمەرنىساخاننىڭ خېتىنى بېرىۋېتىپ، گەزەرمىگە كۆچۈپ كەلگەن ئاخشىمى يىگىتلەرنىڭ بىر قىسمى ئوچۇق - ئايدىڭ مەيدانىدا، تورپاق ئۆز غوجا ئەمەت بىلەن قاسىم قىزىقنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ ناخشا ئاڭلاۋاتاتتى. تۆمۈر خەلپە پۇتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ يېنىدىكى قارىياغاچنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈۋالدى. قاسىم قىزىق ناخشىسىنى داۋام قىلدۇردى.

يۇقىرى بارغۇم تولا،
باراي دىسەم كارىم تولا.
شۇ غېرىبلىق شەرىدە
جېنىم قەپەزگە مۇپتىلا.

هۆل پاختا، بۇزۇق چىغرىق،
چىگىت چاققانىنى ئېيتايمۇ،
كىشىنىڭ يۇرتىغا كېلىپ،
غېرىپ بولغانىنى ئېيتايمۇ.

پەدە يۆتكىلىپ، يەنە بىر ناخشا باشلاندى:

مەن ئۆلسەم، ئۆلۈگۈمنى تاغدا قويۇڭلار،
تاغ يولى يىراق كەلسە، باغدا قويۇڭلار.
يۈزۈمنى قىبلە سايان ئاچىپ قويۇڭلار —
بېشىمغا بىر دەستە گۈل سانچىپ قويۇڭلار.

چالا مەس بىر يىگىت دەلدەڭشىپ كېلىپ قاسىم قىزىقنىڭ قولىغا ئېسىلدى:

— قويچۇ ئاداش. بۇ ناخشاڭنى. مېنى يىغا تۇتۇۋاتىدۇ. كۆڭۈلنى كۆتەرگىدەك باشقا ناخشاڭ يوقمۇ؟

— نەدىكى كۆڭۈلنى كۆتىرىدۇ؟ مەن كۆڭلۈمنى قۇمۇلدا قويۇپ كەلگەن، — دېدى قاسىم قىزىق.

— ھەي قىزىق گەپ قىلدىڭغۇ، كۆڭلۈمنى قويۇپ كەلدىم دېگىنىڭ نېمىسى؟

— خەلپەمنى دېمىسەم، ئۆزۈمنىمۇ قويۇپ كېلەر ئىدىم، — دېدى قاسىم قىزىق. ئاندىن كۆپچىلىككە قاراپ، «راست ئەمەسمۇ؟» دەپ كۈلدى.

— راست، — دېدى تۆمۈر خەلپە قارىياغاچنىڭ ئارقىسىدىن چىقىپ، — سىلەرنى مۇشۇ كۈنلەرگە قويغان مەن، مېنى جازالاڭلار.

ھەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى. تۆمۈر خەلپىنىڭ كىرپىكلىرىدىكى ياش دانىچىلىرى ئاي نۇرىدا خۇددى مەرۋايىتتەك پارقىراپ تۇراتتى. بۇ ياش دانىچىلىرى يىگىتلەرنىڭ كۆزىگە گوياكى بۇلۇتلار ئارىسىدىن پارقىراپ چىقىۋاتقان ئۈممەت يۇلتۇزىدەك كۆرۈنۈپ كەتتى.

ئوقيانىڭ ھېرىپ قالغان ئوقى
شايىنىمۇ تېشەلمەيدۇ.

— جۇگېلياڭ①

ئەمدى، تۆمۈر خەلپە، بۆلەكتىن ئىش باشلىماقچى بولدى.

---

① قەدىمقى جۇڭگو تارىخىدىكى ئۈچ پادىشالىق دەۋرىدە، مىلادى 181 - 234 - يىللىرى ياشىغان مەشھۇر سىياسەتچى ۋە ھەربىي ئىشلار ئالىمى.

بۇنىڭ ئۈچۈن، ھەممىدىن ئاۋال قەپەزدىن چىقىپ، پۇت - قولىنى بوشىتىشى لازىم ئىدى. يىگىتلەرنىڭمۇ دەۋاتقىنى شۇ. بىراق، بۇ قەپەزدىن قانداق چىقىپ كەتكىلى بولىدۇ؟ بۇ — ئۇرغانغا چېقىلىدىغان، تەپكەنگە سۇنىدىغان ياغاچ قەپەز ئەمەس، بۇ — تۆمۈر قەپەز. بۇ تۆمۈر قەپەزدىن قانداق قۇتۇلۇش كېرەك؟ بۇنىڭ چارىسىنى ھېچكىم بىلمەيتتى. «توختا، ھېلىقى ئادەم بىلەن بىر گەپلىشىپ كۆرەي، بىرەر ياخشى مەسلىھەت بېرەرمىكىن» دېدى تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلغا. ئەنسارى شۇ ئاخشىملا گامازا تۇنگانىنى تېپىپ كەلدى. بىراق، گامازا تۇنگان: «ئۇ ئادەم سەن بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۈچ كۈندىن كېيىن يوق بولدى. نەگە كەتتى، مەن بىلمەيدۇ» دەپ جاۋاپ بەردى.

— خەير، — دېدى تۆمۈر خەلپە، — بىز ئۈرۈمچىدىن كىشىنىڭ يولىنى تاپقىچە، يۇرتتا بىرەر ئادەم ئەۋەتىپ تۇرايلى. ئۇ ئالدىمىزدا بېرىپ، ئەلنىڭ كۆڭلىنى تىنجىتىپ تۇرسۇن.

بۇ پىكىرگە ئامانقۇللار دەرھال قوشۇلدى. ئەمدى كىمنى ئەۋەتىش كېرەك دېگەن مەسىلە قويۇلغاندا، ئەنسارى ئۆز سەپداشلىرىدىن مەمەت قۇلى دېگەن كىشىنىڭ قۇمۇلدا قېرى ئانىسى بارلىقىنى، يېقىندىن بۇيان، ھەر كۈنى دېگىدەك ئانىسىنى چۈشەپ قېلىۋاتقاچقا، ئۇنىڭ كۆڭلى بىئارام بولۇپ، «خەلپەمدىن رۇخسەت سورايمىكىن» دەپ يۈرگىنىنى ئېيتتى.

مەمەت قۇلى قىرىقلارغا يېقىنلىشىپ قالغان دوغىلاق بىركىشى ئىدى. تۆمۈر خەلپە ئۇنىڭغا ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ، «ئاپىلىرىنى يوقلاپ بولغاندىن كېيىن، دەرھال قورايغا چىقىپ، ئېلى پالگان بىلەن سەپەرقۇل ئاكاملارغا ئېيتسىلا. تۇزۇپ كەتمەي، سەۋرى قىلىپ تۇرسۇن» دېدى. ئىككى كۈندىن كېيىن، مەمەت قۇلى بىرمۇنچە يىگىتلەرنىڭ سوغا - سالاملىرىنى ئېلىپ يولغا چىقتى.

مەمەت قۇلى ماڭغان كۈنى، ئەنسارى گەزەرمىنىڭ باش دى-

ژۇرنىسى ئىدى. ئۇ، چىراق ئۆچۈرۈپ يېتىشقا كاناي چېلىنىپ بولغان بىر چاغدا، سايىت تۆگىچىنىڭ ياتىقىدا چىراق يېنىپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، پەنجىرە تۈۋىگە كەلدى. كېچىنىڭ تىنچىقلىقىغا قارىماي، پەنجىرە ھىم يېپىپ قويۇلغان ئىدى. ئەنسارى پەنجىرە يوچۇقىدىن قاراپ، سايىت تۆگىچىنىڭ كىرسىن لامپا يورۇقىدا، يۇڭ قەلەم بىلەن بىرنىمە يېزىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالدى. ئۇ پات-پاتلا ئىشىككە قاراپ قوياتتى. ئۇنىڭ ئەندىشىلىك قاراشلىرىدىن خۇدۇكسىرەپ تۇرغانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى.

— سايىت ئاكا، تېخى ياتماپلاغۇ؟ — دېدى ئەنسارى.

— مانا ئۇكام، مانا، ھازىر ياتىمەن، — دېدى سايىت تۆگىچى، يېزىۋاتقان نەرسىسىنى دەرھال يوشۇرۇپ. ئۇنىڭ بۇ ھەركىتى ئەنسارىغا غەلىتە بىلىندىيۇ، ئەمما، «ئۆيىگە خەت يېزىۋاتىدىغاندۇ» دەپ ئويلاپ، گەپ قىلماي كېتىپ قالدى.

شۇ ھەپتىنىڭ جۈمە كۈنىسى ھەيدەر ئەپەندى تۇرپان سەپىرىدىن قايتىپ كېلىپ، تۆمۈر خەلپىنى ياڭخاڭ مەسچىت ئالدىدىن تاپتى ۋە تېچلىق-ئامانلىق سورىشىپ بولغاندىن كېيىن، «بۈگۈن بىزنىڭ ئۆيدە سىز ياخشى كۆرىدىغان ياپما دېگەن تاماق بولىدۇ، بارمىسىڭىز خاپا بولىمەن» دېدى. تۆمۈر خەلپىمۇ بىرەر ئايدىن بۇيان، كۆرۈشمىگەن بۇ دوستىنى سېغىنىپ قالغاچقا، دەرھال ماقۇل بولدى.

ھەيدەر ئەپەندى ئۆزىنىڭ ئاددى سەرەمجانلانغان پاكىزە ئۆيىدە تۆمۈر خەلپىنى مېھمان قىلىپ ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ غەمكىن چىرايىغا پات-پات قاراپ قوياتتى. غىزادىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ئۇلۇق-كىچىك تىنىپ ئولتۇرۇپ، ھەممە ھەسرىتىنى تۆكتى. ھەتتا ھېلىقى قوشاقلارنىمۇ ئېيتىپ بەردى ۋە ئەمدى قانداق قىلىش كېرەكلىكى ھەققىدە مەسلىھەت سورىدى. ھەيدەر ئەپەندى ئۆتكەن ئىشلارنى بىرقۇر ئەسلەپ ئۆتكەچ مۇنداق دېدى:

— تۇرپان خەلقىمۇ، مۆيدىن خەلپىدىن بەك خاپا ئىكەن.

پۇل-مەنسەپكە ئالدىنىپ ئۆزىگىمۇ قىلدى، بىزگىمۇ قىلدى، دەيدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ «كېيىنكى پۇشايمان ئۆزۈڭگە دۈشمەن» دېگەن ماقالى بەك ئورۇنلۇق ئېيتىلغان سۆز. ھىندى خەلقىنىڭ «دەريا بويىدا ياشىساڭمۇ، تىمساخ بىلەن دوستلىشالمايسەن» دېگەن ماقالى بار. ياڭ جاڭجۇڭ بىلەن قانداق دوستلىشىش مۇمكىن؟

ئاندىن، ئورۇس يازغۇچىسى ئا. ئى. كىرىلوفنىڭ «بۆرە بىلەن قوزىچاق» دېگەن مەشھۇر مەسەلىنى سۆزلەپ بېرىپ، ئاخىرىدا «ئىش ئۆتتى، خىش قېلىپىدىن چىقتى. ئەمدى مەن سىزگە قانداق كېڭەش بېرەلەيمەن» دېدى.

تۆمۈر خەلپە بىردەم خىيالغا چۆمگەندىن كېيىن مۇنداق دېدى:

— بىزدە يېتىپ قالغىچە، ئېيتىپ قال دېگەن ماقال بار. بايىقى قوزىچاقتەك جىم تۇرۇپ ئۆلگىچە، يەنە تىپىرلاپ باقامەن. ئۈمىتسىز شەيتان، دەپتىكەن. قالغىنىغا ئاللا كېپىل.

ھەيدەر ئەپەندى تۆمۈر خەلپىنىڭ ئوتتەك يېنىپ تۇرغان يوغان كۆزلىرىگە قاراپ، ئۇنىڭ غەيرىتىگە قايىل قېلىۋاتقاندەك بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى.

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە خۇسەيىن چانىشىق دېگەن تاتار بېيىدىن ئەللىك تال مىلتىق سېتىۋالدى. ئۇنىڭ يىگىتلىرى ئاتلارغا ئوت ئورۇپ كېلىش ئۈچۈن ھەر كۈنى ئولانبايغا چىقىپ تۇراتتى. ئۇلار شۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بۇ مىلتىقلارنى ئاز-ئازدىن ئولانبايغا مەخپى ئەپچىقىپ، ئەپلىك يەرلەرگە يوشۇرۇپ تۇردى. تۆمۈر خەلپە شەھەردىن چىقىپ ئالساق، تاغ يولى بىلەن قۇمۇلغا كېتىۋېلىش مۇمكىن، دەپ ئويلايتتى. شۇ ئارىدا تاشقى موڭغۇل بىلەن شىنجاڭ چېگرىسىدىكى قوراللىق توقۇنۇش كۈچىيىپ قالدى. تۆمۈر خەلپە بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شەھەردىن چىقىۋېلىش ئۈچۈن، ياڭ جاڭجۇڭغا ئۆزد-

نىڭ ئاشۇ توقۇنۇش بولۇۋاتقان يەرلەرگە ئەۋەتىلىشىنى سوراپ، «مېنىڭ سىزگە خىزمەت كۆرسىتىش ۋاقتىم كەلدى» دەپ ئىلتىماس قىلدى. بىراق ياڭ جاڭجۈڭ جاسۇسلار بەرگەن مەخپى مەلۇماتلار ئارقىلىق تۆمۈرنىڭ مەقسىتىدىن ئاللىقاچان خەۋەردار بولۇپ تۇرغاچقا، «سىزدەك مۇھىم كىشىمىزنى قوراللىق توقۇنۇش بولۇۋاتقان يەرگە ئەۋەتسەم، قولۇمدىكى ئىسسىل شەمشەرنى پاشا ئۆلتۈرۈشكە ئىشلەتكەندەك ئىش بولىدۇ، يېنىمدا تۇرۇپ ماڭا ئەقىل كۆرسىتىپ تۇرغىنىڭىز تۈزۈك» دەپ ئۇنىمىدى ۋە شۇ كۈندىن باشلاپ، ھەركۈنى دىگىدەك «ھەربىي كېڭەش» ئۆتكۈزۈش بانىسى بىلەن ئۇنى ئۆز نازارىتى ئاستىغا ئېلىۋالدى. بۇ «ھەربى كېڭەش» دىگىنى چېرىكلەرگە بولغان تەلىم-تەربىيىنى كۈچەيتىپ، جەڭ تېخنىكىسىنى ياخشىلاش مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلىش مەزمۇنىدىكى ئايىغى چىقمايدىغان بىر يىغىن بولۇپ، ئۇنىڭغا ياڭ جاڭجۈڭنىڭ يېقىنلىرىدىن مافۇشىڭ (يەنى كېيىنكى چاغلاردا قەشقەر خەلقى تۇلۇم چاشقان دەپ ئاتىغان ماتىتەي) رىياسەتچىلىك قىلاتتى. تۆمۈر خەلپە بىرقانچە ھەربى باشلىقلار بىلەن بىرقاتاردا كۈندە دىگىدەك شۇ تۇلۇم چاشقاننىڭ گەپلىرىنى ئاڭلاپ ئولتۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى.

رامزان ئېيى كىرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، گامازا تۇنگان بىر كىشىنى گەزەرمىگە باشلاپ كىردى، ئۇ، يىراق سەپەردىن كەلگەنلىكى بىلىنىپ تۇرغان بىرجۈپ ئاتنى يېتىلىۋالغان ئىدى. ئەگەر ئۇ كىشى تۆمۈر خەلپىنى كۆرۈش بىلەنلا، ئاتلارنىڭ چۇلۋۇرىنى تاشلاپ، «ئاكا» دەپ ئالدىغا كەلمىگەن بولسا، تۆمۈر خەلپە ئۆزىنىڭ ئىنىسى شاكىرنى تونۇيالمىغان بولاتتى. شاكىر شۇنچىلىك ئۆزگىرىپ كەتكەن ئىدىكى، ئۇنىڭ يۇمۇلاق يۈزلىرى ياداڭغۇراپ قارىداپ كەتكەن، قوي كۆزلىرى بولسا، ئىچىگە ئولتۇرۇشۇپ غەلىتە بولۇپ قالغان ئىدى.

شاكىرنىڭ ئېلىپ كەلگەن خەۋەرلىرى بىرىدىن-بىرى يامان

ئىدى. قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇڭ توختىنىڭ ئەلىمگە چىدىماي، سەپەرقۇل باشلىق بىرمۇنچە نېرىنكىرلىقلار ئۆز يۇرتىغا كۆچۈپ كېتىپتۇ. مەمەت قۇلى قۇمۇلغا بارغان كۈنىلا. شامەخسۇتنىڭ قولىغا چۈشۈپ قاپتۇ. ئازراق قىيىن-قىستاققا چىدىماي، ئۆزى بىلگەن ھەممە سىرنى ئېيتىپ، خائىنلىق قىپتۇ. بۇنىڭ بەدىلىگە «قورماللىق»① مەنسۇپىگە ئېرىشىپتۇ. ئۇ شۇ كۈنى خۇشاللىغىدىن بىر ئاغىنىسى بىلەن ئاشپۇزۇلدا جىقراق ئىچىپ تاشلاپ، «ئەمدى تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىشى تۈگىدى، شا مەخسۇت ۋاڭ ئۇنى ئۆلتۈرتىۋېتىدۇ» دەپتۇ. تۆمۈر خەلپىنىڭ كونا دوستلىرىدىن سالى تاڭجاڭ بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، شۇ كېچىسىلا ئۆزىنىڭ ئىنىسىنى قورايىغا ماڭدۇرۇپ، شاكىرغا خەۋەر قىلدۇرۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شاكىر كېچە-كۈندۈز دىگىدەك يول مېڭىپ، ئۈرۈمچىگە چىقىپتۇ.

بۇ خەۋەر تۆمۈر خەلپىنى قاتتىق ئەندىشىگە سالدى. چۈنكى، شامەخسۇت ۋاڭ مەمەت قۇلدىن ئۇققانلىرىنى ياڭ جاڭجۈڭغا مەلۇم قىلغان بولسا (بەلكى بۇ كەمگىچە مەلۇم قىلىپ بولغاندۇ)، مۇشۇ بىرلەچچە كۈن ئىچىدە چوڭ بىر پالاكەتنىڭ يۈز بېرىشى كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرغان گەپ ئىدى. ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟ بىردىن-بىرچارە شەھەردىن دەرھال چىقىپ كېتىش لازىم. بىراق، قانداق چىقىپ كەتكىلى بولىدۇ؟ بىرەر بان تېپىلسا ياخشى بولاتتى. نىمە بانا بار؟ تەۋەككۇل دەپ، بىر كېچىدە باشنى تولغاپلا ماڭسىچۇ، بۇ قانداق بولار؟

تۆمۈر خەلپە ئۆزىنىڭ يېقىنلىرى بىلەن ئەنە شۇ مەسىلە ئۈستىدە باش قاتۇرۇپ تۇرغاندا، شاكىر بىلەن تورپاق ئۆز غوجا ئەمەت ھەممەيلەن تەڭ ماڭماي، بۆلۈنۈپ-بۆلۈنۈپ مېڭىشنى، ئاۋال تۇرپان تاغلىرىغا بېرىۋېلىپ، ئاندىن قۇمۇل تەرەپكە كېتىشنى تەكلىپ قىلدى. ئامانقۇل بىلەن قاسىم قىزىق ئاۋال تۇرپان تەرەپكە بېرىش دىگەن پىكىرگە قوشۇلسىمۇ، بىرنەچچىگە بۆ-

---

① قورمال—ئورمان-زىرائەتلەرنى قوغدىغۇچىلارنىڭ باشلىقى.

لۇنۇپ كېتىشنى خەتەرلىك دەپ ھېساپلىدى. ئاخىر، تۆمۈر خەلپە «ھازىرچە ئازراق ئادەم ئالدىمىزدا مېڭىپ تۇرسۇن» دېدى. شۇنىڭ بىلەن شاكىر باشلىق ئون نەچچە يىگىت ئۇلانبايغا يوشۇرۇپ قويۇلغان مىلتىقلارنى ئېلىپ، بىر كېچىدىلا كۆزدىن غايىپ بولدى①. تۆمۈر خەلپىلەر ئىككى-ئۈچ كۈن ئىچىدە ئاي قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ، يېرىم كېچىدە شەھەردىن چىقىپ كەتمەكچى بولۇشتى.

شاكىرلار يولغا چىقىپ، ئەتىسى ئەتىگەندە، جاڭجۇڭ يامۇلدىن تۆمۈر خەلپىنى يەنە «ھەربى كېڭەش»نىڭ يىغىنىغا چاقىرغان ئۇقتۇرۇش كېلىپ قالدى. بۇ ئۇقتۇرۇشتا: «چېگرا توقۇنۇشى جىددىيلىشىپ قالدى. بۇ قېتىمقى يىغىندا مەخسۇس شۇ مەسىلە مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. تېيىپدارىن چوقۇم قاتنىشىشى لازىم» دېيىلگەن ئىدى. تۆمۈر خەلپە گۇمان تۇغدۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن، بۇرۇنقىدەك سايىت تۇڭچىنى ئېلىپ يىغىنغا بارماقچى بولدى. ئامانقۇل «بۇ قېتىم مەنمۇ ساڭا يولداش بولاي» دېدى. ئۇلار ئاتلانغاندا ھىلىقى ھەربى تەلىم بەرگۈچى ساۋگۈەنلەر يىگىتلەرنى مەشق قىلدۇرۇۋاتاتتى. تۆمۈر خەلپە دەرۋازىدىن چىقىپ كېتىۋېتىپ، نىمىشقىدۇ يىگىتلەرگە بىر قاراۋالغۇسى كەلدى-دە، كۆك بوز ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتتى. كۆك بوز ئات ئىگىسىنىڭ كۆڭلىدىكىنى سەزگەندەك، دەرھال ئارقىغا بۇرۇلدى ۋە تىزگىن سىيرىپ، ئېغىل تەرەپكە ئەپقاچتى. تۆمۈر ئۇنى توختاتماقچى بولاتتى. كۆك بوز ئات بولسا، ئېغىزدۇرۇقنى چىشلىۋېلىپ، ھەدەپ ئېغىل تەرەپكە چاپاتتى. ھەممىنىڭ دىققىتى ئاتقا بۇرۇل-

---

① تارىخىي ماتېرىياللاردا يېزىلىشىچە، شاكىر ئۆز ھەمرالىرى بىلەن تۇرپان ئاستانىگە بېرىپ، مۇيىدىن خەلپىنىڭ سەپداشلىرىدىن ئەمەت بىلەن بىرلىكتە يەنە ئىش باشلىغان. بەختكە قارشى 1914-يىلى مارتنىڭ ئاخىرى دۈشمەن قولىغا چۈشۈپ ھالاك قىلىنغان. ئەمەت قوزغىلاڭنى يەنە داۋاملاشتۇرۇپ، ياڭ زېڭشىن ھاكىمىيىتىنى ئالاقزادە قىلىپ تۇرغاندا، قوزغىلاڭچىلار ئىچىگە كىرىۋالغان تاجى بىلەن سېيىت دېگەن خائىنلار تەرىپىدىن 1914-يىلى 16-دېكابىر كۈنى سۇيىقەستكە ئۇچرىغان.

دى. كۆك بوز ئات يولىنى توسقانلارنىڭ قىقاس-چۇقانلىرىغا جاۋابەن ئالدى پۇتلىرىنى ئېگىز كۆتىرىپ، قاتتىق كىشنەپ تاشلىدى-دە، ئاندىن ئىگىسىگە بويسۇنۇپ ماڭدى. بۇ ئەھۋال تۆمۈر خەلپىنىڭ كۆڭلىدە بىرئاز غەشلىك پەيدا قىلدى. چۈنكى، بۇ سۆيۈملۈك ئېتى ئۇنىڭغا ھېچقاچان مۇنداق ئىتائەتسىزلىك قىلىپ باقمىغان ئىدى.

تۆمۈر خەلپىلەر يىغىنغا كەتكەندىن كېيىن، ساۋگۆەنلەر مىلتىقلارنى ئوندىن-ئوندىن جۈپلەپ قويۇپ، پوبۇغا يۈگۈرۈشكە قوماندا بەردى. يىگىتلەر مەيدانىنى بىر ئايلىنىپ بولغاندا، بىر ساۋگۆەن سەپنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ ئۇلارنى يۈگۈرتكەن پېتى سىرتقا ئەپچىقىپ كەتتى. يېرىم سائەتلىك يۈگۈرۈشتىن يانغان يىگىتلەر مەيداندا بىر تالمۇ مىلتىق قالمىغانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران قېلىشتى. شۇ ئارىدا «ياتاقلارغا تارقال» دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى. گەزەرمە سېپىلىنىڭ ئۈستىدە يۈزدەك چېرىك ئۇلارغا مىلتىقلىرىنى تەڭلەپ، ھەيۋە قىلىپ تۇراتتى.

مۇشۇ مىنۇتلاردا تۆمۈر خەلپە ئۆز ھەمرالىرى بىلەن ھىلىقى «ھەربى كېڭەش» مەجلىس زالىنىڭ كۈتۈمخانىسىدا ئولتۇراتتى. بۇ ئۆيدە ئۇلاردىن باشقا ھېچكىم كۆرۈنمەيتتى. بىر چاغدا، تۆر تەرەپتىكى ئىككى ئىشىك تەڭلا ئېچىلدى-دە، ئون نەچچە چېرىك تەڭلا يۈگۈرۈپ چىقىپ، نەيزىلىك مىلتىقلىرىنى تۆمۈر خەلپىلەرگە تەڭلەپ «كۆتەر قولۇڭنى!» دەپ ۋاقىراشتى. تۆمۈرخەلپە بىلەن ئامانقۇل ھاڭ-تاڭ قېلىپ بىر بىرىگە قاراشتى. ھىلىقى ئاۋازلار يەنە تەكرارلاندى. شۇ ئارىدا مافۇشىڭ دېگەن تۇلۇم چاشقان پەيدا بولۇپ، يان قورالىنى پۇلاڭلاتقان پېتى «قوراللىڭلارنى تاپشۇرۇڭلار!» دەپ ۋاقىرىدى. چېرىكلەر تەرەپ-تەرەپتىن يوپۇرۇلۇپ كېلىپ، تۆمۈر خەلپە بىلەن ئامانقۇلنىڭ يان قوراللىرىنى تارتىۋالدى. ئارقىدىنلا كويزا-كىشەنلىرىنى شاراقلىتىشقا باشلىدى.

ئامانقۇل قونچىدىن پىچىقىنى ئېلىشقا ئۈلگۈرۈپ، كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقىچە ئىككى چېرىكنىڭ قارنىنى يېرىپ تاشلىدى ۋە ئۈچىنچى بولۇپ تۇلۇم چاشقانغا يولۋاستەك ئېتىلدى. بىراق، تۇلۇم چاشقاننىڭ قولى تەپكىنى ئارقا - ئارقىدىن ئۈچ قېتىم بېسىۋەتتى. ئامانقۇل دەلدەڭشىپ قالدى. تۆمۈر خەلپە ئىتتىك بېرىپ ئۇنى قۇچاقلاپ ئالغىچە، ئۆزىنىڭ قولىغا كويزا چۈشۈپ قالدى. ئامانقۇل قانغا مىلىنىپ يەردە ياتاتتى. تۆمۈر خەلپە ئۇنىڭ يېنىغا تىزلاندى.

ئامانقۇل تۆمۈر خەلپىگە قاراپ، «را... زى ... بول ... ئاكا!» دېدى - دە، كۆزىنى يۇمدى. ئىككى چېرىكنىڭ قارنىنى يارغان قازاق پىچىقى ئۇنىڭ يېنىدا پارقىراپ ياتاتتى. تۆمۈر خەلپە ئۇنىڭ پېشانىسىگە بىرنى سۆيۈپ، ئورنىدىن تۇرۇۋاتقاندا، سايىت تۇڭچىغا كۆزى چۈشۈپ قالدى. سايىت تۇڭچى ئۆزىنى تۆمۈر خەلپىنىڭ كۆزىدىن قاچۇرۇپ، ھېلىقى تۇلۇم چاشقاننىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇنۇشقا ئالدىرىدى.

4

كىشى ئاخىر ئۆلىدۇ، بەزىلەرنىڭ
ئۆلۈمى تەيشەن تېغىدىنمۇ قەدىرلىك
بولىدۇ، بەزىلەرنىڭ ئۆلۈمى ھاڭگىرت
پېيىدىنمۇ قەدىرسىز بولىدۇ.

— سىماچيەن①

بوۋامنىڭ بوۋىسى ئۆزىنىڭ ۋىجدانىغا مۇقەددەس دەپ ھېساپلىغان

---

① غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، تەخمىنەن مىلادىدىن 145 يىل بۇرۇن ياشىغان مەشھۇر تارىخشۇناس، مۇتەپەككۇر، ئەدىپ.

يولدىن قايتماي، جازا مەيدانىدا
ئۆلگەن ئىدى.

— ئا. س. پۇشكىن

تولۇق ھەربىي فورما كىيگەن ياڭ جاڭجۈك بىلەن تۇلۇم چاشقان مافۇشىڭ تاملىرى كۆك خىشتىن قوپۇرۇلغان كىچىكرەك بىر زالدا بىر سائەتتىن بۇيان، تۆمۈر خەلپىنى سوراق قىلىۋاتاتتى. مەمەت بەگ دېگەن ئالغاي تۆگىچى ئۆرە تۇرۇپ تەرجىمانلىق قىلاتتى.

— بۇ گەپچە، سەندە زادى گۇنا يوق ئىكەن-دە! — دېدى ياڭ جاڭجۈك.

— سىلەرنىڭ ھىيلە-مىكرىڭلارغا ئالدانغىنىمدىن بۆلەك گۇنايىم يوق.

— گېلاۋخۇيچىلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، مېنى ئۆلتۈرمەكچى بولغىنىڭچۇ؟

— يالغان.

— قۇمۇلدا ئىسيان چىقىرىشقا ئادەم ئەۋەتكىنىڭچۇ؟

— يالغان.

— خۇسەيىن بايدىن يۈز تال مىلتىق سېتىۋالغىنىڭمۇ يالغانمۇ؟

— يۈز تال ئەمەس، ئەللىك تال.

— بۇ گۇنا ئەمەسمۇ؟

— سىلەر بىزنىڭ قېنىمىزنى تۆكسەڭلار گۇنا بولماي، بىز ئۆزىمىزنى قوغداشقا ھەرىكەت قىلساق گۇنا بولامدۇ؟

— سىلەرنى نېمە قىلغان بولسا، شا مەخسۇت ۋاڭ قىلدى. مەن ئارىغا چۈشۈپ، پۇقرانىڭ يۈكىنى يېنىكلەتتىم. قان تۆكۈلمىسۇن دەپ، سىلەرنى ياراشتۇردۇم. ئەمدى قايسى يۈزۈڭ بىلەن

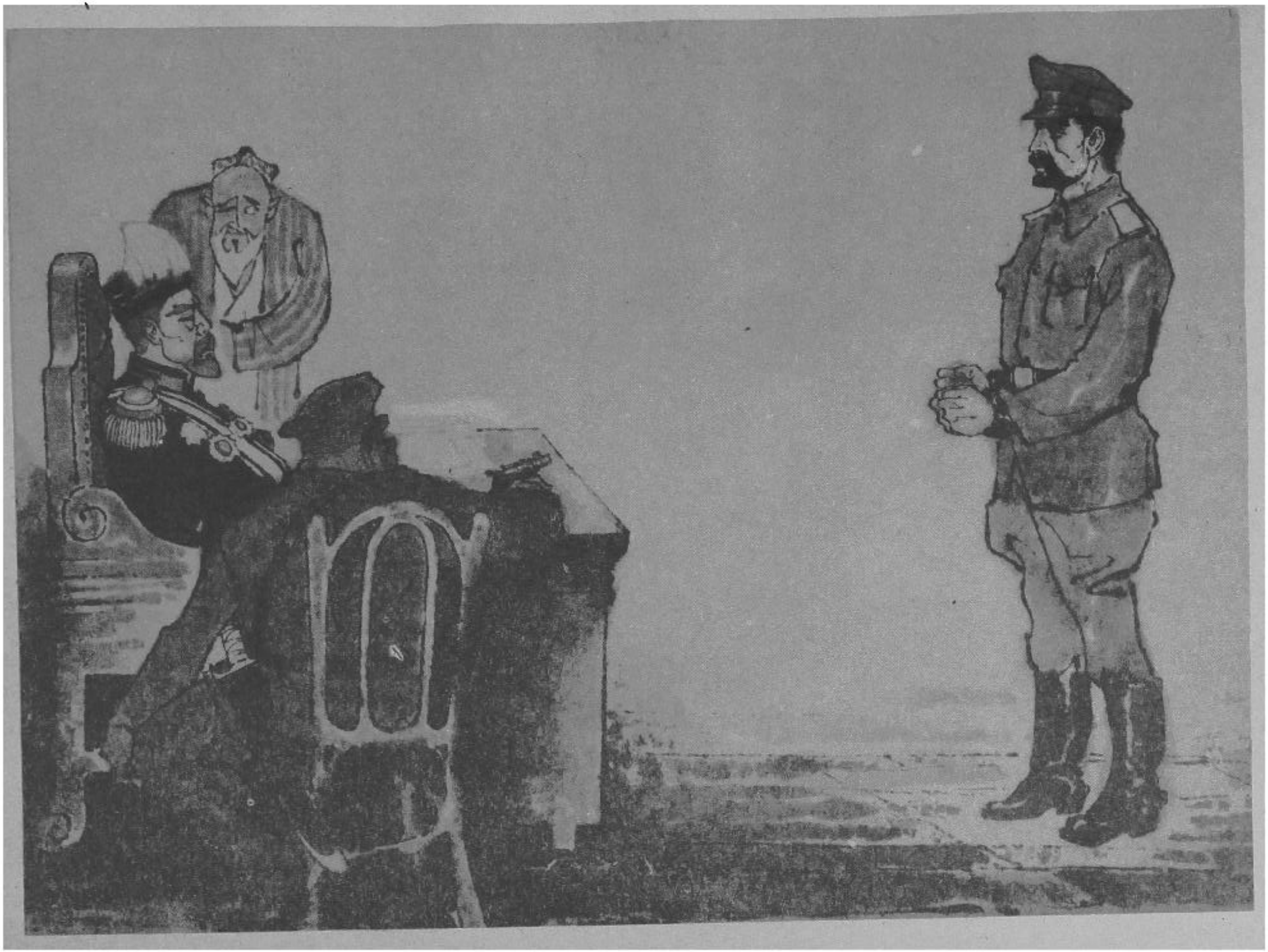

مېنى ئەيىپلەيسەن؟

— توغرا، شا مەخسۇت بىزنى قىلىچ بىلەن قىرماقچى ئىدى. ياڭ جاڭجۇڭ جاناپلىرى قىلىچنىڭ ھاجىتى يوق، ئاۋال پۇت-قولنى چۈشەپ ئالساق، پىچاق بىلەنلا بوغۇزلىغىلى بولىدۇ، دەپ، ئىشنى ئاسانلاتتى. جاڭجۇڭ جاناپلىرى جاللاتلىقتا شا مەخسۇتتىن ئۈستىراق ئىكەنلا، شۇنداق ئەمەسمۇ؟

ياڭ جاڭجۇڭ ئۆزىنى ئورۇندۇقنىڭ يۆلەنچۈكىگە تاشلاپ، پېشانىسىدىكى تەرلىرىنى سۈرتۈشكە باشلىدى. تولۇم چاچقان ئورنىدىن دەس قوپۇپ، تاپانچىسىنى ئوقلىدى. ياڭ جاڭجۇڭ ئۇنى قول ئىشارىتى بىلەن توختىتىپ، سوراقنى يەنە داۋام قىلدۇردى:

— كۆرۈپ تۇرۇپسەنكى، مەن ئىنسانپەرۋەر، يۇمشاق كۆڭۈل ئادەممەن، بولمىسا، سېنىڭ ئىشىڭ بىرتال ئوق بىلەن تۈگەيتتى. مەن سېنىڭ باتۇرلۇقۇڭغا ھېلىمۇ قايىلمەن. ئەگەر ئۇرۇمچىگە كېلىپ تاپقان شېرىكلىرىڭنىڭ ھەممىسىنى ئېيتىپ، گۇنايىڭنى تىلىسەڭ، سېنى كەچۈرىمەن. يەنە دارىن بولۇپ يۈرىسەن.

— رەھمەت، — دىدى تۆمۈر خەلپە مەسخىرە بىلەن كۈلۈپ، — جاڭجۇڭ جاناپلىرى راستىنلا ئىنسانپەرۋەر، يۇمشاق كۆڭۈل ئادەم ئىكەن، بولمىسا، چېرىكلىرىم ئۆلۈپ تۈگىمىسۇن دەپ، لى يىڭجاڭغا قۇرئاننى كۆتەرتىپ قۇمۇلغا ئەۋەتەمدۇ؟ ئۇرۇمچىدىكى شېرىكلىرىمنى ئېيتىپ بەرسەڭ، يەنە دارىن قىلىمەن دەمدۇ؟ ئەلھەمدۇلىللا شۈكرى، مېنىڭ بىرلا جېنىم بار، بىر جانغا بىرتال ئوق يېتىدۇ. جاڭجۇڭ جاناپلىرىدىن تىلىگىدەك گۇنايىم يوق.

— گۇنايىڭنى بويۇنۇڭغا قويۇپ بەرسەم نېمە دەيسەن؟

— ئىختىيار ئۆزۈڭدە.

ياڭ جاڭجۇڭنىڭ ئىشارىتى بىلەن يان ئىشىك ئېچىلىپ، يەڭلىرىنى جەينىكىگىچە تۈرۈۋالغان ئىككى چېرىك بىر ئادەمنى سۆرەپ كىردى. ئۇنىڭ باش-كۆزلىرى يېرىق، پۇت-قوللىرىدا كىشەن-زەنجىر شاراقلاپ تۇراتتى. بۇ، كامازا تۇڭگانىنىڭ ئۆيىدە

تونۇشقان ھېلقى ئادەم ئىدى.

— بۇ ئادەمنى تونۇمسەن؟ — دېدى ياڭ جاڭجۇڭ، تۆمۈرگە قاراپ.

— تونمايمەن.

— سەنچۇ، سەن بۇنى تونۇمسەن؟ — دېدى ياڭ جاڭجۇڭ ھېلقى كشگە تۆمۈرنى كۆرستىپ.

ئۇ كشمۇ بېشنى چايقىدى. ياڭ جاڭجۇڭ قاقاقلاپ كۈلۈپ، تۈلۈم چاشقانغا قاردى. تۈلۈم چاشقان ئككنچى ئشكنى ئاچتى. بر چېرك سايىت تۇڭچىنى باشلاپ كىردى. ئۇ، قوللرنى ئككى يانغا سېلىپ يەردن ئۈستۈن قارماي تۇراتتى. ئۇنىڭ ئككى زانغغا چۈشۈپ تۇرغان چاشقان قۇيرۇغدەك ئنچكە بۇرۇتى تترەۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى.

— ھە، ئېيتە، — دېدى ياڭ جاڭجۇڭ ئۇنىڭغا چەكچىيىپ، — بۇ ئككيلەن نمە دېيشكەن؟

سايىت تۇڭچى ھېلقى ئادەمنىڭ بر-ئككى ئاي بۇرۇن تۆمۈر خەلپىگە ئېيتقان گەپلرنى تەكرارلدى.

تۆمۈر خەلپە كشەن-زەنجرلرنى شاراقلتىپ ئورندىن تۇردى-دە، «تۇفى! مۇناپىق، دەۋزەخى! سەندىن كەلگەن ۋاپا شۇمۇ؟» دېدى. سايىت تۇڭچى بر قەدەم ئارقغا داجىپ تامغا يۆلنىپ قالدى. ئككى چېرك ھېلقى ئادەمنى ئەپچقىپ كەتتى.

— مۇنۇ يازغانلرىڭنىڭ ھەممىسنى ئېيت! — دېدى ياڭ جاڭجۇڭ، ئالدىدىكى بردەستە قەغەزنى ئۈستەلگە ئۇرغان پېتى، سايىت تۇڭچىغا ۋاقراپ.

سايىت تۇڭچى، دۇدۇقلاپ سۆزلەشكە باشلىدى. ئۇ، پات-پاتلا يېڭى بىلەن پېشانىسنى سۈرتۈپ قوياتتى. ئۇنىڭ ئەپيۈنكەشنىڭگە ئوخشايدىغان قانسز يۈزى تامدەك تاترىپ كەتكەن ئىدى.

— خوش، تېپ دارىن، ئۆزىڭزنىڭ يۇرتدىشىڭز، دىندىشىڭز

ھەممىنى ئېيتتى، ئەمدى نېمە دەيسىز؟ — دېدى ياڭ جاڭجۈڭ، سايىت تۈگچىنىڭ گېپى تۈگىگەندىن كېيىن.

— مېنىڭ مۇنداق يۇرتدىشىم يوق، بۇ مەلئۇن مېنىڭ دىندىشىممۇ ئەمەس. ئۇ مېنىڭ ئىچىمگە كىرىۋالغان چايان، ئۇنىڭ ئېيتقانلىرى مېنىڭ گۇنايىم بولالمايدۇ. مەن پەقەت شا مەخسۇت بىلەن ساڭا ئوخشاش بۆرە-تۈلكىلەرنى ئەزىز يۇرتىمىزدىن تازىلاپ، پۇقرالارغا تەگلىك، ئەركىنلىك ئېلىشقا ئاتلانغان ئۇۋچىمەن. بۆرە-تۈلكىلەرنى ئېتىپ يوقىتىش ئۇۋچىغا گۇنا ئەمەس، ساۋاپ! ئەمدى قانداق قىلساڭ شۇنداق قىل!

تۈلۈم چاشقان يەنە چاچراپ قوپۇپ، تۆمۈر خەلپىمگە ئېتىلماقچى بولدى. ياڭ جاڭجۈڭ ئۇنى توستى ۋە تۆمۈرگە قاراپ مۇنداق دېدى:

— سەن شا مەخسۇت ۋاڭ بىلەن مېنى يوقاتماقچى بولغان ئىكەنسەن، ئەمدى بىز سېنى تىرىك قويماسلىقىمىز كېرەك، شۇنداق ئەمەسمۇ؟

— شۇنداق، سىلەرگە قارشى قانلىق جەڭگە ئاتلانغان خەلقنىڭ بېشى بولۇپ تۇرۇۋقلۇق، قورۇق ۋەدە-قەسىمىڭلارغا ئىشىنىپ، قورالنى سىلەرگە ياندۇرۇپ بەرگەن، ئالدىڭلارغا ئۆز ئايىغىم بىلەن كەلگەن مەندەك ھاماقەتكە بىر ئەمەس، مىڭ ئۆلۈممۇ ئازلىق قىلىدۇ. قېنى، جاللاتنى چاپسانراق قىچقار، مېنىڭ ئىسسىق قېنىم ھېچبولمىسا، كېيىنكىلەرگە ئاچچىق ساۋاق بولۇپ قالار. ئەمما، بىر تال تاشنى قومۇرۇۋېتىش بىلەن بوغدا تېغىنى غۇلىتىۋەتكىلى بولمىغانغا ئوخشاش، مېنى ئۆلتۈرۈۋېتىش بىلەن ئىش تۈگىمەيدۇ. پۈتۈن بىر خەلقنى قىرىپ تاشلاش قولۇڭلاردىن كەلمەيدۇ.

ياڭ جاڭجۈڭ بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، ئالا-سېرىق بولۇپ كەتتى. ئەمما، دەرھال يۈزىگە كۈلكە يۈگۈرتۈپ، مۇنداق دېدى:

— سەن كىتابچا يېزىپ قويغىدەك گەپلەرنى قىلىشىنىمۇ

بىلىدىكەنسەن. باتۇرلۇغۇڭ بىلەن بىللە ئەقلىڭغىمۇ قايىلمەن. ئەمما، ئۆلۈمىڭنى مەندىن كۆرمە، ئۆز كىشىلىرىڭدىن كۆر. مەسىلەن، سېنىڭ شەخسىي كاتىۋىڭ بولغان سايىت تۆگىچىدىن ساڭا كەلگەن ۋاپا شۇنچىلىك بولدى. مەن ۋاپاسىزلىقنى يامان كۆرىمەن. تۇزۇڭنى يەپ، دۆلىتىڭنى كۆرگەن بۇ ئادەم ئەرزىمەس پۇلغا سېنىڭ بېشىڭنى بىزگە ساتتى. ۋاقتانىۋاق كەلگەندە، بىزگە خىيانەت قىلىپ، مېنىڭ بېشىمنىمۇ بىراۋلارغا سېتىشى چوقۇم، مۇنداق ئادەملەردىن ھېچكىمگە ۋاپا كەلمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئاۋال ئۇنى جازالىشىم كېرەك.

شۇنىڭدىن كېيىن، ياڭ جاڭجۇڭ يېنىدا تۇرغان چېرىككە ئىمچىرلىدى. چېرىك بىرتال ئاغامچا ئېلىپ كىردى. ياڭ جاڭجۇڭ يەڭلىرى شىمىرىلغان ھىلىقى ئىككى چېرىككە قاراپ، «قېنى ئەزىمەتلەر، بىلىگىڭلارنىڭ كۈچىنى بىر سىناپ كۆرۈڭلار» دېدى. ھايت-ھۇيت دېگىچە، ئىككى چېرىك ئاغامچىنى سايىت تۆگىچىنىڭ بوينىغا سىرتماق قىلىپ سالدى. تىزلىنىپ ئولتۇرغان سايىت تۆگىچى ئۆلۈكتەك قېتىپ قالغان ئىدى. ئاغامچىنىڭ ئىككى ئۇچى تەڭلا تارتىلىش بىلەن ئۇنىڭ كۆزلىرى چاچراپ چىقتى-دە، ئۆزى يەرگە دۈم يىقىلدى. چېرىكلەر ئىتنىڭ ئۆلۈكىنى سۆرىگەندەك، ئۇنى بوينىدىن سۆرەپ ئەپچىقىپ كەتتى. تۆمۈر خەلپە بىر نىجاسەتتىن يىرگەنگەندەك تەتۈر قارىۋالدى.

— ئەمدى مېنىڭدىن رازى بولغانسىز. خۇدايىڭىزنىڭ دەرگاھىغا بارغاندا، مېنىڭدىن شىكايەت قىلماڭ، — دېدى ياڭ جاڭجۇڭ قاقاقلاپ كۈلۈپ، ئاندىن ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ، تۆلۈم چاشقانغا مۇنداق دېدى: «تېپ دارىن سىزگە قالدى. ھەرھالدا بۇرۇنقى دوستلىقىمىزنىڭ يۈز-خاتىرىسى ئۈچۈن، ئۇنىڭ جېنىنى تولا قىينىماي بىر ئىش قىلىڭ.»

ئەتىسى، ياڭخاڭ مەسچىت جامائەتلىرى بامداتتىن يانغان

چاغدا، مەسچىت ھويلىسىغا ئۈستى يېپىق بىر ھارۋا كىرىپ كەلدى. قېرى ھارۋىكەش چىرىك كۆز يېشىنى سۈرتۈپ، ئىمام-مەزىنگە بىرنىمىلەر دەپ پىچىرلىدى.

پېشىن نامىزىدىن كېيىن، بىر توپ جامائەت ئىككى تاۋۇتنى كۆتىرىپ، خاڭچىڭدىكى قەۋرىستانلىققا ماڭدى. ئالدىنقىسى تۆمۈر خەلپىنىڭ، كېيىنكىسى ئامانقۇلنىڭ تاۋۇتى ئىدى. تۆمۈر خەلپەنىڭ تاۋۇتىنى كۆتەرگەنلەر ئىچىدە، ھەيدەر ئەپەندى بىلەن گامازا تۇنگانىمۇ بار ئىدى.

1913-يىلى 8-سېنتەبىر كۈنى يەنى تۆمۈر خەلپىلەر دەپنە قىلىنغان كۈننىڭ ئەتىسى ئۈرۈمچى كوچىلىرىغا ياڭ جاڭجۇڭ نامىدىن خەنزۇ-ئۇيغۇر تىللىرىدا يېزىلىپ، يوغان تۆت بۇرجەكلىك قىزىل تامغا بېسىلغان ئېلان چاپلاندى. ئېلاننىڭ باش قىسمىدا تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆتكەن يىلى ئەتىيازدىن باشلاپ قۇمۇلدا ئىسيان قوزغاپ، يۇرتنىڭ ئامانلىقىنى بۇزغانلىقى، ھەتتا بارىكۆل ھەربى قوماندانى يى شىڭفۇ باشلىق بىرمۇنچە چېرىك-ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرگەنلىكى، شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ياڭ جاڭجۇڭنىڭ «ئىنسانپەرۋەرلىك» بىلەن ئۇنىڭ گۇنايىدىن ئۆتۈپ، ئۇنى ئۆلكە مەركىزىدە تۇرۇشلۇق ئۈچىنچى ئاتلىق باتالىيوننىڭ باشلىقى قىلىپ ئۈرۈمچىگە چىللاپ چىققانلىقى، ئەمما، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۈرۈمچىدىمۇ تىنچ تۇرماي، يەنە ئىسيان قىلماقچى بولغانلىقى ئېيتىلىپ كېلىپ مۇنداق دېيىلگەن: «شۇ ۋەجىدىن، ئاپەتنى تۈگىتىپ، يۇرتنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش مەقسىتىدە، 6-سېنتەبىر كۈنى ھەربى سوت تۆمۈرنى ئېتىپ تاشلاشقا ھۆكۈم چىقاردى.

بۇ ھۆكۈم شۇ كېچىسى ماتۇڭلىك① تەرىپىدىن ئىجرا

---

① تۆلۈم چاشقان ماتىتەيىنى دىمەكچى. تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، تۆلۈم چاشقاننىڭ جاللاتلىرى شۇ كېچىسى مۆيدىن خەلپىنىمۇ مەخپى بوغۇپ ئۆلتۈرگەن. 1914-يىلى مارتتا، تۇرپان ئاستانە خەلقى مۆيدىن خەلپىنىڭ سۆڭىكىنى تېپىپ ئۆز يۇرتىغا يۆتكەپ كەتكەن.

قىلىندى ... قۇمۇل تاغلىرىدىكى ئۇيغۇر پۇقرالاردا گويا يوق، ئۆتكەن ئىشلار سۈرۈشتە قىلىنمايدۇ. تۆمۈرنىڭ ئۈرۈمچىدىكى نۆكەرلىرى خالىسا بۇرۇنقىدەك ئەسكەر بولۇپ تۇرسۇن، خالىسا، يۇرتىغا قايتىپ بېرىپ، ئۆز تىرىكچىلىكىنى قىلسۇن. ئەسكەر ۋە پۇقرالار ئەھۋالنى بىلىيەي، ئەنسىرەپ يۈرمىسۇن دەپ، مەزكۇر ئېلان چىقىرىلدى. ۋاقىپ بولغايسىزلەر».

5

ئۇلارنىڭ ۋەھشىيانە قىرغىنچىلىقى
«ھەددىدىن ئېشىپ، شۇ دەرىجىگە
بېرىپ يەتتىكى، ھەتتا قورام
تاشلارمۇ، بۇنىڭغا دات دەپ
تاشلايدۇ.①»

— لېنىن

بۇ ئېلان چىقىرىلىپ، ئۈچ كۈن ئۆتكەندە، ئىككىدىن ئات قېتىلغان يىگىرمىدەك ھارۋا ئۈرۈمچىدىن گۇچۇڭغا قاراپ يولغا چىقتى. ھارۋىلارنىڭ ھەممىسى ئادەم بىلەن تولغان ئىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى بېشىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇراتتى، بەزىلىرى غاڭزا تارتاتتى، بەزىلىرى غەمكىن كۆزلىرىنى بۇلۇتلۇق ئاسمانغا تىكىپ، نىمىنىدۇ ئويلاپ ئولتۇراتتى. دائىم ئويۇن-چاقچاق بىلەن ئۆتىدىغان قاسىم قىزىقچىمۇ، ئۆز دىيەتى بولغان كەم سۆزلۈك ئەنسارىنىڭ يېنىدا، تورپاق ئۆز غوجا ئەمەتنىڭ ئاتلارغا قامچا ئۇرۇشىغا قاراپ جىم ئولتۇراتتى.

— بۇ مېڭىشىمىزدا قۇمۇلغا قاچان يېتىپ بارارمىز؟ — دېدى

---

① ۋ. ئى. لېنىن ئەسەرلىرى، خەنزۇچە نەشرى، 5 - توم، 258 - بەت.

تورپاق ئۆزغوچا ئەمەت.

— قامچاڭنى تولا تاراسلاتما، ئاۋۇ جانىگەرنىڭ كىرپىدەك تۈگۈلۈپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرۈۋاتامسەن، — دېدى قاسىم قىزىق.

— تولا ۋالاقلاشماي، هارۋاڭنى هەيدە، — دېدى ئاتلىق چېرىك زەردە بىلەن.

تۆمۈر خەلپە قەتل قىلىنغاندىن كېيىن، يىگىتلەرنىڭ تەلۋى بويىچە، ياڭ جاڭجۈڭ ئۇلارنى قۇمۇلغا ماڭدۇرغان ۋە قوغداپ بېرىشقا ئاتمىش چېرىك قوشۇپ بەرگەن ئىدى. ئۇلار يولغا چىقىدىغان كۈنى، چېرىكلەرنىڭ باشلىقى ياڭ جاڭجۈڭنىڭ شا مەخسۇت ۋاڭ بىلەن لى شۇفۇغا يازغان خېتىنى ئوقۇپ بەردى. خەتتە «بۇلاردا گۇنا يوق، بار بولسىمۇ، گۇنايىدىن ئۆتتۈم. ئۆز يۇرتىغا بېرىپ تىرىكچىلىگىنى قىلىدۇ. بۇلارغا هەرگىز تېگىلمىسۇن» دېيىلگەن. شۇڭا، يىگىتلەر كەلگۈسىدىن هەرهالدا خاتىرجەم ئىدى.

ئۇلار گۇچۇڭنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى ئۇلانئۇسۇ دېگەن ئېغىزدىن جىلغىغا كىرگەندە، چېرىكلەرنىڭ باشلىغى: «ئاتلار هېرىپ قالدى، مۇشۇ يەردە بىر كۈن دەم ئالىمىز» دېدى. بۇ جىلغا دېگەندەكلا دەم ئالغۇدەك يەر ئىدى. تاغنىڭ ياپ باغىرلىرىدا پىشىپ يېتىلگەن ئوت-چۆپلەرنى كۆرۈپ، ئات-ئۇلاقلارغىمۇ جان كىرىپ قالدى. قازانلار ئېسىلىپ، هەممەيلەن بىرقۇر تويۇشقاندىن كېيىن، ئېزىلىپ قېلىشتى. چېرىك باشلىغى تىك يار تۈۋىدىكى دالىدا بىر يەرنى كۆرسىتىپ، «مۇشۇ يەردە تۈنەڭلار» دېدى. بۇ يەر هەقىقەتەنمۇ كېچىلىرى يېلىڭ يىگىتلەرنىڭ شامالدىن دالدىلىنىشىغا ئەپلىك ئىدى. هەممەيلەن يوتقان-كۆرپىلىرىنى شېغىللىققا يېيىپ سوزۇلۇشتى ۋە ئۇزاققا بارماي ئۇيقۇغا كېتىشتى، ئالاڭلاپ قالغان ئاسماندا، ئۈزۈپ يۈرگەن تولۇن ئاي قانداقتۇ بىر دەهشەتنىڭ يۈز بېرىشىنى سەزگەندەك، بۇلۇتلار ئارىسىغا يوشۇرۇنۇشقا ئالدىرايتتى.

شۇ ئارىدا جىلغىنىڭ نېرىقى بېشىدا قارا سايىلەر كۆرۈنۈشكە باشلىدى ۋە بىردەمدە هارۋىلارنى يالاپ كېلىۋاتقان چېرىكلەر بىلەن قوشۇلۇپ ئۇيقۇدىكى يىگىتلەرنى ئۈچ تەرەپتىن قورشاپ ئالدى. كىمدۇ بىرىنىڭ «ئات!» دىگەن قوماندىسى ئاڭلىنىش بىلەن يىگىتلەرنىڭ ئۈستىگە ئوق يامغۇرى يېغىشقا باشلىدى. تەخمىنەن ئون بەش مىنۇتتىن كېيىن، ئوق ئاۋازلىرى بىلەن دات-پەريات ۋە قىيا-چىيالار توختاپ، جىلغىنىڭ ئىچى جىمجىت بولۇپ قالدى.

ئەتىسى، چېرىكلەر يار ئۈستىدىن قىسقا ساپلىق گۈرجەكلىرى بىلەن توپا تاشلاپ، ئۆلۈكلەرنى كۆمدى ۋە ئانچە هەيەل بولمايلا، ئات-هارۋىلىرى بىلەن ئۈرۈمچى تەرەپكە راۋان بولدى. چۈشكە يېقىن، ئاز كەم ئىككى يۈز يىگىتنىڭ جەسەدى كۆمۈلگەن بۇ دۆڭلۈكنىڭ بىر چېتىدە قانداقتۇ بىر نەرسىنىڭ قىمىرلاۋاتقىنى بىلىندى. بىردەمدىن كېيىن، ئاۋال ئىككى قول، ئاندىن يۈز-كۆزىگە توپا ئارىلاش قان ئۇيۇپ قالغان بىر ئادەمنىڭ بېشى كۆرۈندى، ئۇ كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ، ئەتراپقا ۋەهىمە بىلەن قارىۋېلىپ، ئاستا سۇغۇرۇلۇپ چىقىشقا هەركەت قىلدى. بىر هازادىن كېيىن، سول پۇتىنى سۆرىگەن پېتى ئۇدۇلدىكى قارىغاي تۈۋىگىچە ئۆمىلەپ كېلىپ، شۇ يەردە يېتىپ قالدى. بۇ، كېچە بولۇپ ئۆتكەن بايىقى دەهشەتلىك قىرغىننىڭ بىردىن-بىر تىرىك قالغان شاهىدى ئەنسارى ئىدى.

مۇشۇ قىرغىن كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، قۇمۇل شەهىرىنىڭ شامەخسۇت ۋاڭ ئوردىسىغا تۇتاش تۇرغان ئوردا قوۋۇق دەرۋازىسىغا كىسىك باشلار سېلىنغان بەش قانلىق قەپەز ئېسىپ قويۇلدى. ئۇنىڭ بىرى، ئۇزۇن ساقاللىق ئېلى پالگان؛ ئىككىنچىسى، قويۇق بۇرۇتلۇق قارا بوسۇق؛ ئۈچىنچىسى، كوسا ساقال، ياداڭغۇ چىراي سەيپۇڭ توختى؛ تۆتىنچىسى، سېرىق ساقاللىق تۆمۈرچى

ھوشۇر ئۇستا؛ بەشىنچىسى، قېيرىلما بۇرۇتلۇق نىيازنىڭ بېشى ئىدى. دەرۋازىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئۈچتىن ئالتە چېرىك قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ، ئۆتكەن-كەچكەنلەرگە ھومىيىپ قاراپ تۇراتتى. ئادەملەر بۇ دەرۋازىدىن ئۆتۈپ بولغىچىلىك، رەڭگى-رويى ئۆڭۈپ، خۇددى سوغاقتىن بەدىنى شۈركىنىپ كېتىۋاتقاندەك، تىترىشىپ كېتەتتى. بەزىلەر كۆز ياشلىرىنى يوشۇرۇشقا تىرىشاتتى. خوتۇنلار يۈزىدىكى روماللىرىنى تارتىشتۇرۇپ، ئۇششاق بالىلىرىنى يېتىلىگەن پېتى قەدەملىرىنى تېزلىتەتتى.

شۇ ئارىدا، شەھەر ئىچىدىن. جاكاچىنىڭ قاتتىق ئاۋازى بىلەن جاڭ ساداسى ئاڭلاندى. كۆتەك ھارۋا ئۈستىگە ئورنىتىلغان ياغاچ قەپەز ئىچىگە بىر ئايال كىشى ئۆرە تۇرغۇزۇپ قويۇلغان ئىدى. ئۇنىڭ بېشى قەپەزدىن چىقىرىپ قويۇلغان بولۇپ، چۇگۇلۇپ كەتكەن چاچلىرى يۈزىنىڭ يېرىمىنى توسۇپ تۇراتتى. بوينىدىكى زەنجىرنىڭ بىر ئۇچى قەپەز شادىلىرى ئارىسىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ، ھارۋىنىڭ شوتىسىغا باغلاپ قويۇلغان ئىدى. قەپەزنىڭ ئىچىدە ئۈستىۋېشى توپىغا مىلەنگەن ئىككى قىزچاق دۇغدىيىپ ئولتۇراتتى. بۇلار تۆمۈر خەلپىنىڭ بالا-چاقىلىرى ئىدى. جۇلجۇل بولۇپ كەتكەن تونىنىڭ پەشلىرىنى پۇتىسىغا قىستۇرۇۋالغان چاساقال ھارۋىكەش قولىدىكى تاياق بىلەن قارا ئۆكۈزنىڭ بىقىنىنى پات-پات نوقۇپ قوياتتى. ھارۋىنىڭ كەينىدە ئۈستىۋېشىنى چاڭ باسقان ئىككى چېرىك قىلىچلىرىنى يالىڭاچلىغان ھالدا، ئۈن-تىنسىز كېلىۋاتاتتى. ھارۋىنىڭ ئالدىدا قايرىلما قالپاق كىيىپ، قىسقا چاپان ئۈستىدىن بېلىنى قارا پوتا بىلەن باغلىۋالغان ئوردا جارچىسى ھەر يۈز قەدەمدە دېگۈدەك قولىدىكى مىس جاڭنى ئىككى-ئۈچ قېتىم سوقۇپ، جار سېلىپ ماڭاتتى:

ئەييۇ ھەنناس،
ئەي ئاۋام خاس!

ئاڭلىمىدىم دىمەڭلار،
كېيىن پۇشمان يېمەڭلار،
كىمكى گاڭ غوجامغا،
مۇش كۆتەرسە تۆمۈردەك،
ئۆزى تۇرماق ئەۋلادى
تىرىك گۆرگە كىرىدۇ.
ئۆلۈمدىنمۇ قاتتىقراق،
قارا كۈننى كۆرىدۇ!

جاڭ ... جاڭ ... جاڭ ...

كۆتەك هارۋا ئەگرى-توقاي كوچىلاردىن ئۆتۈپ، دەرۋازا سىرتىغا چىقتى. هارۋىكەش بوۋاي چېرىكلەرنىڭ بۇيرۇغى بىلەن هارۋىنى دەرۋازىنىڭ ئۇدۇلىدىكى مەيدانغا توختىتىپ قويۇپ، قارا ئۆكۈزنى ئۇتلاتقىلى ئېلىپ ماڭدى. بازار، ئالتۇنلۇق ۋە شىمال تەرەپتىكى يېزىلاردىن كېلىپ، شەهەر ئىچىگە كىرىدىغان ياكى شەهەردىن چىقىپ، شۇ تەرەپلەرگە بارىدىغانلارنىڭ هەممىسى ئەنە شۇ مەيداندىن ئۆتەتتى. بۇ مەيدان ئوردىنىڭ ئېگىز راۋىقىدىن قارىغان كىشىگىمۇ ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. مەيداندىن ئۆتكەن-كەچكەنلەر بىردەم دەرۋازىغا ئېسىقلىق قانلىق قەپەزلەرگە، بىردەم هارۋىنىڭ ئۈستىدىكى ياغاچ قەپەز ئىچىدە تۇرغان زورىخان ئايلا بىلەن قىزچاقلارغا قاراپ، ئۇلۇق-كىچىك تىناتتى، «تووۋا» دەپ ياقىلىرىنى تۇتۇشاتتى. بولۇپمۇ خوتۇن-قىزلار ئۆزىنى تۇتالماي پىخىلداپ يىغلايتتى. چېرىكلەر بولسا، هېچكىمنى قەپەزنىڭ يېنىغا كەلتۈرمەيتتى. يېقىنلاشقانلارغا قىلىچلىرىنى شىلتىپ، «ئۆلگۈڭ كەلدىمۇ؟» دەپ هەيۋە قىلاتتى.

— رەهمەتلىك تۆمۈر خەلپىنىڭ بەش-ئالتە ياشتا باسىت دەيدىغان بىر ئوغلىمۇ بار ئىدى. ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن ئوخشىمامدۇ؟ —

دىدى ئىشەكلىك بىر بوۋاي يېنىدىكى ھەمرىيىغا.

—خۇدادىن قورقماي، شۇنداقمۇ قىلغانمىدۇ، ئۇ نارسىدىدە نېمە گۇنا؟! —دىدى بوۋاينىڭ ھەمرىيى ئاستا پىچىرلاپ.

—قىزىق ئىكەنلا، —دىدى بوۋاي، —ئۇلار خۇدادىن قورقامدۇ؟ خۇدادىن قورققان كىشىزە، مۇشۇنداق ئىشلارنى قىلامدۇ؟

دەرۋەقە، رەھىمسىز ئەجەلنىڭ تەلۋە قۇيۇنلىرى كىچىككىنە باستىنمۇ بىر تال يوپۇرماقتا ئوخشاش ئۇچۇرۇپ كېتىشكە تاس-تاماس قېلىۋاتاتتى. چۈنكى، تۆمۈر خەلپىنىڭ قەتل قىلىنغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر قۇمۇل دىيارىنىڭ ھەممە يەرلىرىگە ئۇقتۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، لى شۇفۇ بىلەن شا مەخسۇت ۋاڭ ئەمدى تۆمۈر خەلپىنىڭ تاغدىكى ھەمرالىرىنى يوقىتىشنىڭ كويىغا چۈشتى ۋە بۇ ئىشنى ئىككى قەدەمگە بۆلۈپ، بىرىنچى قەدەمدە قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇڭ توختىنىڭ قولى ئارقىلىق تۆمۈرنىڭ سادىق ھەمرالىرىنى يوقىتىش، ئىككىنچى قەدەمدە، قازا بوسۇقلارنىڭ ئۆزىنى ئۇجۇقتۇرۇش قارارىغا كېلىشتى. شۇ پىلان بويىچە لى شۇفۇ قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇڭ توختىغا مەخپى خەت يازدى (بۇ كۈنلەردە، ياڭ جاڭجۈڭنىڭ بۇيرۇغىغا بىنائەن بەي ۋىنچاۋ ئۈرۈمچىگە يۆتكىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا لى شۇفۇ قۇمۇلنىڭ ئامباللىغىغا تەيىنلەنگەن ئىدى). لى شۇفۇنىڭ خېتىدە مۇنداق دىيىلگەن ئىدى: «مەن سىلەرنىڭ ياڭ جاڭجۈڭ بىلەن شا مەخسۇت ۋاڭغا سادىق بولۇش بەدىلىگە ئون ئىككى تاغنى ئۆزۈڭلار سورىشىڭلارغا كېپىللىك قىلىمەن. ئەمما، تۆمۈرنىڭ ئېلى پالگانغا ئوخشاش كىشىلىرى ھايات تۇرىدىغان بولسا، سىلەرگە تىنچلىق بولمايدۇ. شۇ ۋەجىدىن ئېلى پالگان باشلىق تۆۋەندە ئىسمى يېزىلغان كىشىلەرنى دەرھال تۇتۇپ شەھەرگە ماڭدۇرۇڭلار. ئاندىن، تۆمۈرنىڭ تۇخۇمىنى قۇرۇتۇۋېتىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئەركەك ئەۋلادىدىن ھېچكىمنى تىرىك قالدۇرماڭلار. خوتۇن-قىزلىرىنى دەرھال شەھەرگە ئەۋەتىپ بېرىڭلار! بۇ، ياڭ جاڭجۈڭ جاناپلىرىنىڭ بۇيرۇغى.»

لى شۇفۇ بۇ خەتنى ئۆزىنىڭ ھىلىقى ياش مەھرىمىدىن چىقارماقچى بولۇپ، ئۇنىڭغا مۇشۇ ئىشلارنىڭ قانداق ئورۇنلانغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ كېلىشنىمۇ تاپشۇردى. ياش مەھرەم ۋاڭ ئوردىسىدىن بىرەر تۇڭگىچىنىڭ ھەمرا بولۇپ چىقىشىنى ئۆتۈندى. شۇنىڭغا بىنائەن، ئوردىدىن قاسىم تۇڭگىچى ئۇنىڭغا ھەمرا بولۇپ ماڭدى.

بۇ مەھرەم لى شۇفۇ بىلەن قورايدا تۇرغان مەزگىللىرىدە باستىنى ياخشى كۆرۈپ قالغان ئىدى: باستىنى ھەر كۆرگەندە، ئورۇمچىدە قالغان ھامىلدار ئايالىنىڭ باستىقا ئوخشاش بىر ئوغۇل تۇغۇپ بېرىشىنى خۇدادىن تىلەيتتى. بولۇپمۇ، باستىنىڭ ھىلىقى بىر تال چېچى ئۇنىڭ كۆزىگە بەكمۇ يېقىملىق كۆرۈنەتتى. مانا ئەمدى شۇ كىچىككىنە باستىمۇ، چوڭلار قاتارىدا بوغۇزلىنىپ تاشلىنىدىغان بولدى. قانداق قىلىش كېرەك؟

— سىزنىڭ قانچە بالىڭىز بار؟ — دېدى مەھرەم، قاسىم تۇڭگىچىغا يولدا كېتىۋېتىپ.

قاسىم تۇڭگىچى ئىگەرگە قىڭغىر ئولتۇرۇۋېلىپ، تۆت بالىلىق بولغانلىقىنى، لېكىن بىرەرسىنىڭمۇ تۇرمىغانلىقىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن، خەير-سەدىقە بېرىپ، مازار-ماشايىخلاردىن جىق تىلىگەن بولسىمۇ، ھېچقانداق نەتىجە چىقمىغانلىقىنى ئېيتىپ، «بۇ ئالەمدىن پەرزەنتسىز ئۆتىدىغان ئوخشايمەن» دەپ كۆڭلىنى يېرىم قىلدى.

مەھرەم بىردەم ئويلانغاندىن كېيىن:

— خۇدا يولىدا بىرەر ساۋاپ ئىش قىلسىڭىز، مۇرادىڭىز ھاسىل بولۇپ قالار، — دېدى.

قاسىم تۇڭگىچى ئەگەر مۇندىن كېيىن پەرزەنتلىك بولۇپ، ئەۋلادى قالىدىغانلا بولسا، ھەرقانداق ئىشنى قىلىشقا تەييار ئىكەنلىكىنى ئېيتتى.

— مەن بىر گەپ ئېيتسام، سىر ساقلاشقا قەسەم ئىچەلەمسىز؟ — دېدى مەھرەم، قاسىم تۇڭگىچىنىڭ كۆزىگە قاراپ.

— پەرزەنت توغرىلىقمۇ؟ — سورىدى قاسىم تۇڭچى سەگەكلىشىپ.

— ھەئە، پەرزەنت توغرىلىق.

قاسىم تۇڭچى چوقۇم سىر ساقلاشقا قەسەم ئىچتى. مەھرەم تۆمۈر خەلپىنىڭ باسىت دېگەن نارسىدە بالىسىنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ قېلىش نىيىتىنى ئېيتىپ، «بۇنىڭدىن ئارتۇق ساۋاپ ئىش بولمايدۇ. مەن بېرىپ، باستىنىڭ ئاپىسىغا ئېيتىپ قوياي دېسەم، تىل بىلمەيمەن» دېدى. قاسىم تۇڭچى بۇ ئىشنى قىلىشقا ۋەدە بەردى.

ئۇلار قورايغا كەلگەندە، بەختكە يارىشا، قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇلۇڭ توختى قورايىنىڭ ئۈستۈنكى تەرىپىدىكى قىزىلىيار دېگەن مەھەللىگە كەتكەن ئىكەن. قاسىم تۇڭچى تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆيىگە كىردى. زورىخان ئايلا كىچىككىنە باستىنى باغرىغا بېسىپ، يىغلاپ ئولتۇراتتى. ئۇ، ئۇردا كىشىلىرى قىياپىتىدىكى تۇڭچىنى كۆرۈپ قورقۇپ كەتتى. قاسىم تۇڭچى ئىشىكنى ياپتى-دە، زورىخان ئايلاغا مۇنداق دېدى:

— قورقمىسىلا! — مەن ئۆزلەگە يوجۇڭ بىر گەپنى ئېيتىپ قويغىلى كەلدىم. خەلپەمنىڭ بىرلا ئوغلى بار دەپ ئاڭلايمەن. ھە، مۇشۇ ئاخۇن بالام شۇ ئوخشايدۇ، ئۆزلە يىغىنى قويۇپ، چاققان بۇ بالىنى كۆزدىن نېرى قىلسىلا. بولمىسا، بۇ نارسىدىدىنمۇ ئايرىلىپ قالىدىلا. مەن خۇدادىن قورقۇپ، ئۆزلەگە بۇ گەپنى دەپ قويدۇم. ئېغىزلىرىدىن چىقىپ كەتسە، مېنىڭمۇ بېشىم كېتىدۇ!

قاسىم تۇڭچى ئۆيدىن چىقىپ كېتىۋېتىپ، «ئىلدام بولسىلا جۇمۇ» دېدى. زورىخان ئايلاغا غىزا-تاماق ئەپكېلىۋاتقان ھۆسنارىخان بۇ ناتونۇش ئادەمنى كۆرۈپ، قاتتىق دەگدىدى ۋە ئالدىراپ كىرىپ ئەھۋالنى سورىدى. زورىخان ئايلا خۇددى بىھوش ئادەمدەك بىر دەم جىم ئولتۇردى-دە، ھۆسنارىخاننىڭ تىزىغا بېشىنى قويۇپ يىغلاپ تاشلىدى ۋە ئەھۋالنى چۈشەندۈردى.

ھۆسنارىخانمۇ كۆز يېشى قىلدى. ئاندىن ئىككىيلەن باستىنى قانداق قىلىش توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىپ، ئاخىرى، نېرىنكىرغا، يەنى سەپەرقۇل بىلەن ئايقىزنىڭ يېنىغا ئاپىرىۋېتىش قارارىغا كەلدى. شۇ ئاخشىمى ئەل ياتار چاغدا، ھۆسنارىخان بىلەن شەرۇللا بوۋىنىڭ نەۋرىسى ئون ئۈچ ياشلىق گالى كىچىككىنە باستىنى ئېلىپ، نېرىنكىر تەرەپكە ئاتلاندى.

بۇ كۈنلەردە رەۋىخان موماي ئالەمدىن ئۆتۈپ، سەپەرقۇل ئۆزىنىڭ كېلىنى ئايقىز ۋە نەۋرىسى ئارمانبەگ بىلەن يالغۇز قالغان ئىدى. سەپەرقۇل ھۆسنارىخاندىن ئەھۋالنى ئاڭلاپ، «زورىخانغا دەپ قويسىلا، ھەرگىز غەم يېمىسۇن. كېلىنىم بالام بىلەن ئىككىمىزنىڭ بېشى ئامان بولسا، تۆمۈر خەلپىنىڭ تۇخۇمىنى ئۇلار قۇرۇتۇۋېتەلمەيدۇ» دېدى. ھۆسنارىخانلار كېتىشكە ئالدىرىدى. سەپەرقۇل ئۇنىڭغا قاراپ:

— كۆڭلى قارا بوسۇق نەگە بارىدىك دېسە، نېمە دەرلا؟ — دېدى.

— ئاقتاشتىكى تۇققانلارنى يوقلاپ كەلدىم دەرمەن. يامىنى كەلسە، بىر-ئىككى قامچا يەرمەن، — دېدى ھۆسنارىخان.

ھۆسنارىخانلار كەتكەندىن كېيىن، سەپەرقۇل ئايقىزغا مۇنداق دېدى:

— ئالتۇن قىزىم، ئەمدى بۇ يۇرتتا تۇرغۇچىلىكىمىز قالمىدى. ئۆزلە رازى بولسىلا، قالماق يۇرتىغا كېتەيلىمىكىن، مەن يولىنى ئوبدان بىلىمەن.

ئايقىز قۇمۇل تەۋەسىدە تۇرۇشنىڭ ئىنتايىن خەۋپلىك ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ، بۇ يەردىن كېتىشكە دەرھال قوشۇلدى. ئەمما: «تاشقى موڭغۇلغا كەتكىچە، بىر تەرەپكە كەتسەك ياخشى بولمامدۇ، ئەمدى بىرگە مېنىڭ ئېلىم ئەسقاتىدۇ» دېدى. سەپەرقۇل

بىر چاغلاردا ئايقىزنىڭ بېشىغا قارا كۈنلەرنى سالغان ھىلىقى ئوكۇردايىنى يادىغا كەلتۈرۈپ، «ئەگەر ئۇلار تونۇپ قالسا، قانداق قىلىمىز» دېدى.

— ئەلنىڭ قوچاغى كەڭ، خۇدا بۇيرۇغاننى كۆرەرمىز، — دېدى ئايقىز.

ئىككى كۈندىن كېيىن، ئۇلار باسىت بىلەن ئەمدىلا ئالتە ئايلىق بولغان ئارمانبەگنى ئېلىپ، بىر تۆگە، ئىككى ئات بىلەن يولغا چىقتى. «قارا يىلپىز»مۇ، ئايقىزنىڭ كۆرەڭ قاشقىسىدىن قالماي، دىڭگاكلاپ يولغا چۈشتى.

قارا بوسۇقلار قىزىلىياردىن قايتىپ كەلگەندە، مەھرەم بىلەن قاسىم تۆگىچى ئۇلارنى ئىككى كۈندىن بۇيان ساقلاپ تۇرغانلىقىنى ئېيتىپ، لى شۇفۇنىڭ ھىلىقى خېتىنى تاپشۇردى. قارا بوسۇق خەتنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولغاچ، «ئەمدى ئۇن ئىككى تاغ ئۆگچىسىغا ماڭسا قالىدىغان بولدى» دەپ ئويلاپ، دەرھال ئىشقا كىرىشمەكچى بولدى. سەيپۇڭ توختى بولسا، «مېنىڭ تۆمۈرنى ئۆلتۈرمەكچى بولغانلىقىم لى دارىن بىلەن چىڭ گاڭ غوجامغىمۇ مەلۇم. ئۇنداق بولغاندىكىن، ماڭا تېخىمۇ چوڭراق مەنسەپ بېرەر» دەپ تېرىسىگە پاتماي قالدى-دە، قارا بوسۇققا ياردەملىشىپ، ئېلى پالگان باشلىق كىشىلەرنى شۇ كېچىسىلا ئوغۇلىقچە تۇتقۇن قىلىپ، تاڭ بىلەن تەڭ شەھەرگە ماڭغۇزدى. ئاندىن قارا بوسۇق بىلەن ئىككىسى زورىخان ئايلانى «ئوغلۇڭ قېنى؟» دەپ قىيناشقا باشلىدى. زورىخان ئايلا بىرنەچچە قېتىم ھوشىدىن كەتكىچە «مېنىڭ بىرمۇ ئوغلۇم تۇرمىغان، ئىككى نارىسىدە قىزىمدىن بۆلەك بالام يوق» دەپ تۇرىۋەردى. بەختكە يارىشا، خالايىق ئىچىدىن ئۇنلىغان كىشىلەر تۆمۈر خەلىپىنىڭ ئوغلى تۇرمىغانلىقىغا گوۋالىق بېرىپ، «يوق ئوغۇلنى بار قىلىشقا نىمانچە كۆچەپ كېتىسىلەر» دەپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، قارا بوسۇقلارمۇ ئىلاجىسىز قالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، زورىخان ئايلا

بىلەن ئۈنىڭ ئىككى نارىسىدە قىزىنى كۆتەك ھارۋىغا ئولتۇرغۇزۇپ، ئۆزلىرىمۇ ھېلىقى مەھرەم قاسىم تۆگىچىلار بىلەن بىللە شەھەرگە قاراپ ئاتلاندى. ئۇلار ئۆزلىرىچە، لى شۇفۇ بىلەن شامەخسۇتنى زىيارەت قىلماقچى ۋە يەنە قانداق تاپشۇرۇقلار بارلىكىن دىمەكچى ئىدى.

لى شۇفۇ قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇڭ توختىنىڭ ئۆز ئايىغى بىلەن كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ خوشال بولدى- دە، كەچلىك زىياپەتكە چاقىردى ۋە زىياپەت داۋامىدا، ئۇن ئىككى تاغ بويىچە تۆمۈر خەلپىسىگە ئىخلاس باغلىغان يەنە كىملەرنىڭ بارلىغىنى بىرمۇ- بىر سوراپ يېزىۋالدى. بۇ زىياپەت قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇڭ توختىنىڭ پۇت- قوللىرىغا كىشەن- زەنجىر چۈشۈش بىلەن ئاياقلاشتى ۋە ئىككى كۈندىن كېيىن، ئېلى پالىگانلار بىلەن تەڭلا، بۇ ئىككىيلەننىڭمۇ بېشى تېنىدىن جۇدا قىلىندى.

. قوللىرى ئارقىسىغا باغلانغان قارا بوسۇق قارا دەستىسىگە قىزىل شەلپەر ئورالغان جاللات قىلىچى ئۆزىنىڭ بېشىدا ئويناپ تۇرغان مىنۇتلاردىلا، دۇنيانىڭ نىمە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ قالدى ۋە «باستىنى سەن قاچۇرۇپسەن» دەپ خوتۇنى ھۆسنىبارىخاننىڭ بىقىنلىرىغا تېپىپ، ئۈچ ئايلىق بالىسىنى بويىدىن ئاجرىتىۋەتكىنىگە پۇشايمان يىدى.

شۇ كۈندىن باشلاپ، بىرەر ئاي ئىچىدىلا، كىچىككىنە قۇمۇل دىيارىدا نەچچە ئونلىغان باشلار كېسىلىپ، يۈزلىگەن جانلار تىرىك كۆمۈلۈپ، بىرنەچچە يۈز كىشى نومىغا پالىنىپ، يۇرتنىڭ ئۈستىنى ھىچقاچان كۆرۈلۈپ باقمىغان ئېغىر مۇسىبەت بۇلۇتلىرى قاپلاپ كەتتى.

بىراق، بۇ قارا بۇلۇتلار تېخىمۇ قاتتىق بىر گۈلدۈرمامنىڭ باشلىنىشىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى.

خاتىمە

دەرەخلەر قۇرۇماس، چۈشسىمۇ ياپراق،
دۇنيانىڭ كەلگۈسى ئۆتمۈشتىن كۆپراق.

— غاپۇر غۇلام

1

دەرۋەقە، ئون سەككىز يىلدىن كېيىن، يەنى 1931-يىلى ئەتىيازدا، قۇمۇل تاغلىرىدا يەنە قاتتىق گۈلدۈرماما باشلىنىپ، هايت-هۇيت دېگىچە، پۈتۈن قۇمۇل ئاسمىنىنى غەزەپ چاقماقلىرى قاپلاپ كەتتى.

شامەخسۇت ۋاڭ بۇ غەزەپ چاقماقلىرىدا كۆيۈپ كەتكىچە، ئۆز ئىززىتىم بىلەن كېتىۋالاي دېگەندەك قىلىپ، ئۈچ يىل بۇرۇن، يەنى 1928-يىل 10-ماي كۈنى سەكسەن بىر يېشىدا ئۇ دۇنياغا كېتىۋالدى. ئارقىدىنلا، شۇ يىلى 7-ئىيۇل كۈنى ياڭ جاڭجۈننىڭ ئۆز يېقىنلىرى ئۇنىمۇ بىرتال ئوق بىلەن يولغا سېلىپ قويدى. ئەمدى ئۇنىڭ ھەيۋەتلىك جاڭجۈڭ يامۇلى بىلەن تۆت بۇرجەكلىك يوغان تامغىسى گەنسۇلۇق جىڭ شۇرېن دېگەن

ئۇزۇنتۇرا-قاقىر بويۇنغا قىپقالدى. ياڭ جاڭجۇڭ تىكەنلىك قولىغا يۇمشاق پەلەي كىيىپ، «تۆكنى يېتىمشىغا سىلاش» بىلەن خەلقنى يۆپىلەپ ئەللەي ئەتكەن بولسا، بۇ ئۇزۇنتۇرا-قاقىر بويۇن كىرپە پەلەي بىلەن تۆكنى تەتۈرىگە سىلاپ، ئاران تۇرغان ئەلنىڭ ئاچچىغىنى كەلتۈرۈپ قويدى. ئارسلان ھۆكىرەپ تاشلىدى. بۇ غەزەپلىك نىدا ئەنە شۇ گۈلدۈرماما ئىدى، ئۇنىڭ ھەيۋەتلىك ئاۋازى شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىگە ئاڭلىنىپ، ھەممە يەردىن ئەكس سادالار ياڭراپ، يەر-جاھان تىترەپ كەتتى. ئالاقىزادە بولۇپ كەتكەن ئۇزۇنتۇرا جىڭ شۇرېننىڭ قۇمۇل دىيارىنى قانغا پاتۇرۇۋېتىش ئۈچۈن قوللانغان ھەممە ۋاستىلىرى، ھەتتا ياپونىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيە مەكتىۋىدە تەلىم ئالغان «ھەربىي مۇتەخەسسىس» شىڭ شىسەي قوماندانلىقىدا، توپ-زەمبىرەك، بۇرۇنۇۋىك (زەرەھلى ماشىنا)، ئايروپىلان بىلەن قوراللانغان ۋە تەركىۋى قىسمىدا بىرىنچى جاھان ئۇرۇشىغا قاتناشقان ئاق ئورۇس سولداتلىرى بولغان قۇدرەتلىك قوشۇنمۇ كارغا كەلمىدى. شىڭ شىسەي خۇددى تاققا تۇمشۇقىنى ئۇرۇۋالغان ياۋا چوشقىدەك پەرىشان ھالدا ئۈرۈمچىگە قاچتى.

بىر چاغلاردا، تۆمۈر خەلپە ئۆز دىنىداشلىرىنىڭ قۇرئان تۇتۇپ ئىچكەن قەسەملىرىگە ئىشىنىپ كەتكەندە، پېشىنى قېقىپ چىقىپ كەتكەن ھىلىقى خوجىنياز پالگان دىگەن يىگىت، شۇ كەتكىنىچە، كۈن پېتىشقا مېڭىۋېرىپ، ئىلى تاغلىرى بىلەن قازاقىستان داللىرىدا بىرقانچە يىل ئوۋ ئوۋلاپ يۈردى ۋە ئاخىرى يىراق ئەرەبىستانغىچە بېرىپ ھەج قىلىپ كەلدى. ئەمدى ئەڭگەكلىرىنى قويۇق قارا ساقال باسقان، قاپ-قارا قوي كۆزلىرى خۇددى بۈركۈتنىڭ كۆزىدەك ئۆتكۈر قارايدىغان مۇشۇ ئادەم بۇ قېتىمقى گۈلدۈرمامىنىڭ بايراقدارى بولۇپ قالغان ئىدى.

1933-يىل كىرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، تۆلكە قۇلاقچىسىنى چۆكۈرۈپ كىيىۋالغان بۇ ئادەم بىرنەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن

بىلەن ئۇرۇمچى چېرىكلىرىنى قوغلاپ، مورى داللىرىغا كىرىپ كەلدى. ئۇ مىلتىق ئاۋازىدىن قولاقلىرى سالپىيىپ كەتكەن يوغان تورۇق ئېتىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، ھەممە ئەتىراپقا تەكشى قاراپ ماڭاتتى. بىردىنلا تاغ باغرىدىن ئوتۇن يۈدۈپ كېلىۋاتقان بىر كىشىگە كۆزى چۈشۈپ قالدى. ياغاق جۇۋىسىنىڭ ئۈستىدىن قىل ئاغامچا بىلەن بېلىنى باغلىۋالغان بۇ قەددى-قامەتلىك قارا ساقال كىشىنىڭ سول پۇتى خېلىلا ئاقسايتتى. ئۇ قارلىق داۋاندا چوڭقۇر ئىزلارنى قالدۇرۇپ ئۆتۈۋاتقان ئاتلىق قوشۇننىڭ كىيىم-كېچىگى، چىراي-شەكلى، بولۇپمۇ دۇشاللىق مىلتىقلىرىغا قاراپ ھەيران بولغاندەك، يولنىڭ چېتىدە جىم تۇراتتى. خوجەنىياز ھاجى ئۇنىڭ ئۇدۇلىغا كەلگەندە، سالپاڭ قولاق ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتتى-دە، ئۇنىڭغا دىققەت بىلەن قاراشقا باشلىدى. ئاقساق ئوتۇنچىمۇ كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ، ھاجىغا قاراپ قالدى. ھاجىنىڭ يۈرىكى نىمىشقىدۇ قاتتىق-قاتتىق سوقۇشقا باشلىدى ۋە ئىختىيارسىز ھالدا، «مەن سىزنى تونۇۋاتىمەنغۇ، سەن...» دەپ تاشلىدى. ئاقساق ئوتۇنچى ھاجىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاش بىلەن دۈمبىسىدىكى ئوتۇننى تاشلاپ، «ئاكا، مەن، مەن» دېگىنىچە ئۇنىڭ ئالدىغا ئاقساقلاپ يۈگۈردى. بۇ، ھىلىقى ئۇلانئۇسۇ جىلغىسىدىكى دەھشەتلىك قىرغىنىنىڭ بىردىن بىر تىرىك قالغان شاھىدى ئەنسارى ئىدى.

ھاياجاندىن تىترەپ كېتىۋاتقان قوللارنىڭ بىر بىرىنى قاتتىق قىسىشلىرى، يىغلاپ-يىغلاپ قۇچاقلىشىشلار، كۆز ياشلىرى بىلەن نەملىشىپ كەتكەن مەڭىزلەرنىڭ بىر بىرىگە چاپلىشىپ كېتىشلىرى قاراپ تۇرغان يىگىتلەرنى ھەيران قالدۇردى.

يېرىم سائەتتىن كېيىن. يول ئۈستىگە جايلاشقان مەھەللىنىڭ چېتىدىكى كىچىككىنە تام ئۆيدە «تۆمۈر خەلپە يىغىلىشى» دا ھايات قالغان بۇ ئىككى سەپداش ئۆزلىرىنىڭ يىگىرمە يىللىق سەرگۈزەشتىلىرىنى ھىكايە قىلىشىپ ئولتۇراتتى. شۇ كۈندىن باشلاپ،

ئەنسارى يەنە قولغا قورال ئېلىپ سەپكە قوشۇلدى. بۇرانىدەك ئۇچقۇر جەڭ تۇلپىرىغا مىنىپ، جۇڭغار ئويمانلىقى بىلەن تارىم بويلىرىدا چوڭقۇر-چوڭقۇر ئىزلارنى قالدۇرۇپ، پامىر ئىستەكلىرىگىچە قىلىچ ئوينىتىپ باردى.

بۇ چاغلاردا، ھىلقى ئۇزۇنتۇرا جىسىڭ شۇرىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ زېمىنى ئارقىلىق ئاللىقاچان تيەنجىنگە قېچىپ كەتكەن ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا سۆرۈن چىراي، بۆرىسكۆز بىر ئادەم ئولتۇرۇۋالغان ئىدى. بۇ، ئۆزىنى شىڭدۇبەن دەپ ئاتاپ، ئۇن يىللىق ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە دەرپا-دەريا قانلارنى ئاققۇزغان جاللات شىڭ شىسەي ئىدى. بىراق، ئۇ كۈنلەردە بۇ يېڭى مۇستەبىتنىڭ بېشىدا خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭنىڭ قىلىچى ئويناپ تۇراتتى. ئۇ، ئۆز بېشىدىكى بۇ ئىككى خەۋپتىن تېز قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ياپون سامۇرايلىرىدىن ئۈگەنگەن جادۇگەرلىك نەيرىڭى بىلەن شۇنداق چىرايلىق بىر تون تىكىپ كىيىۋالدىكى، بۇ توننىڭ «ئىلغارلىق» گۈللىرى خۇددى ئالتۇن بېلىقنىڭ تەڭگىلىرىدەك پارقىراپ، ھەتتا ستالىنىدەك مەشھۇر ئەرباپنىڭمۇ كۆزىنى قاماشتۇرۇۋەتتى-دە، ئۇنى ماجۇڭيىڭنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتقۇزۇۋالدى. سوۋېت دىپلوماتلىرى دەرھال ئىشقا چۈشۈپ، شىڭ شىسەي بىلەن خوجىنىياز ھاجىنى دوستلاشتۇرۇپ قويدى ۋە خوجىنىياز ھاجى شۇ چاغدا قۇرۇلغان شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى دەپ ئېلان قىلىندى. بۇ، شىنجاڭ زېمىنىدا 1884-يىلى ئۆلكە تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، توپ-توغرا يېرىم ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارغا تۇنجى قېتىم مۇئاۋىن رەئىسلىك تەككەن كۈن ئىدى. بۇ كۈنلەردە خوجىنىياز ھاجى ئاقسۇدا ئىدى. سوۋېت كونسۇلى ئاقسۇغا بېرىپ، ئۇنى تەبرىكلىدى ۋە ئۈرۈمچىگە بېرىشقا تەكلىپ قىلدى. ھاجىم تۆمۈر خەلپە پاجىئەسىنى ئېسىدىن چىقارمىغاچقا، خېلى ئۇزۇنغىچە ئارسالدىلىقتا تۇردىيۇ، ئاخىر، خەنزۇ، ئۇيغۇر، رۇس تىللىرىدا پۈتۈلگەن

ئەنتەنىلىك كاپالەت شەرتنامىسىنى كۆرۈپ، 1934 - يىل ئاۋغۇستنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاپتوموبىل بىلەن ئاقسۇدىن ئۈرۈمچىگە ماڭدى.

ئاپتوموبىللار توخسۇندا توختىغان كۈنى ئەنسارى خوجىنىياز ھاجىنىڭ يېنىغا كىرىپ:

— خوش ھاجى ئاكا! ئۆزلەنى خۇدايىمغا ئامانەت، — دېدى.

— ھە؟ مەن بىلەن ئۈرۈمچىگە بىللە بارماسەن؟ — دېدى ھاجى ھەيران قېلىپ.

— مەن يۇرتقا كېتىۋالاي، ئۈرۈمچىنى تولا كۆرگەن، ئەمدى بارمايمەن.

— قوي بۇ گېپىڭنى، مەن بىلەن بىللە بارىسەن!

— ياق، بارمايمەن. تۆمۈر ئاكاملارنىڭ قان ئارىلاش كۆز ياشلىرى بىلەن زەيلىشىپ ياتقان قەۋرىسىنى كۆرمىسىگىنىم تۈزۈك!

خوجىنىياز ھاجىنىڭ يۈرىكى «جىغ» قىلىپ كەتتى، ئۇنىڭ كەڭ قاسقانلىق ھەربى شەپكىسى بىلەن تېخىمۇ سالاپەتلىك كۆرۈنگەن چىرايىدا چۈشىنىكسىز بىر ئۆزگىرىش نامايەن بولدى. ئۇ، ياقىسىغا گېنېرال مايورلۇق ئالتۇن چەن قادالغان ناس رەڭ نېپىز شېرىس ھەربى فورمىسى ئۈستىدىن باغلىۋالغان يالتىراق تاسما كەمىرىنى تۇتقان پېتى جىم ئولتۇرۇپ قالدى ۋە بىردەملىك جىمجىتلىقتىن كېيىن مۇنداق دېدى:

— ئۇنداق بولمىغۇر خىياللارنى قىلما، ئۇ، ئۆتۈپ كەتكەن ئىشلار. شىڭ دۇبەن بىلەن ئارىمىزدا توختام پۈتۈلگەنلىكىنى بىلسەنغۇ، بۇ توختامغا چوڭ بىر دۆلەت كېپىل بولغان.

— ھاجى ئاكا! مەن ئاقسۇدىكى چېغىمىزدىلا ئېيتتىمغۇ، بۇ توختام ئاللانىڭ كالامى بولغان قۇرئان كېرىمدىنمۇ ئۇلۇغمۇ! ئەمدى بولدى. ئۆزلە بېرىۋەرسىلە، مەن يۇرتۇمنى تېپىۋالاي.

خوجىنىياز ھاجى يەنە ئىچىنى تىڭشاپ قالدى. شۇ ئارىدا،

كونسۇل ئافرېسىنى باشلىق ئەرباپلار كىرىپ، ماشىنىلارنىڭ تەييار بولغانلىقىنى ئېيتتى...

ئەنسارى چاڭ-توزاڭلار ئىچىدە ئۈرۈمچى تەرەپكە كېتىۋاتقان ماشىنىلارنىڭ ئارقىسىدىن ئۇزاققىچە قاراپ تۇردى ۋە ئەتىسىلا بىر سودا كارۋىنىغا قوشۇلۇپ، قۇمۇلغا كەتتى. (ئېنىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇ ئۆز يۇرتى ئىدىر دىگەن تاغدا ئاتمىشىنچى يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە ياشاپ، ئالەمدىن ئۆتكەن.)

1937-يىلى كۈزدە، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى خوجىنىياز ھاجىنى ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىنىڭ يىگىرمە يىللىقىنى تەبرىكلەش مۇراسىمىغا قاتنىشىشقا تەكلىپ قىلدى. ئۇ يولغا چىقىشقا جىددى تەييارلىق كۆرۈۋاتقاندا، بىردىنلا تۆمۈر خەلپە پاجىئەسى يەنە يۈز بەردى. ئۈچ تىلدا يېزىلغان ھىلىقى مەشھۇر شەرتنامە يىرتىپ تاشلىنىپ، خوشنا ئەللەرگىچە داڭقى كەتكەن خوجىنىياز ھاجى شۇ يىلى 12-ئۆكتەبىر كۈنى چوڭ سىياسى مەھبۇس سۈپىتىدە قولغا ئېلىندى.

ئۇ تۈرمىگە تاشلىنىپ، بىر ھەپتە ئۆتكەندە، ئۆزى بىلەن كۆرۈشكىلى كىرگەن باش مەھرىمى زىياۋۇدۇن ئاخۇن ئارقىلىق كونسۇل ئافرېسىنىغا: «مەن كونسۇل جانابلىرىنىڭ سۆزى بىلەن كاپالەتكە ئىشىنىپ، ئۈرۈمچىگە كەلگەن ئىدىم. ئەمدى بۇ نىمە بولغىنى؟» دەپ ئېيتقۇزۇۋەتتى. كونسۇل ئافرېسىنى زىياۋۇدۇن ئاخۇنغا: «بۇ ئىشتىن خەۋىرىمىز يوق ئىكەن، سۈرۈشتۈرۈپ كۆرەيلى» دىدىيۇ، ئىككى كۈندىن كېيىن، بۇ ئەرباپمۇ يۆتكىلىپ كەتتى. ھاجىم ئۆزى بىلەن تەڭ قولغا ئېلىنغان بىر نەچچە يۈز سىياسى مەھبۇس قاتارىدا چۈشىگىمۇ كىرىپ باقمىغان «جىنايەت»لىرى ئۈچۈن سوراققا تارتىلىپ، قاراڭغۇ كامىردا ئايلار ۋە يىللارنى ھەسرەتتە ئۆتكۈزۈۋەتتى. ياپون سامۇرايلىرىنىڭ قولىدا فاشىزىم تەربىيىسىنى كۆرگەن شىڭ شىسەي ئەمدى خوجىنىياز ھاجىنى «ياپون ئىشپىيونى» دەپ، قىيىن-قىستاققا

ئېلىۋاتاتتى.

1939-يىلىنىڭ كۈز كۈنلىرىدە، خوجىنىياز ھاجىغا بىر ئىشكە چىقتى. ئاددىي قارا سوكنودىن شىم-پەشمەت كىيگەن بوغداي ئۆڭلۈك بىر كىشى تەپەككۇر ئۇچقۇنلىرى يېنىپ تۇرغان خىيالچان كۆزلىرىنى بىر نۇقتىغا تىكىپ، شىڭ شىسەينىڭ كەڭ، يورۇق قوبۇلخانىسىدا قوللىرىنى شىلتىپ-شىلتىپ سۆزلەپ ئولتۇراتتى. ئۆزىنى يۇمشاق دىۋانغا تاشلاپ ئولتۇرغان شىڭ شىسەينىڭ بۆرىكۆزلىرى ئۇنىڭغا دەھشەت بىلەن قادىلىپ تۇراتتى.

— مەن، — دېدى ھىلىقى كىشى، — 8-ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش باشقۇرۇش ئورنى ۋە شەخسەن يولداش چېن تەنچيۇنىڭ نامىدىن شۇنى جاكالايمەنكى، بىز فېئوداللىق ئېكىسپىلاتاتسىيىگە ۋە يەرلىك مىلىتارىستلارنىڭ جەۋرى-زۇلۇملىرىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ يولباشچىسى خوجىنىياز ھاجىمغا نىسبەتەن مۇنداق يولسىزلىق قىلىنىشىغا چىداپ تۇرالمايمىز. خوجىنىياز ھاجىمغا قىلىنىۋاتقان ئادالەتسىزلىك شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئارزۇ-ئۈمىتلىرىگە خىلاپ. بۇ، دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قىلىنغان ئىغۋاگەرچىلىك، بۇ بىزنىڭ سىزگە ئۈچىنچى قېتىم بىلدۈرگەن نارازىلىقىمىز. بۇ مەسىلىگە سالماق قارىشىڭىز لازىم.

بۇ گەپلەرنى قىلىۋاتقان كىشى ئىنقىلاۋىي قۇربان لىن جىلۇ ئىدى.

شىڭ شىسەي رەڭگى ئۆڭگەن ھالدا ئورنىدىن تۇردى-دە، كۆل رەڭ كوۋرىكوتتىن تىكىلگەن گەلەپى شىمىنىڭ يانچۇقلىرىغا قوللىرىنى سېلىپ، ئىسىل خوتەن گىلىمى ئۈستىدە ئۇيان-بۇيان مېڭىشقا باشلىدى. بىر ھازادىن كېيىن، قويۇق بۇرۇتىنى سىلاپ قويۇپ:

— كونكرېت ئەھۋالنى سىلەرگە ھەر قېتىم ئېيتىپ كەلدىم. شۇنداق بولسىمۇ، يەنە تەكشۈرۈپ كۆرەي، — دەپ گەپنى ئۈزۈۋەتتى.

1942 - يىلى، 1 - سېنتەبىر كۈنى ئۈرۈمچى ئاسمىنىدا ئامېرىكىدا ياسالغان بىر چوڭ ئايروپىلاننىڭ موتورلىرى گۈكىرەپ قالدى. شىڭ شىسەي ئۆزىنىڭ خوتۇنى چۈيۈيفاڭ ۋە باشقا يېقىن ئەرباپلىرى بىلەن ئايرودرومغا چىقىپ، غەلىتە بىر مېھماننى كۈتۈۋالدى. بۇ مېھمان ناھايىتى پۆزۆر كىيىنگەن زىلۋا بويلۇق چىرايلىق بىر «خانىم» ئىدى. ئۇ ئاپپاق يىپەك پەلەي سالغان قولىنى شىڭ شىسەيگە ئۇزىتىۋېتىپ، ئۇنىڭغا ئاجايىپ بىر ناز-كەرەشمە بىلەن كۈلۈپ قويدى. شىڭ شىسەي ئىككى پۈكۈلۈپ، تازىم بېجا كەلتۈرگەچ، ئۇنى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن «زىس» ماركىلىق ئۇزۇن قارا پىكاپقا تەكلىپ قىلدى. بۇ «خانىم» جياڭ جىيېشىنىڭ خوتۇنى سۇڭ مېيلىڭ ئىدى.

بىر نەچچە كۈندىن كېيىن، يەنى 1942 - يىلى سېنتەبىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چېڭ تەنچيۇ، ماۋزېمىڭ، لىن جىلۇ ۋە دۇچۇڭيۈەن قاتارلىق ئەرباپلار قولغا ئېلىنىپ، قاراڭغۇ كامېرغا تاشلاندى؛ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق سوۋېت كىشىلىرى چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى. ئەمدى جاللات شىڭ شىسەي «ئىلغارلىق» گۈللىرى ئالتۇن بېلىقنىڭ تەڭگىلىرىدەك پارقىراپ، كىشىلەرنىڭ كۆزىنى قاماشتۇرۇۋەتكەن ھىلىقى چىرايلىق تونىنى سېلىۋېتىپ، ئۆزىنىڭ ئالۋاستىلىق قىياپىتىنى ئاشكارىلاشقا باشلىغان ئىدى. ئارىدىن بىر يىل ئۆتۈپ، يەنى 1943 - يىلى سېنتەبىردە، چېڭ تەنچيۇ باشلىق ئىنقىلاۋىي قۇربانلار بۇ جاللاتنىڭ قانلىق چاڭگىلىدا ھالاك بولدى. خوجىنىياز ھاجىنى بولسا، بۇنىڭدىن بىر يىل بۇرۇن بوغۇپ ئۆلتۈرگەن ئىدى.

2

1949 - يىل، ياز بېشى. ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان ئىلى دەرياسى بويىدا، گۈللۈك قارا يېشىل دوخاۋا دوپپا، قارا كۆك

باستۇندىن تىكىلگەن يازلىق شىم-كاستيۇم كىيگەن قويۇق بۇرۇتلۇق، خۇشپىچىم بىر كىشى ئىككى يىگىتنى قولتۇقلىۋېلىپ، سالماق قەدەملەر بىلەن قىزىق پاراڭلىشىپ كېلىۋاتاتتى. بۇ، ئەخمەتجان قاسىمى ئىدى. ئوڭ تەرەپتىكىسى سەل پاكارراق كەلگەن، بۇغداي ئۆڭلۈك، كۆزلىرى كۈلۈپ تۇرىدىغان يىگىت بولۇپ، ئۇمۇ ئوچۇق ئەتىرەڭ كوۋىركوتتىن يازلىق شىم-كاستيۇم كىيىۋالغان ئىدى. ئۇنىڭ قاپ-قارا چاچلىرى قۇياش نۇرىدا قۇندۇزدەك پارقىراپ تۇراتتى. بۇ، ئابدۇكېرىم ئابباسوپ ئىدى. سول تەرەپتىكىسى قىزىل يۈزلۈك، زىلۋا بويلۇق بىر ئوفىتسېر بولۇپ، ئۇنىڭ مەيدىسىدىكى ئوردېن-مېداللىرى بىلەن مۈرىسىدىكى پاگونلىرى كۆزنى قاماشتۇرۇپ تۇراتتى. بۇ، سوپاخۇن پولكوۋنىك ئىدى.

— شۇنداق قىلىپ، تۆمۈر خەلىپىنىڭ ئوغلى ھېلىمۇ ھايات ئىكەن دەڭ، — دىدى ئەخمەتجان قاسىمى، سوپاخۇنغا مۇلايىم قاراپ، ئاندىن «سىز ئۇنى ئۆزىڭىزمۇ كۆرگەنمۇ؟» دەپ سورىدى.

— مەن كۆرمىگەن، خوجىنىياز ھاجىمنىڭ ئىنقىلاۋىدىن كېيىن، دادام كۆرۈپتىكەن.

— دادىڭىز سوۋۇراخۇن ئاكا تۆمۈر خەلىپىنىمۇ كۆرگەن بولغىيدى.

— شۇنداق، دادام رەھمىتى ياش چاغلىرىدا تۆمۈر خەلىپىنىڭ يىگىتلىرى ئارىسىدا بولغانلىقىنى بىزگە ھىكايە قىلىپ بېرەتتى.

— سىز نىمە دىگەن بەختلىك ئادەم، دادىڭىز تۆمۈر خەلىپىنىڭ قوزغىلىڭىغا قاتنىشىپتىكەن. ئۆزىڭىز خوجىنىياز ھاجىمنىمۇ كۆرۈپتىكەنسىز، ئەمدى شۇلارنىڭ ئىزىنى بېسىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى مىللىي ئازاتلىق كۈرىشىگىمۇ بىر كىشىلىك ھەسسە قوشۇپ، ھەممىگە تونۇلدىڭىز. سىزنى يەنە بىر قېتىم تەبرىكلىسەك بولىدىكەن. ئەمما، سوۋۇراخۇن

ئاكىنىڭ ئېيتىپ بەرگەنلىرى بويىچە، تۆمۈر خەلپىنىڭ قىياپىتىنى بىرگە تەسۋىرلەپ بېرىشىڭىز كېرەك. ئابباسوپ رەسسام يولداشلارنى يىغىپ بېرىدۇ. ئۇلار ھېچبولمىغاندا، تۆمۈر خەلپىنىڭ تەخمىنىي سۈرىتىنى بولسىمۇ سىزىپ چىقالايدۇ. قانداق دەيسىز؟

— ئەپسۇسكى، مەن يازغۇچى ئەمەسمەن. مىلتىق ئېتىش، ئات ئۈستىدە قىلىچ چېپىشتىن بۆلەك ئىشنى بىلمەيمەن، — دېدى سوپاخۇن كەمتەرلىك بىلەن.

— قۇمۇل ناخشىلىرىنى ئېيتىپ، ئۇسۇلنىمۇ قالتىس ئوينايسىزغۇ، — دەپ چاقچاق قىلدى ئابباسوپ، ھەممەيلەن كۈلۈشۈپ كەتتى.

ئاندىن سوپاخۇن مۇنداق دېدى:

— ئەگەر ئەپەندىم بىلەن ئابباسوپنىڭ ۋاقتى بولسا، مەن بىركۈنى كومزىۋوت① ئامانقۇلوپ ئارمانبېكنى باشلاپ كېلەي، ئۇ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئوغلى باست بىلەن بىر ئۆيدە چوڭ بولغان. باستىنىڭ چىراي-شەكلىنى ئەلۋەتتە تولۇق تەسۋىرلەپ بېرەلەيدۇ. دادامنىڭ ئېيتىشىچە، باست دادىسىغا قۇيۇپ قويغاندەك ئوخشايدىكەن.

— ئەممە، ئەتىلا بىزنى ئارمانبېك بىلەن ئۇچراشتۇرۇڭ، قازاق ئاندىن تۇغۇلۇپ، ئۇنىڭ ئاق سۈتى بىلەن ئۆسكەن بۇ يىگىتنىڭ ئۆز ئاغزىدىن گەپ ئاڭلايلى، — دېدى ئابباسوپ قىزغىنلىق بىلەن.

— بۇ ياخشى مەسلىھەت بولدى، — دېدى ئەخمەتجان قاسىمى، ئاندىن نەزىرىنى يىراقلارغا تاشلاپ، گېپىنى داۋاملاشتۇردى، — باياتىن سوپاخۇن پولكوۋنىك ھېكايە قىلىپ بەرگەن ھەملىقى سەپەرقۇل دېگەن رەھىمەتلىك بوۋاي ياكى ئارمانبېكنىڭ ئاپىسى ئايقىز ھايات بولغان بولسا، بىرگە تۆمۈر خەلپە ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرى ھەققىدە تېخىمۇ كۆپ

---

① كومزىۋوت — زىۋوت كوماندىرى، پەيجاڭ.

نەرسىلەرنى ئېيتىپ بەرگەن بولاتتى. تۆمۈر خەلپىنىڭ سۈرىتىنى سىزىشقۇ تەس بولمايتتى. خەير، ئۇلارمۇ قارا يىللارنىڭ سوغاق قوينىدا ھەسرەت بىلەن ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئەمما، قۇمۇلدا تۆمۈر خەلپىلەرنى كۆرگەن بوۋاي-مومايلار ئەلۋەتتە كۆپ تېپىلار. ئېزىلگەن قۇمۇل خەلقىنىڭ ئازاتلىق كۈنلىرىمۇ يېقىنلىشىپ قالدى. تۆمۈر خەلپىنىڭ پارلاق ئوبرازى قۇمۇل خەلقىنىڭ قەلبىدە كۈندەك روشەن ساقلىنىپ تۇرغانلىغى تەبىئى.

— ئۇ چاغدا، — دېدى ئابباسوپ، — تۆمۈر خەلپىنىڭ سۈرىتىنىلا ئەمەس، بېسىپ ئۆتكەن ئىزلىرىنىمۇ ئەبەدى كۆمۈلمەس قىلىپ، ئەۋلادلارغا قالدۇرغىلى بولىدۇ. بۇ، كېيىنكىلەر ئۈچۈن چوڭقۇر تارىخىي ساۋاق بولاتتى.

— شۇنداق، — دەپ تەستىقلىدى ئەخمەتجان قاسىمى، ئىككى ياندىكى ھەمرالىرىنى مۈرىسىدىن مەھكەم قۇچاقلاپ، — تەڭلىك، ئەركىنلىكۋە خەلققە ئىنسانىي تۇرمۇش يارىتىش يولىدا كۈرەش قىلغان خەلق قەھرىمانلىرىنىڭ ئىزلىرى ھېچقاچان كۆمۈلمەيدۇ. بۇ كۆمۈلمەس ئىزلارنى بىزگە قالدۇرغان خەلق تارىخىنى ھېچكىم ئۈزۈۋېتەلمەيدۇ، خۇددى ئالدىمىزدا ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان ئىلى دەرياسىنىڭ سۈيىنى قىلىچ بىلەن ئىككى بۆلەك قىلىپ ئۈزۈۋېتىش ھەرگىز مۇمكىن بولمىغانغا ئوخشاش!

1984 - يىل، سېنتەبىر، ئۈرۈمچى

AltunOq

探索者的足迹 （维吾尔文）
（历史长篇小说）

乌铁库尔 著

责任编辑：阿不都瓦力
责任校对：阿达来提

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放路306号）
新疆新华书店发行 新疆新华印刷厂印刷
850×1168毫米32开本 13.25印张 9插页
1985年1月第1版 1985年8月第1次印刷
印数：1——27,000

书号：M10098·973 定价：1.85元